

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α', ΕΤΟΣ Δ', ΤΕΥΧΟΣ Ζ',
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2012

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄, ΕΤΟΣ Δ΄, ΤΕΥΧΟΣ Ζ΄

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2012

ISSN: 1792-0507

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Διευθυντής Συντάξεως
Μητροπολίτης Ρόδου Κύριλλος

Μέλη:

1. Ἀρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Πίτσης
Ἰερὰ Μητρόπολις Κώου καὶ Νισύρου
2. Πρωτοπρεσβύτερος Ἀμφιλόχιος Σακαλλέρος
Ἰερὰ Μητρόπολις Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπαλαίας
3. Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων
Ἰερὰ Μητρόπολις Καρπάθου καὶ Κάσου
4. Γεώργιος Πετρόπουλος
Ἰερὰ Μητρόπολις Σύμης
5. Ἀρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Γρύλλης
Πατριαρχικὴ Ἐξαρχία Πάτμου

ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

«ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ»

Ἰερὰ Μητρόπολις Ρόδου - Πλατεῖα Ἐλευθερίας - Τ.Κ. 85 100 Ρόδος

Τηλ. 22410-45555, Fax 22410-73480

e-mail: imrodou@imr.gr

Ἑκδοτικὴ Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Ἀρδηττοῦ 12-16, 116 36 Ἀθήνα

Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033

www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α΄

Πατριαρχικά Μηνύματα

Κατηχητήριος Λόγος ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς	11
Πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ἐπὶ τῷ καθαγιασμῷ τοῦ Ἁγίου Μύρου	14
Πατριαρχικὴ ἀπόδειξις ἐπὶ τῷ Ἁγίῳ Πάσχα	16

ΜΕΡΟΣ Β΄

Μελέτες

Οἱ σταυροθολιακὲς ἐκκλησίαι τῆς Δωδεκανήσου (1750-1924)

Γιῶργος Ἡ. Ντέλλας

Πρόλογος	21
Βιβλιογραφία – Συνοτομογραφίες	29

Α. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Ἱστορικὸ περίγραμμα	43
- Πρώτη περίοδος Τουρκοκρατίας (1523-1750)	43
- Περίοδος ἀπὸ τὸ 1750 ἕως τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21	45
- Περίοδος ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21 μέχρι τὸ 1912	46
- Πρώτη ἰταλικὴ περίοδος (1912-1925)	47
2. Γεωγραφικὸς χῶρος ἀνάπτυξης τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν	49
- Ἡ Ρόδος καὶ ὁ ἰδιαιτέρος ρόλος της.....	56
- Τὰ γύρω ἀπὸ τὴν Ρόδο νησιά:-Σύμη-Χάλκη-Τήλος-Νίσυρος	62
- Κῶς	69
- Κάλυμνος-Λέρος	70
- Κάρπαθος-Κάσος.....	73
- Καστελλόριζο.....	76
- Μικρὰ Ἀσία: Σπάρτη-Λιβίσι-Καλαμάκι-Ἀντίφελλος.....	78
3. Διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση.....	81
- Διοικητικὴ ὀργάνωση κατὰ τὸ τέλος τῆς Τουρκοκρατίας (1750- 1912) καὶ τὴν α΄ περίοδο τῆς Ἰταλοκρατίας (1912-1925)	81

- Αὐτοδιοίκηση κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ..	85
- Ἡ Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση στὴν Ἱταλοκρατία	91
4. Οἰκονομία	94
- Ἡ οἰκονομία τῆς Δωδεκανήσου στὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1750-1912).....	94
- Ἡ οἰκονομία τῆς Δωδεκανήσου στὴν περίοδο τῆς Ἱταλοκρατίας.	102
- Μετανάστευση	103
- Ἡ φορολογία στὴν Ρόδο καὶ στὴν Κῶ.	104
- Ἡ φορολογία τῶν μικρῶν προνομιούχων νησιῶν	107
5. Ἐκκλησία, ἐξεύρεση πόρων καὶ κατασκευαστὲς τῶν ἐκκλησιῶν..	109
- Ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας	109
- Διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας	109
- Ἐξεύρεση πόρων	111
- Ἀδειες οἰκοδομῆς καὶ σχέδια	115
- Μάστορες.....	118
- Ἄλλοι καλλιτέχνες (ξύλογλύπτες καὶ μαρμαρογλύπτες).....	136
- Χρονολόγηση ἐκκλησιῶν, συνοδευτικῶν κατασκευῶν (προνάων καὶ καμπαναριῶν) καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν καὶ εἰκόνων.....	140

B. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

1. Ἐπισκόπηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρώτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας στὰ Δωδεκάνησα (1523-1750) ἱπποτικὲς καὶ ὀθωμανικὲς ἐπιρροές.	157
2. Τυπολογία	172
2.1. Τύποι σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν	172
- Μονόχωρες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες.....	172
- Εἰδικὲς περιπτώσεις μονοχῶρων	194
- Τρίκλιτες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες	198
- Εἰδικὲς περιπτώσεις τρίκλιτων.....	210
2.2. Ὡς πρὸς τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ	212
2.3. Ὡς πρὸς τὸν πρόναο καὶ τὸν γυναικωνίτη	216
2.4. Προσθήκες	222
- Εἰδικὲς περιπτώσεις προσθηκῶν	232
3. Μορφολογικὰ στοιχεῖα	250
3.1. Ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ	252
- Ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση	252

- Κύρια δυτική ὄψη	257
- Πλάγιες (βόρεια καὶ νότια) ὄψεις	261
- Ἀνατολική ὄψη	266
- Ἀνοίγματα.....	270
- Θυρώματα	271
- Εὐλίνα κουφώματα.....	288
- Παράθυρα.....	291
- Φεγγίτες	302
- Τοξωτὰ ἀνοίγματα.....	314
3.2. Μορφολογικά χαρακτηριστικά τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου	318
- Σταυροθόλια	322
- Κίονες-ἡμικίονες- κιονόκρανα	326
- Νευρώσεις	332
- Κόγχες Ἱεροῦ	337
- Ἄλλες κόγχες	340
- Γυναικωνίτες	347
- Δάπεδα.....	352
3.3. Καμπαναριὰ	359
3.4. Ἐξοπλισμός.....	363
- Τέμπλα	363
- Ἀμβωνες, δεσποτικοὶ θρόνοι καὶ προσκυνητάρια	367
4. Ζητήματα κατασκευῆς.....	368
- Ὁργάνωση συνεργείων καὶ ἐξοπλισμός.....	371
- Προμήθεια ὑλικῶν	374
- Μεταφορὲς	377
- Προετοιμασία	377
- Λιθοδομὲς.....	379
- Ἀντισεισμικὲς κατασκευὲς καὶ τεχνικὲς ἀνάληψης τῶν πλάγιων ὠθήσεων	388
- Τοξοδομία, θολοδομία, νευρώσεις	389
- Σκαλωσιὲς καὶ ξυλότυποι	394
- Διαμόρφωση δωματίων μὲ κουρασάνι καὶ ἐπιχρίσματα.....	395
- Δάπεδα βοτσαλωτὰ	402
5. Ἡ διάδοση τοῦ σταυροθολιακοῦ τύπου καὶ ἡ ἀναβίωση δυτικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων στὸν εὐρύτερο ὄχι	403
- Δωδεκανησιακὸς σταυροθολιακὸς τύπος καὶ ἀντίστοιχος κυπριακὸς	403

- Ιστορικά στοιχεία τῶν κυπριακῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν..	408
- Τυπολογία τῶν κυπριακῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν	408
- Μορφολογικά στοιχεία τῶν κυπριακῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν	428
- Ὁ σταυροθολιακὸς τύπος στὸν εὐρύτερο χώρο τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.....	445
- Ἡ ἀναβίωση δυτικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων στὸν ἐλλαδικὸν χώρον.....	452
- Συμπεράσματα.....	454

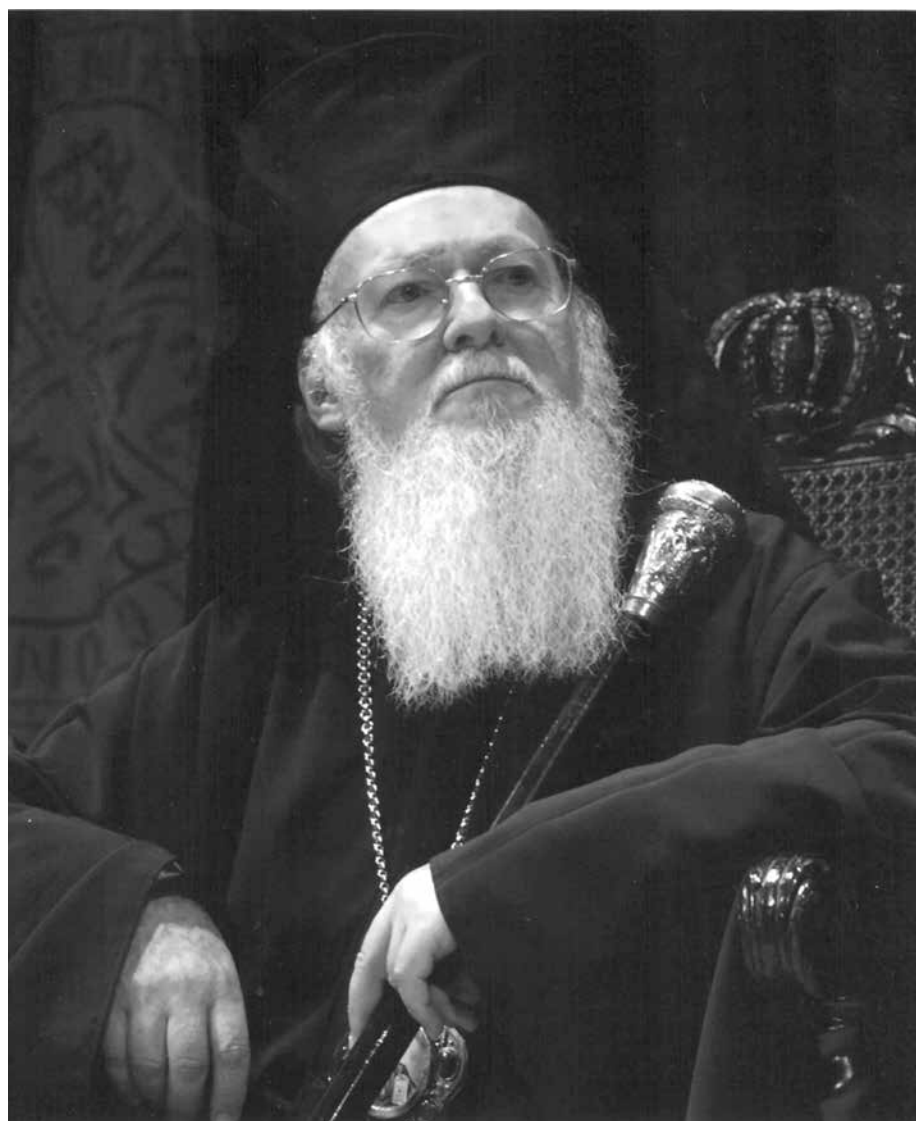
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ (σὲ ψηφιακὴ μορφή):

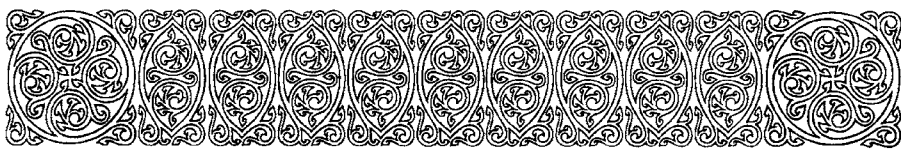
- A. Κατάλογος Σταυροθολιακῶν Ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου
- B. Κατάλογος Σταυροθολιακῶν Ἐκκλησιῶν Κύπρου

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ

ΚΑΤΗΧΗΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΤΗΣ Α.Θ.ΠΑΝΑΓΙΟΤΗΤΟΣ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΝΑΡΞΕΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

† ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ
ΕΛΕΩΙ ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ -
ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ ΤΩΙ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ,
ΧΑΡΙΣ ΕΙΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΥ ΗΜΩΝ
ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ, ΠΑΡ' ΗΜΩΝ ΔΕ ΕΥΧΗ,
ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΩΡΗΣΙΣ

*«Περιχαρῶς δεξώμεθα πιστοί,
τὸ θεόπνευστον διάγγελμα τῆς νηστείας».*

Ἀγαπητοὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοὶ καὶ τέκνα ἐν Κυρίῳ!

Κατὰ τὸν τελευταῖον καιρὸν παρατηρεῖται μία ἔξαρσις ἀνησυχῶν. Πολλὰ προβλήματα ἀναφύονται. Ὁ κόσμος ὑποφέρει καὶ ζητεῖ βοήθειαν. Διερχόμεθα πράγματι μίαν γενικωτέραν δοκιμασίαν. Ἄλλοι τὴν ὀνομάζουν ὕφεσιν οἰκονομικὴν, ἄλλοι κρίσιν πολιτικὴν. Δι ἡμᾶς εἶναι ἐκτροπὴ πνευματικὴ. Καὶ ὑπάρχει θεραπεία. Πολλὰ λύσεις δίδονται καὶ ἀπόψεις ἀκούγονται. Ἀλλὰ τὰ προβλήματα παραμένουν. Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἐγκαταλελειμμένος καὶ μόνος. Ἀγνοεῖται ἡ βαθυτέρα φύσις του. Παραμένει εἰς τὴν κατῆφειαν τῆς ἀσαφείας καὶ τῆς ἀπογνώσεως.

Αἱ προτεινόμεναι λύσεις, ὅποιανδὴποτε κατεύθυνσιν ἢ ἐκβασιν καὶ ἂν ἔχουν, δὲν λυτρῶνουν τὸν ἄνθρωπον, διότι ἐκ προοιμίου τὸν ἀφήνουν δέσμιον τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ Θεάνθρωπος Κύριος, ὁ ἐλευθερωτὴς τῶν ψυχῶν ἡμῶν. Εἰσερχό-

μενος ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν χώρον τῆς Ἐκκλησίας, εἰσέρχεται εἰς τὸ κλίμα τῆς θείας παρακλήσεως, τῆς συμφιλίωσεως τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς. Ἔρχεται εἰς τὰ ἴδια. Ἡρεμεῖ τὸ πνεῦμα του. Εὐρίσκει ἓν οὐράνιον κάλλος καὶ μίαν ὠριμότητα πνευματικὴν «εὐωδίας ἐνθέου πληροῦσαν πέρατα κόσμου». Ἡ Ἐκκλησία γνωρίζει ὅλα ὅσα ὑποφέρομεν. Καὶ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ. Μᾶς καλεῖ εἰς μετάνοιαν. Δὲν ὠραιοποιεῖ τὸ ψεῦδος οὔτε ἀποκρύπτει τὰ δεινὰ. Λέγει ὅλην τὴν ἀλήθειαν. Καὶ προτρέπει τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀντικρύσῃ τὴν πραγματικότητα ὡς ἔχει. Νὰ συνειδητοποιήσωμεν ὅτι εἴμεθα γῆ καὶ σποδός.

Εἰς τὸν Μέγαν Κανόνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου γίνεται λόγος διὰ τὰ δάκρυα τῆς μετανοίας καὶ τὸν κλαυθμὸν τοῦ πένθους, τὸν πόνον τῶν τραυμάτων. Ἀλλὰ ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπαυσις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ υἰεῖα τοῦ πνεύματος. Ὑπάρχει ὁ Πλάστης καὶ Σωτὴρ ἡμῶν. Ἐκεῖνος διὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους Του μᾶς ἐτοποθέτησεν εἰς τὸ μεθόριον τῆς ἀφθαρσίας καὶ τῆς θνητότητος. Δὲν μᾶς ἐγκατέλειπεν. Ἦλθε καὶ μᾶς ἔσωσε. Κατέλυσε τῷ Σταυρῷ Του τὸν θάνατον. Ἐχαρίσατο ἡμῖν τὴν ἀφθαρσίαν τῆς σαρκός.

Ἐφ' ὅσον εἴμεθα σύμφυτοι τοῦ Χριστοῦ, διατί ταρασσόμεθα ματαίως; Διατί δὲν προστρέχομεν εἰς Αὐτόν; Ἡ Ἐκκλησία δὲν σχολιάζει τὴν φθορὰν οὔτε μᾶς ἐγκαταλείπει εἰς αὐτήν. Γνωρίζει τὰς βαθυτέρας ἐφέσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔρχεται ὡς ἀρωγὸς καὶ λυτρωτὴς ἡμῶν. Ἔχομεν ἀνάγκην τῆς τροφῆς. Ἀλλ' «οὐκ ἐπ' ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος» (Ματθ. δ' 4). Ἔχομεν ἀνάγκην τῆς πνευματικῆς κατανοήσεως, ἀλλὰ δὲν εἴμεθα ἀσώματοι. Εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εὐρίσκομεν τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς καὶ τῆς κατανοήσεως ὡς θεανθρωπίνην ἰσορροπίαν. Μακρὰν τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐξαχρειοῦται καὶ διαφθείρεται. Ἐκεῖ, ὅπου ἀφθονοῦν τὰ ὑλικά ἀγαθὰ καὶ θεοποιεῖται ἡ σπατάλη, εὐδοκιοῦν οἱ πειρασμοὶ τῶν σκανδάλων καὶ ἡ σύγχυσις τῆς σκοτώσεως.

Ἐκεῖ, ὅπου μὲ δέος ζῇ ὁ ἄνθρωπος καὶ δέχεται τὰ πάντα μὲ εὐχαριστίαν καὶ εὐγνωμοσύνην, ὅλα ἀγιάζονται. Τὸ ὀλίγον εὐλογεῖται ὡς ἀρκετὸν καὶ τὸ φθαρτὸν ἐνδύεται τὴν αἴγλην τῆς ἀφθαρσίας. Ἀπολαμβάνει ὁ ἄνθρωπος τὸ πρόσκαιρον ὡς δῶρον Θεοῦ. Καὶ τρέφεται μὲ τὸν ἄρραβῶνα τῆς μελλούσης ζωῆς ἀπὸ σήμερον. Ὅχι μόνον λύνονται τὰ προβλήματα, ἀλλὰ καὶ οἱ πόνοι τῶν δοκιμασιῶν μεταβάλλονται εἰς δύναμιν ζωῆς καὶ ἀφορμὴν δοξολογίας. Ὅταν αὐτὸ

συμβῇ ἐντὸς ἡμῶν, ὅταν ὁ ἄνθρωπος εὕρῃσκη τὴν προσωπικὴν του ἀνάπαυσιν καὶ σωτηρίαν διὰ τῆς παρακαταθέσεως τῶν πάντων Χριστῷ τῷ Θεῷ, τότε φωτίζεται ὁ νοῦς του. Γνωρίζει τὸν ἑαυτόν του καὶ τὸν κόσμον ὅλον. Ἔχει ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Δυνατοῦ. Αὐτὸ τὸ γεγονός τὸν ἴδιον τὸν πιστὸν στηρίζει. Καὶ μεταδίδεται δι' ἀοράτου ἀκτινοβολίας ὡς ἐνίσχυσις πρὸς ὅλους τοὺς πεινῶντας καὶ διψῶντας τὴν ἀλήθειαν.

Ὁ κόσμος ὅλος ἔχει ἀνάγκην τῆς σωτηρίας ἀπὸ τὸν Δημιουργὸν καὶ Πλάστην του. Ὁ κόσμος ὅλος ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ τὴν παρουσίαν τῆς πίστεως καὶ τὴν κοινωνίαν τῶν Ἀγίων. Ἄς εὐχαριστήσωμεν τὸν Κύριον καὶ Θεὸν ἡμῶν δι' ὅλας τὰς εὐεργεσίας Του, καὶ διὰ τὴν παροῦσαν περίοδον τῆς Ἀγίας Τεσσαρακοστῆς.

Ἴδου καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἰδὺν καιρὸς μετανοίας.

Εἴθε νὰ διαπλεύσωμεν τὸ τῆς Νηστείας πέλαγος διὰ συντριβῆς καὶ ἐξομολογήσεως, ὥστε νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ἄληκτον χαρὰν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸν Ὅποῖον πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ἀγία καὶ Μεγάλη Τεσσαρακοστὴ .βιβ'
† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρὸς Θεὸν εὐχέτης πάντων ὑμῶν

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΕΠΙ ΤΩ ΚΑΘΑΓΙΑΣΜΩ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΥΡΟΥ

† Β Α Ρ Θ Ο Λ Ο Μ Α Ι Ο Σ

ΕΛΕΩ_ι ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ - ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ

ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΠΑΝΤΙ ΤΩ_ι ΙΕΡΩ_ι ΚΛΗΡΩ_ι
ΚΑΙ ΤΩ_ι ΕΥΣΕΒΕΙ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΑΓΙΩΤΑΤΗΣ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ ΤΟΥ
ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ
ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

Τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,

Ἐκαστος ἄνθρωπος, πλασθεὶς κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ, εἶναι ναὸς Κυρίου. Πολὺ δὲ περισσότερον ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθημεν καὶ ἐχρίσθημεν διὰ τοῦ Ἁγίου Μύρου καὶ ἐνεκεντρίσθημεν εἰς τὴν καλλιέλαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἴμεθα ναοὶ τοῦ ἐν ἡμῖν Ἁγίου Πνεύματος, ἀκόμη καὶ ἐὰν διὰ ποικίλων ἁμαρτιῶν, ἐκουσίων ἢ ἀκουσίων, ἀπομακρυνώμεθα ἀπὸ τοῦ Κυρίου. «Εἰ ἡμεῖς ἀπιστοῦμεν, ἐκεῖνος πιστὸς μένει· ἀρνήσασθαι ἑαυτὸν οὐ δύναται» (Β' Τιμ. β' 13).

Ταύτην τὴν χάριν παρέχει ἡμῖν τὸ Ἅγιον Μύρον, διότι, καθὼς λέγει ὁ Ἅγιος Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ἡ τοῦ μύρου τελετὴ τελειωτικὴ τῶν θεουργιῶν γνώσεως καὶ ἐπιστήμης, διὰ τῆς ὁποίας ἱερῶς ἡ πρὸς τὴν θεαρχίαν ἀναγωγή καὶ μακαριωτάτῃ κοινωνία τελεσιουργεῖται. Τὸ Μύρον τὸν ἁγιασμὸν παρέχει τοῦ Πνεύματος, δίδοται δὲ πᾶσι τοῖς πιστοῖς ὡς χρίσμα πνευματικόν, χάρισμα βασιλικόν, ἁγιαστικὸν ψυχῶν καὶ σωμάτων.

Δι' αὐτοῦ λαμβάνομεν τὴν ἀπαρχὴν τοῦ Πνεύματος, παρ' Οὗ πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον. Ὁ δὲ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καὶ ἐν τῷ νόμῳ δοὺς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καὶ τοῖς Ἀποστόλοις Αὐτοῦ, πάντας τοὺς χριστομένους μύρῳ θείῳ ἀγιάζει καὶ κατατάσσει εἰς τὴν χορείαν τῶν χάριτι σεσωσμένων, ἐὰν φυλάξωσιν ἄσπιλον μολυσμοῦ τὸν χιτῶνα τῆς ἀφθαρσίας αὐτῶν καὶ ἀγωνίζωνται, ὅπως μὴ λυπήσωσι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ Ὅποῖον ἔλαβον διὰ τοῦ Ἁγίου Χρίσματος. Ὅτι ἐκ τοῦ μύρου ἐστὶ τὸ οἰκείους εἶναι Θεῷ καὶ δούλους γνησίους τοὺς εὐσεβεῖς, καὶ διὰ τῆς ἁγίας ταύτης σημειώσεως ὑπὸ

ἀγίων Ἀγγέλων καὶ πάσης ἐπουρανίου δυνάμεως ἐπιγινωσκόμεθα, σύμμορφοι αὐτοῖς γινόμενοι.

Τὴν ἀγιότητα δὲ ἔχοντες ὡς σκοπὸν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν εἰς τὴν παροῦσαν ζωὴν, τηροῦμεν τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, ἵνα μένη μετὰ πάντων ἡμῶν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὁ ἀγαθὸς Παράκλητος, καὶ κληρονομήσωμεν τὴν οὐράνιον Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ «ἅγιοι γίνεσθε, ὅτι ἐγὼ ἅγιός εἰμι» (Α΄ Πέτρου, α΄ 16).

Πανίερος οὖν θεσμὸς τῆς Μητρὸς ἡμῶν Ἐκκλησίας τυγχάνει ὁ καθαγιασμὸς τοῦ Ἁγίου Μύρου κατὰ διαστήματα, ἀποφάσει δὲ τῆς ἡμετέρας Μετριότητος καὶ τῆς περὶ ἡμᾶς Ἀγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου θὰ τελεσθῇ τὸ ἐνεστώς ἔτος κατὰ τὴν Ἀγίαν καὶ Μεγάλην Ἑβδομάδα τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου καὶ θέλει λάβει πέρας κατὰ τὴν προσεχῇ Μεγάλην Πέμπτην. Προηγηθήσεται δὲ ἡ ἔψησις τοῦ Ἁγίου Μύρου ἀπὸ Μεγάλης Δευτέρας ἕως καὶ τῆς Μεγάλης Τετάρτης, ὅτε καὶ μνείαν ποιούμεθα τῆς ἀλειψάσης μύρω πολυτιμῆτῳ τὸν Κύριον πόρνης γυναικός, τῆς σωφρονεστέρας πάντων ἀναδειχθείσης, ἐκ τοῦ πολλοῦ πρὸς τὸν Χριστὸν αὐτῆς πόθου.

Ὁ διὰ τῆς παρούσης πατριαρχικῆς ἡμῶν Ἐγκυκλίου ἐξαγγελλόμενος καθαγιασμὸς ἀποτελεῖ ἰδιαιτέραν εὐλογίαν δι' ἡμᾶς τοὺς ἐπιτελοῦντας αὐτόν, ἀλλὰ καὶ διὰ πάντας τοὺς παρισταμένους καὶ συμμετέχοντας, νεμόμενον δὲ τὸ Ἅγιον Μύρον εἰς τὰς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας, καθίσταται ἀδιάλειπτος πηγὴ ἀγιασμοῦ, «ἐνδυμα ἀφθαρσίας καὶ σφραγίδα τελειοποιὸν ἐκτυπούσα τοῖς τὸ θεῖον Λουτρὸν δεχομένοις τὴν ἁγίαν ὀνομασίαν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος».

Οὕτω καὶ ὑμεῖς, τέκνα καὶ ἀδελφοὶ ἐν Κυρίῳ, μὴ λησμονῆτε τὸ εὖσημον τοῦτο γεγονός τοῦ Καθαγιασμοῦ τοῦ Ἁγίου Μύρου ἐν τῷ Ἱερῷ ἡμῶν Κέντρῳ, φιλοτιμίαν δὲ ποιήσασθε, ἵνα συμμετάσχητε αὐτοῦ εἴτε εὐχετικῶς καὶ νοερῶς εἴτε συντρέχοντες ποικιλοτρόπως εἴτε προσερχόμενοι εἰς τὸν Πάνσεπτον Πατριαρχικὸν Ναὸν ἀπὸ Μεγάλης Δευτέρας ἄχρι τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ὅτε τέλος λήψονται αἱ κατανυκτικαὶ τοῦ Καθαγιασμοῦ τελεταί, λαμβάνοντες εὐλογίαν καὶ χάριν παρὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ γευόμενοι τῶν ἀγαθῶν καὶ δωρεῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Αὐτοῦ ἡ Θεία χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴησαν μετὰ πάντων ὑμῶν.

„βιβ' Μαρτίου ις'

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΠΙ Τῷ ΑΓΙῳ ΠΑΣΧΑ

† Β Α Ρ Θ Ο Λ Ο Μ Α Ι Ο Σ

ΕΛΕΩ_ι ΘΕΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ -
ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΠΑΝΤΙ ΤΩ_ι
ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΧΑΡΙΝ, ΕΙΡΗΝΗΝ ΚΑΙ ΕΛΕΟΣ
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΩΣ ΑΝΑΣΤΑΝΤΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

Πρωτότοκος τῶν νεκρῶν ἐγένετο
(Ἀναστάσιμον ἀπολυτίκιον γ' ἤχου).

Τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,

Ἐὰν ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἀφεώρα μόνον εἰς Αὐτόν, ἡ σημασία της δι' ἡμᾶς θὰ ἦτο μηδαμινή. Ἀλλὰ ὁ Χριστὸς δὲν ἀνέστη μόνος. Συνανέστησε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Βροντοφωνεῖ σχετικῶς ὁ ἐκ τῶν προκατόχων ἡμῶν Ἱερὸς Χρυσόστομος: «Ἀνέστη Χριστὸς, καὶ νεκρὸς οὐδεὶς ἐν τῷ μνήματι· Χριστὸς γὰρ ἐγερθεὶς ἐκ νεκρῶν, ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων ἐγένετο»· ἀπαρχὴ δηλονότι τῆς ἀναστάσεως πάντων τῶν κεκοιμημένων καὶ τῶν ἐφεξῆς κοιμηθησομένων, καὶ τῆς μεταβάσεως αὐτῶν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν. Τὸ μήνυμα εἶναι χαροποιὸν δι' ὅλους, διότι ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ κατήργησε τὴν δύναμιν τοῦ θανάτου. Οἱ πιστεύοντες εἰς Αὐτὸν προσδοκοῦν ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ διὰ τοῦτο βαπτίζονται εἰς τὸν θάνατον Αὐτοῦ, συνανίστανται μετ' Αὐτοῦ, καὶ ζοῦν ζωὴν αἰώνιον.

Ὁ μακρὰν τοῦ Χριστοῦ κόσμος προσπαθεῖ νὰ συσσωρεύσῃ ὑλικά ἀγαθὰ, διότι στηρίζει ἐπ' αὐτῶν τὴν ἐλπίδα τῆς ζωῆς του. Ἐλπίζει ἀκρίτως ὅτι διὰ τοῦ πλούτου θὰ ἀποφύγῃ τὸν θάνατον. Καὶ ὁ πλανώμενος ἄνθρωπος, διὰ νὰ συσσωρεύσῃ πλοῦτον, ἐπιμηκύνοντα δῆθεν τὴν ζωὴν του, σκορπίζει τὸν θάνατον εἰς τοὺς ἄλλους. Ἀφαιρεῖ ἀπὸ αὐτοὺς τὴν οἰκονομικὴν δυνατότητα τῆς ἐπιβιώσεως, καὶ πολλάκις διακόπτει βιαίως τὸ νῆμα τῆς ζωῆς των, ἐλπίζων ὅτι οὕτω θὰ διασώσῃ τὴν ἰδικήν του ζωὴν. Ἀλλὰ, ἀλλοίμονον! Ἡ πλάνη

του εἶναι μεγάλη. Ἡ ζωὴ κερδίζεται μόνον διὰ τῆς πίστεως εἰς τὸν Χριστὸν καὶ διὰ τῆς εἰς Αὐτὸν ἐνσωματώσεως.

Ἡ ἐμπειρία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας βεβαιοῖ ὅτι οἱ ἐνωθέντες μετὰ τοῦ Χριστοῦ ζοῦν καὶ μετὰ θάνατον, συνυπάρχουν μετὰ τῶν ζώντων, συνδιαλέγονται μετ' αὐτῶν, ἀκούουν αὐτοὺς καὶ πολλάκις ἱκανοποιοῦν θαυματουργικῶς τὰ αἰτήματά των.

Δὲν χρειάζεται πλέον ἡ ἀναζήτησις τοῦ μυθολογικοῦ «ἀθανάτου ὕδατος». Ἡ ἀθανασία ὑπάρχει ἐν τῷ Χριστῷ καὶ προσφέρεται δι' Αὐτοῦ πρὸς ὅλους.

Δὲν χρειάζεται νὰ ἐξολοθρεύωνται λαοί, διὰ νὰ ἐπιβιώσουν ἄλλοι λαοί. Οὔτε χρειάζεται νὰ ἐξολοθρεύωνται ἀνυπεράσπιστοι ἀνθρώπιναι ὑπάρξεις, διὰ νὰ ζήσουν ἀνετώτερον ἄλλαι ἀνθρώπιναι ὑπάρξεις. Εἰς ὅλους ὁ Χριστὸς προσφέρει τὴν ἐπίγειον καὶ τὴν ἐπουράνιον ζωὴν. Ἀνέστη καί, ὅσοι ἐπιθυμοῦν, ἀκολουθοῦν Αὐτὸν εἰς τὸν δρόμον τῆς Ἀναστάσεως. Ἀντιθέτως, ὅσοι ἐμμέσως ἢ ἀμέσως σκορπίζουν τὸν θάνατον, νομίζοντες ὅτι οὕτω θὰ παρατείνουν ἢ θὰ διευκολύνουν τὴν ἰδικὴν των ζωὴν, καταδικάζουν ἑαυτοὺς εἰς τὸν αἰώνιον θάνατον.

Ὁ Ἀναστὰς Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον, ἵνα πάντες οἱ ἄνθρωποι ζωὴν ἔχωσι καὶ περισσὸν ἔχωσιν. Ἀποτελεῖ μεγάλην πλάνην, ἐὰν πιστεύωμεν ὅτι θὰ προέλθῃ εὐημερία εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος διὰ τῶν ἀλληλοσπαραγμῶν. Ὁ Χριστὸς ἀνιστᾷ τοὺς νεκροὺς καὶ ἀκυρώνει τὴν θανάτωσιν αὐτῶν. Ἔχει τὴν δύναμιν τῆς ὑπερβάσεως τοῦ θανάτου. Τὸ γεγονὸς δέ, ὅτι ἐνίκησε τὸν θάνατον, ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἀπέχθειαν Αὐτοῦ πρὸς αὐτόν. Ὁ Χριστὸς ὁδηγεῖ εἰς τὴν ζωὴν καὶ ἐπαναχορηγεῖ αὐτήν, τυχὸν διακοπεῖσαν, διότι Ἐκεῖνος εἶναι «ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Ἀνάστασις ἡμῶν». Διὰ τοῦτο οἱ πιστοὶ δὲν φοβούμεθα τὸν θάνατον. Ἡ δύναμις ἡμῶν δὲν ἔγκειται εἰς τὸ ἄτρωτον τῆς ὑπάρξεώς μας, ἀλλὰ εἰς τὸ ἀναστάσιμον αὐτῆς.

Χριστὸς ἀνέστη! Καὶ ἡμεῖς θὰ ἀναστηθῶμεν!

Ἄς ἀκολουθήσωμεν, ἀδελφοὶ καὶ τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά, τὸν Ἀναστάντα Χριστόν, εἰς πάντα τὰ ἔργα Αὐτοῦ. Ἄς βοηθήσωμεν τοὺς στερουμένους τῶν μέσων τῆς ἐπιβιώσεως νὰ συντηρηθοῦν εἰς τὴν ζωὴν. Ἄς διακηρύξωμεν εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ ὅτι δι' αὐτῆς κατηργήθη ὁ θάνατος καὶ ὅτι συνεπῶς δύνανται καὶ αὐτοὶ νὰ μετᾶσχουν τῆς Ἀναστάσεως Αὐτοῦ, πιστεύοντες εἰς Αὐτὸν καὶ ἀκολουθοῦντες τὰ ἴχνη Του. Ἡ ἰδικὴ μας ἀνάστασις

τότε μόνον εἶναι δυνατή, ὅταν προσφέρηται διὰ τὴν ἀνάστασιν τῶν ἄλλων ἀδελφῶν μας. Τότε μόνον ἡ νικητήριος διακήρυξις “Χριστὸς Ἀνέστη” θὰ ἐνεργῇ σωστικῶς δι’ ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. Γένοιτο!

Ἅγιον Πάσχα 2012

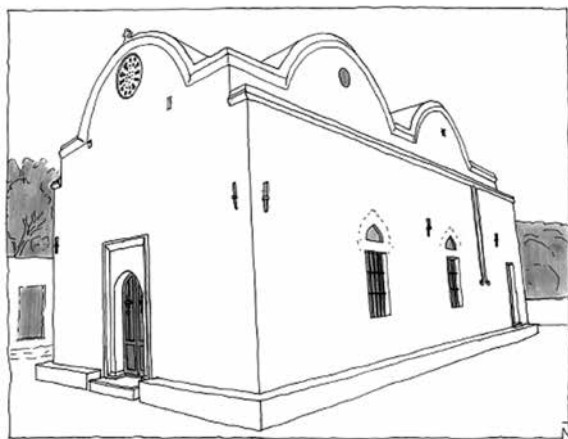
† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρὸς Χριστὸν Ἀναστάντα
εὐχέτης πάντων ὑμῶν

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΕΛΕΤΕΣ

Οί σταυροθολιακές ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου (1750-1924)

Γιώργος Ἡ. Ντέλλας

Διδακτορική διατριβή
ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ 2011

*Ἀφιερωμένο
στὴν μνήμη
τῶν γονιῶν μου*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Έρωτήματα σχετικά με τις σταυροθολιακές εκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου

Σταυροθολιακές ἢ δωδεκανησιακοῦ τύπου ἐκκλησίες ἔχει ἐπικρατήσει νὰ θεωροῦνται οἱ μονόχωρες δρομικὲς καὶ οἱ τρίκλιτες βασιλικὲς τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας οἱ στεγασμένες μὲ νευρωτὰ σταυροθόλια καὶ χτισμένες ἀπὸ τὸν 18ο ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τὴν ἴδια περίοδο στὰ Βαλκάνια, ἀλλὰ καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο εἰδικότερα, παρουσιάζεται μία οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, πὺν ὀφείλεται στὶς οἰκονομικὲς συνθήκες καὶ στὴν ἀνθήση τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας. Μία ἔκφραση αὐτῆς τῆς δραστηριότητος ἀποτελεῖ ἡ κατασκευὴ μεγάλων ναῶν σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, τρίκλιτων ξυλόστεγων καὶ τρίκλιτων σταυροειδῶν μετὰ τρούλου. Ἡ παρουσία ἐκκλησιῶν μὲ στοιχεῖα γοθτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὰ Δωδεκάνησα καὶ ἡ σχέση, πὺν μπορεῖ νὰ ἔχουν μὲ τὶς δυτικὲς, καὶ εἰδικότερα μὲ τὶς ἱπποτικὲς (1310-1522), προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον κάθε μελετητῆ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πὺν σχετίζεται μὲ αὐτὸν τὸν χῶρο. Τὰ ἐρωτήματα, πὺν γεννῶνται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή εἶναι πιεστικά.

- Γιατί νὰ κατασκευαστοῦν ἐκκλησίες μὲ στοιχεῖα γοθτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία σ' αὐτὸ τὸ γεωγραφικὸ σημεῖο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

- Γιατί νὰ ἐμφανιστοῦν στὴν μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, καὶ εἰδικότερα τὸν 18ο ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, μετὰ τόσο μακρὰ περίοδο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐφαρμογῆς τους στὴν δυτικὴ Εὐρώπη.

- Ποιοὶ πρωτοστάτησαν καὶ ἔδωσαν τὴν ἐντολὴ νὰ κτιστοῦν.

- Μὲ ποιά οἰκονομικά μέσα τὶς ὑλοποίησαν, ὅταν τὴν προηγούμενη περίοδο ὑπῆρχε μία καθολικὴ οἰκοδομικὴ ἀπραξία στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς περιοχῆς.

- Μὲ ποιά πρότυπα καὶ σχέδια ὑλοποίησαν τέτοια οἰκοδομήματα.

Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας δὲν σταματᾷ πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ καὶ ικανοποιητικὴ ἀπάντησις στὰ ἐρωτήματα αὐτά. Ἡ παρούσα μελέτη στο-

χεύει στην αναζήτηση αυτής της αλήθειας και προσπαθεί να απαντήσει στα έπιτακτικά αυτά έρωτήματα.

Μεθοδολογία και τρόπος προσέγγισης

Η κατανόηση των εκκλησιαστικών αυτών μνημείων μέσω της καταγραφής, των αποτυπώσεων και της φωτογραφικής τους τεκμηρίωσης αποτέλεσε την βάση και την αφετηρία της έρευνας. Η καταγραφή, ή φωτογραφική και ως ένα βαθμό ή σχεδιαστική αποτύπωση των 129 της Δωδεκανήσου και των 6 της Μικράς Ασίας, μέχρι σήμερα γνωστών σταυροθολιακών εκκλησιών, καθώς και 26 ανάλογων παραδειγμάτων της Κύπρου, διήρκεσε αρκετά χρόνια και δημιούργησε ένα αρχείο πολύτιμο για την έρευνα, αλλά και για την μελλοντική τους προστασία. Η ένταξη των 6 εκκλησιών της Μικράς Ασίας στην παρούσα έρευνα έγινε, γιατί παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία στην αρχιτεκτονική τους με τις αντίστοιχες της Δωδεκανήσου, ενώ ή μελέτη μερικών από τις αντίστοιχες σταυροθολιακές εκκλησίες της Κύπρου κρίθηκε απαραίτητη για συγκρίσεις και για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Η μελέτη της σχετικής με αυτές βιβλιογραφίας και των αρχειακών πηγών¹ (Π.Π.1), και ειδικά των βιβλίων και των κωδίκων των λογαριασμών των ναών², όδηγησε στην άντληση πληροφοριών σχετικών με την ιστορία και την κατασκευή τους και στην ολοκλήρωση των καταλόγων των σταυροθολιακών εκκλησιών της Δωδεκανήσου 1750-1924³ και των αντίστοιχων σταυροθολιακών της Κύπρου⁴, που αποτελούν την βάση για την έρευνα αυτή. Η τήρηση κωδίκων από τις ένοριακές έπιτροπές των εκκλησιών αρχικά έπιβλήθηκε από τον μητροπολίτη Ρόδου Κωνστάντιο (1691-1702),

1. Βρέθηκαν έγγραφα, που άφορούν την κατασκευή τεσσάρων μόνο εκκλησιών, της Αγίας Αικατερίνης στα Καλαβάρδα της Ρόδου, Κουτελάκης [1979], του καθολικού του Πανορμίτη, Χοτζέτι Πανορμίτη [1783] και Μπουγιουρδη Πανορμίτη [1783] και του Αγίου Αθανασίου στην Σύμη, Έπιστολές Αγαπίου [18-4-1854] και [8-5-1854], και της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μικρό Χωριό της Τήλου, Κουτελάκης [1996]β.

2. Βλ. Αρχεία. Στο Αρχείο της Μητρόπολης Ρόδου έπισημάνθηκαν στην αποθήκη της σοφίτας μεταξύ άλλων έννια βιβλία, που πιθανώς σχετίζονται με τις υπό εξέταση εκκλησίες από το 1833 μέχρι το 1910 και είναι κώδικες, πρωτόκολλα έξερχόμενα και εύρετήριο του Κώδικα της Μητρόπολης, Κώδικας μητρόπολης Ρόδου [1833]. Στις ένοριακές εκκλησίες των χωριών και της πόλης της Ρόδου καταγράφηκαν 28 κώδικες και κατάστιχα από 20 εκκλησίες, εκ των οποίων οι 18 είναι σταυροθολιακές (βλ. αναλυτικό κατάλογο των αρχείων). Τρία βιβλία του Αγίου Αθανασίου της Σύμης του 1853 και του 1876 καταγράφηκαν και είναι δημοσιευμένοι ό Κώδικας Μικρού Χωριού Τήλου του 1878, Κουτελάκης [1996]β.

3. Βλ. συνημμένο κατάλογο ΚΣΕΔ (Κατάλογος Σταυροθολιακών Έκκλησιών Δωδεκανήσου σε ψηφιακή μορφή).

4. Βλ. συνημμένο κατάλογο ΚΣΕΚ (Κατάλογος Σταυροθολιακών Έκκλησιών Κύπρου σε ψηφιακή μορφή).

1. Χοτζέτι Πανορμίτη [1783],
Άδεια οικόδομική
του καθολικού
του μοναστηριού
Πανορμίτη στη Σύμη.

[illegible]

ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Λίνδου⁵. Οἱ κώδικες ὅμως, ποὺ ἐπισημάνθηκαν στὸ νησί τῆς Ρόδου στὴν πλειοψηφία τους ἔχουν ὡς ἀφετηρία τὸ 1858, ὅταν μητροπολίτης ἦταν ὁ Ἰγνάτιος ἀπὸ τὴν Ἀνδριανούπολη (1856-1861, *Π.Α.12*), ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι προσπάθησε νὰ ὀργανώσει καλύτερα τὴν μητρόπολη καὶ τὴν διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐπέβαλε σὲ ὅλους τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια τῆς περιφέρειᾶς του τὴν τήρηση τῶν λογαριασμῶν καὶ τὴν καταγραφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναστηριακῆς περιουσίας.

Οἱ πληροφορίες, ποὺ μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ τοὺς κώδικες τῶν λογαριασμῶν τῶν ἐπιτροπῶν τῶν ναῶν, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἔρευνας, εἶναι πλούσιες τόσο γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ἐκκλησίες, ὅσο καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία, τὴν φορολογία, τὴν παιδεία, καὶ γενικότερα τὴν ἱστορία τῶν κοινωνιῶν τῶν ἀντίστοιχων κοινοτήτων τῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία συντάχθηκαν. Οἱ κώδικες περιλαμβάνουν καταγραφές τῆς ἀκίνητης περιουσίας, τῶν ἱερῶν σκευῶν τῶν ναῶν καὶ τῶν δωρεῶν ποὺ ἔκαναν οἱ πιστοί. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἰδίων τῶν ἐκκλησιῶν ἔχουμε στοιχεῖα, ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἐτήσια ἔσοδα καὶ ἔξοδα τῶν ναῶν καὶ πληροφορίες, ποὺ προκύπτουν ἐξ αὐτῶν σχετικὰ μὲ τὴν χρονολόγηση τῶν ἀρχικῶν φάσεων τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν περιόδων κατὰ τὶς ὁποῖες ἔγιναν ἄλλες ἐργασίες, προσθήκες, ἐπισκευές καὶ ἐξοπλισμός, ὀνόματα μαστόρων καὶ τεχνιτῶν, ζωγράφων καὶ ἄλλων καλλιτεχνῶν, τὴν ἀγορά, μεταφορὰ καὶ ἐπεξεργασία τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τους. Ἡ ἐξεύρεση πόρων γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν ἦταν τὸ σημαντικότερο πρόβλημα καὶ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή τους οἱ ἐπιτροπές συχνὰ ὁδηγήθηκαν σὲ πωλήσεις ἀκινήτων, σὲ σύναψη δανείων καὶ σὲ ἔκδοση ὁμολόγων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διάθεση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἐσόδων.

Ἡ προσπάθεια τῆς μητρόπολης φαίνεται ὅτι σύντομα ἀπέδωσε καρποὺς στὶς περισσότερες ἐνορίες. Μόνο σὲ ἐλάχιστες ἐκκλησιαστικὲς ἐπιτροπές γίνονταν συστάσεις γιὰ τὴν καλύτερη τήρηση τῶν λογαριασμῶν τῶν ἐνοριῶν τους, πού, καθὼς φαίνεται, λόγῳ ἀμάθειας τῶν ἐπιτρόπων δὲν μποροῦσαν νὰ τοὺς κρατοῦν ἀκριβεῖς καὶ σωστούς⁶. Οἱ ἐπίτροποι ἐκλέγονταν σὲ γενικὴ συνέλευση στὴν ἐκκλησία κανονικὰ κατ' ἔτος καὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ κρατοῦν λογαριασμοὺς μὲ τὰ ἔσοδα καὶ τὰ ἔξοδα τῆς ἐκκλησίας, νὰ διαχειρίζονται καὶ νὰ ἀξιοποιοῦν τὴν περιουσία της

5. Παπαχριστοδούλου [1994], 488.

6. Κώδικας Λάρδου [1858], στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1897 ἀναφέρεται: «Ἐπειδὴ οἱ λογαριασμοὶ δὲν τηροῦνται τακτικά, οἱ ἐπίτροποι παραιτήθηκαν καὶ ἐκλέχτηκαν νέοι μὲ γραμματέα τὸν δάσκαλο, ποὺ τοῦ ἔδειξαν πῶς νὰ τηρεῖ καλῶς.» Ἐπίσης Κώδικας Ἀγίου Ἰσίδωρου [1858], στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1893 σημειώνεται: «γίνονται συστάσεις γιὰ τὴν τήρηση τῶν λογαριασμῶν καὶ τῶν βιβλίων. Ἀνάλογα προβλήματα παρουσιάστηκαν καὶ τὰ τρία προηγούμενα χρόνια».

καλύτερα. Ἡ ἀκίνητη περιουσία τῶν ἐνοριακῶν ναῶν, κτήματα, ἐλαιόδενδρα, καταστήματα, ἐργαστήρια (ἀνεμόμυλοι, νερόμυλοι, ἐλαιοτριβεῖα, ἐργαστήρια κατασκευῆς ρακῆς κ.λπ.) καὶ σπίτια, ὅπως δείχνουν οἱ καταγραφές τῶν κωδίκων, ἦταν πολὺ μεγάλη καὶ ὀφειλόταν στὶς δωρεές τῶν πιστῶν καὶ στὴν καλὴ καὶ χρηστὴ διαχείριση τῶν ἐπιτροπῶν. Φυσικὰ φρόντιζαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ καὶ συντήρηση τῶν ναῶν, γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν φόρων καὶ τὴν ἐπιχορήγηση τοῦ μητροπολίτη, τὴν πατριαρχικὴ συνδρομὴ καὶ τὴν ἀμοιβὴ τῶν δασκάλων, πού, ἐπεὶ οἱ κάτοικοι ἦταν συνήθως φτωχοί, τὴν ἀναλάμβανε ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ καί, ὅταν ἀναπτύχθηκαν οἱ κοινοτικοὶ θεσμοὶ καὶ οἱ σχολικὲς ἐπιτροπές, ἀπὸ κοινοῦ.

Ἡ μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἵπποτικῆς περιόδου τῆς Ρόδου⁷ μεταξὺ τοῦ 1523 καὶ τοῦ 1750⁸, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο κτίζεται ἡ πρώτη σταυροθολιακὴ, συνέβαλε στὴν κατανόηση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὰ Δωδεκάνησα, ἐνῶ ἡ μελέτη τῆς ναοδομίας τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Κύπρου, τῆς ἴδιας περιόδου, βοήθησε στὴν ἐρμηνεία τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἐξεταζόμενων ἐκκλησιῶν, στὴν ἐπισήμανση τῶν διαφορῶν καὶ τῶν συγγενειῶν ἀντίστοιχων ἐκκλησιῶν καὶ στὶς ἀπαραίτητες συγκρίσεις. Πρῶτες δημοσιεύσεις σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν ἀπομακρυσμένων περιοχῶν, ὅπως στὸ Λιβίσι τῆς Λυκίας⁹, τῆς Καρπάθου¹⁰ καὶ τοῦ Καστελλόριζου¹¹, συμβάλλουν στὴν προβολή τους, χωρὶς βεβαίως νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μία ὁλοκληρωμένη παρουσίαση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου.

Ἡ σύνταξη ἐμπεριστατωμένων πινάκων (χρονολογίας κατασκευῆς, τυπολογικῆς καὶ μορφολογικῆς ὀργάνωσης τῶν ἐκκλησιῶν, καταλόγων μητροπολιτῶν, ἀρχιτεκτόνων-μαστόρων) καὶ γενικότερα ἡλεκτρονικῶν βάσεων δεδομένων, χαρτῶν καὶ Γεωγραφικοῦ Συστήματος Πληροφοριῶν, μὲ χρῆση τῶν ἀντίστοιχων προγραμμάτων Excel καὶ Arc View, βοήθησαν στὴν ἐποπτικὴ ἀντίληψη τῶν πληροφοριῶν σὲ γεωγραφικὴ κλίμακα. Ἡ μελέτη τῆς σχετικῆς μὲ τὴν ἱστορία τῆς Δωδεκανήσου βιβλιογραφίας τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας (1523-1912) καὶ τῆς Ἰταλοκρατίας (1912-1943) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀρχεiacές πηγές καὶ τὸν κατάλογο τῶν ἐκκλησιῶν ὁδήγησε στὴν ἀπάντηση μερικῶν ἀπὸ τὰ ἐρωτηματικὰ αὐτά. Κύριο βέβαια βάρος δόθηκε στὴν μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐκκλη-

7. Ντέλλας [2007β] καὶ Ντέλλας [2009α].

8. Βλ. κεφάλαιο Β΄, Ἀρχιτεκτονικὴ, 1. Ἐπισκόπηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρώτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας στὰ Δωδεκάνησα (1523-1750) καὶ ἵπποτικές καὶ ὀθωμανικὲς ἐπιρροές.

9. Ντέλλας [2008α].

10. Ντέλλας [2009γ].

11. Ντέλλας [2009γ].

σιών αὐτῶν. Ἡ καταγραφή, οἱ ἀποτυπώσεις, ἡ τεκμηρίωση καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ ὑλικοῦ ὁδήγησαν στὴν παρουσιάσῃ τους μὲ σχέδια καὶ εἰκόνες, χάρτες, καταλόγους καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ κεφάλαια τῆς παρούσας μελέτης (τὴν τυπολογία, τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ζητήματα κατασκευῆς).

Εὐχαριστίες

Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ρόδου κ. Κύριλλο, ὁ ὁποῖος βοήθησε οὐσιαστικὰ νὰ γίνουν προσιτὰ τὰ ἀρχεῖα τῆς μητρόπολης καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου, ἀλλὰ κυρίως στὸ νὰ δημοσιευτεῖ στὸ ἔγκυρο περιοδικὸ «ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ» ὅλων τῶν τοπικῶν μητροπόλεων ἢ παροῦσα διδακτορικὴ διατριβή. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ ὑλοποιήθηκε μὲ τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ τῶν ἐκδόσεων ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε. καὶ τοῦ ἔμπειρου προσωπικοῦ τους.

Θέλω νὰ εὐχαριστήσω τοὺς ἱερεῖς, τοὺς ἐπιτρόπους καὶ τοὺς νεωκόρους τῶν ναῶν τῆς Δωδεκανήσου, καθὼς καὶ τοὺς φύλακες ἀρχαιοτήτων τῶν νησιῶν, ποὺ μὲ βοήθησαν μὲ κάθε τρόπο στὴν πρόσβαση καὶ στὴν καταγραφή τῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ βοήθεια πολλῶν φίλων καὶ συναδέλφων στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἦταν ἐποικοδομητικὴ καὶ ἡ συνεργασία οὐσιαστικὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου σὲ ὅλους μαζί καὶ στὸν καθένα χωριστά.

Ἰδιαίτερα ὁμως θέλω νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εὐχαριστίες, πρὸς τοὺς φίλους καὶ συναδέλφους: τὴν τεχνολόγο διανομήτρια Μαριρένα Γκιώνη-Κρητικοῦ καὶ τὸν τότε φοιτητὴ καὶ στὴν συνέχεια ἀρχιτέκτονα καὶ ἀναστηλωτὴ Γιάννη Σταυρόπουλο γιὰ τὴν ἠλεκτρονικὴ σχεδίαση τῶν σχεδίων τῶν ἐκκλησιῶν, τὸν τεχνολόγο διανομήτρια Σάββα Συρόπουλο, γιὰ τὴν βοήθεια καὶ συμμετοχὴ του στὴν καταγραφή ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου, τὸν τοπογράφο Βασίλη Ἀγιακάτσιακα καὶ τὸν Θάνο Σκέντο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ προγράμματος γεωγραφικοῦ συστήματος πληροφοριῶν (G.I.S), τὸν φίλο Νίκο Ράπτη γιὰ ἐφαρμογὲς τοῦ προγράμματος «Excel» καὶ τὸν Θανάση Ἀρβανίτη γιὰ ἐφαρμογὲς τοῦ προγράμματος «World», τὶς ἀρχαιολόγους Ἑλένη Παπαβασιλείου, Πρόδρομο Παπανικολάου καὶ Κωνσταντῖνα Κεφαλᾶ γιὰ τὴν βοήθεια καὶ τὶς διορθώσεις, τὸν φιλόλογο Χρῆστο Καρρᾶ γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῶν κειμένων, καὶ τὴν ἀρχαιολόγο Ἄννα-Μαρία Κάσδαγλη γιὰ τὴν μετάφραση τῆς περίληψης στὰ ἀγγλικά, τοὺς συναδέλφους στὸ γραφεῖο τῆς Ἐπιτροπῆς Παρακολούθησης Ἔργων στὰ Μνημεῖα τῆς Μεσαιωνικῆς Πόλης τῆς Ρόδου τοῦ Ταμεῖου Διαχείρισης Πιστώσεων γιὰ τὴν Ἐκτέλεση Ἀρχαιολογικῶν Ἔργων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Τουρισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τὸν Martin Mitton.

Ἡ ὑλοποίηση τῆς ἐρευνητικῆς αὐτῆς ἐργασίας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνει χωρὶς τὴν συμβολὴ τοῦ μεγάλου φίλου, αἰμίνηστου Ἡλίας Κόλλια, μὲ τὴν προτροπὴ καὶ τὴν ἀποστολὴ μου στὰ νησιὰ γιὰ τὴν καταγραφὴ τῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ ἐπιλογὴ βεβαίως τοῦ θέματος ἔγινε μὲ τὴν βοήθεια τοῦ καθηγητῆ τοῦ ΕΜΠ κ. Χαράλαμπου Μπούρα, οἱ παροτρύνσεις καὶ συνεχεῖς ἐπιβραβεύσεις τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν τὴν μεγαλύτερη ἠθικὴ ἀνταμοιβή μου. Τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες ἐκφράζω στὴν τριμελῆ συμβουλευτικὴ ἐπιτροπὴ, ποὺ ἀπαρτίζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κ. Χαράλαμπο Μπούρα καὶ ἀπὸ τὴν καθηγήτρια τοῦ ΕΜΠ κ. Ἀφροδίτη Ἀγοροπούλου - Μπιρμπίλη καὶ τὸν καθηγητὴ τοῦ ΑΠΘ κ. Ζαχαρία Τσιρπανλῆ. Ἰδιαίτερα θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὴν καθηγήτρια τοῦ ΕΜΠ κ. Ἑλένη Μαῖστρου καὶ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Πάτρας κ. Σταῦρο Μαμαλοῦκο γιὰ τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις, τὶς διορθώσεις τους καὶ τὴν ἐν γένει ἠθικὴ συμπαράσταση στὴν ἐργασία μου.

Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὰ μέλη τῆς ἐπταμελοῦς ἐπιτροπῆς γιὰ τὰ ἰδιαίτερα κολακευτικὰ γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ σχόλια, στὴν ὁποία συμμετέχουν ἐπίσης ἐκτὸς τῶν παραπάνω καὶ οἱ καθηγητὲς τοῦ ΕΜΠ κ. Μελίτα Ἑμμανουήλ, καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Πάτρας κ. Πέτρος Κουφόπουλος.

Ἡ συμβολὴ τῆς οἰκογένειάς μου, μὲ τὴν συνεχῆ ἀνοχὴ γιὰ τὴν διάθεση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου μου στὴν ἔρευνα, καθὼς καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν διακοπῶν μας, μὲ ταξίδια στὰ χωριὰ τῆς Ρόδου, στὰ Δωδεκάνησα, στὴν Τουρκία καὶ στὴν Κύπρο ὁδήγησε στὴν ὁλοκλήρωση αὐτῆς τῆς μελέτης. Ἡ παρότρυνση καὶ ἡ ἐνθάρρυνση τῆς συζύγου μου Κατερίνας, καθὼς καὶ ἡ βοήθειά της στὸν ἔλεγχο καὶ στὴν ἐπιμέλεια τῶν κειμένων, ἦταν καθοριστικές.

Ρόδος, Δεκέμβριος 2011

Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

Βραχυγραφίες

Σημείωση: Οί παρακάτω συντομογραφίες σημαίνουν

- δ.δ.: Διδακτορική Διατριβή
ΚΣΕΔ: Κατάλογος Σταυροθολιακών Ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου (γιά παράδειγμα ΚΣΕΔ 80, ή ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στήν Καρδάμαινα τῆς Κῶ τοῦ καταλόγου ἀρ. 80).
ΚΣΕΚ: Κατάλογος Σταυροθολιακών Ἐκκλησιῶν Κύπρου (Μερικὸς κατάλογος 26 ἐκκλησιῶν)

Οί πίνακες μέ τοὺς καταλόγους, τοὺς χάρτες, τὰ σχέδια καὶ τὶς εἰκόνες ἐμφανίζονται μέ πλαγιαστή γραφή (π.χ. Π.Α.7: ὅπου Π δηλώνει πίνακα, Α ὅτι ἀφορᾷ τὸ κεφάλαιο Α καὶ 7 τὸν α/α τοῦ πίνακα).

- ΑΕ: Ἀρχαιολογική ἔφημερίς
ΑΒΜΕ: Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΔΑ: Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον
ΔΙΕΕ: Δελτίον Ἱστορικῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας
ΔΧΑΕ: Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Δωδ.Χρον. : Δωδεκανησιακὰ Χρονικὰ
Δωδώνη: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
ΕΕΒΣ: Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΜΑ: Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση
ΕΕΠΣ: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς
ΕΠΑ: Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ
Ἐπτὰ ἡμέρες: Καθημερινή, Ἐπτὰ ἡμέρες
ΙΑΚ: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κάσου, Νικ. Γ. Μαυρῇ ἱατροῦ, τρίτομη ἔκδοση, τ. 1, Γενικὸν Ἀρχεῖον - Διπλωματικὰ ἔγγραφα - Κασίων ἔξοδα - Ναυτικὰ ἡμερολόγια, τ. 2, Ἀρχεῖον Ἀγωνιστῶν, Ἀθῆναι 1937, τ. 3, Αἰτήσεις Κασίων - Ναυτικὰ μητρώα - Ἀμοιβαὶ ἀγωνιστῶν - Γενικὸν Ἀρχεῖον - Τύπος, Ἀθῆναι 1938.
Καρπ.Μελ.: Καρπαθιακαὶ Μελέται

Μικρ.Χρον.:	Μικρασιατικά Χρονικά
ΕΤΕ:	Κ. Ξερόπουλος, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Αθήνα 1975, ΕΤΕ/Β, τ. Β' 1700-1800, ΕΤΕ/Γ1, τ. Γ'1, 1800-10, ΕΤΕ/Γ'2, τ. Γ'2, 1810-1821
ΠΑΕ:	Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΣΕΕ:	Στατιστική Έπετηρίδα της Ελλάδος
Χια.Χρον.	Χιακά Χρονικά

Συλλογικά έργα:

- Αφιέρωμα Σπυρίδωνα [1988]: Αφιέρωμα εις τὸν μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τεσσαράκοντα ἐτῶν ἀρχιερατείας, Αθήνα 1988.
- Ρόδος [1993]: Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου «Νέες πόλεις πᾶν ὡς παλιές» στὶς 27-30 Σεπτεμβρίου 1993, Ρόδος 1993.
- La presenza italiana [1997]: *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, Αθήνα 1997.
- Μοναστήρια Νησιῶν Αἰγαίου [1999]: *Μοναστήρια Νησιῶν τοῦ Αἰγαίου*, στὴ σειρὰ Δρόμοι τοῦ ὁρθόδοξου μοναχισμοῦ, τ. Γ', Αθήνα 1999.
- Η' Κρητολογικὸ Συνέδριο [2000]: *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἡράκλειο 9-14 Σεπτεμβρίου 1996, Ἐταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειο 2000.
- Ρόδος-2400 [2000]: Πρακτικά τοῦ συνεδρίου «Ἡ Ρόδος 2400 χρόνια. Ἡ πόλη τῆς Ρόδου ἀπὸ τὴν ἱδρύσῃ της μέχρι τὴν κατάληψιν ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1523)», τ. Β', Αθήνα 2000.
- Ρόδος [2005]: *Ρόδος. Ἡ πόλη ἐκτὸς τῶν τειχῶν 1522-1947. Ἀρχιτεκτονική - Πολεοδομία*, Ρόδος 2005.
- Ρόδος [2007]: Πρακτικά τοῦ Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «15 χρόνια ἐργῶν ἀποκατάστασης στὴ Μεσαιωνικὴ Πόλη τῆς Ρόδου», Ρόδος 14-18 Νοεμβρίου 2001, Αθήνα 2007.
- Ρέθυμνο [2007]: *Γλυπτικὴ καὶ Λιθοξοϊκὴ στὴ Λατινικὴ Ἀνατολή. Πρακτικά Συμποσίου «Ἡ Γλυπτικὴ στὴ Λατινοκρατούμενη Ἀνατολή, 13^{ος} - 17^{ος} αἰῶνας»*, Ρέθυμνο 4-6 Οκτωβρίου 2002, Ἡράκλειο 2007.
- Ὄθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ Ἑλλάδας [2008]: *Ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Αθήνα 2008.
- Ἀποκατάσταση ὀθωμανικῶν μνημείων Ἑλλάδας [2009]: *Ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν ὀθωμανικῶν μνημείων στὴν Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Καστελλόριζον ὁ Ἀκρίτας τοῦ νότου [α.χ.]: *Καστελλόριζον ὁ Ἀκρίτας τοῦ νότου*, Ἱστορικὸ λεύκωμα τοῦ Συλλόγου τῶν ἀπανταχοῦ Καστελλοριζίων ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος, ἄ.τ., ἄ.χ.

Άδημοσίευτα ἀρχεῖα

α) Ρόδος

Κώδικας μητρόπολης Ρόδου [1833]: Κώδιξ Γενικὸς τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου Ἐτει τῷ σωτηρίῳ ΑΩΛΓ' (1833-1870).

Κώδικας Τριαντῶν [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἀνδριάντος τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1950).

Κώδικας Σορωνῆς [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Σωρωνῆς τοῦ ἀγίου Ἀποστόλου Λουκᾶ θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1950).

Κατάστιχο Καλυθῶν [1911]: Κατάστιχο τῆς ἐκκλησίας Καλλιθεῶν τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος» (1911-1935).

Πρακτικὸ Καλυθῶν [1923]: Πρακτικὸν τοῦ ἔτους 1923 καὶ ἐξῆς τῆς Κοινότητος Καλλιθεῶν.

Κώδικας Ψίνθου [1937]: Κώδιξ Ἱερᾶς Ἐκκλησίας Γενέθλιον Παναγίας Ψίνθος, (1937-1949).

Κώδικας Ἀφάντου [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἀφάντου Κοίμησις τῆς Θεοτόκου θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1950).

Κώδικας Ἀπόλλωνα [1876]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἀπόλλων 1876, (1876-1949).

Κατάστιχο Ἑμπωνα [1884]: Κατάστιχον τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τῆς Ἑμβωνος, ἡγουν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, (1884-1899).

Κώδικας Ἑμπωνα [1905]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἑμβωνος, (1905-1950).

Κώδικας Τσαμπίκας [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τοῦ Ἱεροῦ Μοναστηρίου Τσαμπίκας εἰς χωρίον Ἀρχάγγελον θεωρουμένων ἐτησίως 1858.

Κώδικας Ἀρχαγγέλου [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἀρχαγγέλου ὁ Μιχαήλ Ἀρχάγγελος θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1951).

Κώδικας Μαλῶνας [1908]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ χωρίου Μαλῶνα (1908-1949).

Κώδικας Ἁγίου Ἰσιδώρου [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἰσιδώρου ἅγιος Ἰσίδωρος θεωρουμένων ἐτησίως 1858 (1858-1948).

Κατάστιχο Καλάθου [1890]: Κατάστιχον τῆς ἐν Καλάθῳ Ἐκκλησίας τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ, (1890-1907).

Κώδικας Καλάθου [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Καλάθου τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1909-1948).

Κώδικας Λάρδου [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Λάρδου τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1948).

- Κώδικας Ἀσκληπιοῦ [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἀσκληπιοῦ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1947).
- Κώδικας Ἀπολακιᾶς [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἀπολακιᾶς τῆς ἀγίας Μαρίνης θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1936).
- Κώδικας Ἀρνίθας [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Ἀρνίθας τοῦ ἀγίου Γεωργίου θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1940).
- Κώδικας Ἀγίου Φιλήμονος [1858]: Κώδιξ τοῦ Ἱεροῦ Μοναστηρίου τοῦ ἀγίου Φιλήμονος εἰς χωρίον Ἀρνίθα 1858, (1858-1941).
- Κώδικας Μεσαναγροῦ [1858]: Κώδιξ τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ χωρίου Μεσαναγροῦ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου θεωρουμένων ἐτησίως 1858, (1858-1949).

β) Σύμη

- Χοτζέτι Πανορμίτη [1783]: Χοτζέτι 1783, "Ἐγγραφον μονῆς Πανορμίτη 448, ΓΑΚ - Ν. Δωδεκανήσου.
- Μπουγιουρδῆ Πανορμίτη [1783]: Μπουγιουρδῆ τοῦ καπιτάν πασᾶ διὰ τὰ ἀνακαινισθῆ τὸ μοναστήρι τοῦ πανερμιώτη, 446, ΓΑΚ - Ν. Δωδεκανήσου.
- Ἐπιστολὴ Ἀγαπίου [18-4-1854]: Ἐπιστολὴ Ἀγαπίου 18-4-1854, τοῦ ἀρχείου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης.
- Ἐπιστολὴ Ἀγαπίου [8-5-1854]: Ἐπιστολὴ Ἀγαπίου 8-5-1854, τοῦ ἀρχείου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης.
- Βιβλίον Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853]: Ἀντίγραφον βιβλίου Ἀγίου Ἀθανασίου, (ἀπὸ 19 Μαΐου 1853 μέχρι 18 Δεκεμβρίου 1863).
- Βιβλίον καμπαναριοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876]: Βιβλίον ἐξόδων ἐπὶ τῆς οἰκοδομήσεως Κωδονοστασίου τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, Ἐν Σύμῃ Ἰουνίος 1876, (1876-1878).
- Βιβλίον Δανειστῶν Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876]: Βιβλίον Δανειστῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Ἰούνιος 1876.

Πηγές

- Σπηλιανῆς Ἀρχεῖον [1999]: *Σπηλιανῆς Ἀρχεῖον Ἀνέκδοτα ἔγγραφα (1718-1950) τῆς Ἱερᾶς μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς Νισύρου*, Ἀθήνα 1999.

Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία

- Ἀγαπητίδης [1972]: Σ. Ἀγαπητίδης, «Ὁ πληθυσμὸς τῆς Σύμης», *Συμαϊκὰ Α'* (1972), 20-31.
- Ἀγαπητίδης [1974]: Σ. Ἀγαπητίδης, «θεσμοὶ καὶ ἐξελίξεις εἰς τὴν Σύμην κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τῆς», *Συμαϊκὰ Β'* (1974), 17-32.
- Ἄγνωστος, Ἅγιος Γεώργιος Μαλώνας [1999]: Ἄγνωστου, *Ἱστορικά περὶ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἀγίου Γεωργίου*, 1912, Μαλώνα 1999.

- Άγοροπούλου-Μπιρμπίλη [1976]: Α. Άγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πόλεως τῆς Κέρκυρας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἑνετοκρατίας*, Ἀθήνα, 1976.
- Άγοροπούλου-Μπιρμπίλη [1979]: Α. Άγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Ἡ ἐκκλησία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Χρυσοπηγῆς στοὺς Καστελλάνους Μέσης Κέρκυρας», *EEMA 1* (1979), 147-157.
- Άγοροπούλου-Μπιρμπίλη [1982]: Α. Άγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας», *EEMA 2* (1982), 99-110.
- Ἀνεστίδης [2007]: Σ. Ἀνεστίδης, «Ἡ ἐκκλησία τῆς Σμύρνης», *Χαμένες πατρίδες, Σμύρνη ἢ Μητρόπολη τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, 2007, 75-90.
- Ἀντάπασης [2001]: Α. Ἀντάπασης, «Ἀπὸ τὴν Ἱταλοκρατία στὴν ἐνσωμάτωση», *Ἐπτὰ ἡμέρες, Νίσυρος τὸ νησί τοῦ Πολυβώτη* (22-6-2001), 10-12.
- Ἀρφαρᾶς [1977]: Μ. Ἀρφαρᾶς, «Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ λαϊκὴ παράδοση. Ἑκκλησάκια τῆς Ρόδου, Δωδ.Χρον. Στ' (1977), 210-272.
- Ἀρφαρᾶς [1996]: Μ. Ἀρφαρᾶς, «Ἀρχιτεκτονικὴ φυσιογνωμία», *Ἐπτὰ ἡμέρες τ. ΙΓ'* (1996), Δωδεκάνησα, Σύμη, 66-72.
- Ἀχειμάστου [1964]: Μ. Ἀχειμάστου, «Εἰκὼν Δευτέρας Παρουσίας ἐκ τῆς Σύμης», *ΔΧΑΕ*, περ.Δ, 5 (1964), 207-226.
- Βαρδαμίδης [1948]: Ε. Βαρδαμίδου, *Ἱστορία τῆς νήσου Μεγίστης Καστελλορίζου*, Ἀλεξάνδρεια 1948.
- Βασιλειάδης [1974]: Δ. Βασιλειάδης, «Συμιακὰ ἀρχοντικά. Ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς Σύμης», *Συμιακὰ Β'* (1974), 33-58.
- Βενιάδου [1984]: Μ-Α. Βενιάδου, «Λέρος», *ΕΠΑ 3* (1984), 103-136.
- Βεργωτῆς [1995]: Γ. Βεργωτῆς, *Ἡ ἐκπαίδευση στὸ «Κοινὸ» τῆς Ρόδου κατὰ τὴν ὁθωμανοκρατία*, Ρόδος 1995.
- Βογιατζόγλου [1986]: Β. Βογιατζόγλου, *Ἡ Σπάρτη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήνα 1986.
- Βογιατζόγλου [1997]: Β. Βογιατζόγλου, «Θρησκευτικὲς ἐξελίξεις στὴν Πισιδία», *Ἐπτὰ ἡμέρες, Ἡ ἄγνωστη Πισιδία* (16-3-1997), 25.
- Gehlhoff-Βολανάκη [1982]: Μ. Gehlhoff-Βολανάκη, «Ὁ σεισμὸς καὶ ἡ ἔκρηξη τῆς πυρίτιδας στὴ Ρόδο τὸ ἔτος 1856 κατὰ τὸν Hedenborg», *Ὁ Δρόμος* 13-14 (1982), 52-59.
- Βολανάκης [1988]: Ι. Βολανάκης, «Κατάλογος ἱερῶν ναῶν ἀνεγερθέντων, ἀνακαινισθέντων, ἢ ἱστορηθέντων κατὰ τὰ ἔτη 1951-1986 εἰς Ἱερὰν Μητρόπολιν Ρόδου, ἀρχιερατεύοντος σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνος τοῦ Κεφαλληνός», Ἀφιέρωμα Σπυρίδωνα [1988], 65-104.
- Βολανάκης [1994]: Ι. Βολανάκης, *Ἱστορία καὶ μνημεῖα τοῦ Δήμου Ἀρχαγγέλου τῆς νήσου Ρόδου*, Ρόδος 1994.
- Βολανάκης [1996α]: Ι. Βολανάκης, *Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Κάσου τῆς Δωδεκανήσου*, Ἀθήνα 1996.

- Βολανάκης [1996β]: Ι. Βολανάκης, «Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια», *Ἐπτὰ ἡμέρες* τ. ΙΓ' (1996), Δωδεκάνησα, Σύμη, 77-81.
- Βολανάκης [2000]: Ι. Βολανάκης, «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Νισύρου», *Νισυριακά* (2000), 107-145.
- Βολανάκης [2006]: Ι. Βολανάκης, *Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο Ρόδου*, Ρόδος 2006.
- Βουγιουκλάκης [2001]: Γ. Βουγιουκλάκης, «Ὅταν βρυχᾶται ὁ Πυλὺβώτης», *Ἐπτὰ ἡμέρες*, *Νίσυρος* τὸ νησὶ τοῦ Πολυβώτη (22-6-2001), 13-14.
- Βουρδούνης [1996]: Μ. Βουρδούνης, «Ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὴ Ρόδο», *ΔΑ* 7 (1996), 51-57.
- Βουρνούς [1998]: Μ. Βουρνούς, «Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Σαράντα στὰ Θυμιανὰ Χίου καὶ ἡ Χιακὴ βασιλικὴ τῆς Τουρκοκρατίας», *EEMA*, 5 (1998), 53-70.
- Βρατσάλης [1990]: Α. Βρατσάλης, *Νιοχωρίτικα*, Ρόδος 1990.
- Γκράτζιου [2010]: Ο. Γκράτζιου, *Ἡ Κρήτη στὴν ὕστερη μεσαιωνικὴ ἐποχὴ. Ἡ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Ἡράκλειο 2010.
- Γουλᾶκη-Βουτυρᾶ [1989]: Α. Γουλᾶκη-Βουτυρᾶ, *Τὸ ἐργαστήριο μαρμαρογλυπτικῆς τοῦ Ἰωάννη Χαλεπᾶ*, Θεσσαλονίκη 1989.
- Γουλᾶκη-Βουτυρᾶ, Καραδέδος, Λάββας [1996]: Α. Γουλᾶκη-Βουτυρᾶ, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μαρμαρογλυπτικὴ στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 20ὸ αἰ.*, Ἀθήνα 1996.
- Γραμματικόπουλος κ.ἄ. [1994]: Π. Γραμματικόπουλος, Σ. Μαμαλοῦκος, Σ. Νέλλα-Ποτηροπούλου, Γ. Πανέτσος, Χ. Πανουσάκης, *Ἀστυπάλαια πολεοδομία καὶ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χώρας*, Ἀθήνα 1994.
- Δημακόπουλος [2005]: Ι. Δημακόπουλος, «Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ρόκκου στὰ Χανιά», *Scripta Minora*, Ἀθήνα 2005, 203-216.
- Δημητροκάλλης [1993]: Γ. Δημητροκάλλης, «Τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ θεώρηση τῆς μεταβυζαντινῆς ναοδομίας τῶν Κυκλάδων», *EEMA* 4 (1993), 185-212.
- Δοντᾶς [2010]: Σ. Δοντᾶς, *Ἀφάντου. Ταξίδι στὸν Χρόνο*, Ἀφάντου 2010.
- Ἐμίρης [2000]: Γ. Ἐμίρης, *Ἡ ναυτικὴ ἱστορία τῆς Κάσου*, Ἀθήνα 2000.
- Εὐαγγελίδης [1916]: Τ. Εὐαγγελίδης, *Ροδιακά*, Ρόδος 1916.
- Εὐαγγελίδης [1929]: Τ. Εὐαγγελίδης, *Ἐκκλησία Ρόδου*, *ΕΕΒΣ ΣΤ'* (1929), 145-179.
- Ζήβας [1984]: Δ. Ζήβας, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου ἀπὸ τὸν 18ο μέχρι τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1984 (β' ἐκδοση).
- Ἡλιάδης [1950]: Κ. Ἡλιάδης, *Ἡ Χάλη τῆς Δωδεκανήσου*, τ. Α', Ἀθήνα 1950.
- Ἡρακλείδης [1995]: Ε. Ἡρακλείδης, *Ἡ Παναγία ἡ Σκιαδεὴν στὴ Ρόδο καὶ ἡ ἱστορία τῆς Μονῆς της*, Ρόδος 1995.
- Θεοδοσίου [1995]: Α. Θεοδοσίου, *Βοτσαλωτὰ δάπεδα στὰ Δωδεκάνησα*, Ρόδος 1995.
- Θεοδοσίου [1997]: Α. Θεοδοσίου, *Ξυλόγλυπτα εἰκονοστάσια στὴν πόλη τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1997.

- Θεοδοσίου [1998]: Α. Θεοδοσίου, *Ίερὸς ναὸς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ἰα-
λυσοῦ τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1998.
- Ἰακωβίδης [1984]: Χ. Ἰακωβίδης, «Πάτμος», *ΕΠΑ* 3 (1984), 137-170.
- Κακακιοῦ [2005]: Κ. Κακακιοῦ, «Νεοκλασικὰ ἀρχοντικά», Ρόδος [2005], 101-168.
- Καντᾶς [1996]: Κ. Καντᾶς, «Τὸ χρονικὸ τοῦ ὀλοκαυτώματος», *Ἑπτὰ ἡμέρες, Ἡ
ξεχασμένη Κάσος*, (9-6-1996), 3-9.
- Καρακατσάνη - Φαρμακίδης [1992]: Α. Καρακατσάνη - Κ. Φαρμακίδης, *Ἡ
σάλα τοῦ Χατζηαγαπητοῦ*, Ἀθήνα 1992.
- Καρανικόλας [1962]: Σ. Καρανικόλας, *Τὰ σεβάσματα τῆς λατρείας τῶν Συμαί-
ων*, Ἀθήνα 1962.
- Καρπαθίου [1969]: Ε. Ι. Καρπαθίου, *Ἐκκλησία Κῶ Δωδεκανήσου*, τ. Α2, Ἀθήνα
1969.
- Κασσώτης [2007]: Μ. Κασσώτης, *Ἡ Κάρπαθος στὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*,
Ἀθήνα 2007.
- Κασσώτης [2008]: Μ. Κασσώτης, *Ἡ Βαγγελίστρα τῆς Καρπάθου καὶ ἐξωκλήσια
τῆς περιοχῆς*, Ἀθήνα 2008.
- Κέντρης [1982]: Σ. Κέντρη, «Ἐκκλησίες καὶ ξωκκλήσια τῆς Νισύρου», *Νισυριακὰ*
8 (1982), 55-120.
- Κεφαλᾶ [2007]: Κ. Κεφαλᾶ, «Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὴν
ὁμώνυμη ἐκκλησία τῆς Ρόδου» *Ρόδος* [2007], 445-453 καὶ πίν. 385-389.
- Κλαδάκης [1974]: Π. Κλαδάκης, «Τὸ προνομιακὸν καθεστῶς ἐν Σύμῃ - Ἀγῶνες
καὶ θυσίαι τῶν κατοίκων της», *Συμαϊκά Β΄* (1974), 5-16.
- Κογιόπουλος [2005]: Κ. Κογιόπουλος, *Ἱστορία τῆς υἱείας στὰ Δωδεκάνησα τὸ
ἀ΄ μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ρόδος 2005.
- Κόλλιας [1974]: Η. Κόλλιας, «Ἰχνογράφημα τῆς Τήλου», *Δωδ.Χρον.*, Γ΄ (1974),
13-44.
- Κόλλιας [2001]: Η. Κόλλιας, «Ἱπποτοκρατία - Τουρκοκρατία», *Ἑπτὰ ἡμέρες,
Νίσυρος τὸ νησὶ τοῦ Πολυβώτη* (22-6-2001), 7-9.
- Κόλλιας [2007]: Η. Κόλλιας, «Ἡ “σχολή” τῶν λιθοξόων-μαστόρων τῆς Ρόδου
τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας», *Ρέθυμνο* [2007], 244-260.
- Κομνηνός [1996]: Μ. Κομνηνός, «Ἄξιοι θαλασσινοί, Οἱ Κασιώτες στὴν Αἴγυ-
πτο», *Ἑπτὰ ἡμέρες, Ἡ ξεχασμένη Κάσος* (9-6-1996), 15-17.
- Κοντογιάννης [1921]: Π. Μ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, 1921.
- Κουμέντος [2000]: Ν. Κουμέντος, «Ἡ Ἱερὸς ναὸς «Ἡ Ὑψωσις τοῦ Τίμιου Σταυ-
ροῦ» στὰ Ἀπόλλωνα τῆς Ρόδου (Μύθος-Πράδοση)», *Δωδ.Χρον.*, ΙΖ΄ (2000),
335-364.
- Κουτελάκης [1974]: Χ. Κουτελάκης, «Κτιτορικὲς ἐπιγραφὲς ἐκκλησιῶν Ρόδου»,
Δωδ.Χρον., Γ΄ (1974), 48-64.
- Κουτελάκης [1979]: Χ. Κουτελάκης, «Ἐνα φερμάνι γιὰ τὴν Ἀγία Αἰκατερίνη
Καλαβάρδα Ρόδου», *Κάμειρος* (1979), 274-277.
- Κουτελάκης [1984α]: Χ. Κουτελάκης, *Ἅγιος Παντελεήμονας Τήλου*, Ἀθήνα 1984.

- Κουτελάκης [1984β]: Χ. Κουτελάκης, «Τὰ τέμπλα τῆς Καρπάθου καὶ ὁ τεχνίτης Γιάννης Γιαμᾶς», *Καρπ.Μελ.* (1984), 163-184.
- Κουτελάκης [1985]: Χ. Κουτελάκης, *Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ξυλογλυπτικῆς στὸ Αἰγαῖο καὶ ἰδιαίτερα στὰ Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1985.
- Κουτελάκης [1986]: Χ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου μέχρι τὸ 1700*, Αθήνα-Γιάννινα 1986.
- Κουτελάκης [1989]: Χ. Κουτελάκης, «Ἐνα ἐξοφλητικὸ ἔγγραφο ποὺ ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴ τοῦ τέμπλου τοῦ Πανορμίτη», *Συμὰϊκὰ* 5 (1989), 111-117.
- Κουτελάκης [1991]: Χ. Κουτελάκης, «Δωδεκανήσιοι ζωγράφοι καὶ ζωγραφικὰ ἔργα στὰ Δωδεκάνησα», *Δωδ.Χρον.*, ΙΔ' (1991), 115-132.
- Κουτελάκης [1993]: Χ. Κουτελάκης, «Τὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου 1760-1948 μέσα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Σταύρου Χαρτοφύλη», *Νισυριακὰ* 12 (1993), 147-192.
- Κουτελάκης [1994]: Χ. Κουτελάκης, «Νισύριοι ἀργυροχρυσοχόοι», *Νισυριακὰ* 13 (1994), 123-142.
- Κουτελάκης [1996α]: Χ. Κουτελάκης, *Ἑλληνες ἀργυροχρυσοχόοι καὶ ξυλογλύπτες*, Αθήνα 1996.
- Κουτελάκης [1996β]: Χ. Κουτελάκης, «Τὸ Μικρὸ Χωριὸ τῆς Τήλου καὶ ὁ ναὸς τῆς Τίμας Ζώνης», *ΔΑ* (1996), 147-163.
- Κουτελάκης [2006]: Χ. Κουτελάκης, «Χριστιανικὲς ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς τῆς Καρπάθου (Ὑστεροβυζαντινές-Μεταβυζαντινές-Νεότερες)», *Καρπαθιακὰ*, Β' (2006), 125-171.
- Κουτελάκης [2008]: Χ. Κουτελάκης, *Τῆλος νήσος: Ἀρωμα Ἀμαρακινό, ἡ ἱστορία τοῦ νησιοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων του - ἐξιστόρηση διὰ παραθεμάτων καὶ τεκμηρίων*, τ. Α' καὶ Β', Αθήνα 2008.
- Κουτελάκης, Καραγιάννη-Μαρμαροκόπου [1999]: Χ. Κουτελάκης, Μ. Καραγιάννη-Μαρμαροκόπου, *Ἡ ἱστορικὴ μονὴ τῆς Παναγίας Καλόπετρας Ὁλοῦ Ρόδου*, Αθήνα 1999.
- Κωνσταντινίδης [1968]: Ε. Κωνσταντινίδης, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου*, Αθήνα 1968.
- Κωστοπούλου [2005]: Η. Κωστοπούλου, *Ἡ Λέρος στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία*, Αθήνα 2005.
- Λογοθέτης [1984]: Μ. Λογοθέτης, «Οἱ Δωδεκανήσιοι τῆς Διασπορᾶς στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας (1821-1912)», *Δωδ.Χρον.* Ι (1984), 254.
- Λογοθέτης [2001]: Μ. Λογοθέτης, «Οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ προοπτικὲς ἀνάπτυξης», *Ἐπτὰ ἡμέρες, Νίσυρος τὸ νησί τοῦ Πολυβώτη* (22-6-2001), 30-31.
- Μάγος [2008]: Κ. Μάγος, «Τέμενος Ρετζεπ Πασᾶ», *Ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα* [2008], 366-367.
- Μαῖλλης [1993]: Α. Μαῖλλης, «Ρόδος: χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν 15ο ἕως τὸν 17ο αἰῶνα», *Ἀρχαιολογία* 47 (1993), 33-58.
- Μαλλιάρκης [1894]: Μ. Μαλλιάρκης, *Ἐπίτομος περιγραφὴ τῆς νήσου Κά-*

- σου καὶ ἡ περὶ αὐτῆς ἐπιστολὴ τοῦ Γάλλου περιηγητοῦ Σαβαρῆ, Ἀλεξάνδρεια 1894.
- Μαμαλοῦκος [2009]: Σ. Μαμαλοῦκος, «Τὸ τέλος τῆς “παράδοσης” στὴ ναοδομία. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἡπείρου», Α΄ Επιστημονικὸ Συμπόσιο τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης, Πρακτικά, Ἀθήνα 2009, 166-192.
- Μαμαλοῦκος [2010]: Σ. Μαμαλοῦκος, «Ἡ ναοδομία στὴν πόλη τῆς Πρέβεζας κατὰ τὸν 19ο αἰώνα», 30ὸ Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περιλήψεις, Ἀθήνα 2010, 57-58.
- Μανούσου-Ντέλλα [2000]: Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Ρόδος. Στοιχεῖα πολεοδομικῆς ἀνάλυσης μίας μεσαιωνικῆς ὀχυρωμένης πόλης», ΔΧΑΕ, περ.Δ΄, 21 (2000), 27-42.
- Μανούσου-Ντέλλα, Ντέλλας [2008]: Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Γ. Ντέλλας, *Μεσαιωνικὴ Πόλη Ρόδου, Ἔργα ἀποκατάστασης 2000-2008*, Ρόδος 2008.
- Μαριά [2004]: Μ. Μαριά, *Ἡ Ψίνθος ποὺ ἀγάπησα*, Ρόδος 2004.
- Μαστρογιάννης [1988]: Δ. Μαστρογιάννης, *Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου Ι.Μ.Ν. Ρόδου*, Ρόδος 1988.
- Μελᾶς [1996]: Ν. Μελᾶς, «Ὁ ἱερὸς βράχος καὶ ἡ Παναγία τῶν Μενετῶν, Σύμβολο Λατρείας – Παιδείας – Ἐλευθερίας», Μ. Ἀλεξιάδης – Ν. Μελᾶς, *Ὁ ἔορτασμός τῆς ἑκατὸν πεντηκονταετηρίδος (1845-1995) τῆς ἐκκλησίας Μενετῶν Καρπάθου «ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου»*, Ἀθήνα 1996, 36-50.
- Μεχτίδης [2010]: Π. Μεχτίδης, «Λιβίσι-Τὸ μουσεῖο τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς», *Μικρασιατικὴ Σπίθα* 16 (2010), 43-60.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940]: Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ἱστορία τῆς νήσου Καρπάθου* (Δωδεκανήσου), Ἀθήνα 1940.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος [1998]: Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ἱστορία τῆς νήσου Καρπάθου* (Δωδεκανήσου), τ. Α΄, Ἀθήνα 1998 (ἐπανέκδοση).
- Μονιούδη-Γαβαλᾶ [1979]: Θ. Μονιούδη-Γαβαλᾶ, «Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Μουνδῶν στὴ Χίο», ΕΕΜΑ 1 (1979), 177-184.
- Μουτσόπουλος [1975-77]: Ν. Μουτσόπουλος, *Κάρπαθος, ΕΕΠΣ 7* (1975-77), Θεσσαλονίκη 1978.
- Μουτσοπούλου [1984]: Α. Μουτσοπούλου, «Ρόδος», ΕΠΑ 3 (1984), 171-212.
- Μπακίρης [1983]: Ε. Μπακίρης, «Οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιτροπὲς καὶ τὰ γράμματα στ’ Ἀφάντου ἀπὸ τὸ 1858-1912», *Δωδ.Χρον. Η΄* (1983), 219-250.
- Μπίθα - Παπαβασιλείου - Κατσιώτη [2001]: Ι. Μπίθα - Ε. Παπαβασιλείου - Α. Κατσιώτη, «Οἱ βυζαντινὲς ἐκκλησίες», *Ἑπτὰ Ἡμέρες, Τῆλος τὸ νησι τῆς Ἡριννας* (19-8-2001), 13-19.
- Μπιλιότου - Κοτρέ [1881]: Ε. Μπιλιότου - Α. Κοτρέ, *Ἡ νῆσος Ρόδος*, Ρόδος 1881.
- Μπούρας [1975]: Χ. Μπούρας, «Παναγία η Κουνά. Μία ἐκκλησία Δομηνικανῶν στὴ Χίο», *Χια.Χρον.* 7 (1975), 28-38.
- Μπούρας [1982]: Χ. Μπούρας, «Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγίου Μηνᾶ στὴ Χίο», ΕΕΜΑ, 2 (1982), 241-8.

- Μπούρας [1988]: Χ. Μπούρας, «*Αρχιτεκτονική, Οί θησαυροί της μονής της Πάτμου*», Αθήνα 1988, 25- 53.
- Μπούρας [1998]: Χ. Μπούρας, «*Διακοσμήσεις Όθωμανικού Μπαρόκ στο Αιγαίο*», ΕΕΜΑ 5 (1998), 151-166.
- Μπουρμπουδάκης [2007]: Μ. Μπουρμπουδάκης, «*Θυρώματα και παράθυρα σὲ ἐκκλησίες τῆς Κρήτης (τέλος 14ου – μέσα 15ου αἰώνα)*», Ρέθυμνο [2007], 60-89.
- Μυριανθεύς [2000]: Δ. Μυριανθεύς, «*Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική (13ος-20ὸς αἰώνας)*», *Τερὰ Μητρόπολις Μόρφου 2000 χρόνια Τέχνης καὶ Ἀγιότητας*, Λευκωσία 2000, 71-96.
- Μυριανθεύς [2008]: Δ. Μυριανθεύς, «*Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στὴν Κύπρο κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ.*», *Δ' Διεθνὲς Κυπριολογικὸ Συνέδριο*, (Λευκωσία 29 Ἀπριλίου-3 Μαΐου 2008), *Περίληψεις Ἀνακοινώσεων*, Λευκωσία 2008, 236.
- Ντέλλας [2000α]: Γ. Ντέλλας, «*Οἱ σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου*», *Ρόδος-2400* [2000], 351-366.
- Ντέλλας [2000β]: Γ. Ντέλλας, «*Νέα στοιχεῖα γιὰ ἓνα μοναστήρι στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου*», *ΔΧΑΕ*, περ.Δ', 21 (2000), 43-54.
- Ντέλλας [2007α]: Γ. Ντέλλας, «*Οἱ μεγάλες ἵπποτικές ἐκκλησίες τῆς Ρόδου. Παναγία τοῦ Κάστρου, Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Κολλάκιου, Παναγία τοῦ Μπούργκου*», *Ρόδος* [2007], 370-395, πιν. 325-354.
- Ντέλλας [2007β]: Γ. Ντέλλας, «*Μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ἵπποτικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου*», *Ρέθυμνο* [2007], 196-217.
- Ντέλλας [2008α]: Γ. Ντέλλας, «*Οἱ ἐκκλησίες τῆς Παναγίας τῆς Πυργιώτισσας καὶ τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὸ Λιβίσι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*», *Πρακτικὰ τοῦ 3ου Συμποσίου «Τρεῖς χιλιετίες Μικρασιατικοῦ Πολιτισμοῦ, Ἐπιστῆμες-Γράμματα-Τέχνες, 23-24-25 Νοεμβρίου 2007*», Αθήνα 2008, 141-156.
- Ντέλλας [2008β]: Γ. Ντέλλας, «*Μεχμέτ Ἀγᾶ τζαμί*», *Ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα* [2008], 371-372.
- Ντέλλας [2009α]: Γ. Ντέλλας, «*Ἡ τυπολογία τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου κατὰ τὴν Ἱπποτοκρατία*», *ΔΧΑΕ*, περ.Δ', 30 (2009), 81-94.
- Ντέλλας [2009β]: Γ. Ντέλλας, «*Οἱ σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Καρπάθου*», *Καρπαθιακὰ Γ'* (2009), 115-147.
- Ντέλλας [2009γ]: Γ. Ντέλλας, «*Οἱ σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τοῦ Καστελλόριζου: Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Ἅγιος Μερκούριος καὶ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνιοῦ*», *Δωδ.Χρον. ΚΓ'* (2009), 102-137.
- Ντέλλας, Βλυσίδης, Στεφανῆς [2009]: Γ. Ντέλλας, Σ. Βλυσίδης, Α. Στεφανῆς, «*Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ τζαμιοῦ Σουλεϊμᾶν στὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου*», *Ἀποκατάσταση ὀθωμανικῶν μνημείων Ἑλλάδας* [2009], 129-154.
- Ὁρλάνδος [1948]: Α. Ὁρλάνδος, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου*, ΑΒΜΕ, τ. ΣΤ', Αθήνα 1948.
- Ὁρλάνδος [1970]: Α. Ὁρλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1970.

- Παπαβασιλείου, Καραμπάτσος [1989-91]: Ε. Παπαβασιλείου, Β. Καραμπάτσος, «Τὸ κάστρο στὴ Χώρα Καλύμνου καὶ ἡ ἀνάδειξή του», *ΑΔ* 44-46 (1989-91), *Α Μελέτες*, 197-208, Πίν. 79-84.
- Παπαβασιλείου [1987]: Ε. Παπαβασιλείου, «Τῆλος Μονὴ Ἀγίου Παντελεήμονα», *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, 660.
- Παπαβασιλείου [1993]: Ε. Παπαβασιλείου, «Τὸ ἔργο τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στὴν Κάρπαθο τὶς τελευταῖες δεκαετίες», *Δωδ. Χρον.* ΙΣΤ' (1993), 351-363.
- Παπαβασιλείου [2001]: Ε. Παπαβασιλείου, «Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα καὶ ἡ μεταβυζαντινὴ Τῆλος», *Ἑπτὰ Ἡμέρες, Τῆλος τὸ νησι τῆς Ἡριννας* (19-8-2001), 24. Ἐπίσης ἡ ἴδια «Παλαιοχριστιανικὴ περίοδος», στὸ ἴδιο περιοδικό, 19.
- Παπαϊωάννου [1989]: Μ. Παπαϊωάννου, *Ρόδος καὶ νεότερα κείμενα Ι*, (μτφρ.-παρουσίαση – σχόλια στὸ V. Guérin, *Ile de Rhodes*), Ἀθήνα - Γιάννινα 1989.
- Παπαϊωάννου [1996]: Μ. Παπαϊωάννου, *Ὁ Ἅγιος Ἰσίδωρος τῆς Ρόδου*, Ρόδος 1996.
- Παπαχριστοδοῦλου [1972]: Χ. Παπαχριστοδοῦλου, «Τοπωνύμια Σύμης», *Συμμαϊκὰ Α'* (1972), 32-66.
- Παπαχριστοδοῦλου [1994]: Χ. Παπαχριστοδοῦλου, *Ἱστορία τῆς Ρόδου*, Ἀθήνα 1994.
- Πετρονώτης [2007]: Α. Πετρονώτης, «Μαῖστόρων Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Καλφάδων Ἀνάστασις», *Μικρ.Χρον.* 22 (2007), 187-249.
- Ποζιόπουλος [1989]: Α. Ποζιόπουλος, «Ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ στὴν Ζεφυρία τῆς Μήλου», *ΕΕΜΑ* 3 (1989), 229-241.
- Πουλημένος [1998]: Γ. Πουλημένος, «Ἡ ἀρχικὴ φάση τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελίστριας στὴν Τήνο», *ΕΕΜΑ* 5 (1998), 229-242.
- Σαβοριανάκης [2000]: Π. Σαβοριανάκης, *Νησιωτικὲς κοινωνίες στὸ Αἰγαῖο. Ἡ περίπτωση τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κῶ (18ος-19ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα 2000.
- Σαπουντζάκης [1997]: Χ. Σαπουντζάκης, «Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία», *Ἑπτὰ ἡμέρες, Ἡ ἄγνωστη Πισιδία* (16-3-1997), 18-22.
- Σαπουντζάκης [2007]: Χ. Σαπουντζάκης, *Οἱ Σπαρταλῆδες στὴν παλιὰ καὶ τὴ νέα πατρίδα*, Ἀθήνα 2007.
- Σάρου [1931]: Α. Σάρου, «Χιακά», *ΕΕΒΣ* 8 (1931), 292-300.
- Σιγάλα [1992]: Μ. Σιγάλα, «Χάλη, Ἅγιος Νικόλαος στὸ Ἐμπορειό», *ΑΔ* 47 (1992), *Χρονικά*, Ἀθήνα 1997, 668-669.
- Σιγάλα [1993]: Μ. Σιγάλα, «Χάλη, Πανορμίτης στὴν Πλαγιά», *ΑΔ* 48 (1993), *Χρονικά*, Ἀθήνα 1998, 567-569.
- Σιγάλα [1994]: Μ. Σιγάλα, «Ἅγιος Γεώργιος Ἀλιμιάς», *ΑΔ* 49 (1994), *Χρονικά*, Ἀθήνα 1999, 814.
- Σιγάλα [2000α]: Μ. Σιγάλα, «Δράση Κρητικῶν ζωγράφων στὰ Δωδεκάνησα τὸν

- 19ο αιώνα. Ἡ περίπτωση τοῦ Γ. Χατζηιωάννου Πεδιώτη», *Η΄ Κρητολογικό Συνέδριο* [2000], 55-74.
- Σιγάλα [2000β]: Μ. Σιγάλα, «Ἡ Χάλκη τὸ 19ο αἰ. μέσα ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες, τὶς εἰκόνες καὶ τὰ ἐκκλησιαστικά της κειμήλια», *Δωδ.Χρον. ΙΖ΄* (2000), 469-494.
- Σκιαθίτης [1972]: Π. Σκιαθίτης, «Δημογεροντία καὶ δημογέροντες ἐν Σύμῃ», *Συμμαϊκά Α΄* (1972), 7-19.
- Σκιαθίτης [1977]: Π. Σκιαθίτης, «Ἡ ἱατροφαρμακευτικὴ περίθαλψις εἰς τὴν Σύμην κατὰ τὴν περίοδο τῆς δουλείας», *Συμμαϊκά Γ΄* (1977), 236-243.
- Slot [1977]: Β. Slot, «Ἡ Σύμη ὅπως τὴν περιγράφουν ταξιδιώτες καὶ γεωγράφοι», *Συμμαϊκά Γ΄* (1977), 115-164.
- Σοφὸς [2003]: Α. Σοφός, *Ὁ Ἄη Μάμας στ' Ἀποκράνι*, Ἀθήνα 2003.
- Στεφάνου [1987]: Ν. Στεφάνου, «Ἡ περιώνυμος μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ εἰς τὴν Μεγίστην», *Δωδ.Χρον. ΙΒ΄* (1987), 287-318.
- Στουφῆ-Πουλημένου [1998]: Ι. Στουφῆ-Πουλημένου, «Το Καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Σπηλαιώτισσας στὴ Ζάκυνθο», *ΕΕΜΑ 5* (1998), 253-264.
- Ταουσιάνης [1983]: Χ. Ταουσιάνης, *Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Ριζοκαρπάσου*, Λευκωσία 1983.
- Ταρσούλη [1950]: Α. Ταρσούλη, *Δωδεκάνησα*, Ἀθήνα 1950.
- Τομπάκης [2003]: Α. Τομπάκης, «Διαμόρφωση τοῦ Καστέλλου τῆς Ρόδου», *ΣΕΑ 5* [2003], 182-187.
- Τσιρπανλῆς [1983]: Ζ. Τσιρπανλῆς, «Ὁ Κουνουναμές (Kânun-Nâme) τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κῶ (τέλη 16ου αἰώνα)», *Δωδώνη ΙΒ΄* (1983), 93-98.
- Τσιρπανλῆς [1991]: Ζ. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (14ος-16ος αἰ.)*, Ρόδος 1991.
- Τσιρπανλῆς [1995]: Ζ. Τσιρπανλῆς, *Ἀνέκδοτα ἐγγραφα γιὰ τὴ Ρόδο καὶ τὶς νότιες Σποράδες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (1421-1453)*, Ρόδος 1995.
- Τσιρπανλῆς [1998]: Ζ. Τσιρπανλῆς *Ἱταλοκρατία στὰ Δωδεκάνησα (1912-1943)*, Ρόδος 1998.
- Τσιρπανλῆς [2002]: Ζ. Τσιρπανλῆς, *Στὴ Ρόδο τοῦ 16ου -17ου αἰώνα, Ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες Ἱππότες στοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους*, Ρόδος 2002.
- Τσιτιμάκη [1998]: Μ. Τσιτιμάκη, «Μεταμόρφωση Μεγαλοχωρίου Λέσβου», *ΕΕΜΑ 5* (1998), 265-274.
- Τσιτιμάκη [2004]: Μ. Τσιτιμάκη, «Παρατηρήσεις στὶς τρίκλιτες βασιλικὲς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Δελτίο Ἑταιρείας Μελέτης τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, Α΄* (2004), 187-204.
- Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.]: Μ. Τσιτιμάκη, *Παραδοσιακὴ Ναοδομία στὴ Λέσβο (18ος & 19ος αἰ.)*, (ἀδημ. δ.δ.), Ἀθήνα 2006.
- Φαρμακίδης, Καρακατσάνη [1975]: Κ. Φαρμακίδης, Α. Καρακατσάνη, *Σύμη*, (Ὁδηγός), Ἀθήνα 1975.

- Φατούρου [1962]: Κ. Φατούρου, *Πατμιακή αρχιτεκτονική. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων*, (Δημοσιεύματα Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἀρ. 2), Ἀθήνα 1962.
- Φατούρου [1966]: Κ. Φατούρου, «Οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς Ἱερᾶς Μονῆς Θεολόγου», *Ἐπιγραφὲς Πάτμου*, μέρος Β', (Δημοσιεύματα Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἀρ. 9), Ἀθήνα 1966, 109-141, πιν. 1-15.
- Φιλιππίδης [1990]: Δ. Φιλιππίδης, «Κάρπαθος», ΕΠΑ, τ. Γ' (1990), 69-102
- Φινέ [1979]: Μ. Φινέ, «Ἡ ἐκκλησία τῆς Ὑπαπαντῆς στὴν Ὑδρα», ΕΕΜΑ (1979), 225-236.
- Φραγγόπουλος [1995]: Ι. Φραγγόπουλου, *Ἱστορία τῆς Καλύμνου*, Ἀθήνα 1995 (2η ἔκδοση).
- Φώσκολου-Κουτελάκης [2005]: Α. Φώσκολου, Χ. Κουτελάκης, «Ὁ κώδικας τῆς Τήλου τοῦ 1869», *Δωδ.Χρον. Κ'* (2005), 159-172.
- Χαβιαρᾶς [1904]: Δ. Χαβιαρᾶς, *Μελέται περὶ τῆς νήσου Σύμης*, Σύμη 1904.
- Χαβιαρᾶς [1904-6]: Δ. Χαβιαρᾶς, «Σουλτανικὰ Φιρμάνια, περὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καὶ τῶν λοιπῶν νοτίων Σποράδων», *ΔΙΕΕ*, 6 (1904-06), 321-350.
- Χαβιαρᾶς [1911]: Δ. Χαβιαρᾶς, *Περιγραφή ἱστορικὴ καὶ τοπογραφικὴ τῆς ἐν Πανόρμῳ Σύμης ἱερᾶς μονῆς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ τῆς ἐπιλεγομένης τοῦ Πανορμίτου*, Σάμος 1911.
- Χαβιαρᾶς [1916]: Δ. Χαβιαρᾶς, *Περὶ σπόγγων καὶ σπογγαλιείας*, Ἀθήνα 1916.
- Χαβιαρᾶς [1972]: Δ. Χαβιαρᾶς, «Περιγραφή συμαϊκῆς οἰκίας», *Συμαϊκὰ Α'* (1972), 181-190.
- Χατζηβασιλείου [1990]: Β. Χατζηβασιλείου, *Ἱστορία τῆς νήσου Κῶ*, Κῶς 1990.
- Χατζηνικολάου [1971]: Ν. Χατζηνικολάου, *Ὁ Νεομάρτυς Κωνσταντῖνος ὁ Ὑδραῖος πολιοῦχος Ρόδου*, Ρόδος 1971.
- Χατζηφώτης [1975]: Ι. Χατζηφώτης, «Ἡ Ἱ.Μ.Πανορμίτου Σύμης», *Δωδ.Χρον.* Δ (1975), 7-154.
- Χατζηφώτης [1978]: Ι. Χατζηφώτης, *Ι.Μ. Πανορμίτου Σύμης*, Ἀθήνα 1978.
- Χατζηφώτης [1994]: Ι. Χατζηφώτης, *Ι.Μ. Πανορμίτη Σύμης*, Ἀθήνα, 1994 (Ζ' ἔκδοση).
- Χιωτάκης [1998]: Γ. Χιωτάκης, «Ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Καρπάθου», *Δωδ.Χρον. ΙΣΤ'* (1998), 427-431.
- Χονδρός [1996]: Κ. Χονδρός, *Τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας Σκιαδενῆς*, Ρόδος 1996.
- Χονδρός [2002]: Κ. Χονδρός, *Ἐκκλησίαι καὶ μοναστήρια τοῦ Καστελόριζου*, Ρόδος 2002.
- Χονδρός [2009]: Κ. Χονδρός, *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν Δωδεκανησίων*, Ρόδος 2009.
- Ψαρρῆ - Ζαρίφης [2009]: Γ. Ψαρρῆ - Ν. Ζαρίφης, «Τὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Ρουκουनिώτη στὴ Σύμη», *29ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περίληψεις*, Ἀθήνα 2009, 40-41.

Ξένη βιβλιογραφία.

- Balducci [1932]: H. Balducci, *Architettura turca in Rodi*, Milano 1932.
- Bosio [1630]: J. Bosio, *Historia della sacra Religione e illustrissima militia di San Giovanni Gerosolimitano e dell' ordine militare di San Sepolcro*, τ. Β', Roma 1630.
- Buondelmonti [1422]: C. Buondelmonti, *Libri insularum Archipelagi*, α.τ., 1422.
- Economakis [2001]: R. Economakis, *Nisyros. History and Architecture of an Aegean Island*, Athens 2001.
- Efthymioy [1988]: M. Efthymioy-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: Les activités portuaires*, Athènes 1988.
- Enlart [1987]: C. Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*, (αγγλ. μτφρ.) D. Hunt (εκδ.), London 1987.
- Gabriel [1923α]: A. Gabriel, *La cité de Rhodes, Architecture militaire*, τ. Α', Paris 1923.
- Gabriel [1923β]: A. Gabriel, *La cité de Rhodes, Architecture civile et religieuse*, τ. Β', Paris 1923.
- Gerola [1914]: G. Gerola, *Monumenti medioevali delle Tredici Sporadi*, Atene 1914.
- Gerola [1993]: G. Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, (μτφρ.) Σ. Σπανάκης, Κρήτη 1993.
- Konuk [2008]: N. Konuk, *Ottoman Architecture in Lesvos, Rhodes, Chios and Kos islands*, Ankara 2008.
- Martinoli, Perotti [1999]: S. Martinoli, E. Perotti, *Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943*, Torino 1999.
- Newton [1865]: C. T. Newton, *Travels & Discoveries in the Levant*, London 1865.
- Picenardi [1900]: Guy Sommi Picenardi, *Itinéraire d'un chevalier de Saint-Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900.
- Rocco [1997]: G. Rocco, «Il restauro del santuario di Nostra Signora di Tutte le Grazie», *La presenza italiana* [1997], 261-5.
- Rottiers [1828]: C. Rottiers, *Monuments de Rhodes*, Album, Bruxelles 1828.
- Turner [1820]: W. Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, London 1820, τ. Α', 74-77, στους ΕΤΕ/Τ2, 305.
- Viollet-le-Duc [1997]: Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle*, Paris 1997.
- Ozgur, Kuleli [α.χ.]: M. E. Ozgur, A. E. Kuleli, *L'Eglise de Saint Nicolas de Myra et ses Environs*, Ankara α.χ.

Α. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Ιστορικό περίγραμμα

Πρώτη περίοδος (1523-1750)

Παρά την σθεναρή αντίσταση των Δωδεκανησίων, κατά την πολιορκία των Τούρκων το 1522, υπό την καθοδήγηση των Ίωαννιτών Ίπποτων, συντελέσθηκε η κατάληψη της πόλης της Ρόδου από τον Σουλεϊμάν και ακολούθησε η αναχώρηση των Ίπποτων στις 2 Ίανουαρίου 1523 για την Κρήτη, απ' όπου κατέληξαν στην Μάλτα το 1530. Στις 6 Ίανουαρίου του 1523 οι Τούρκοι κατέλαβαν την Κω και το Πετρούμι (την Άλικαρνασσό). Ακολούθησαν τα γύρω μικρά νησιά, ή Τήλος, ή Σύμη, ή Χάλκη, ή Κάλυμνος και ή Λέρος¹. Τις όθωμανικές κατακτήσεις στο Αίγαίο συμπλήρωσε ο αρχιπειρατής Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, ως αρχιναύαρχος του αυτοκρατορικού στόλου το 1537-8, με την κατάληψη της Καρπάθου και της Κάσου, της Αστυπάλαιας και της Πάτμου². Μία ενδιάμεση περίοδο (1534-1572) κατείχαν την Τήλο οι Βενετσιάνοι του Cornaro³. Το Καστελλόριζο, πού έλεγχόταν από το βασίλειο της Νεάπολης και τους Ίππότες καταλήφθηκε από τους Όθωμανούς το 1635, ενώ λίγο αργότερα, το 1659, το νησί κατέλαβαν οι Βενετσιάνοι με τον Φραγκίσκο Μοροζίνι και τελικά οι Τούρκοι στα τέλη του 17ου αιώνα⁴.

Επιβλήθηκε ένα αρκετά καταπιεστικό καθεστώς στους ήττημένους Ρόδιους και Κώους, παρά τα πρώτα ανακουφιστικά μέτρα για την συγκράτησή τους στο νησί⁵. Την σκληρότητα του όθωμανικού ζυγού έζησαν περισσότερο τα δύο μεγαλύτερα νησιά, Ρόδος και Κω, έπειδή αντιστάθη-

1. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1998], 347.

2. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 272-289. Ή Κάρπαθος και ή Κάσος τόν μεσαίωνα είχαν ένταχθει στις κτήσεις της Κρήτης των Βενετσιάνων με τόν Ανδρέα Κορνάρο (1306-1312).

3. Κουτελάκης [2008], τ. α', 492.

4. Βαρδαμίδης [1948], 50-2.

5. Παπαχριστοδούλου [1994], 410-11, όπως ή άπαλλαγή από τόν παιδομάζωμα.

καν στὸν κατακτητὴ⁶. Τὰ ὑπόλοιπα Δωδεκάνησα, ποὺ ὑποτάχθηκαν μετὰ τὴν πτώση τῆς Ρόδου, ἀπέκτησαν ἰδιαίτερα προνόμια, σύμφωνα μὲ τὸν ἱερὸ νόμο τοῦ Ἰσλάμ⁷.

Στὸ κάστρο τῆς Ρόδου τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας (1523-26) ὑπολογίζεται ὅτι ἐγκαταστάθηκαν 5.000 περίπου Τοῦρκοι καὶ 150 Ἑβραῖοι (μὲ πιθανὴν προέλευση τὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Εὐβοία) καὶ 200 δυτικοευρωπαῖοι στὰ μαράσια, μαζί μὲ τοὺς 2.000 περίπου ἐκτοπισθέντες Ἕλληνες ἀπὸ τὴν παλιὰ πόλη⁸. Τὰ τρία γνωστὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα τῆς Ρόδου, ποὺ ἐκδηλώθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 16ου αἰῶνα, δείχνουν τὴν δυσარέσκεια τοῦ πληθυσμοῦ ἀπέναντι στὸ νέο καθεστῶς. Πρωτοστάτησαν οἱ ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς τῆς Ρόδου μαζί μὲ τοὺς ντόπιους πρόκριτους. Μόνο μετὰ τὸ 1576 καὶ τὴν ἀποτυχία καὶ τοῦ τρίτου κινήματος ἀντιλήφθηκαν πλέον τὴν δυσκολία τῆς ἀνατροπῆς τῆς καθεστηκυίας τότε τάξης καὶ προσαρμόστηκαν στὴν τουρκικὴ δουλεία, μπαίνοντας σὲ μία μακροχρόνια ὕφεση⁹. Ἡ παρουσία γαλερῶν τοῦ τουρκικοῦ στόλου, σὲ μόνιμη βάση στὸ λιμάνι τῆς Ρόδου, ἐξασφάλιζε τὴν ἐξουσία τῶν ὀθωμανῶν διοικητῶν. Ὡστόσο ἓνα δεύτερο χαρακτηριστικὸ τῆς Ρόδου ἦταν ἡ ἐπιλογή της ὡς τόπου ἐξορίας¹⁰. Πρωταγωνιστικὸ ρόλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, εἶχαν οἱ μητροπολίτες τῆς Ρόδου γιὰ τὴν διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων.

Τοὺς δύο πρῶτους αἰῶνες ἐπικράτησε ὕφεση στὴν οἰκονομικὴ κυρίως ζωὴ τῶν νησιῶν, ποὺ τὰ μάστιζε ἡ καταπίεση, ἡ φτώχεια καὶ οἱ στερήσεις¹¹. Ἡ πειρατεία τὴν περίοδο τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα γνώρισε ἰδιαίτερη ἐξαρση, ποὺ φανέρωνε τὴν ἀδυναμία τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς κατάστασης στὸ Αἰγαῖο. Οἱ κάτοικοι ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τοὺς παράλιους οἰκισμοὺς πρὸς τὰ ἐνδότερα τῶν νησιῶν, σὲ ὅρεινὰ καὶ ἀπόκρημνα μέρη καὶ στὰ ὀχυρωμένα κάστρα, ἢ γύρω καὶ κοντὰ σ' αὐτά, γιὰ νὰ μποροῦν γρήγορα ἐκεῖ νὰ ὀχυρωθοῦν σὲ περίπτωση πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, καὶ ὀργανώθηκαν μὲ βίγλες¹². Ἡ κατάσταση ὁμαλοποιήθηκε μετὰ τὸ 1718 μὲ τὸ εὐνοϊκὸ γιὰ τοὺς Ὀθωμανοὺς πέρας τῶν Βενετοτουρ-

6. Τσιρπανλῆς [2002], 22.

7. Παπαχριστοδούλου [1972], 37-8 καὶ Χαβιαρᾶς [1904-6], 326-7. Αὐτὰ ἦταν ἡ σχετικὴ ἀνεξαρτησία τους καὶ ἡ ἀρκετὰ μειωμένη κατ' ἀποκοπὴ ἐτήσια φορολογία, γνωστὴ ὡς «μακτού», προκειμένου νὰ μπορέσουν νὰ ἐπιβιώσουν στὶς δύσκολες, οὕτως ἢ ἄλλως, συνθῆκες τῶν μικρῶν νησιῶν.

8. Τσιρπανλῆς [2002], 19-28.

9. Παπαχριστοδούλου [1994], 411-12, Τσιρπανλῆς [2002], 37-41, 44-46.

10. Παπαχριστοδούλου [1994], 412 καὶ 436-8. Αὐτοὶ ἦταν ὀρθόδοξοι κληρικοί, καθηρημένοι πατριάρχες, μητροπολίτες καὶ ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι τῆς τουρκικῆς αὐλῆς σὲ δυσμένεια.

11. Παπαχριστοδούλου [1994], 399-412, Τσιρπανλῆς [2002], 81.

12. Παπαχριστοδούλου [1994], 411.

κικῶν πολέμων. Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὰ κάστρα τῆς Δωδεκανήσου ἔγινε σταδιακά τὸ β' μισὸ τοῦ 17ου καὶ ἰδιαίτερα τὸν 18ο αἰῶνα.

Περίοδος ἀπὸ τὸ 1750 ἕως τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21

Ἡ ἀνάκαμψη τῆς ὁθωμανικῆς κυριαρχίας στὸν ἔλεγχο τῶν θαλάσσιων ἐπικοινωνιῶν τὸν 18ο αἰῶνα καὶ ἡ αἴσια κατάληξη τῶν Ρωσοτουρκικῶν πολέμων μὲ τὴν Συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή τὸ 1774 συνέβαλε φυσικὰ στὴν αὐξηση τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου μὲ ἀντίστοιχη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν παραθαλάσσιων περιοχῶν καὶ τῶν νησιωτικῶν κοινοτήτων, ἰδιαίτερα στὸ Αἰγαῖο. Εἰδικότερα βοήθησε νὰ ἀναπτυχθοῦν περισσότερο τὰ προνομιούχα νησιά, μὲ τὴν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα καὶ τὸ ἐμπόριο στὸ Αἰγαῖο ὑπὸ τὴν προστασία τῆς ρωσικῆς σημαίας¹³. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἦταν ἐπόμενο νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀφύπνιση τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐθνικῶν ομάδων τῶν Βαλκανίων. Παράλληλα ἡ ὀργάνωση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης ἐπέφερε τὴν σταδιακὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἐκπαίδευσης σὲ ὅλο καὶ περισσότερους, τὴν κοινωνικὴ προστασία μὲ δωρεὰν συνήθως ἰατροφαρμακευτικὴ περίθαλψη, καθὼς καὶ ἔργα ὑποδομῆς. Κυρίως ὅμως ὀδήγησε στὴν ἀνεξαρτησία τοῦ ἑλληνισμοῦ, μετὰ ἀπὸ αἱματηρὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα καὶ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Οἱ Δωδεκανήσιοι ἔσπευσαν νὰ ἐνισχύσουν τὸν ἀγῶνα καὶ συμμετεῖχαν στὶς ἐνέργειες γιὰ σύγκληση τοῦ Πανδωδεκανησιακοῦ Συνεδρίου, τὴν σύσταση ἐθνικῶν κατὰ τόπους ὀργανώσεων καὶ τὴν συλλογὴ κεφαλαίων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῶν ἀγωνιζόμενων Ἑλλήνων¹⁴.

Χαρακτηριστικὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα τῆς Δωδεκανήσου εἶναι: Ἡ κίνηση τοῦ μητροπολίτη Ρόδου Ἀγαπίου¹⁵. Ἡ συμμετοχὴ πλοίων τῆς Κῶ σὲ ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες τὸ 1821 μὲ ὑδραῖκα καράβια¹⁶. Ὁ διοικητὴς τῆς Κῶ, φοβούμενος ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες μετὰ τὸ 1821, ἔδιωξε τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τὸ ἱπποτικὸ φρούριο τῆς παλιᾶς Ἀντιμάχειας καὶ δημιουργήθηκε τότε πρὸς τὰ βόρεια ἡ σημερινὴ πόλη τῆς νέας Ἀντιμάχει-

13. Efthymioy [1988], 276-8.

14. Φραγγόπουλος [1995], 70, Κωστοπούλου [2005], 43-47, Μιχαλίδης-Νουάρος [1940], 441-518. Ἡ συμμετοχὴ τῶν Καρπαθίων στὸν ἀγῶνα ἦταν ἡ πληρωμὴ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑξὶ πλοίων καὶ ἡ δωρεὰ ἄλλων δύο στὸν Μιαούλη.

15. Παπαχριστοδούλου [1994], 440-3. Ὁ Ἀγάπιος μνηθῆκε στὴν Φιλικὴ Ἐταιρεία τὸ 1820, ἀλλὰ προδόθηκε ἀπὸ τὸ παλιὸ μέλος τῆς Ἐταιρείας Ἀσημάκη καὶ ὁ πανίσχυρος διοικητὴς τῆς Ρόδου Σοκιούρμπεης τὸν συνέλαβε, μαζὶ μὲ ἄλλους ἱερωμένους καὶ προύχοντες, τοὺς ὁποίους φυλάκισε, ἐμποδίζοντας ἔτσι τὴν ἐξέγερση ποὺ προετοίμαζαν.

16. Χατζηβασιλείου [1990], 353-359. Αὐτὴ προκάλεσε τὴν σφαγὴ 98 Κῶων στὸν πλάτανο στὶς 24 Ἰουνίου 1821.

ας, με τέσσερις συνοικίες (Άγιους Άποστόλους, Σκορδοαλούς, Προσκύνημα και Βαλλάρη) και ή παλιά Καρδάμαινα προς τὰ νότια¹⁷.

Δύο όμως γνωστά ιστορικά γεγονότα δείχνουν παραστατικά την δωδεκανησιακή συμμετοχή στον άγώνα:

- **Τò δλοκαύτωμα τής Κάσου.** Τήν άνοιξη του 1824 ή Κάσος δέχτηκε τήν επίθεση του αίγυπτιακού στόλου και άκολούθησαν ή κατάληψη του νησιού, σφαγές και ή αίχμαλωση του πληθυσμού¹⁸.

- **Η ναυμαχία του Γέροντα.** Τόν Αύγουστο του 1824 ό έλληνικός στόλος των Ύδραίων, των Σπετσιωτών και των Ψαριανών συγκρούστηκε με τόν όθωμανικό στόν κόλπο του Γέροντα, κοντά στην Κάλυμνο και ό άρχηγός του Άνδρέας Μιαούλης στις 29 Αύγουςτου άνατίναξε τήν φρεγάτα του Χουσρέφ και προξένησε μεγάλες ζημιές στους Τούρκους¹⁹.

Γιά μία δεκαετία περίπου (1821-1830) ή κατάσταση στα Δωδεκάνησα ήταν ρευστή, διφορούμενη και άμφισβητούμενη πολιτικά και στρατιωτικά. Τò πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830) και ή συνθήκη του Λονδίνου (1832) έθεσαν τέρμα στην ταραχώδη αυτή περίοδο, ενώ ή έπιστροφή των Δωδεκανήσων μαζί με τήν Ρόδο και τήν Κω στην όθωμανική κυριαρχία και ή έπαναβεβαίωση των προνομίων των νησιωτών βοήθησε στην όμαλοποίηση τής κατάστασης και στην περεταίρω ανάπτυξη των νησιών²⁰.

Περίοδος από τήν επανάσταση του '21 μέχρι τò 1912

Οί γνωστές μεταρρυθμίσεις των Όθωμανών κατά τήν περίοδο 1839-1869 με τήν άναδιοργάνωση τής διοίκησης και τήν προώθηση τής τοπικής αυτοδιοίκησης ενίσχυσαν τόν ρόλο των τοπικών κοινωνιών, που βασίζονταν στον θεσμό των Δημογεροντιών²¹.

Προβλήματα προξενούσαν οί σεισμοί, που έπλητταν τὰ Δωδεκάνησα ιδιαίτερα κατά τò β' μισό του 19ου και στις άρχές του 20ου αιώνα, όπως

17. Χατζηβασιλείου [1990], 359.

18. Καντάς [1996], 3-9, Έμίρης [2000], 18-19, Παπαχριστοδούλου [1994], 455-462, ΙΑΚ, τ.2, Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 441-518.

19. Χατζηβασιλείου [1990], 353, Φραγγόπουλος [1995], 74-5, Κωστοπούλου [2005], 43-47.

20. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 519-544.

21. Σαβοριανάκης [2000], 179-187. Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων, «Tanzimat», άρχισε τò 1839 με τò «Gulhane Hatti Sherif», τήν άρχή προστασίας τής ζωής, τής τιμής, τής περιουσίας και του δικαίου όλων των έθνотήτων, άνεξαρτήτως θρησκεύματος τής όθωμανικής αυτοκρατορίας. Τò 1856 με τò «Hatti i Humayun» κατοχυρώθηκαν τὰ πνευματικά δικαιώματα των κοινοτήτων «millet» και έδωσε έπιτέλους τήν ποθούμενη ίσονομία και ίσοπολιτεία στους χριστιανούς τής όθωμανικής επικράτειας. Τò 1858 με τόν «Κωδικοποιημένο όθωμανικό νόμο περί γαιών» οί ύπήκοοι απέκτησαν δικαιώματα χρησικτησίας των γαιών και τò 1878 άναγνωρίστηκαν και οί δωρεές και οί διαθήκες οί έπικυρωμένες από τόν μητροπολίτη.

της Ρόδου²² (1851, 1856, 1863 και 1928), της Κω (1933)²³, του Καστελλόριζου (1926)²⁴ και στο Λιβίσι (1851)²⁵. Η έκρηξη της πυριτιδαποθήκης στο Μεγάλο τζαμί της Ρόδου, το παλιό καθολικό του τάγματος τὸν Ἅγιο Ἰωάννη, τὴν ἴδια χρονιά με τὸν σεισμὸ τοῦ 1856, προκάλεσε τὸν θάνατο σὲ πολλοὺς Ροδίτες καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν κτηρίων τῆς γύρω περιοχῆς²⁶. Τὸ 1863, γιὰ παράδειγμα, «ἐχάλασεν τὸ χωρίον Μάσαρη καὶ ἡ ἐκκλησίᾳ» τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἐξ αἰτίας τοῦ σειμοῦ τῆς Ρόδου στὶς 10 Ἀπριλίου 1863²⁷.

Μετὰ τὸ 1869 καὶ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ σουλτάνου Ἀμπντοῦλ Χαμίτ οἱ Τοῦρκοι ἐπέβαλαν νέα τάξη πραγμάτων καὶ εἰσήγαγαν νέους φόρους. Οἱ ἀντιδράσεις ὅμως τῶν νησιωτῶν, με πρωτοστάτες τοὺς Συμιακοὺς καὶ με τὴν διεθνή συμπαράσταση, συνετέλεσαν στὴν διατήρηση τῶν προνομίων²⁸.

Τὸ καθεστὼς τῶν Νεοτούρκων καὶ τὸ σύνταγμα τοῦ 1908, παρὰ τὴν εὐφορία, ποὺ προκάλεσε με τὶς διακηρύξεις του, δὲν βελτίωσε, δυστυχῶς, ὅπως ἀναμενόταν, τὶς συνθήκες τῶν νησιωτῶν καὶ τὸ 1909 ἐπέβαλε τὴν πλήρη ἐξομοίωση, ἀκόμη καὶ τῶν προνομιούχων νησιῶν, με τὰ ἄλλα μέρη, τὴν τουρκικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ θητεία, ὁδηγώντας τοὺς νέους στὴν παρανομία καὶ σὲ γενικὴ ἔξοδο²⁹.

Πρώτη ἰταλικὴ περίοδος (1912-1925)

Τὸ 1912, μέσα στὴν δίνη τῶν γεγονότων τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνα στὴν Ἑλλάδα καὶ τῶν κινήσεων τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ στὸ Αἰγαῖο, τὰ Δωδεκάνησα περιήλθαν στὴν ἰταλικὴ κατοχή, χωρὶς οὐσιαστικὴ ἀντίσταση, ἀναμένοντας τὴν ποθούμενη ἐλευθερία, ποὺ ἀναζωπυρώθηκε με τὴν συνθήκη τῶν Σεβρῶν τοῦ 1920. Τελικὰ με τὴν συνθήκη τῆς Λωζάννης τὰ Δωδεκάνησα παραχωρήθηκαν στὴν

22. Παπαχριστοδούλου [1994], 423-4.

23. Χατζηβασιλείου [1990], 525-553. Με τὸν σεισμὸ αὐτὸν καταστράφηκε ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ποὺ ἀνοικοδομήθηκε στὴν συνέχεια.

24. Βαρδαμίδης [1948], 245-291.

25. Μεχτίδης [2010], 50. Ὁ σεισμὸς τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1851 στὸ Λιβίσι, προκάλεσε ζημιὲς σὲ 1.500 σπιτία καὶ τὸν θάνατο 600 κατοίκων στὰ ἐρείπια.

26. Gehlhoff-Βολανάκη [1982], 52 κ.ἐ.

27. ΚΣΕΔ 46, Κουτελάκης [1974], 60. Ἡ σημερινὴ σταυροθολιακὴ ἐκκλησίᾳ κτίστηκε τὸ 1863-7, σύμφωνα με τὶς ἐπιγραφές. «ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΤΕΦΑ/ ΝΗ ΚΟΥΤΤΗ ΓΡΑΦΗ ΤΑ/ ΠΟΚΑΤΟΘΗΝ ΓΕΓΡ/ ΑΜΜΕΝΑ ΟΤΙ ΕΙΣ/ 1863 ΧΡΟ ΜΕΓΑΣ Σ/ ΕΙΣΜΟΣ ΕΓΗΝΕ 10/ ΑΠΡΙΑΛΙΟΥ ΚΑΙ ΕΧΑ/ ΛΑΣΕΝ ΤΟ ΧΟΡΙΟΝ/ ΜΑΣΑΡΗ ΚΑΙ Η ΕΚ/ ΚΛΗΣΙΑ ΤΑ ΕΙΣΟΔΙ/ ᾚ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ/ ΚΑΙ ΕΧΑΘΙΚΑΣΙΝ/ 115 ΨΥΧΕΣ ΚΑΙ ΕΚΑΜΑ/ ΣΙΝ ΕΛΟ ΝΕΟ ΧΟ- ΡΙΟ/ ΕΤΟΣ 1863 ΙΟΥΛΙΟΥ/ 10».

28. Βαρδαμίδης [1948], 95-102.

29. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 519-544, Παπαχριστοδούλου [1994], 478-9.

Ἰταλία καὶ οἱ ἰταλικές δυνάμεις κατοχῆς ἄρχισαν ἕναν ἀποικιοκρατικὸ ἀγώνα ἐπικράτησης στὰ νησιά³⁰.

Τὰ γεγονότα τοῦ Α΄ παγκόσμιου πολέμου καὶ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς τὴν περίοδο αὐτὴ ἀνέκοψαν τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Δωδεκανήσου. Ἄν καὶ ὑπὸ ἰταλικὴ κατοχή, τὰ Δωδεκάνησα συμμετείχαν στὰ γεγονότα, ἀποστέλλοντας συχνὰ οἰκονομικὴ βοήθεια στὸν ἑλληνικὸ στρατὸ καὶ στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῶν μικρασιατικῶν παραλίων καὶ περιθάλποντας τοὺς πρόσφυγες³¹. Τὸ Λιβίσι χαρακτηριστικὰ ἐγκαταλείφθηκε πλήρως τὸ 1922-3. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Σπάρτης, ἀπομακρύνθηκε κατὰ τὴν μικρασιατικὴ καταστροφή τοῦ 1922³². Πολλοὶ Δωδεκανήσιοι μετανάστες τῶν μικρασιατικῶν παραλίων ἐπέστρεψαν στὰ νησιά τους. Ὅσοι δὲν ἄντεξαν τὸν νέο ἰταλικὸ ζυγὸ συνέχισαν τὸν δρόμο τοῦ ξενιτεμοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, καὶ σὲ ἄλλες χώρες. Εἶναι γνωστὸ τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἑλληνικῶν περιουσιῶν στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ οἱ προσπάθειες τῶν μεταναστῶν νὰ μὴ τὶς χάσουν³³.

Ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων μετὰ τὸ 1920 ἔφερε στὴν διοίκηση τὸ ἰταλικὸ φασιστικὸ καθεστῶς μὲ τὶς γνωστὲς ἐπιπτώσεις, τὴν καταπίεση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν κατάληξη στὸν Β΄ παγκόσμιον πόλεμο. Ἡ ἰταλικὴ διοίκηση συνεχῶς αὖξανε τὶς ἀποικιακές της βλέψεις στὰ Δωδεκάνησα μὲ μέτρα, ὅπως «ἡ πολιτικὴ τοῦ λίθου» μὲ τὴν κατασκευὴ ἔργων ὑποδομῆς³⁴, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνθελληνικὴ στάση σὲ βάρος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας³⁵ μὲ σκοπὸ τὸν ἐξιταλισμὸ τῶν νησιωτῶν. Ἡ ἐπικράτηση τῶν Συμμάχων στὴν Εὐρώπη ὁδήγησε βεβαίως καὶ στὴν παραχώρηση τῆς Δωδεκανήσου, μετὰ ἀπὸ διετὴ ἐποπτεία ἀπὸ ἀγγλικὴ διοίκηση, στὴν Ἑλλάδα

30. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 561-593.

31. Σύμφωνα μὲ τοὺς κώδικες τῶν ἐνοριακῶν ναῶν τῶν χωριῶν καὶ τῆς πόλης τῆς Ρόδου, οἱ χριστιανοὶ τοῦ νησιοῦ συγκέντρωσαν καὶ ἔστειλαν σημαντικὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση στὴν Ἑλλάδα, ἀνάλογη μὲ τὶς δυνατότητές τους, ἀπὸ τὸ 1919 ἕως τὸ 1923, ὅπως φαίνεται στοὺς λογαριασμοὺς καὶ ἰσολογισμοὺς (Κώδικας Τριαντῶν [1858], τοῦ 1919, τοῦ 1920 καὶ τοῦ 1921, Κώδικας Σορωνῆς [1858], τοῦ 1918-1919, Κατάστιχο Καλυθιῶν [1911], τοῦ 1919 καὶ τοῦ 1920, Κώδικας Ἀφάντου [1858], τοῦ 1918-19 καὶ τοῦ 1919-20, Κώδικας Ἀπόλλωνα [1876], τοῦ 1918-19, 1919-20, 1921-22, Κώδικας Μαλώνας [1908], τοῦ 1918-1919, τοῦ 1919-1920 καὶ τοῦ 1920-1921, Κώδικας Ἑμψωνα [1905], τοῦ 1918-1919 καὶ τοῦ 1919-20, Κώδικας Ἀγίου Ἰσιδώρου [1858] τοῦ 1918-19, τοῦ 1919-20 καὶ τοῦ 1922-1923, Κώδικας Καλάθου [1858], τοῦ 1918-1919, τοῦ 1919-20 καὶ τοῦ 1920-21, Κώδικας Λάρδου [1858], τοῦ 1920-21, Κώδικας Ἀσκληπιοῦ [1858], τοῦ 1918-1919 καὶ τοῦ 1919-20, Κώδικας Ἀπολακιάς [1858], τοῦ 1918-1919, τοῦ 1919-20, τοῦ 1920-21 καὶ τοῦ 1922-23, Κώδικας Ἀρνίθας [1858], τοῦ 1918-1920 καὶ τοῦ 1920-21, Κώδικας Μεσαναγροῦ [1858], τοῦ 1918-1920 καὶ τοῦ 1919-20.

32. Σαπουντζάκης [2007], 25.

33. Τσιρπανλῆς [1998], 104-8, Χονδρός [2009], 238-261.

34. Τσιρπανλῆς [1998], 223-227.

35. Τσιρπανλῆς [1998], 95, 144-150, 163-5.

τὸ 1947. Τὴν τραγικότερη ὅμως τύχη γνώρισε τὸ Καστελλόριζο λόγω τῆς στρατηγικῆς του θέσης³⁶.

2. Γεωγραφικὸς χώρος ἀνάπτυξης τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν

Οἱ μεταβυζαντινὲς ὀρθόδοξες ἐκκλησίαι μὲ γοτθικὰ σταυροθόλια ἐμφανίσθηκαν στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα γιὰ πρώτη φορὰ στὴν πόλη τῆς Ρόδου καὶ ἐξαπλώθηκαν σ' ὅλο τὸ νησί καὶ στὰ περισσότερα νησιά τῆς Δωδεκανήσου, γι' αὐτὸ καὶ ὀνομάζονται καὶ δωδεκανησιακοῦ τύπου³⁷, καὶ στὴν συνέχεια στὴν Μικρὰ Ἀσία (Π.Α.1 καὶ Π.Α.2).

Κατασκευάστηκαν ἑκατὸν τριάντα πέντε ἐκκλησίαι, ποὺ εἶναι μέχρι σήμερα γνωστές. Ὁ συναγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ὀρθόδοξων κοινοτήτων, γιὰ τὸ ποιὸς θὰ κτίσει τὴν μεγαλύτερη καὶ τὴν ὠραιότερη ἐκκλησία, σὲ κάποια μέρη, ἐγίνε ἐντονότερος, ιδιαίτερα περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα (1830-1870). Τὸ μέγεθός τους ἔφτασε μέχρι πέντε σταυροθόλια σὲ μῆκος (Π.Β.2.1) σὲ δέκα ἀπὸ τις μονόχωρες, καὶ μέχρι ὀκτὼ στὶς τρὶκλιτες, ὅπως ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἁγία Ἑλένη στὸ Καστελλόριζο³⁸ (Π.Β.2.17 καὶ Π.Β.2.18). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πόλη καὶ τὸ νησί τῆς Ρόδου, ὅπου ὁ τύπος αὐτὸς ἐφαρμόστηκε εὐρύτατα, μεγάλη ἀποδοχὴ βρῆκε στὴν Σύμη, στὴν Κάρπαθο³⁹, στὴν Κάσο, στὴν Νίσυρο, στὴν Τήλο, στὴν Κῶ, στὸ Καστελλόριζο, στὴν Χάλκη καὶ μικρότερη στὴν Κάλυμνο καὶ στὸ κοντινὸ τῆς νησάκι, τὴν Ψέριμο, στὴν κοντινὴ νησίδα τῆς Χάλκης, στὴν Ἀλιμιά, καὶ

36. Βαρδαμίδης [1948], 126 κ.έ. Μετὰ ἀπὸ μία περίοδο διαδοχικῆς κατοχῆς τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Γάλλους (1915), τοὺς Ἰταλοὺς (1921), τοὺς Ἀγγλους καὶ τοὺς Γερμανοὺς (1942), ἀλλὰ καὶ τοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ νησιοῦ τὸ 1916, τὸ 1917 καὶ τὸ 1942, οἱ κάτοικοι ἐφυγαν στὴν Κύπρο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Αἴγυπτο. Στὴν ἐπιστροφή τους στὸ νησί, τὸ πλοῖο ναυάγησε, ἀφήνοντας ἐλάχιστους ναυαγούς, ποὺ ἔφτασαν ταλαιπωρημένοι στὸ νησί.

37. Τσιρπανλῆς [1998], 23 καὶ 26. Βεβαίως ὁ γεωγραφικὸς ὅρος «Δωδεκάνησα», ποὺ ἐπικράτησε μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσή τους μὲ τὴν Ἑλλάδα, τὸ 1947, δὲν ἀνταποκρίνεται στὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸ τῶν κατοικημένων νησιῶν τους. Ἀρχικά, κατὰ τὴν Τουρκοκρατία μέχρι τὸ 1912, τὸ ὄνομα «Δωδεκάνησα» ἀναφερόταν στὰ νησιά: Ἰκαρία - Ἀστυπάλαια - Πάτμο - Λέρο - Κάλυμνο - Νίσυρο - Χάλκη - Τήλο - Σύμη - Κάρπαθο - Κάσο - Καστελλόριζο, ποὺ εἶχαν ιδιαίτερα προνόμια ἀπὸ τὸν Σουλτάνο. Ἀντιθέτως στὴν Ρόδο καὶ στὴν Κῶ ὁ Σουλεϊμὰν ἐπέβαλε βαρύτερες φορολογίες, ὅπως συνηθιζόταν στὶς νέες κτήσεις τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπεὶδὴ ἀντιστάθηκαν σθεναρὰ στὶς πολιορκίες τοῦ 1480 καὶ τοῦ 1522. Μετὰ τὸ 1912, ὅποτε οἱ Ἰταλοὶ κατέλαβαν τὰ 13 νησιά, ὀνόμασαν τὸ νησιωτικὸ αὐτὸ σύμπλεγμα «νησιά τοῦ Αἰγαίου», ἢ «νῆσος Ρόδου καὶ οἱ Σποράδες», ἢ «νησιά τοῦ Αἰγαίου κατεχόμενα ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ στρατό», ἢ «Δεκατρεῖς Σποράδες». Ἀργότερα, τὸ 1921, θὰ προστεθεῖ τὸ Καστελλόριζο. Στὴν συνέχεια τὰ νησιά καθιερώθηκαν ὡς Δωδεκάνησα καὶ λησμονήθηκε ὅτι μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ἐννοοῦνταν στὸ παρελθὸν τὰ «προνομιούχα νησιά».

38. ΚΣΕΔ 103.

39. Μουτσόπουλος [1975-77], 417-462, 567-588, πιν. 141 καὶ Ντέλλας [2009β], 115-147.

Π.Α.1. Πίνακας σταυροβολιακῶν

ΚΣΕΔ	Ἐκκλησία - περιοχή	Χρήση ναοῦ
001	Εἰσόδια, Ρόδος	μητρόπολη
002	Ἅγιος Νικόλαος, Ρόδος	ἐνοριακός
003	Εἰσόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	ἐνοριακός
004	Ἅγιος Ἰωάννης, Ρόδος	ἐνοριακός
005	Ἁγία Ἀναστασία, Ρόδος	ἐνοριακός
006	Ἅγιος Γεώργιος Ἄνω, Ρόδος	ἐνοριακός
007	Ἅγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	ἐνοριακός
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	ἐνοριακός
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	ἐνοριακός
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	ἐνοριακός
011	Ἁγία Ἀναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	ξωκλήσι
012	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	ξωκλήσι
013	Ἅγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	ἐνοριακός
014	Ἅγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	ξωκλήσι
015	Εἰσόδια, Κοσκινού, Ρόδος	ἐνοριακός
016	Ἅγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος	κοιμητηριακός
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	καθολικὸ μον.
018	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μαρितσά, Ρόδος	ἐνοριακός
019	Ἅγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	ἐνοριακός
020	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	ἐνοριακός
021	Ἅγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	κοιμητηριακός
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	ξωκλήσι
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	ξωκλήσι
024	Ἅγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	ξωκλήσι
025	Ἁγία Αἰκατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	ἐνοριακός
026	Ἅγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος	κοιμητηριακός
027	Ἁγία Ἄννα, Καλαβάρδα, Ρόδος	ξωκλήσι
028	Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος	ἐνοριακός
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	ἐνοριακός
030	Κοίμηση, Ἀφάντου, Ρόδος	ἐνοριακός
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	ἐνοριακός
032	Ἅγιοι Τεσσαράκοντα, Διμυλιά, Ρόδος	ἐνοριακός
033	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρχίπολη, Ρόδος	ἐνοριακός
034	Ἅγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	ἐνοριακός
035	Τίμος Σταυρός, Απόλλωνα, Ρόδος	ἐνοριακός
036	Ἅγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος	ἐνοριακός
037	Κοίμηση, Ἐμπωνα, Ρόδος	ἐνοριακός
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	καθολικὸ μον.
039	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	ἐνοριακός
040	Κοίμηση, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	ἐνοριακός
041	Ἅγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	ἐνοριακός
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	ἐνοριακός
043	Εὐαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	ξωκλήσι
044	Τίμος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	ξωκλήσι
045	Ἅγιος Πέτρος καὶ Παῦλος, Χαράκι, Ρόδος	ξωκλήσι
046	Εἰσόδια, Μάσαρη, Ρόδος	ἐνοριακός
047	Εὐαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	ξωκλήσι
048	Ζωοδόχος Πηγὴ, Μάσαρη, Ρόδος	ξωκλήσι
049	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	ξωκλήσι
050	Ἅγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος	ἐνοριακός
051	Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ρόδος	ἐνοριακός

ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	Ἐκκλησία - περιοχή	Χρήση ναοῦ
052	Ἀρταμίτης, Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ρόδος	καθολικό μον.
053	Ἅγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος	ἐνοριακός
054	Ἀπόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος	ἐνοριακός
055	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	ἐνοριακός
056	Ἅγιος Μερκούριος, Ἴστριο, Ρόδος	ἐνοριακός
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	ἐνοριακός
058	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	ἐνοριακός
059	Ἅγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	ξωκλήσι
060	Ὑψενή, Λάρδος, Ρόδος	καθολικό μον.
061	Κοίμηση, Ἀσκληπείδ, Ρόδος	ἐνοριακός
062	Ἅγία Μαρίνα, Ἀπολακκιά, Ρόδος	ἐνοριακός
063	Σκιαδενή, Ἀπολακκιά, Ρόδος	καθολικό μον.
064	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀρνίθα, Ρόδος	ἐνοριακός
065	Ἅγιος Φιλήμονας, Ἀρνίθα, Ρόδος	καθολικό μον.
066	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	ἐνοριακός
067	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	ἐνοριακός
068	Ἅγία Ἀναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	κοιμητηριακός
069	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	ἐνοριακός
070	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	ἐνοριακός
071	Ἅγία Εἰρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	κοιμητηριακός
072	Ζωοδόχος Πηγὴ, Πλημμύρι, Ρόδος	ξωκλήσι
073	Ἅγία Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	ἐνοριακός
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος	κοιμητηριακός
075	Ἅγιος Παῦλος, Κατταβιά, Ρόδος	ξωκλήσι
076	Ἅγία Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	ξωκλήσι
077	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	ἐνοριακός
078	Κοίμηση, Ἀντιμάχεια, Κῶς	ἐνοριακός
079	Ἅγία Τριάδα, Ἀντιμάχεια, Κῶς	ἐνοριακός
080	Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Καρδάμαινα, Κῶς	ξωκλήσι
081	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορεῖο, Νίσυρος	ἐνοριακός
082	Εἰσόδια, Νικεῖα, Νίσυρος	ἐνοριακός
083	Παναγία Κυρά, Ἐμπορεῖο, Νίσυρος	καθολικό μον.
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	ἐνοριακός
085	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	ξωκλήσι
086	Ἅγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος	ξωκλήσι
087	Παναγία Κάστρου, Χωριό, Σύμη	ἐνοριακός
088	Πανορμίτης, Σύμη	καθολικό μον.
089	Ἅγιος Ἰωάννης, Γιαλός, Σύμη	μητρόπολη
090	Ἅγιος Ἀθανάσιος, Χωριό, Σύμη	ἐνοριακός
091	Ἅγιος Ἐλευθέριος, Χωριό, Σύμη	ἐνοριακός
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	ἐνοριακός
093	Εὐαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	ἐνοριακός
094	Ἑλικωνή, Γιαλός, Σύμη	κοιμητηριακός
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	ξωκλήσι
096	Ἅγία Εἰρήνη, Νημποριό, Σύμη	ξωκλήσι
097	Κοίμηση, Μικρὸ Χωριό, Τήλος	ξωκλήσι
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	ἐνοριακός
099	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	ἐνοριακός
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	ξωκλήσι
101	Ἅγιος Νικόλαος, Ἐμπορεῖο, Χάλκη	ἐνοριακός
102	Πανορμίτης, Χωριό-ἐξοχή, Χάλκη	ξωκλήσι

Π.Α.1 (συνέχεια).

Πίνακας σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	Ἐκκλησία - περιοχή	Χρήση ναοῦ
103	Ἄγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο	ἐνοριακός
104	Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	ἐνοριακός
105	Ἅγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	καθολικὸ μον.
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	ἐνοριακός
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	μητρόπολη
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	ἐνοριακός
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	ἐνοριακός
110	Ἵπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος	ἐνοριακός
111	Παναγία, Ὅθος, Κάρπαθος	ἐνοριακός
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	ἐνοριακός
113	Πανομίτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος	ξωκλήσι
114	Ἅγιος Σπυρίδων, Φρῦ, Κάσος	ἐνοριακός
115	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορειό, Κάσος	ἐνοριακός
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	ἐνοριακός
117	Τίμος Σταυρός, Ἀγία Μαρίνα, Κάσος	ἐνοριακός
118	Ἀγία Μαρίνα, Ἀγία Μαρίνα, Κάσος	ἐνοριακός
119	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος	ἐνοριακός
120	Ἀγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος	ἐνοριακός
121	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀλιμιά	ξωκλήσι
122	Ζωοδόχος Πηγὴ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	ξωκλήσι
123	Ἀγία Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	ξωκλήσι
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	κοιμητηριακός
125	Πυργιώτισσα, Λιβίσι, Λυκία	ἐρειπωμένος
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	ἐρειπωμένος
127	Ἀντιφελιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	τζαμί
128	Εἰσόδια, Ψέριμος	ἐνοριακός
129	Εἰσόδια, Καλαμάκι, Λυκία	τζαμί
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία	ἐρειπωμένος
131	Εἰσόδια, Σπάρτη, Πισιδία	ἐρειπωμένος
132	Ἀσώματοι, Ἀσφενδιού, Κῶς	ἐνοριακός
133	Ἵπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος	ξωκλήσι
134	Ἅγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	καθολικὸ μον.
135	Ἅγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος	ξωκλήσι

Χρήση ναοῦ:

Μητρόπολη (3),
Ἐνοριακός (77),
Κοιμητηριακός (8),
καθολικὸ μοναστηριοῦ (10),
παρεκκλήσι ἢ ξωκλήσι (31),
ἐρειπωμένος (4),
τζαμί (2).

στην Λέρο. Στην Πάτμο⁴⁰, στους Λειψούς και στην Άστυπάλεια⁴¹, στὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὴν Ρόδο νησιά, δὲν ἐφαρμόστηκε ὁ τύπος αὐτός. Ἡ ἐξάπλωση τοῦ τύπου τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν ἔφτασε μέχρι τὰ μικρασιατικά παράλια, τὸ Λιβίσι⁴², τὸ Καλαμάκι καὶ τὴν Ἀντίφελλο τῆς Λυκίας, ἀλλὰ καὶ ἀκόμη βαθύτερα, τὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας (Π.Α.1 καὶ Π.Α.2). Ἡ ἐπίσκευή τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μύρα τῆς Λυκίας τὸν 19ο αἰώνα ἔγινε ἐπίσης μὲ χρήση σταυροθολίου στὴν στέγασή⁴³ (Π.Α.3).

Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Ρόδου καὶ τῶν ἄλλων λιμανιῶν τοῦ δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἱστορικὴ τους διαδρομὴ καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς, ὡς σταθμῶν ἀνεφοδιασμοῦ καὶ ἐμπορίου. Ἐπάνω στοὺς ναυτικούς ἄξονες τῆς νοτιοανατολικῆς Μεσογείου, στὴν Κύπρο, στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Συρία, καὶ ἰδιαίτερα στὴν γραμμὴ Κωνσταντινούπολη - Χίος - Σμύρνη - Ρόδος - Κρήτη - Ἀλεξάνδρεια, τὰ δωδεκανησιακὰ λιμάνια ἀπετέλεσαν μοχλοὺς ἀνάπτυξης τῆς περιοχῆς κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰώνα. Τὰ λιμάνια τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κῶ ἦταν βασικοὶ ἐμπορικοὶ καὶ ναυτικοὶ σταθμοὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὸ Αἰγαῖο καὶ συγχρόνως σταθμοὶ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς καὶ τοὺς μουσουλμάνους προσκυνητὲς τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ τῆς Μέκκας⁴⁴. Τὰ λιμάνια τῆς Λέρου, τῆς Καλύμνου, τῆς Σύμης, τῆς Καρπάθου, τῆς Κάσου καὶ τοῦ Καστελλόριζου γνώρισαν ἐξαιρετικὴ οἰκονομικὴ ἀκμὴ χάρις κυρίως στὴν θέση τους.

Ἡ παρουσίαση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ἀναπτύχτηκαν οἱ σταυροθολιακὲς ἐκκλησίαι ἀκολουθεῖ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν περίοδο 1750-1924. Ἡ μητρόπολη τῆς Ρόδου προΐστατο ὅλων τῶν ἐκκλη-

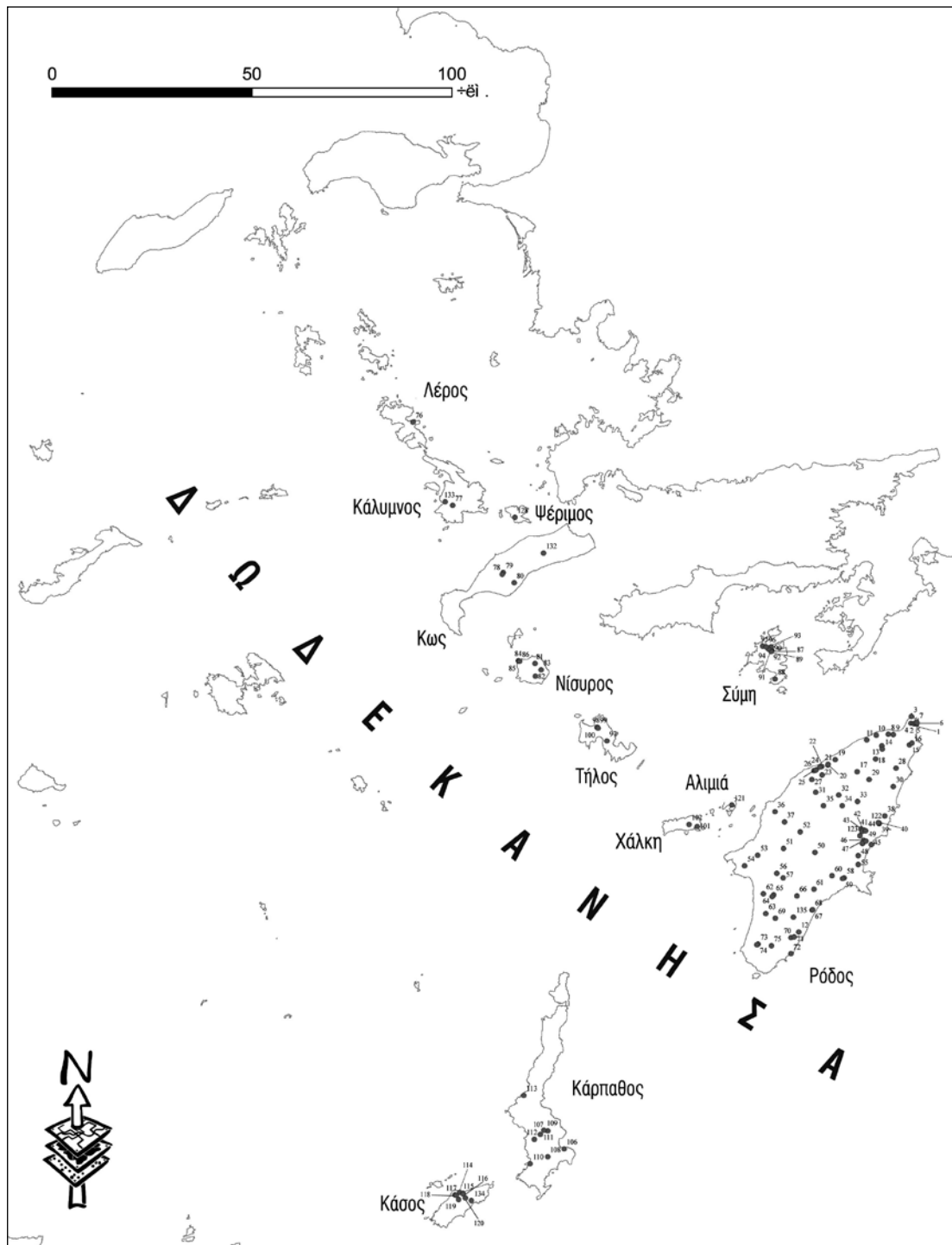
40. Βλ. Εἰσαγωγή, Οἱ ἐπιρροὲς τῆς ἱπποτικῆς καὶ τῆς ὀθωμανικῆς στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πρώτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας στὰ Δωδεκάνησα (1523-1750), Ἐπίσης Μπούρας [1988] καὶ Φατούρου [1962].

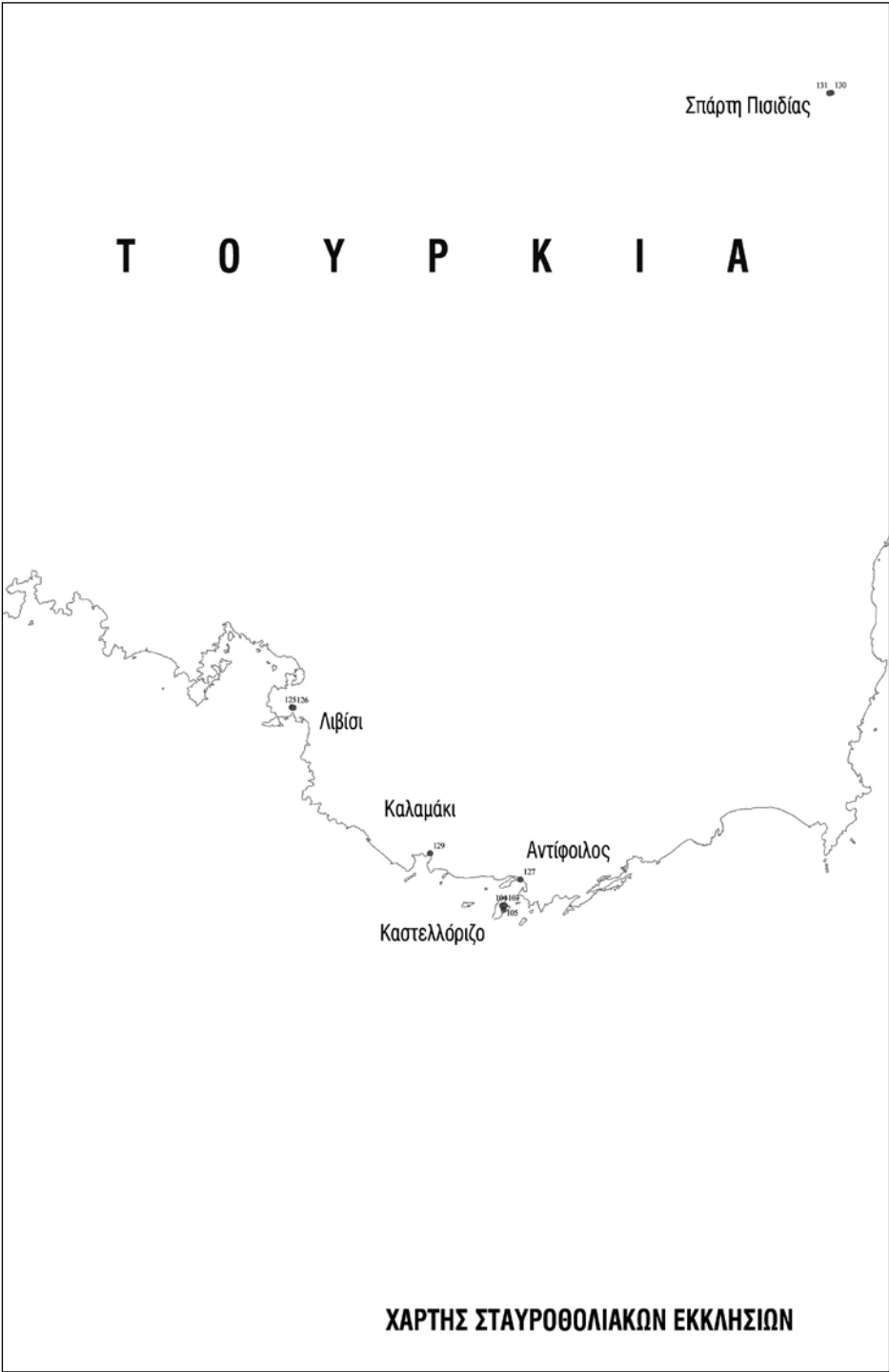
41. Γραμματικόπουλος κ.ἄ. [1994], 99-100.

42. Ντέλλας [2008α], 141-156.

43. Ozgur, Kuleli [ἄ.χ.], 18-23, 26 καὶ Χονδρός [2009], 190-1. Ἡ ἐκκλησία κτίστηκε τὸν 9ο αἰώνα ἐπάνω σὲ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ 5ου-6ου αἰώνα. Ἀναστηλώθηκε τὸ 1862-63 ἀπὸ τὸν Α. Salzmänn μετὰ τὴν βοήθεια τῶν Ρώσων καὶ τοῦ προξένου τῆς Ρόδου. Ἐργάστηκε ἀπὸ τὸ 1858 ὁ τηνιακὸς γλύπτης Σκούταρης καὶ διεύθυνε τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς, μέχρι τὸν θάνατό του, ὁ Καστελλοριζιὸς Δημήτρης Ἀντωνᾶς (ἢ Χατζῆ Ἀντωνᾶς) προξενικὸς πράκτορας τῆς Ρωσίας. Ὁ τροῦλος ἀντικαταστάθηκε μὲ σταυροθόλιο ἀνάλογο μὲ αὐτά, ποὺ ἐφαρμόζονταν στὰ γειτονικά Δωδεκάνησα καὶ στὴν Ρόδο, ὅπου ἐργαζόταν προηγουμένως (1856-7) ὁ Salzmänn σὺν ἀνασκαφῆς τῆς ἀρχαίας Καμίρου.

44. Σαβριανᾶκης [2000], 40-41. Ἡ Ρόδος τὴν ἐποχὴ τῶν ἱστιοφόρων ἦταν ἀναγκαῖος σταθμὸς στὶς ναυτικὲς ἐπικοινωνίες, καθότι ἀπείχε 12 ἡμέρες ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Μασσαλία, 3 ἡμέρες ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 2-3 ἡμέρες ἀπὸ τὴν Ἀμμόχωστο καὶ τὴν Κρήτη καὶ λίγες μόνο ὥρες ἀπὸ τὰ μικρασιατικά παράλια. Ἀντίθετα ἡ συγκοινωνία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦταν δύσκολη καὶ λειτουργοῦσαν λίγες μόνο διαδρομές.

σιών της Δωδεκανήσου, ως ή μεγαλύτερη και αρχαιότερη⁴⁵. Είχε στην δικαιοδοσία της, εκτός από το ίδιο το νησί, και τα γύρω νησιά της Σύμης, της Χάλκης, της Τήλου και της Νισύρου. Οί εκκλησίες τών άλλων νησιών μόνο τόν 19ο αιώνα προήχθησαν σε μητροπόλεις Κω (1838), Καρπάθου και Κάσου (1856) και ανεξαρτητοποιήθηκαν από την μητρόπολη της Ρόδου. Ή έπισκοπή Λέρνης ήταν ή μόνη, πού υπαγόταν άμεσα στόν μητροπολίτη της Ρόδου, αλλά προήχθη και αυτή σε μητρόπολη Λέρου, Καλύμνου και Άστυπαλαίας τό 1888. Ή Πάτμος βεβαίως διατηρούσε τό καθεστώς της πατριαρχικής έξαρχίας. Ή Έκκλησία του Καστελλόριζου την περίοδο του 18ου και 19ου αιώνα άποτελοΰσε έπισκοπή της μητρόπολης της Πισιδίας με έδρα την Σπάρτη, όπως και τό Λιβίσι, τά Μύρα, τό Καλαμάκι και ή Άντίφελλος⁴⁶.

Ή Ρόδος και ό ιδιαίτερος ρόλος της

Τό νησί της Ρόδου συνδυάζει την ποικιλία του μεσογειακού τοπίου με δασώδεις βουνοσειρές και εύφορες κοιλάδες, ενώ οί έκτεταμένες και βοτσαλωτές ή άμμώδεις παραλίες και τά λιμάνια της Ρόδου και της Λίνδου έναλλάσσονται με άπότομες, άλλοτε βραχώδεις και άλλοτε πευκόφυτες άκτές. Ό πληθυσμός του τό 1821 έφτανε τούς 31.500 κατοίκους και τό 1931 τούς 54.000⁴⁷. Οί περισσότεροι ήταν χριστιανοί όρθόδοξοι, οί μουσουλμάνοι λιγότεροι, ενώ οί Έβραίοι ήταν άρκετά λιγότεροι και λιγοστοί οί δυτικοευρωπαίοι⁴⁸. Τό 2001 έφτασε στίς 123.170 κατοίκους, έπιδεικνύοντας έντονη αύξηση, πού όφείλεται προφανώς στην μεγάλη τουριστική ανάπτυξη κατά τίς τελευταίες δεκαετίες⁴⁹ (Π.Α.4).

Ή όρθόδοξη κοινότητα κατά τόν 18ο και 19ο αιώνα στην πόλη και στα μαράσια της Ρόδου γνώρισε ιδιαίτερη οικονομική ανάπτυξη και μπόρεσε νά κατασκευάσει την μητρόπολη και άλλους 6 ένοριακούς ναούς (Π.Α.1).

Ή γεωργική παραγωγή σε όρισμένες πεδινές περιοχές του νησιού αύξήθηκε κατά τόν 18ο και 19ο αιώνα, προκαλώντας ανάλογη οικονομική

45. Κωνσταντινίδης [1968], 70-71.

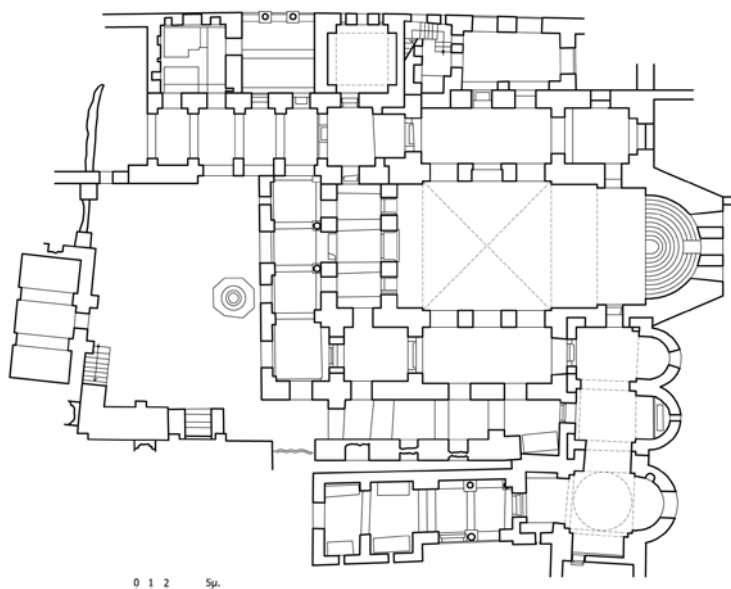
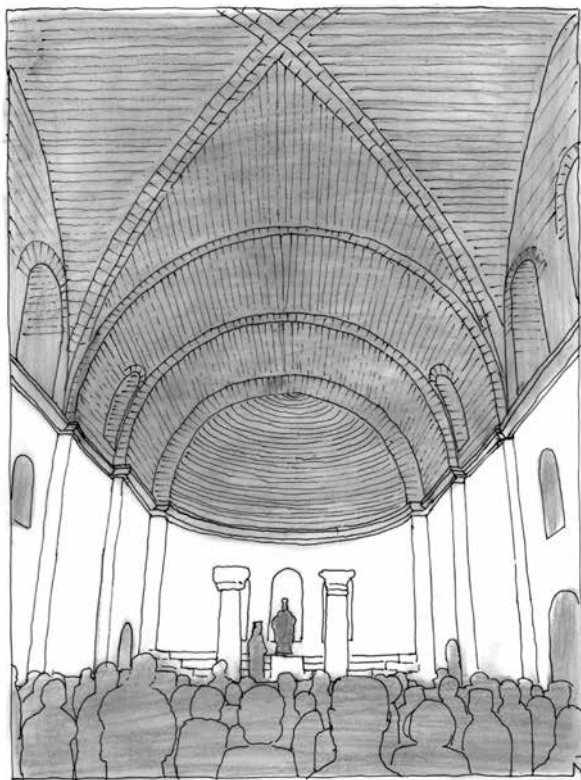
46. Βογιατζόγλου [1997], 25, Σαουντζάκης [2007], 27. Στη μητρόπολη της έπαρχίας της Πισιδίας, με έδρα την Σπάρτη, υπάγονταν 14 έπισκοπές στα τέλη του 19ου αιώνα, μεταξύ τών οποίων τό Καστελλόριζο, τό Λιβίσι, ή Άντίφελλος και τό Καλαμάκι.

47. Άγαπητίδης [1972], 17-32.

48. Παπαχριστοδούλου [1994], 412-475. Οί περιηγητές του 19ου αιώνα δέν συμφωνούν συνήθως γιά τόν πληθυσμό της Ρόδου, πού κυμαινόταν από 26.200 έως 37.500 κατοίκους, εκ τών οποίων οί όρθόδοξοι ήταν 20.000-23.500, οί μουσουλμάνοι 6.000-12.500, οί Έβραίοι 1.000-3000 και 105-120 δυτικοευρωπαίοι.

49. Έφημερίδα της Κυβέρνησης της Έλληνικής Δημοκρατίας, τεϋχ. 2, άρ. φύλλου 715, 12-6-2001, Άποφάσεις άρ. 6821/Γ5-908 (Κύρωση τών άποτελεσμάτων της γενικής άπογραφής πληθυσμού της 18ης Μαρτίου 2001).

Π.Α.3.
Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Μύρα

ανάπτυξη. Όστόσο η Ρόδος ανέπτυξε σταδιακά και την ναυτιλία. Ήδη στα μέσα του 17ου αιώνα πολλοί κάτοικοι της Ρόδου και ιδιαίτερα της Λίνδου ήταν ναυτικοί και διέθεταν και αρκετά πλοία⁵⁰, ενώ το λιμάνι και ο ταρσανᾶς της Ρόδου ανέπτυξαν πλούσια δραστηριότητα, ιδιαίτερα τον 18ο και 19ο αιώνα, και η ναυτιλία, η βιοτεχνία και η βιομηχανία απασχολούσε ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού (20%)⁵¹.

Στά μέσα του 18ου αιώνα η μητρόπολη της Ρόδου, ως προϊσταμένη Έκκλησία, είχε πρωτεύοντα ρόλο στον ὀρθόδοξο κλήρο και στον πληθυσμό της Δωδεκανήσου, που εκπροσωπούσε στην ὁθωμανική διοίκηση και τὸ Πατριαρχεῖο. Στὴν πόλη τῆς Ρόδου λοιπὸν ἐφαρμόστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ σταυροθολιακὸς τύπος στὴν ὀρθόδοξη λατρεία μὲ τὸ κτίσιμο τῆς ἴδιας τῆς μητρόπολης τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ νότιο «μαράσι», τὸ 1750⁵². Ἡ πρωτοβουλία κατασκευῆς τῆς μὲ ἓναν τύπο διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν καθιερωμένη βυζαντινὴ τυπολογία ὀφείλεται βεβαίως στὸν μητροπολίτη τῆς Ρόδου Ἱερεμία ἐκ Πάτμου (1733-1758) (Π.Α.6)⁵³. Στὴν περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία διετέλεσε μητροπολίτης Ρόδου, κατασκευάστηκε καὶ ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα, τὸ 1756⁵⁴. Στὸ νησί τῆς Ρόδου κατασκευάστηκαν οἱ πρῶτες πέντε ἐκκλησίες κατὰ τὴν δεκαετία 1750-1760⁵⁵. Ἀκολούθησε ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐβδομήντα ἑννιά συνολικὰ σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν στὸ νησί (Π.Α.1, Π.Α.11), ἐκ τῶν ὁποίων δύο τρίκλιτες⁵⁶, ἀλλὰ καὶ μεγάλες μονόχωρες, καθολικὰ μοναστηριῶν, ἐξωκκλήσια καὶ κοιμητηριακοὶ ναοί.

Οἱ ἐπιτροπὲς τῶν ἐνοριακῶν ναῶν τῶν χωριῶν τῆς ὑπαίθρου στὸ νησί τῆς Ρόδου, ποὺ εἶχαν αὐξημένα εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν ἀκίνητη περιουσία (κτῆματα, ἐλιές καὶ οἰκοδομήματα) σὲ γεωργικὰ προϊόντα καὶ ἐνοίκια, ἔκτισαν μεγάλο ἀριθμὸ ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν. Μεμονωμένοι ιδιώτες ἔκτισαν ἐξωκκλήσια, ὅπως στὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς Μαλῶνα-Μάσαρι, ὅπου κτίστηκαν συνολικὰ ἔντεκα ἐκκλησίες⁵⁷, στὸ χωριὸ Φάνες πέντε

50. Τσιρπανλῆς [2002], 87-90.

51. Efthymiou [1988], 27.

52. ΚΣΕΔ 1.

53. Βλ. Εἰσαγωγή. Ὁ Ἱερεμίας συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο τῆς ἀγιογράφησης τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Ρουκουνιώτη στὴν Σύμη, τὸ 1738.

54. ΚΣΕΔ 8.

55. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς δύο προαναφερθεῖσες, κατασκευάστηκαν ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὴν πόλη τῆς Ρόδου τὸ 1759, ΚΣΕΔ 2, τὸ καθολικὸ τοῦ κάτω μοναστηριοῦ τῆς Τσαμπίκας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο, τὸ 1760, ΚΣΕΔ 38, καὶ τὸ νεκροταφεῖο σήμερα τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Λαχανιά τὸ 1760, ΚΣΕΔ 71.

56. ΚΣΕΔ 39, ΚΣΕΔ 38. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, τὸ 1845 στὴν ὁμώνυμη πόλη καὶ ὁ Απόστολος Λουκάς στὴν Σορωνή τῆς Ρόδου τὸ 1858.

57. ΚΣΕΔ 41 ἕως καὶ 49 καὶ ΚΣΕΔ 123 καὶ 124.

Π.Α.4.

Νησί	1821	1850	1900	1910	1912	1912*	1917	1922	1931	1947*	2001
Ρόδος	31500	33000	43000	45000	45000	46476*	36560	45000	54000	55180*	123970
Κάρπαθος	7500	8000	8500	9500	8527	9527*	6930	7500	6580	7422*	6511
Κως	11000	12000	15700	16500	14570	12550*	15070	16000	21170	20982*	23984
Κάλυμνος	5000	7600	19400	20000	23200	19855*	14950	15500	16500	12812*	16441
Λέρος	4500	4600	6400	6000	6000	6924*	4880	4000	5500	6162*	8207
Κάσος	5250	5600	6500	6700	5700	6700*	1850	1760	1920	1325*	990
Τήλος	2000	1950	1900	1850	1300	1850*	2100	1160	1230	1089*	533
Σύμη	6250	8000	18000	19500	22450	18589*	7300	7000	9460	4094*	2608
Νίσυρος	3300	3500	4700	5000	5000	6599*	4300	3160	3430	2500*	948
Χάλκη	1200	1500	2900	3000	3250	3740*	2200	1300	1790	765*	313
Καστ/ζο	2500	3500	8500	9000	4020	12150*	2000	2700	2230	633*	430
Δωδ/νησα	87500	96250	142000	147750	143482	144960*	102180	109560	130170	112964*	190071

*1. Πίνακας πληθυσμού των νησιών της Δωδεκανήσου από το 1821 έως το 2001
(βασισμένος στις απογραφές του Άγαπητίδη [1974],
της ΕΣΥΕ του 2001 και με * του Βαρδαμίδα [1948]).*

Νησί	Έπιφάνεια	Μήκος ακτής
Ρόδος	1398 τ. χμ.	220 χμ.
Κάρπαθος	391 τ. χμ.	160 χμ.
Κως	290 τ. χμ.	112 χμ.
Κάλυμνος	111 τ. χμ.	96 χμ.
Κάσος	66 τ. χμ.	50 χμ.
Τήλος	63 τ. χμ.	63 χμ.
Σύμη	58 τ. χμ.	85 χμ.
Λέρος	53 τ. χμ.	71 χμ.
Νίσυρος	41 τ. χμ.	28 χμ.
Χάλκη	28 τ. χμ.	34 χμ.
Μεγίστη	9 τ. χμ.	19 χμ.
Άλιμιά	7 τ. χμ.	20 χμ.
Ελλάδα	131957 τ. χμ.	15021 χμ.

*2. Έπιφάνεια και μήκος ακτών των νησιών της Δωδεκανήσου
(βασισμένος στην Στατιστική Έπετηρίδα της Ελλάδας 1988, 3).*

έκκλησίες⁵⁸, στὰ χωριά Ἀρχάγγελος⁵⁹ καὶ Λαχανιά⁶⁰ ἀπὸ τέσσερις καὶ στὰ χωριά Κατταβιά⁶¹, Γεννάδι⁶² καὶ Λάρδος⁶³ ἀπὸ τρεῖς (Π.Α.1).

Ἡ οἰκοδομικὴ παράδοση τῶν ντόπιων μαστόρων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἱπποτοκρατίας ἦταν πλούσια καὶ διατηρήθηκε μέχρι τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα⁶⁴. Αὐτὴ ἐπέτρεψε τὴν ὑλοποίηση ἐκκλησιῶν μὲ γοθτικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, δύο καὶ πλέον αἰῶνες μετὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν ἱπποτῶν στὴν Δύση. Οἱ ἱπποτικὲς ἐκκλησίες στὴν πόλιν τῆς Ρόδου, ποὺ εἶχαν μετατραπεί ὅλες σὲ τζαμιά, ὅπως ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου, οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐρείπια τῆς Παναγιάς τοῦ Μπούργκου, τῆς Παναγιάς τῆς Νίκης καὶ τῆς Παναγιάς τῆς Φιλερήμου, κοντὰ στὰ Τριάντα⁶⁵, ἔδειχναν καθαρὰ στοὺς ἔμπειρους καὶ ἱκανοὺς μαστόρους τῆς Ρόδου ἀκόμη καὶ τὶς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, προκειμένου νὰ ἀναβιώσουν τὴν τέχνη τῆς κατασκευῆς ναῶν μὲ γοθτικὰ σταυροθόλια. Ἡ χρῆση ἐξάλλου τῶν γοθτικῶν σταυροθολίων στὰ προστώα τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου στὴν μεσαιωνικὴ πόλιν τῆς Ρόδου καὶ τῆς Παναγίας στὴν Λίνδο⁶⁶, εἶχε ἤδη ἐφαρμοσθεῖ στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἱπποτοκρατίας.

Ἡ ἀξιοποίηση ὡς ἐκ τούτου τῆς ἐμπειρίας τῶν ντόπιων μαστόρων ἀπὸ τὴν ἐκκλησία καὶ τοὺς μητροπολίτες τῆς Ρόδου ἦταν ἐπόμενη καὶ αὐτονόητη, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν προβολὴ τῆς μητρόπολης ἐναντι τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ 18ου αἰώνα, ποὺ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ὀρθόδοξου κυρίως στοιχείου ἦταν δεδομένη. Μία μεγάλη ὁμάδα οἰκοδόμων διαμορφώθηκε τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ἐξελίχθηκε, δημιουργώντας τὸν νέο αὐτὸ τύπο σταυροθολιακῶν ναῶν γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Τότε κατασκευάστηκαν ἐξαιρετικῆς τέχνης μνημεῖα στὴν Ρόδο (Π.Α.8). Ἡ περαιτέρω ἐπέκταση αὐτοῦ τοῦ τύπου σὲ ὅλο τὸ νησί καὶ στὰ γύρω νησιά ἦταν θέμα χρόνου. Οἱ Ροδίτες μαστορεὶς μάλιστα εἶχαν ἰδιαίτερη φήμη, ἀφοῦ συστήνονταν γιὰ τὴν ἀνέγερση ναῶν καὶ σὲ ἄλλα νησιά⁶⁷.

58. ΚΣΕΔ 20 ἕως καὶ 24.

59. ΚΣΕΔ 38-39-40 καὶ 122.

60. ΚΣΕΔ 12, 70-71-72.

61. ΚΣΕΔ 73-74-75.

62. ΚΣΕΔ 67-68-135.

63. ΚΣΕΔ 58-59-60.

64. Βλ. εἰσαγωγή.

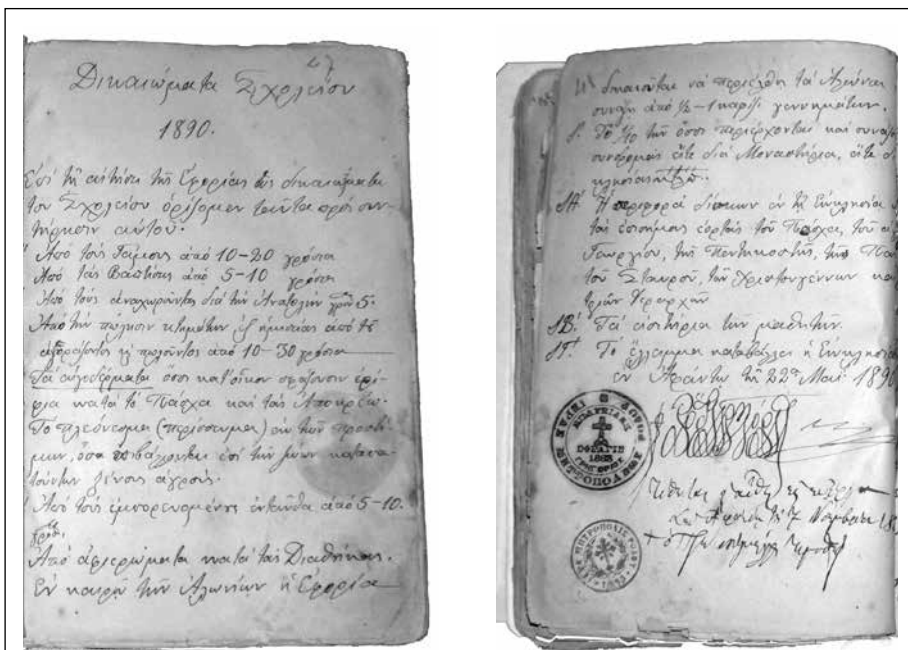
65. Ντέλλας [2000α], 350-366, Ντέλλας [2007α], 370-395.

66. Ντέλλας [2000α], 350-366.

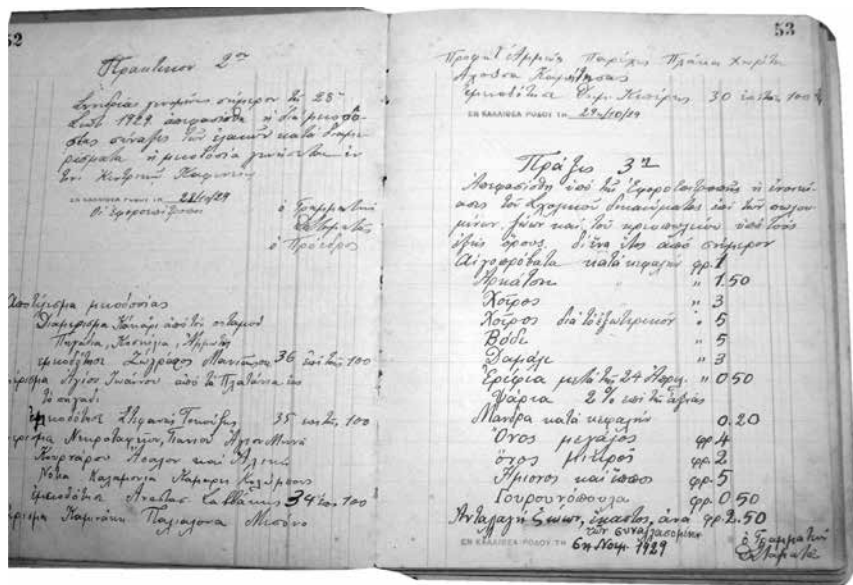
67. ΚΣΕΔ 90, Ἐπιστολὲς Ἀγαπίου 18-4-1854 καὶ 8-5-1854. Ἡ σύσταση γιὰ ἐπιλογὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα μαστρο Κωνσταντῆ Χατζῆ Παρασκευᾶ ἀπὸ τὴν Ρόδο γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης, ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Μυρέων Ἀγάπιο τὸ 1854, ποὺ τὴν περίοδο ἐκείνη φαίνεται ὅτι ἀντικαθιστοῦσε τὸν μη-

Π.Α.5.

Ἑγγραφα κωδίκων τῶν ἐκκλησιῶν τῶν χωριῶν τῆς Ρόδου

1. Σὲ ξεχωριστὸ κείμενο, γιὰ παράδειγμα, τοῦ Κώδικα Ἀφάντου [1858] ἀναφέρονται τὰ εισοδήματα, «Δικαιώματα», τοῦ Σχολείου τοῦ Ἀφάντου κατὰ τὸ 1890.

2. Τὸ 1929 στὸ Πρακτικὸ Καλυθιῶν [1923] γίνεται διακανονισμὸς τῶν σχολικῶν δικαιωμάτων ἐπὶ τῶν πωλουμένων ζώων καὶ τοῦ κρεοπωλείου.

Τὰ γύρω ἀπὸ τὴν Ρόδο νησιά: Σύμη-Χάλκη-Τήλος-Νίσυρος

Βόρεια τῆς Ρόδου, ἀνάμεσα σὲ δύο χερσονήσους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μὲ τὴν μεγαλύτερη στὰ βόρεια μὲ τὴν ἀρχαία Κνίδα καὶ τὸν σημερινὸ οἰκισμὸ Ντάτσα, στὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου, βρίσκεται τὸ βραχῶδες νησάκι τῆς Σύμης. Ἐνα μόνον μικρὸ τμῆμα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ καλύπτεται ἀπὸ δάσος, ἐνῶ περιβάλλεται ἀπὸ πολλοὺς ὄρμους. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Σύμης, ποὺ ἀπὸ τὸν 16ο ἕως καὶ 18ο αἰῶνα ἦταν λιγοστός⁶⁸, αὐξήθηκε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ 19ου ἀπὸ τὴν ναυτιλία καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀλιεία καὶ ἐμπορία τῶν σφουγγαριῶν καί, ἀπὸ 2.500 περίπου κατοίκους στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου⁶⁹, ἔφτασε τοὺς 22.450 τὸ 1912 (Π.Α.4).

Σήμερα ἡ Σύμη ἔχει μόνον 2.608 κατοίκους, γεγονός ποὺ δείχνει ὅτι οἱ μεγάλες ἀλλαγές τοῦ 20οῦ αἰῶνα στὴν χρῆση καὶ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν σφουγγαριῶν μὲ τὴν εὐρύτατη διάδοση τῶν τεχνητῶν, προκάλεσαν τὸν μαρασμὸ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ μόνον ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τουρισμοῦ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει ἐλαφρὰ ἀναχαιτίσει τὴν μεγάλη ἐγκατάλειψη τοῦ νησιοῦ. Κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἕως καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, ὁ οἰκισμὸς τῆς Σύμης ὁργανώθηκε γύρω ἀπὸ τὸ κάστρο τοῦ Χωριοῦ⁷⁰, ἐνῶ κάθε οἰκογένεια διέθετε καὶ μικρὸ οἰκίσκο μέσα στὸ κάστρο, ὅπου κατέφευγε σὲ περίπτωσι πειρατικῶν ἢ ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν⁷¹. Τὸ Χωριό, ὁ κύριος οἰκισμὸς τῆς Σύμης, ἐπεκτάθηκε σταδιακὰ ἀπὸ τὸν 18ο μέχρι καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα γύρω ἀπὸ τὰ λιμάνια, στὸν Γιαλὸ καὶ λιγότερο στὸ Πέδι καὶ στὸ Νημποριό⁷². Ἐνα τέταρτο φυσικὸ λιμάνι στὸν βόρειο ὄρμο τοῦ Πανόρμου φιλοξενεῖ τὸ μοναστήρι τοῦ Πανορμίτη. Ἐνα πυκνὸ καὶ καλοσχεδιασμένο δίκτυο μονοπατιῶν ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἐξυπηρετεῖ ἐν πολλοῖς ἀκόμη τὴν

τροπολίτη τῆς Ρόδου Ἰάκωβο, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν ἐπίτροπο Ἰωάννη Διάκου Μπογιαζή.

68. Slot [1977], 162-64, Καρακατσάνη - Φαρμακίδης [1992], 52. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ ποικίλλουν. Οἱ περιηγητὲς M. Boschini τὸ 1658, B. Randolph τὸ 1671 καὶ V. Goronelli καὶ Fr. Piacenza τὸ 1688 κάνουν λόγο γιὰ λίγους καὶ φτωχοὺς κατοίκους, περίπου πενήντα. Ἴσως λοιπὸν ὑπερέβαλαν οἱ περιηγητὲς τοῦ 17ου αἰῶνα, ὅμως δὲν ἀποκλείεται οἱ ἐπιδημίες, ἡ λέπρα καὶ ἡ πειρατεία, ποὺ μάστιζαν καθ' ὅλο τὸν μεσαῖωνα τὰ νησιά, νὰ εἶχαν ἀφανίσει μεγάλο ἀριθμὸ κατοίκων. Ὁ C. Savary ἀναφέρει ὅτι τὸ 1779-80 ἡ λέπρα μάστιζε τὸ νησί. Μάλιστα τὸ 1770 ἀπὸ πανοῦκλα πέθανε καὶ ὁ μοναχογιὸς τοῦ Χατζηαγαπητοῦ Χατζηιωάννου Ἰωάννης.

69. Slot [1977], 154-7. Σύμφωνα μὲ τὸν περιηγητὴ Gr. Barskij, ποὺ ἐπισκέφθηκε δύο φορές τὸ νησί, τὸ 1723 καὶ τὸ 1747, καὶ ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν 500 σπίτια στὸ Χωριό.

70. Slot [1977], 132-164.

71. Χαβιαρᾶς [1972], 183, Παπαχριστοδούλου [1972], 38, Slot [1977], 134-5, 144-5 καὶ 153-4.

72. Slot [1977], 154-7. Ὁ Gr. Barskij, ποὺ ἐπισκέφθηκε δύο φορές τὴν Σύμη, τὸ 1723 καὶ τὸ 1747, καὶ ἔμεινε ἀρκετὲς ἡμέρες στὸ νησί, ἀναφέρει ὅτι οἱ Συμιακοὶ κατοικοῦσαν καὶ μέσα στὸ κάστρο, ποὺ δὲν εἶχε κανόνια.

Π.Α.6.

Κατάλογος μητροπολιτών Ρόδου (1656-1921) (βάσει του Κώδικα μητρόπολης Ρόδου [1833], 7-18)

Άρχη	Τέλος	Μητροπολίτης	Καταγωγή	Πρώην
αχυστ' (1656) Ιουλίου ιθ'		Ίωακείμ		
αχουστ' (1676) Μαρτίου		Ίωακείμ	ἐκ Χίου	
αχουστ' (1676) Ὀκτωβρίου κδ'		Παρθένιος		
αχζα' (1691) Μαρτίου θ'		Κωνσταντίνος	ἐκ Μυτιλήνης	
αψβ' (1702)		Ίγνάτιος		
αψκβ' (1722) Ἰανουαρίου ιβ'		Νεόφυτος	ἐκ Χίου	
αψλγ' (1733)		Ἱερεμίας	ἐκ Πάτμου	
αψνη' (1758) Δεκεμβρίου κβ'		Καλλίνικος	ἐκ Βεροίας	
αψζβ' (1792) Ὀκτωβρίου ια'		Ἀγάπιος	ἐκ Σαντορίνης	
αωκθ' (1829) Ἀπριλίου ιη'		Παῖσιος Καμπάνης	ἐξ Ἄνδρου	
αωλα' (1831) Μαΐου κγ'		Μεθόδιος	ἐκ Κρήτης	Βεροίας
αωλβ' (1832) Μαΐου ιθ'		Παῖσιος	ἐξ Ἄνδρου	
αωλστ' (1836)		Καλλίνικος	ἐκ Κρήτης	
αωλθ' (1839) Νοεμβρίου		Ἰάκωβος	ἐκ Πάτρας	
αωνστ' (1856) Φεβρουαρίου ια'		Ίγνάτιος	ἐξ Ἀνδριανουπόλεως	
αωζα' (1861) Φεβρουαρίου ιε'	αωζα' (1861) Ὀκτωβρίου κστ'	Κύριλλος	ἐκ Κρήτης	
αωξβ' (1862) Ἰανουαρίου ια'		Δωρόθεος	ἐκ Κων/πόλεως	Χαριουπόλεως
Τὸ 1866 ὑπογράφει τὸν ἰσολογισμό τῆς ἐκκλησίας Κοίμησης τῆς Θεοτόκου, Ἀφάντου καὶ τὸ 1867 κατάλογο εἰσοδημάτων ἀπὸ τὰ μοναστήρια τῆς Ρόδου (3607)		Συνέσιος		
αωοζ' (1877) Μαρτίου ια' Στις 7 Νοεμβρίου 1876 ὑπογράφει καταγραφή ἐλαίων τοῦ Ταξιάρχη τῆς Λάρδου		Γερμανός		
15 Μαρτίου 1888	1 Ἰουνίου 1893	Γρηγόριος	Λέσβιος	Τραπεζοῦντος
Ἰούνιος 1893	17 Ἰανουαρίου 1900	Κωνσταντίνος Ἀλεξανδρείδης	ἐξ Ἀδριανουπό- λεως	
5 Φεβρουαρίου 1900	14 Αὐγούστου 1900	Ἱερόθεος Δημη- τριάδης	ἐκ Νισύρου	
7 Σεπτεμβρίου 1900		Ίωακείμ Βαλα- σιάδης	ἐκ νήσου	Μαρωνείας
Μάρτιος 1910	Ἰανουάριος 1912	Γεράσιμος		Ἰωαννίνων
26 Ἰανουαρίου 1912	28 Ἰουνίου 1913	Βενιαμίν		Μέγας Πρωτο- σύγκελλος
13 Ἰουνίου 1913	25 Σεπτεμβρίου 1921	Ἀπόστολος Τρύ- φωνος		ἀρχιγραμματεὺς Ἱεράς Συνόδου
Σεπτέμβριος 1921		Οἰκ. Παπα Μιχαήλ (Ἀρχιερ. Ἐπίτρ.)		
		Τιμόθεος		
25 Ἰανουαρίου 1951		Σπυρίδων Συνοδινός	ἐκ Κεφαλληνίας	Ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης

σύνδεση με τὰ λιγοστὰ καὶ μικρὰ πλατώματα γιὰ καλλιέργειες, τοὺς οἰκισμοὺς καὶ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ξωκλήσια καὶ μοναστήρια τοῦ νησιοῦ.

Ἡ Σύμη ἀπέκτησε μία ιδιαίτερα ἀνθηρὴ οἰκονομία καὶ ἀνάπτυξη αὐτὴν τὴν περίοδο. Οἱ Συμαῖοι εἶχαν τὴν μεγαλύτερη σπογγαλιεία στὸ Αἰγαῖο, μετὰ τὰ δικά τους καράβια, ποὺ ναυπηγοῦσαν στοὺς ταρσανάδες τῆς⁷³, καθὼς καὶ τὴν ἐμπορία σφουγγαριῶν⁷⁴. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νησιοῦ τοὺς ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὰ ἀρχοντικὰ τῆς ἴδιας ὑπὸ ἐξέταση περιόδου, ὅπως ἡ Σάλα τοῦ Χατζηγαπητοῦ, ποὺ κτίστηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1781-1797⁷⁵ καὶ φυσικὰ στὸ πλῆθος τῶν νεοκλασικῶν κτιρίων τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰώνα, ποὺ προσδίδουν τὸ χαρακτηριστικὸ νεοκλασικὸ ὕφος καὶ τὴν πολυχρωμία τῶν σπιτιῶν στὸ ἀμφιθεατρικὸ τοπίο τοῦ Γαλοῦ⁷⁶.

Ἡ Σύμη ἐκκλησιαστικὰ ἀνῆκε στὴν μητρόπολη Ρόδου⁷⁷, τὴν ἐκπροσωποῦσε δὲ ὁ ἡγούμενος τῆς σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Μιχαὴλ Ρουκουνιώτη⁷⁸, ὡς ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος, μέχρι τὸν 19ο αἰώνα. Μετὰ τὸ 1810 φαίνεται ὅτι τὸν πρωτεύοντα ρόλο στὴν ἐκπροσώπηση τῆς μητρόπολης εἶχε τὸ μοναστήρι τοῦ Πανορμίτη⁷⁹. Τὰ δύο αὐτὰ μοναστήρια πρωτοστάτησαν στὴν ζωὴ τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀμέσως μετὰ τὴν Ρόδο, στὴν Σύμη ἐφαρμόστηκε περισσότερο ὁ σταυροθολιακὸς τύπος ἐκκλησιῶν, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὰ Δωδεκάνησα, μετὰ μία ὁμάδα δέκα τέτοιων ἐκκλησιῶν, ποὺ κτίστηκαν ἀπὸ τὸ 1783 (καθολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Πανορμίτη⁸⁰) ἕως τὸ 1924 (Π.Α.1). Ἡ κατασκευὴ μεγάλου ἀριθμοῦ κυρίως σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν στὴν Σύμη ἐρμηνεύεται τόσο ἀπὸ τὴν ἀυξανόμενη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ 18ου, ἀλλὰ κυρίως τοῦ 19ου αἰώνα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ νησιοῦ, ἀφοῦ εἶχε κτίσει ἀρκετὲς καμαροσκέπαστες ἐκκλησίες ἀπὸ τὴν Ἱπποτοκρατία καὶ

73. Slot [1977], 134-5, 144-5 καὶ 153-4.

74. Χαβιαρᾶς [1916], 35-36, τῶν γνωστῶν σφουγγαριῶν τῆς Βενετίας (eponges de Venise).

75. Καρακατσάνη - Φαρμακίδης [1992], 54-56. Ἴσως κτίστηκε τὸ 1788 ἀπὸ τὴν μητέρα τοῦ Χατζηδούκισσα.

76. Ἀρφαρᾶς [1996], 68-69.

77. Εὐαγγελίδης [1929], 161-2.

78. Σκιαθίτης [1972], 7-19. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν σφραγίδα τοῦ μοναστηριοῦ μετὰ τὴν παράσταση τοῦ Μιχαὴλ Ρουκουνιώτη, ποὺ τὴν ἔλεγον καὶ «μακτοῦ», ὅπως προαναφέρθηκε καὶ τὴν ἔβαζαν σὲ ἔγγραφα τοῦ νησιοῦ. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν νὰ ἦταν ὁ ἀρμόδιος ἐκπρόσωπος στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, μαζί με τοὺς πρωτόγερους καὶ τοὺς Γέροντες, ἴσως καὶ γιὰ τὴν συλλογὴ τῶν φόρων καὶ τῆς «μακτοῦ», ὅπως ἐξάλλου συνέβαινε καὶ στὰ ἄλλα νησιά καὶ γενικότερα στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια.

79. Σκιαθίτης [1972], 7-19. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ Πανορμίτης ἐμφανιζόταν καὶ στὴν κοινοτικὴ σφραγίδα τοῦ 1810. Ἐτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ κατασκευὴ, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ παλιοῦ καθολικοῦ τοῦ Πανορμίτη καὶ τῆς ἐπέκτασής του σὲ ὄροφο καὶ ἡ ἀγιογράφηση τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ρουκουνιώτη.

80. ΚΣΕΔ 88.

Π.Α.7.

1. Κατάλογος ἀρχιεπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Κῶ (1840-1924) (Χατζηβασιλείου [1990], 379-380)

Ἀρχή	Τέλος	Μητροπολίτης	Καταγωγή	Πρώην -Μετέπειτα
1840	1842	Συνέσιος		
1842	1843	Κύριλλος Γ'		
1843	1853	Παγκράτιος	ἐκ Κύπρου	
1853	1867	Κύριλλος Δ'		
1867	1876	Γερμανὸς Καβακόπουλος		μετέπειτα μητροπολίτης Ρόδου
1876	1885	Μελέτιος Γ'		
1885	1888	Παῦλος Συμεωνίδης	ἐκ Σκοπέλου	
1888	1893	Ἀθανάσιος Νικολαΐδης	ἐξ Ἄνδρου	
1893	1900	Καλλίνικος Β' Παλαιοκρασάς		
1900	1908	Ἰωακείμ Βαξεβανίδης		μετέπειτα μητροπολίτης Καστοριάς
1908 Φεβρουάριος	1908 Ἰούλιος	Νικόδημος Κομνηνός		
1908	1924	Ἀγαθάγγελος Ἀρχύτας		πρώην Καρπάθου καὶ Κάσου

2. Κατάλογος ἀρχιεπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Καρπάθου (1562-1940) (βάσει τοῦ Μιχαλίδης-Νουάρος [1940], 429 καὶ 544-560)

Ἀρχή	Τέλος	Μητροπολίτης	Καταγωγή	Πρώην
1562	1576	Ἰωαννίκιος		
1576	1583	Μακάριος		
1583	1590	Ἰωάσαφ Ἀβούρης	ἐκ Ζακύνθου	
1590	1601	Θεόδουλος	ἐκ Λαρίσης	
1601	1622	Ἱερόθεος		
1622	1636/1643	Δαμασκηνὸς Ἀγαπητὸς	ἐκ Ζακύνθου	
1643	1665	Ἀθανάσιος		πρώην Σάμου
1665	1674	Λεόντιος	ἐξ Ἄνδρου	
1674	1680	Μακάριος		πρώην Παροναξίας
1680	1722	Νεόφυτος Γριμάνης	ἐκ Πάτμου	
1722	1736	Νικηφόρος Α'		
1736	1744	Νικηφόρος Β'		πρ. Καρπάθου & Κάσου
1744	1754	Μακάριος		
1754	1760	Παρθένιος		
1760	1764	Παΐσιος		
1764	1793	Δανιήλ		
1793	1832	Νεόφυτος		
1793	1832	Νεόφυτος		
1832	1864	Μεθόδιος		πρώην Ρόδου
1864	1869	Νικηφόρος	ἐκ Κρήτης	1865 προήχθη σὲ μητρό- πολη
1869	1875	Ἰγνάτιος		πρώην Τρωάδος
1875	1886	Γεράσιμος		
1886	1889	Νεῖλος Σμυρνιατόπουλος	ἐκ Τεγέας Πελο- ποννήσου	
1889	1897	Σωφρόνιος	ἐκ Προικονήσου Προποντίδος	πρώην Ἀγχιάλου
1897	1908	Ἀγαθάγγελος Ἀρχύτας	ἐκ Κυθωνιῶν	πρώην Ἐρυθρῶν
1908	1912	Εὐγένιος Μαστοράκης	ἐξ Ἄνδρου	πρώην Συνάδων
1912	1940	Μακάριος	ἐκ Χίου	πρώην Μελιτουπόλεως

τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας⁸¹. Τὰ αὐξανόμενα ἔσοδα τῶν ἐκκλησιῶν προέρχονταν ἀπὸ συνδρομὲς τῶν κατοίκων, ἀπὸ προσφορὲς σφουγγαριῶν ἀπὸ κολυμβητές, ποὺ μεταπουλοῦσαν, ἀπὸ ἐορτές, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ ἐμπόριο οἰκοδομικῶν ὑλικῶν⁸². Τὸ σημαντικότερο ποσὸ προέρχονταν βεβαίως ἀπὸ ὁμόλογα, δάνεια⁸³ καὶ πώληση ἀκινήτων⁸⁴.

Ἡ Χάλκη εἶναι ἓνα μικρὸ καὶ βραχῶδες νησί δυτικὰ τῆς Ρόδου. Λιγοστοὶ ἦταν οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς 1.500. Αὐξήθηκαν στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅποτε ἔφτασαν τοὺς 3.250 τὸ 1912, ἐνῶ στὴν τελευταία ἀπογραφή ἀριθμήθηκαν μόλις 313 (Π.Α.4).

Στὴν Χάλκη οἱ κάτοικοι, ποὺ ἀμύνονταν στὸ κάστρο τοῦ Χωριοῦ, ἔμεναν γύρω ἀπ' αὐτό⁸⁵. Τὸ νησί, κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, γνώρισε κάποια οἰκονομικὴ ἀκμὴ χάρις στὴν ἀνάπτυξη τῆς σπογγαλιείας καὶ τῆς ναυτιλίας. Οἱ Χαλκήτες, μετὰ τὴν περίοδο τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821, κατέβηκαν ἀπὸ τὸ Χωριὸ καὶ τὸ φρούριο καὶ ὀργάνωσαν τὴν πόλη τους στὸ λιμάνι, στὸ Ἡμποριό⁸⁶. Τὰ διοικητικὰ καθήκοντα κατὰ τὴν Τουρκοκρατία εἶχαν ἀναλάβει ἀρχικὰ ἡ ἐκκλησία καὶ ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος, ἐκπρόσωπος τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου στὸ νησί, μὲ τοὺς προεστοὺς καὶ ἀργότερα ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση.

Ἡ ἐκκλησία ἀκολούθησε καὶ αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ κτίστηκαν οἱ τρεῖς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες. Δύο σταυροθολιακοὶ ναοὶ κτίστηκαν στὴν Χάλκη, ὁ ἐνοριακὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τὴν περίοδο 1839-1855⁸⁷ καὶ τὸ μοναστηράκι τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ τοῦ Πανορμίτη ἢ «Παλαρنيώτη» περὶ τὸ 1865⁸⁸, καθὼς καὶ ἓνα τρίτο ξωκλήσι,

81. Βολανάκης [1996β], 77. Ὅπως οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη τὸ 1786.

82. ΚΣΕΔ 90, Βιβλίον Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853]. Εἰσοδήματα εἶχε ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καὶ ἀπὸ οἰκοδομικὰ ὑλικά, ποὺ περισσεύαν, κυρίως ἀσβέστη, ἀλλὰ καὶ μάρμαρα, ξύλα, καυσόξυλα, μολύβια, χῶμα κ.λπ.

83. Βιβλίον Δανειστῶν Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876]. Σύμφωνα μὲ ἀντίγραφα 12 δανείων, ποὺ σύναψε ὁ ἐπίτροπος Ἰωάννης Διάκου Βογιατζῆς μὲ Συμιακοὺς ἀπὸ 10-7-1854 ἕως 1-5-1861 καὶ βρέθηκαν στὸ ἀρχεῖο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, δάνεια ὕψους 25.393 γρ.

84. Βιβλίον Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853], 37. Ἀναφέρεται καὶ πώληση ἐνὸς περιβολιοῦ «γερολίμου», προφανῶς γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου.

85. Ἡλιάδης [1950], τ. Α', 130-134. Ἡ πειρατεία ἐπληξε ἰδιαίτερα τὴν Χάλκη, μὲ ἀποκορύφωμα τὸ 1658, ὅταν ὁ Φραγκίσκος Μοροζίνι ἐπιτέθηκε στὸ νησί καί, ἀφοῦ κατέλαβε τὸ κάστρο στὸ Χωριό, ἔκαψε τοὺς κατοίκους της, ποὺ εἶχαν καταφύγει σὲ ἀπόκρημνη σπηλιά, γιὰ νὰ σωθοῦν («καμένο σπήλιο»).

86. Ἡλιάδης [1950], τ. Α', 133-139.

87. ΚΣΕΔ 101.

88. ΚΣΕΔ 102.

του Ἀγίου Γεωργίου στὸν παραλιακὸ οἰκισμό τοῦ κοντινοῦ νησιοῦ τῆς Ἀλιμιᾶς τὸ 1877⁸⁹ (Π.Α.1).

Βορειοδυτικὰ τῆς Ρόδου καὶ νοτιοδυτικὰ τῆς Σύμης καὶ τῆς Κνίδου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀνάμεσα στὴν Χάλκη καὶ στὴν Νίσυρο ἐκτείνεται τὸ βραχῶδες νησάκι τῆς Τήλου μὲ λιγοστὲς καὶ μικρὲς πεδιάδες γύρω ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς Ἐρίστου, τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου καὶ τῶν Λειβαδιῶν⁹⁰. Ἡ οἰκονομία τοῦ νησιοῦ ἦταν κυρίως ἀγροτικὴ μὲ βασικὰ προϊόντα τὰ γεωργικὰ καὶ τὰ κτηνοτροφικὰ, καὶ λιγότερο ναυτικὴ. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη τοῦ νησιοῦ τὸν 18ο αἰῶνα ὀδήγησε στὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου εἶχε 2.000 κατοίκους, ποὺ διατηρήθηκαν μέχρι τὰ τέλη του (1.900). Στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ μειώθηκε δραματικά, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ 1922 νὰ φτάσει τοὺς 1.160 κατοίκους, γεγονὸς ποὺ ὀφειλόταν στὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα, ποὺ συνεχίζεται μέχρι καὶ σήμερα, ὁπότε ἔχουν ἀπομείνει 533 κάτοικοι (Π.Α.4).

Οἱ κάτοικοι τῆς Τήλου κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἀποσύρονταν σὲ οἰκισμοὺς γύρω ἀπὸ κάστρα τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Μικροῦ Χωριοῦ καὶ σὲ βίγλες, ἐπεὶδὴ ἦταν ἀπὸ τὸ πέλαγος εὐάλωτη σὲ πειρατικὲς ἐπιδρομές⁹¹. Κατὰ τὸν 18ο καὶ κυρίως τὸν 19ο αἰῶνα, οἱ κάτοικοι τῆς Τήλου ἄρχισαν νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὰ κάστρα καὶ νὰ κτίζουν τὰ σπίτια στὶς πλαγιὲς κάτω ἀπ' αὐτὰ καὶ τὸν 20ὸ αἰῶνα μόνον ὀργάνωσαν οἰκισμό στὸ λιμάνι τῶν Λειβαδιῶν.

Στὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα ἦταν ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἐκκλησίας τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου καὶ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος, ἐνῶ οἱ μοναχοὶ συνέλεγαν τοὺς φόρους γιὰ τὰ «βακούφια» τῆς Ρόδου⁹². Ἡ ἀνάληψη ἀπὸ τὴν Δημογεροντία κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα τῶν οἰκονομικῶν τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς μισθοδοσίας τῶν ἱερέων δείχνει ὅτι ἡ περιουσία της καὶ τὰ ἔσοδα θὰ πρέπει νὰ ἦταν πενιχρά⁹³. Ἡ ἐκκλησία ὥστόσο στὰ πλαίσια τῆς βελτίωσης τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλία νὰ κατασκευάσει τοὺς σταυροθολιακοὺς της ναοὺς μὲ ἐράνους, δωρεὲς καὶ δάνεια⁹⁴. Οἱ σταυροθολιακὲς ἐκκλησίαι, ποὺ κτίστηκαν στοὺς δύο οἰκισμοὺς τῆς Τήλου, τὸ Μικρὸ καὶ τὸ Μεγάλο Χωριό, τὸν 19ο αἰῶνα εἶναι μόνον τέσσερις, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τεράστιο ἀριθμὸ τῶν μικρῶν καὶ

89. ΚΣΕΔ 121.

90. Κόλλιας [1974], 13. «Λίγο τὸ χῶμα, τὸ νερὸ καὶ ἡ βλάβη, γι' αὐτὸ καὶ οἱ κάτοικοί της ἦταν πάντα λίγοι καὶ φτωχοί».

91. Μπίθα-Παπαβασιλείου-Κατσιώτη [2001], 13-19 καὶ Κουτελάκης [2008], τ. α', 495-506. Συχνὰ οἱ κάτοικοι ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τοὺς Ἰππότες ἢ κατέφευγαν γιὰ προστασία στὴν Ρόδο.

92. Κουτελάκης [2008], τ. α', 492-3.

93. Κουτελάκης [2008], τ. α', 401-12.

94. Κουτελάκης [2008], τ. α', 595-600.

καμαροσκέπαστων ιδιωτικῶν ἐκκλησιῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου, ποὺ εἶναι διεσπαρμένες σ' ὅλο τὸ νησί⁹⁵, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριό, τὸ 1867-8⁹⁶, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, τὸ 1833⁹⁷, ὁ Ταξιάρχης, τὸ 1827-34⁹⁸, καὶ ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου, τὸ 1839-56⁹⁹ στὸ Μεγάλο Χωριό (Π.Α.1).

Νότια, κοντὰ στὴν Κῶ, καὶ βόρεια τῆς Τήλου, ἡ Νίσυρος ἔχει μορφολογία τοῦ ἐδάφους, διαμορφωμένη ἀπὸ τὸ ἠφαιστεῖο της¹⁰⁰. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα συνετέλεσε καὶ στὴν αὐξησι τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ 3.300 τὸ 1821 σὲ 5.000 τὸ 1910. Ἡ σχετικὰ ἐλεγχόμενη ἀποδημία τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὸ Πόρτ Σάιντ, στὴν Βεγγάζη, στὴν Σμύρνη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐντάθηκε πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰῶνα, ὅποτε ἄρχισε ἡ μετανάστευση στὴν Ἀμερική, ποὺ αὐξήθηκε σημαντικὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα¹⁰¹ καὶ ἔφτασε τελικὰ τοὺς 948 τὸ 2001 (Π.Α.4).

Οἱ οἰκισμοὶ τῆς Νισύρου ἀναπτύχθηκαν γύρω ἀπὸ τὰ φρούρια Μανδράκι, Ἐμπορειὸς καὶ Νικεῖα κατὰ τὸν μεσαῖωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατία¹⁰². Ἡ οἰκονομία της κατὰ τὸν μεσαῖωνα βασιζόταν στὴν κτηνοτροφία, στὰ λίγα γεωργικὰ προϊόντα καὶ στὸ θειάφι, ποὺ ἐλεγχόταν ἀπὸ τὸ κράτος¹⁰³, ἐνῶ στὴν Τουρκοκρατία βασιζόταν κυρίως στὴν γεωργία¹⁰⁴. Τὴν σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῆς γεωργίας ἀντικατέστησε ἡ κτηνοτροφία. Τὸν 19ο αἰῶνα ἀξιοποιήθηκαν, ἔστω ἐπ' ὀλίγον, τὰ θειοῦχα κοιτάσματα τοῦ ἠφαιστείου, τὸ 1885 κατασκευάστηκαν τὰ κοινοτικὰ ἱαματικὰ λουτρὰ Μανδρακίου καὶ τὸ 1894 τὰ Ἱπποκράτεια λουτρὰ ἀπὸ ἰδιῶτες. Ἔτσι ἡ Νίσυρος ἐγίνε μία ἀπὸ τίς γνωστότερες λουτροπόλεις τῆς Μεσογείου¹⁰⁵. Οἱ οἰκισμοὶ τὸν μεσαῖωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατία ἀναπτύχθηκαν γύρω ἀπὸ τὰ φρούρια, ποὺ προσέφεραν ἀσφάλεια καὶ καταφύγιο στοὺς κατοίκους ἀπὸ τίς ἐχθρικὲς καὶ πειρατικὲς ἐπιδρομές, ὅπως τὸ Μανδράκι, ὁ Ἐμπορειὸς καὶ τὰ Νικεῖα.

95. Μπίθα-Παπαβασιλείου-Κατσιώτη [2001], 13-19.

96. ΚΣΕΔ 97.

97. ΚΣΕΔ 98.

98. ΚΣΕΔ 99.

99. ΚΣΕΔ 100.

100. Βουγιουκλάκης [2001] καὶ Bosio [1630], 631-3. Οἱ πιὸ πρόσφατες γεωθερμικὲς ἐκρήξεις ἐγίναν τὸ 1871, τοῦ Πολυβώτη καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου, καὶ τὸ 1887 τοῦ Μικροῦ Πολυβώτη. Περίφημες εἶναι οἱ πέτρες ἀπὸ βασιλικὸ ἀνδρῆσι, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι κατασκευασμένες οἱ μυλόπετρες καὶ τὰ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ, ὅπως τὸ Παλιόκαστρο, ἐνῶ οἱ ἀφθονες θερμὲς πηγές, ποὺ ἀναβλύζουν ζεστὸ νερό (ἀπὸ 30-60 βαθμοὺς Κελσίου), εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ νησιοῦ.

101. Ἀντάπας [2001].

102. Κόλλιας [2001], 9.

103. Κόλλιας [2001], 8.

104. Ἀντάπας [2001].

105. Λογοθέτης [2001].

Τὴν μητρόπολη τῆς Ρόδου, ὅπου ἀνῆκε καὶ ἡ Νίσυρος, ἐκπροσωποῦσε ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Παναγίας Σπηλιανῆς. Τὸν 19ο αἰῶνα ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα καὶ ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση καὶ οἱ Δημογεροντίες, ποὺ εἶχαν ὀργανώσει τὴν παιδεία, τὴν ὑγεία καὶ τὶς κοινωνικὲς ἐξυπηρετήσεις μὲ δρόμους, λιμάνια κ.λπ.

Στὸ ἡφαιστειογενὲς νησάκι τῆς Νισύρου βρῆκε εὐρεῖα ἐφαρμογὴ ὁ Δωδεκανησιακὸς τύπος καὶ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα κατασκευάστηκαν οἱ ἑξι σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ: ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου, τὸ 1870¹⁰⁶ καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Κυρᾶς, τὸ 1842¹⁰⁷ στὸ Ἐμπορειό, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, πρὶν τὸ 1833, στὰ Νικεῖα¹⁰⁸, ἡ Παναγία ἡ Ποταμίτισσα, πρὶν ἀπὸ τὸ 1837¹⁰⁹, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος¹¹⁰ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος¹¹¹ στὸ Μανδράκι (Π.Α.1).

Κῶς

Ἡ Κῶς εἶναι τὸ τρίτο σὲ ἔκταση (μετὰ τὴν Ρόδο καὶ τὴν Κάρπαθο) νησί τῆς Δωδεκανήσου. Ἔχει στενόμακρο σχῆμα ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία βουνοσειρὰ στὰ νοτιοανατολικά της μὲ ψηλότερο τὸ βουνὸ Δίκαιο καὶ πεδιάδες πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ. Βρίσκεται στὴν εἴσοδο τοῦ Κεραμικοῦ κόλπου τῆς Μικρασίας μὲ τὴν Ἀλικαρνασσὸ στὸ βάθος του. Βόρεια ἔχει τὴν Κάλυμνο μὲ τὴν Ψέριμο, δυτικά τὴν Ἀστυπάλαια καὶ νότια τὴν Νίσυρο μὲ τὸ Γυαλί. Μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ Κῶς ὑπῆρξε τὸ δεύτερο σὲ πληθυσμὸ νησί στὰ Δωδεκάνησα (μετὰ τὴν Ρόδο), μὲ 12.000 κατοίκους¹¹², ἐκ τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι ἦταν χριστιανοὶ καὶ λίγοι μουσουλμάνοι. Στὴν συνέχεια παρὰχώρησε τὴν θέση αὐτὴ στὴν Κάλυμνο καὶ τὴν Σύμη, τῶν ὁποίων ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τὸν ἴδιο αἰῶνα ἦταν ἐντυπωσιακὴ χάρη στὴν ἀλιεία καὶ στὸ ἐμπόριο τῶν σφουγγαριῶν κυρίως, μέχρι τὸν Α' παγκόσμιον πόλεμον, καὶ ἐπανῆλθε στὴν δευτέρῃ πληθυσμικὰ θέση μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴ τοῦ 1922 καὶ τὶς μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, μὲ 21.170 κατοίκους τὸ 1931, μέχρι καὶ σήμερα, ποὺ ἔχει 23.984 κατοίκους (Π.Α.4).

Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸν 18ο, ἀλλὰ κυρίως τὸν 19ο

106. ΚΣΕΔ 81.

107. ΚΣΕΔ 83.

108. ΚΣΕΔ 82.

109. ΚΣΕΔ 84.

110. ΚΣΕΔ 85.

111. ΚΣΕΔ 86.

112. Χατζηβασιλείου [1990], 359. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κῶ περὶ τὸ 1821 εἶναι συγκεχυμένες καὶ κυμαίνονται μεταξύ 11.000-6.000 κατοίκων.

αίωνα, παρουσίασε μία σταδιακή ανάκαμψη, που σέ συνδυασμό με την ανάπτυξη του ναυτικού έμπορίου, βελτίωσε την ποιότητα ζωής των κατοίκων. Η οικοδομική δραστηριότητα στην Κω αντανaklouσε τις οικονομικές δυνατότητες του νησιού και των αντίστοιχων κοινοτήτων των ὀρθοδόξων και των μουσουλμάνων. Έτσι μόνο τον 18ο αιώνα κτίστηκαν ὀθωμανικά μνημεία, ὅπως τὸ Ντεφτεντάρ τζαμί και τὸ Γαζή Χασάν τζαμί τοῦ 1786¹¹³.

Τὸ 1838 τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο προήγαγε τὴν ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Κω σὲ μητρόπολη¹¹⁴. Οἱ προσφορὲς και τὰ ἀφιερώματα σὲ χρήματα, ἀλλὰ και σὲ ἀκίνητα πρὸς τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς αὐξάνονταν, ὅπως και τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν ἀξιοποίησή τους, με ἀποτέλεσμα ἡ Ἐκκλησία νὰ μπορεῖ νὰ κατασκευάζει τὸν 19ο αῖωνα μεγάλα μνημεία ναοδομίας¹¹⁵, μεταξὺ τῶν ὁποίων και τὶς τέσσερις ἐξεταζόμενες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες, που κτίστηκαν μεταξὺ 1825 και 1847. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐκκλησίες τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (1825)¹¹⁶ και τῆς Ἀγίας Τριάδας (1830-47)¹¹⁷ στὴν Ἀντιμάχεια, τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (1847) στὴν Παλιὰ Καρδάμενα¹¹⁸ και τῶν Ἀσωμάτων στὸ Ἀσφενδιού (1840)¹¹⁹ (Π.Α.1).

Κάλυμνος-Λέρος

Ἡ Κάλυμνος ἐμφανίζει ποικιλία στὸ φυσικὸ περιβάλλον με τὰ βραχώδη βουνὰ και τὶς εὐφορες πεδιάδες τῆς. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πολυπληθέστερα νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου, που ἀπὸ 5.000 κατοίκους τὸ 1821, ἔφτασε στοὺς 23.200 τὸ 1912, καταλαμβάνοντας τὴν πρώτη θέση, μετὰ ἀπὸ τὴν Ρόδο, και διατηρεῖ μέχρι σήμερα ἓνα δυναμισμό μοναδικὸ στὴν περιοχή με 16.441 κατοίκους (Π.Α.4).

Στὸ ἵπποτικὸ κάστρο τῆς Χρυσοχειριᾶς και στὸ φρούριο τοῦ Χωριοῦ¹²⁰,

113. Χατζηβασιλείου [1990], 418-422.

114. Χατζηβασιλείου [1990], 263-4, Κωνσταντινίδης [1968], 70-1, 130-1 και 141-2.

115. Χατζηβασιλείου [1990], 401-4, 418-422 και 548-553. Ἡ τρίκλιτη μεγάλη ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ 1857-1862, που στοίχισε 400.000 γρόσια και τὰ διέθεσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μητρόπολη, που πούλησε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀρκετὰ κτήματα, ιδιῶτες με μεγάλες δωρεές. Ἡ μητρόπολη τῆς Κω κτίστηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1896 και 1900 με δαπάνη τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ εἰσπράξεις τῆς πόλης και τῶν χωριῶν, ἀλλὰ κυρίως με δωρεὰ τῆς Θάλειας Μ. Παρθενιάδου.

116. ΚΣΕΔ 78.

117. ΚΣΕΔ 79.

118. ΚΣΕΔ 80.

119. ΚΣΕΔ 132.

120. Φραγγόπουλος [1995], 47-49, 53 και Παπαβασιλείου, Καραμπάτσος [1989-91], 197-208, πιν. 79-84. Διατηροῦνται μέσα στὸ φρούριο δέκα μικρὲς μονόχωρες και καμαροσκέπαστες ἐκκλησίες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία εἶναι βυζαντινὴ και οἱ ἑννέα τῆς Ἱπποτοκρατίας: τῆς Ἀγίας Ἄννης, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, τῆς

κατέφευγε ὁλος ὁ ντόπιος πληθυσμὸς σὲ περιόδους ἐπιθέσεων καὶ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τὸν μεσαῖωνα καὶ ἰδιαίτερα τὸν 16ο αἰῶνα¹²¹. Τὴν περίοδο αὕτῃ οἱ οἰκοδομικὲς δραστηριότητες περιορίσθηκαν δραστικά¹²². Ἀπὸ τὸ κάστρο τοῦ Χωριοῦ οἱ Καλύμνιοι ἄρχισαν σταδιακὰ τὴν ἔξοδο πρὸς τὴν Χώρα μετὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ἐπιδόθηκαν στὴν καλλιέργεια τῆς εὐφορης κοιλάδας στὸ Βαθὺ καὶ ἀργότερα στὰ τέλη τοῦ 18ου, ἀλλὰ κυρίως τὸν 19ο, ἐγκαταστάθηκαν σταδιακὰ στὸ λιμάνι τοῦ νησιοῦ, στὴν Πόθια, ὅπου μεταφέρθηκε ἡ πρωτεύουσα ἀπὸ τὴν Χώρα¹²³.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νησιοῦ διάνυσσε ἀνοδικὴ πορεία κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα. Ἡ ἀλιεία καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν σφουγγαριῶν ἦταν σὲ ἀνθιση, γεγονός πού προκάλεσε καὶ σταθερὴ ἀνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ νησιοῦ καὶ πρωτοφανῇ εὐημερία στοὺς Καλύμνιους γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς καὶ ἐπομένως καὶ τὴν ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα. Ἡ τελευταία περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας (1869-1912) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τὴν ρύθμιση ὅλων τῶν προβλημάτων ἀπὸ τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση¹²⁴. Ξεχωριστὴ ἦταν ἡ συμμετοχὴ τῶν εὐπορων οἰκογενειῶν Νικόλα Βουβάλη καὶ Νικηφόρου Ζερβοῦ στὴν ζωὴ τοῦ νησιοῦ, πού ἔκτισαν σχολεῖα, νοσοκομεῖο καὶ ἐκκλησίες καὶ ἀνακηρύχθηκαν Μεγάλοι Εὐεργέτες τῆς Καλύμνου τὸ 1907¹²⁵.

Ἡ Κάλυμνος ὑπαγόταν στὴν ἐπισκοπὴ Λέρου, πού προήχθη σὲ μητρόπολη Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπάλαιας κατὰ τὸ 1888¹²⁶. Ἡ οἰκονομικὴ εὐμάρεια τοῦ νησιοῦ τὸν 19ο αἰῶνα εἶναι ἐμφανὲς καὶ στὶς μεγάλες νεοκλασικὲς ἐκκλησίες, πού στολίζουν τὴν Πόθια¹²⁷. Δημογέροντες, μεταξὺ ἄλλων, συνέτασσαν κάθε χρόνο τὴν «τακτικὴ ἀπογραφὴ τῆς κινητῆς καὶ ἀκίνητης περιουσίας τῶν Ἱερῶν Μονῶν τῆς Κοινότητος Καλύμνου»¹²⁸.

Ἡ Κάλυμνος ὡς πρὸς τίς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες διαθέτει μόνο

Ἀγίας Παρασκευῆς, τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος, τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἀγίου Νικολάου, τῆς Μεταμόρφωσης καὶ τοῦ Σταυροῦ.

121. Φραγγόπουλος [1995], 50-55.

122. Φραγγόπουλος [1995], 57. Μόνο στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα οἰκοδομήθηκε τὸ μικρὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Κυρὰ Ψηλῆς ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμένο Καλύμνιο Γεώργιο Ταυλάριο ἢ Γκιουλ Ἀχμέτ πασᾶ, πού διετέλεσε ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν, ἢ Καπουδάν πασᾶς, τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης. Αὐτὸς ἔδωσε ἐντολὴ στὸν ἀνιψιὸ του Γερμανὸ νὰ τὸ χτίσει μὲ δικά του ἔξοδα.

123. Φραγγόπουλος [1995], 65-7, 95-96. Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ἔκτισαν τὴν παλιὰ μητρόπολη τῆς Παναγίας στὸ Χωριό. Ἡ νέα μητρόπολη τοῦ Χριστοῦ στὴν Πόθια κτίστηκε τὸ 1861 σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὴν εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας.

124. Φραγγόπουλος [1995], 102-143. Ἡ Δημογεροντία λειτουργοῦσε μὲ εἰδικὸ «Κανονισμό τῆς Δημογεροντίας Καλύμνου» τοῦ 1894.

125. Φραγγόπουλος [1995], 107.

126. Κωνσταντινίδης [1968], 70-1 καὶ 132-135.

127. Ὅπως τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ τοῦ Χριστοῦ Ἱερουσαλήμ.

128. Φραγγόπουλος [1995], 133.

τὸν ἐνοριακὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὸ Χωριὸ τοῦ (1831)¹²⁹ καὶ τὸ ξωκλήσι τῆς Ὑπαπαντῆς ἢ Παναγίας στὴν περιοχὴ Βουκολιᾶς κοντὰ στὴν Χώρα¹³⁰, καθὼς καὶ τὸν ἐνοριακὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ νησάκι Ψέριμο, ποὺ ὑπάγεται στὴν Κάλυμνο καὶ κτίστηκε πιθανῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1846¹³¹ (Π.Α.1).

Ἡ Λέρος βρίσκεται βόρεια καὶ πολὺ κοντὰ στὴν Κάλυμνο, κοντὰ σὰ μικρασιατικὰ παράλια καὶ νότια ἀπὸ τὴν Πάτμο. Ἡ φύση τῶν ἀπόκρημνων ἀκτῶν της, ὅπου σχηματίζονται ἀρκετοὶ κόλποι καὶ φυσικὰ λιμάνια, δίνουν δυνατότητες προσάραξης πλοίων μὲ ὅποιονδήποτε καιρὸ, ἐνῶ οἱ λιγοστὲς πεδιάδες εὐνοοῦν τὴν γεωργία. Ἡ Λέρος εἶχε 4.600 κατοίκους τὸ 1850 καὶ 6.000 τὸ 1900-1910¹³². Κύρια ἀπασχόληση τῶν κατοίκων της ἦταν τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ναυσιπλοΐα¹³³. Ἀκολούθησε μία μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τὴν περίοδο μεταξὺ 1912 καὶ 1931 καὶ ἀνάκαμψη μετὰ τὸ 1922 (8.207 κάτοικοι τὸ 2001) (Π.Α.4).

Κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα οἱ συχνὲς ἐπιθέσεις τῶν πειρατῶν καθιστοῦσαν τὴν ζωὴ τῶν νησιωτῶν ἀρκετὰ δύσκολη καὶ συχνὰ ζητοῦσαν προστασία στὴν Πάτμο καὶ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ποὺ ἦταν καλύτερα ὀργανωμένο¹³⁴, ἐνῶ κατέφευγαν συνήθως στὸ κάστρο Παντέλι, ὅπου εἶχαν μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Ἡ κατάσταση ὁμαλοποιήθηκε μετὰ τὸ 1718 μὲ τὸ εὐνοϊκὸ γιὰ τοὺς Ὁθωμανοὺς πέρασ τῶν Βενετοτουρκικῶν πολέμων καὶ ὁ πληθυσμὸς ἄρχισε νὰ αὐξάνεται ἀριθμητικά. Ἀπὸ τὸν 16ο μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα σημειώθηκε σταδιακὴ ἔξοδος τῆς πόλης ἀπὸ τὸ κάστρο στὸ Παντέλι, πάντα ὅμως κοντὰ σ' αὐτό. Τὸ Χωριό, προστατευόμενο ἀπὸ τὸ κάστρο, παρέμενε τὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ καὶ ἡ πλατεία τοῦ Πλάτανου, στὸ ἄνοιγμα τοῦ λόφου, μετὰξὺ τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ κάστρου, ἀναδείχθηκε τὸ κέντρο τῆς πόλης¹³⁵. Ἐκεῖ βρισκόταν ἡ μητρόπολη τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν πλαγιά, κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο, καθὼς καὶ οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχές. Ἡ προσπάθεια ἀναμόρφωσης τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίνας ἄρχισε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸ Χωριὸ ἐνώθηκε μὲ τὸ λιμάνι σταδιακά, ὅπου οἱ πλούσιοι Λεριοὶ μετανάστες ἐκτιζαν τὶς ἐπαύλεις τους, ἀλλὰ καὶ τὰ σχολεῖα.

129. ΚΣΕΔ 77.

130. ΚΣΕΔ 133.

131. ΚΣΕΔ 128.

132. Ἀγαπητίδης [1972], 20-31. Κατ' ἄλλους τὸ 1854 εἶχε 3.000 κατοίκους (500 οἰκογένειες).

133. Ἄλλοι ἐκτιμοῦν τὸν πληθυσμὸ της σὲ 4.000 κατοίκους (1.000 οἰκογένειες) τὸ 1886-7. Κωστοπούλου [2005], 95-97.

134. Κωστοπούλου [2005], 26-7. Τὸ 1648 ὁ βενετὸς Leonardo Fascolo ἐπιτέθηκε στὸ κάστρο τῆς Λέρου καὶ ὁ ἐπίσκοπος Παχώμιος κατέφυγε στὸ Βατικανὸ καὶ ἀνταμείφθηκε γενναῖα γιὰ τὴν ἀλλαξοπιστία του ἀπὸ τὸν πάπα Ἰννοκέντιο τὸν Γ'.

135. Κωστοπούλου [2005], 26-7, 197-199.

Τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὸν 18ο αἰῶνα τὸ κοινοτικό ἀξίωμα στὴν Λέρο συνδυαζόταν μὲ τὸ ἐκκλησιαστικό. Τὸν 19ο αἰῶνα τὸ νησί, ὅπως καὶ ὅλα τὰ Δωδεκάνησα, παρουσίασε ἐξαιρετική οἰκονομική ἀνάπτυξη μὲ τὴν συμμετοχή του στὴν ναυτιλία, στὴν σπογγαλιεία καὶ στὸ ἐμπόριο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης. Ἡ Λέρος τὸ 1886-7 εἶχε τέσσερα σχολεῖα γιὰ ἀγόρια καὶ ἓνα γιὰ κορίτσια, δέκα καφενεῖα, δώδεκα ἀνεμόμυλους, δύο λατομεῖα καὶ ἑξὶ ἐκκλησίες. Τὴν τελευταία περίοδο, ἀπὸ τὸ 1869 μέχρι τὴν ἐποχὴ τῶν Νεοτούρκων καὶ τῆς κατάληψης τῶν Νότιων Σποράδων ἀπὸ τοὺς Ἰταλούς, ἡ Δημογεροντία τῆς Λέρου εἶχε τὸν ἔλεγχο τῶν δημοσίων πραγμάτων μὲ οὐσιαστική αὐτονομία, παρὰ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάσταση τοῦ καϊμακάμη. Οἱ ἐπιχειρηματίες ἀπὸ τὴν Λέρο στὴν Αἴγυπτο δραστηριοποιήθηκαν, δημιουργώντας τὴν Λεριακὴ Ἀδελφότητα τοῦ Καΐρου τὸ 1873, μὲ σκοπὸ τὴν ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνίσχυση κάθε ἐκπαιδευτικῆς καὶ προοδευτικῆς δραστηριότητος στὸ νησί καὶ γενικότερα σὲ οἰκονομικὰ ζητήματα¹³⁶.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Λέρου καὶ τῆς Καλύμνου ἦταν ξεχωριστὴ ἐπισκοπὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1263¹³⁷. Μετὰ τὸ 1523 τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀποκατέστησε τὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης, τὴν ὁποία κατὰ τὴν Ἱπποτοκρατία «ἐσχόλασαν» οἱ ἱππότες τῆς Ρόδου¹³⁸, καὶ τὴν προήγαγε σὲ μητρόπολη Λέρου, Καλύμνου καὶ Ἀστυπάλαιας τὸ 1888¹³⁹. Ἄν καὶ κτίστηκαν μεγάλες νεοκλασικὲς σταυροειδεῖς μὲ τροῦλο ἐκκλησίες στὸ νησί, τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰῶνα, μόνο μία ἐκκλησία σταυροθολιακοῦ τύπου ἀπαντᾷ ἡ μητρόπολη τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς¹⁴⁰. Ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς κτίστηκε πιθανῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1801, ὅταν ἐκλέχτηκε ἐπίσκοπος Λέρου ὁ Ἰγνάτιος ὁ Β' (1801-1819)¹⁴¹. Ἡ σημερινὴ ὅμως ἐκκλησία, σταυροθολιακοῦ τύπου, εἶναι τοῦ 1893 σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς νότιας εἰσόδου¹⁴² (Π.Α.1).

Κάρπαθος-Κάσος

Τὸ φυσικὸ περιβάλλον τῆς Καρπάθου μὲ μικρὲς βουνοσειρές, μέτρια βλάστηση καὶ μικρὰ δάση ἐπιτρέπει τὴν μικρὴ γεωργικὴ ἐκμετάλλευση καὶ κυρίως τὴν κτηνοτροφία, ἐνῶ οἱ πολυάριθμοι φυσικοὶ της ὄρμοι λειτουργ-

136. Κωστοπούλου [2005], 34-41, 60-63, 67-82, 95-97 καὶ 107-111. Μαζὶ μὲ τοὺς ἰσχυροὺς ὁμογενεῖς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας στὴν Λέρο δραστηριοποιήθηκε καὶ ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Σωφρόνιος.

137. Κωνσταντινίδης [1968], 132-5.

138. Κωστοπούλου [2005], 26-7.

139. Κωνσταντινίδης [1968], 144-6.

140. ΚΣΕΔ 76.

141. Κωστοπούλου [2005], 177-8.

142. ΚΣΕΔ 76.

γοῦν ὡς λιμάνια ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ ὄρεινοὶ οἰκισμοὶ σὲ ἀπόκρημνους λόφους στὴν Κάρπαθο, ὅπως τοῦ Ὀλύμπου, ἐξασφάλιζαν στοὺς κατοίκους σχετικὴ ἀσφάλεια¹⁴³. Ὡστόσο οἱ συνεχεῖς πειρατεῖες εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐρήμωση τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα. Ὁ πληθυσμὸς του αὐξήθηκε ἀπὸ τὶς μεταναστεύσεις τῶν Κασσιωτῶν μετὰ τὸ ὀλοκαύτωμα τὸ 1824 καὶ τῶν Κρητικῶν μετὰ τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1869. Οἱ 7.500 κάτοικοι τὸ 1821 ἔφτασαν σὲ 9.500 τὸ 1910¹⁴⁴. Μὲ τὰ μέτρα, ποὺ ἔλαβαν οἱ κοινότητες τοῦ νησιοῦ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς μετανάστευσης, συγκρατήθηκαν οἱ νέοι, ποὺ προτιμοῦσαν τὴν φυγὴ στὸ ἐξωτερικόν, στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Πειραιᾶ¹⁴⁵. Στὴ συνέχεια ὁμως, μετὰ ἀπὸ μία φθίνουσα πορεία, ἔφτασαν τοὺς 6.511 τὸ 2001 (Π.Α.4).

Κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, ἐξαιτίας τοῦ προνομιακοῦ καθεστῶτος ἀναπτύχθηκε στὴν Κάρπαθο ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία βασισμένη στὶς δυνατότητες τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ λιγότερο ἡ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο, ὅπως συνέβη σὲ ἄλλα νησιά. Συμμετεῖχε ὡστόσο μὲ 6-7 γολέτες καὶ ἄλλα μικρότερα πλοίαρια τὸν 19ο αἰῶνα στὴν ἐμπορία ξυλείας ἀπὸ τὴν Καραμανία στὴν Ἀλεξάνδρεια¹⁴⁶.

Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Καρπάθου ἀνασυστάθηκε τὸ 1562¹⁴⁷. Κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα ὑπῆρχε ἀρκετὴ φτώχεια¹⁴⁸. Ὁ Πάτριος ἀρχιεπίσκοπος Νεόφυτος Γριμάνης (1680-1720)¹⁴⁹ κατάφερε νὰ ἐνώσει τὴν Κάσο στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Καρπάθου¹⁵⁰. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ προήχθη σὲ μητρόπολη Καρπάθου καὶ Κάσου τὸ 1865¹⁵¹. Μόνο τὸν 19ο αἰῶνα ἡ Ἐκκλησία τῆς Καρπάθου παρουσίασε κάποια ἄνθηση καὶ μπόρεσε νὰ κατασκευάσει τοὺς ὀκτὼ ἐξεταζόμενους σταυροθολιακοὺς ναοὺς μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1845 καὶ

143. Μιχαηλίδης-Νουᾶρος [1998], 387-8.

144. Μιχαηλίδης-Νουᾶρος [1940], 519-544. Τὸ καθεστῶς τῶν Νεοτούρκων ἐπέβαλε καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ θητεία, ὀδηγώντας τοὺς νέους σὲ γενικὴ ἔξοδο.

145. Μιχαηλίδης-Νουᾶρος [1940], μέρος 1ο, Γ. Βορεάδης, Ἡ σημερινὴ Κάρπαθος, 13-109.

146. Efthymioy [1988], 304.

147. Μιχαηλίδης-Νουᾶρος [1940], 348-355. Κατὰ τὴν βενετσιάνικη περίοδο ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ νησί οἱ ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς (1326).

148. Μιχαηλίδης-Νουᾶρος [1940], 396-429.

149. Μπούρας [1988], 32, Φατούρου [1962], 121-123, Μελάς [1996], 40 καὶ Κουτελάκης [2006], 146. Ὁ Νεόφυτος Γριμάνης ἦταν ὁ νέος κτίτορας τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου. Ὁ ἴδιος ἔφερε καλλιτέχνες στὴν Κάρπαθο, ὅπως τὸν Κρητικὸ ἀγιογράφο Νικητὰ Σέπη, ποὺ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ζωγράφησε τὸν Χριστὸ τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας τῶν Μενετῶν, τὸ 1726.

150. Μιχαηλίδης-Νουᾶρος [1940], 396-429. Τὸν 18ο αἰῶνα ἀρχίζει μία μικρὴ καλλιτεχνικὴ κίνηση.

151. Κωνσταντινίδης [1968], 70-1.

1885¹⁵²: τόν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου στὰ Πηγάδια¹⁵³, τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀπέρι¹⁵⁴, τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετές¹⁵⁵, τὴν Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὴν Βολάδα¹⁵⁶, τὴν Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀρκάσα¹⁵⁷, τὴν Παναγία στὸ Ὅθος¹⁵⁸, τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Πυλές¹⁵⁹ καὶ τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ Πανορμίτη στὸ Μεσοχώρι¹⁶⁰ (Π.Α.1).

Τὸ 1821 ἡ Κάσος εἶχε 5.250 κατοίκους. Τὴν φυγὴ, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Κάσου ἀπὸ τὸν αἰγυπτιακὸ στόλο, τὸ 1824¹⁶¹, ἀκολούθησε μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἡ ἐπιστροφὴ καὶ ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Κασιώτες, ποὺ ξανάκτισαν τὰ σπίτια τους καὶ κατασκεύασαν νέα καράβια. Ὁ πληθυσμὸς τῆς ἔφτασε τὸ 1850 σὲ 5.600, ἐνῶ τὸ 1894 τὸ νησί εἶχε 1.950 περίπου κατοικίες καὶ περὶ τὰ 10.000 ἄτομα μαζί με τοὺς ξενιτεμένους στὴν Αἴγυπτο (περίπου 3.000). Ὅμως μεγαλύτερο κύμα μετανάστευσης ἀκολούθησε τὴν περίοδο τῶν Νεότουρκων (1910-12) καὶ τὴν πρώτη ἰταλικὴ περίοδο (1912-1917), ὅταν ὁμαδικὰ μετανάστευσαν οἱ Κασιώτες στὴν Ἀμερικὴ καὶ ἀπὸ 6.700 κατοίκους τὸ 1910 ἔφτασαν τοὺς 1.850 τὸ 1917 (Π.Α.4). Οἱ Κασιώτες διέμεναν στοὺς ἑξι οἰκισμοὺς: στὸ Φρῦ, στὸ Ἐμπορειό, στὴν Παναγιά, στὴν Ἀγία Μαρίνα, στὸ Ἀρβανιτοχώρι καὶ στὸ Πόλι. Ἀπ' αὐτοὺς ἡ Ἀγία Μαρίνα ἦταν ὁ παλιότερος οἰκισμὸς καὶ μαζί με τὸ Ἀρβανιτοχώρι εἶχε κτισθεῖ στὰ ἐνδότερα τοῦ νησιοῦ ἐξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Ὅμως τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα μετὰ τὴν εἰρήνη, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀναπτύχθηκε ἡ ναυτιλία καὶ οἱ οἰκισμοὶ μετὰ τὰ νεώρια τῆς Κάσου ὁργανώθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι στὸ Φρῦ, ποὺ συνοικίστηκε τὸ 1840¹⁶², καὶ στὸ Ἐμπορειό.

Τὸ βραχῶδες τοῦ νησιοῦ δὲν ἐπέτρεπε τὴν αὐτάρκειά του σὲ τροφίμα καὶ τὰ λίγα ἐδάφη, ποὺ μπορούσαν νὰ καλλιεργηθοῦν, παρήγαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη λιγοστὰ γεωργικὰ καὶ κυρίως κτηνοτροφικὰ προϊόντα. Παράλληλα ἦταν ἀνεπτυγμένη ἡ οἰκοτεχνία. Οἱ περισσότεροι ἦταν ναυτικοὶ καὶ καραβομαραγκοί, λίγοι γεωργοὶ καὶ βοσκοὶ καὶ ἀρκετοί, ποὺ μετέβαιναν παλιότερα στὴν γειτονικὴ Ἀρμαθία γιὰ τὴν ἐξόρυξη τοῦ γύψου τοῦ νησιοῦ.

152. Ντέλλας [2009β], 115-147 καὶ Μουτσόπουλος [1975-77], 417-462, 567-588.

153. ΚΣΕΔ 106. Ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία κτίστηκε τὴν δεκαετία 1870-1880, ἀλλὰ τὸ 1984 κατεδαφίστηκε, ἀνακατασκευάστηκε καὶ ἐγκαινιάστηκε τὸ 1991.

154. ΚΣΕΔ 107.

155. ΚΣΕΔ 108.

156. ΚΣΕΔ 109.

157. ΚΣΕΔ 110.

158. ΚΣΕΔ 111.

159. ΚΣΕΔ 112.

160. ΚΣΕΔ 113.

161. Καντᾶς [1996], 3-9, Ἑμίρης [2000], 19.

162. Μαλλιάρκης [1894], 30.

Μία ισχυρή τάξη αναδείχθηκε από την ναυτιλία, οι έμποροπλοίαρχοι¹⁶³. Ή μεγάλη μετανάστευση στην Αίγυπτο για την διάνοιξη και την λειτουργία της διώρυγας του Σουέζ, από το 1858¹⁶⁴ έδωσε ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού, ενώ την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε το εμπόριο¹⁶⁵.

Την περίοδο του 18ου και 19ου αιώνα ή Κάσος αυτοδιοικούνταν από τους Δήμαρχους και την Δημογεροντία, όπως και τα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου. Ή εκκλησία της Κάσου τον 19ο αιώνα ανήκε στην αρχιεπισκοπή της Καρπάθου, που προήχθη σε μητρόπολη το 1865¹⁶⁶. Τον μητροπολίτη Καρπάθου εκπροσωπούσε στην Κάσο, όταν απουσίαζε, ο αρχιερατικός επίτροπος. Τα εισοδήματα των εκκλησιών στην Κάσο διέφεραν από εκείνα των άλλων νησιών, επειδή προέρχονταν κυρίως από την ναυτιλία, καθώς οι εκκλησίες ήταν συνιδιοκτήτες караβιών, σύμφωνα με την παράδοση του νησιού¹⁶⁷. Ή εφαρμογή του τύπου των σταυροθολιακών εκκλησιών της Δωδεκανήσου γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στην Κάσο, όπου κτίστηκαν όκτω ναοί σε μικρή περίοδο πενήντα περίπου χρόνων κατά τον 19ο αιώνα, από το 1842 έως το 1896: ο Άγιος Σπυρίδων στο Φρύ¹⁶⁸, ή Γέννηση της Θεοτόκου στο Έμπορειό¹⁶⁹, ή Κοίμηση της Θεοτόκου στον οίκισμο Παναγιά¹⁷⁰, ή Αγία Μαρίνα¹⁷¹ και ή Ύψωση του Τίμιου Σταυρού¹⁷² στην Αγία Μαρίνα, ο Άγιος Δημήτριος στο Άρβανιτοχώρι¹⁷³, ή Αγία Τριάδα στον οίκισμο Πόλι και το μοναστήρι του Αγίου Μάμα στα νοτιοανατολικά του ίδιου οίκισμού¹⁷⁴ (Π.Α.1). Ή ύψηλη ποιότητα των σταυροθολιακών ναών της Κάσου μπορεί να αποδοθεί στην μεγάλη οικονομική ανάπτυξη και της εκκλησίας από την ναυτιλία, στην οποία επιδόθηκαν οι κάτοικοι του νησιού κυρίως τον 19ο αιώνα.

Καστελλόριζο

Το Καστελλόριζο είναι ένα βραχύδες και άγονο νησί στο πιό άπομακρυσμένο νοτιοανατολικό σημείο της Ελλάδας και της Εύρώπης, μέσα στον κόλπο της Αντιφέλλου (σημερινό Κάς) των μικρασιατικών παραλίων.

163. Μαλλιαράκης [1894], 32-36, 52-67.

164. Κομνηνός [1996], 15-17, Μαλλιαράκης [1894], 51-52.

165. Ήμιρης [2000], 20.

166. Κωνσταντινίδης [1968], 70-1.

167. Μαλλιαράκης [1894], 33-36, 48-49.

168. ΚΣΕΔ 114.

169. ΚΣΕΔ 115.

170. ΚΣΕΔ 116.

171. ΚΣΕΔ 118.

172. ΚΣΕΔ 117.

173. ΚΣΕΔ 119.

174. ΚΣΕΔ 134.

Στὸ Καστελλόριζο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο, οἱ κάτοικοι ἀμύνονταν καὶ στὸ μεσαιωνικὸ φρούριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν λόφο τοῦ παραλιακοῦ οἰκισμού¹⁷⁵. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ '21 φαίνεται ὅτι δὲν διέμεναν Τούρκοι στὸ νησί καὶ οἱ κάτοικοί του ἀνέρχονταν στοὺς 2.500, ἐνῶ σήμερα εἶναι μόλις 430¹⁷⁶. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα παρουσίασαν πληθυσμικὴ ἔκρηξη καὶ ἀνέρχονταν, σύμφωνα μὲ τὸν Ε. Βαρδαμίδη, στοὺς 12.000 περὶ τὸ 1912. Μαζὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες τῶν ἀπέναντι μικρασιατικῶν παραλίων, ἀλλὰ καὶ ὅσους εἶχαν μεταναστεύσει στὴν Αἴγυπτο, γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ καὶ στὸ Πέρθ τῆς Αὐστραλίας, ἀνέρχονταν στοὺς 14.000¹⁷⁷, ἐνῶ ὁ Σ. Ἀγαπητίδης τοὺς ἐκτιμᾷ περίπου στοὺς 9.000 τὸ 1910¹⁷⁸ (Π.Α.4). Ἡ μεγάλη περίοδος ἀκμῆς τοῦ Καστελλόριζου εἶχε δυστυχῶς ἄδοξο πέρας μὲ τὶς περιπέτειες, στὶς ὁποῖες περιῆλθε τὸ νησί ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ μέχρι τὴν ἀπελευθέρωσή του τὸ 1947. Τελικὰ ἀπέμεινε μὲ 633 κατοίκους τὸ 1947 καὶ μὲ τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς πόλης καταστραμμένο καὶ ἐρειπωμένο¹⁷⁹.

Τὸ Καστελλόριζο ἀνέπτυξε μόνο τὴν κτηνοτροφία, καὶ αὕτὴ σὲ μικρὸ βαθμὸ, λόγω τοῦ βραχῶδους ἐδάφους, γεγονός ποὺ ὥθησε τοὺς κατοίκους του νὰ στραφοῦν στὶς ναυτικὲς καὶ ἐμπορικὲς δραστηριότητες καὶ τοὺς προσέφερε τελικὰ οἰκονομικὴ εὐμάρεια κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἰδιαίτερα τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα. Οἱ Καστελλοριζιοὶ εἰσήγαγαν ἀπὸ τὰ ἀπέναντι λιμάνια κυρίως ξυλεία καὶ σιτάρι, ποὺ μεταπουλοῦσαν στὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου. Ἡ ἀλιεία καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν σφουγγαριῶν ἦταν μία ἐπίσης σημαντικὴ πλουτοπαραγωγικὴ δραστηριότητα τῶν Καστελλοριζιῶν. Τὰ εἰσοδήματα τῆς Δημογεροντίας καὶ τὸ γνωστό «τοπικὸ δικαίωμα», στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπέτρεπαν μὴ-αδημοτικὴ πολιτικὴ μὲ κοινωνικὸ χαρακτήρα. Ἡ Δημογεροντία φρόντιζε γιὰ τὴν λειτουργία τῆς ἐκπαίδευσης μαζὶ μὲ τὴν Σχολικὴ Ἐφορεία καὶ τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου¹⁸⁰. Στὸ Καστελλόριζο βεβαίως σημαντικὸ ρόλο διαδραμάτισαν, γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς παιδείας στὸν 19ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, οἱ μεγάλοι εὐεργέτες χορηγοί.

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Καστελλόριζου τὴν περίοδο τοῦ 18οῦ καὶ 19οῦ αἰῶνα ἀποτελοῦσε ἐπισκοπὴ τῆς μητρόπολης τῆς Πισιδίας μὲ ἔδρα τὴν Σπάρτη.

175. Βαρδαμίδης [1948], 50-52. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ Βενετσιάνοι, ὅταν κατέλαβαν τὸ Καστελλόριζο τὸ 1659, ἀνατίναξαν τὸ μεσαιωνικὸ φρούριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

176. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδας καὶ τὴν ἀπογραφή τῆς 18 Μαρτίου 2001.

177. Βαρδαμίδης [1948], 290.

178. Ἀγαπητίδης [1972], 20-31.

179. Βαρδαμίδης [1948], 126, 131-244, 269-276 καὶ 278-282.

180. Βαρδαμίδης [1948], 48-55, 82-86, 103-104.

Ἡ κατασκευὴ τῶν τριῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν στὸ Καστελλόριζο, κατὰ τοὺς ἴδιους αἰῶνες ὀφείλεται στὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια τοῦ νησιοῦ. Ὅμως τὸ κτίσιμο τῆς μεγαλύτερης ἀπὸ τὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες στὰ Δωδεκάνησα, τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, τὸ 1835¹⁸¹, τεκμηριώνει ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τῆς ἐκκλησίας ἦταν μεγάλη. Γιὰ πρώτη φορὰ εἰσάγεται στὸ Καστελλόριζο ὁ τύπος αὐτός, μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ στὸ Καστελλόριζο τὸ 1759¹⁸², λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς πρώτης ἐκκλησίας τοῦ ἴδιου τύπου, στὴν μητρόπολη τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴν Ρόδο τὸ 1750¹⁸³. Ἀκολούθησε ἡ κατασκευὴ τῆς μεγάλης τρίκλιτης σταυροθολιακῆς καὶ ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου (1835)¹⁸⁴ καὶ τῆς μονόχωρης ἐνοριακῆς τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου¹⁸⁵ (Π.Α.1).

Μικρὰ Ἀσία: Σπάρτη-Λιβίσι-Καλαμάκι-Ἀντίφελλος

Τὸ φαινόμενο τῆς ἀναβίωσης τῆς κατασκευῆς γοθικῶν ἐκκλησιῶν στὴν μεταβυζαντινὴ καὶ νεότερη ἐποχὴ, ποὺ ἐμφανίζεται καὶ ἐπικρατεῖ στὰ Δωδεκάνησα παρουσιάζεται καὶ στὰ μικρασιατικὰ παράλια καὶ ἰδιαίτερα σὲ πόλεις, ποὺ ἐκκλησιαστικὰ ἀνῆκαν στὴν μητρόπολη τῆς Πισιδίας μὲ ἔδρα τὴν μακρινὴ Σπάρτη¹⁸⁶, στὸ Λιβίσι¹⁸⁷, στὴν Ἀντίφελλο¹⁸⁸, στὸ Καλαμάκι¹⁸⁹, ἀλλὰ καὶ στὰ Μύρα¹⁹⁰.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ μικρασιατικὲς ἀκτὲς εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὰ νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἰδιαίτερα ἡ Ρόδος καὶ ἡ Κῶς μὲ τὴν δωρικὴ ἐξάπολη¹⁹¹. Ἡ αὐτόβουλη μετανάστευση ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὰ παράλια τῆς Μικρασίας κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα, ἀλλὰ ἐντείνεται κατὰ τὸν 18ο καὶ κυρίως τὸν 19ο. Ὀφείλεται πρωτίστως σὲ οἰκονομικοὺς λόγους καὶ εἶναι ἄλλοτε ἐποχιακὴ, γιὰ τὸν μισὸ περίπου χρόνο, καὶ ἄλλοτε γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση. Ἡ μεγαλύτερη ὅμως μετανάστευση παρατηρήθηκε

181. ΚΣΕΔ 103.

182. ΚΣΕΔ 105.

183. ΚΣΕΔ 1.

184. ΚΣΕΔ 103.

185. ΚΣΕΔ 104.

186. ΚΣΕΔ 130 καὶ 131.

187. Ντέλλας [2008α], 141-156.

188. ΚΣΕΔ 127.

189. ΚΣΕΔ 129.

190. Ozgur, Kuleli [ἄ.χ.], 18-23,26. Μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς στέγης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῶν Μύρων τὸν 19ο αἰῶνα.

191. Ἡ δωρικὴ ἐξάπολη περιελάμβανε ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀρχαῖες πόλεις-κράτη τοῦ νησιοῦ τῆς Ρόδου, τῆς Λίνδου, τῆς Καμύρου καὶ τῆς Ἰαλυσοῦ, τὴν Κῶ, τὴν Κνῖδο καὶ τὴν Ἀλικαρνασσό.

σὲ μάστορες, οἰκοδόμους καὶ μαραγκοὺς γιὰ τὸ κτίσιμο σπιτιῶν, δημόσιων κτιρίων καὶ ναῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν νέων οἰκισμῶν¹⁹².

Ἡ Σπάρτη εἶναι πρωτεύουσα τῆς ὁμώνυμης περιοχῆς Insparta, στὸ κέντρο τῆς Πισιδίας, καὶ ἔχει σήμερα 146.000 κατοίκους. Βρίσκεται στὰ νότια τοῦ ὀροπεδίου τοῦ Ταύρου, σὲ ὕψος 1.000 μέτρων. Τὴν διασχίζει ὁ χεῖμαρρος Τσαί, ποὺ ἐκβάλλει στὴν Ἀττάλεια. Τὸ κλίμα, 10 βαθμοὺς πρὶν δροσερὸ τὸ καλοκαίρι ἀπὸ τῆς Ἀττάλειας εἶναι πολὺ πρὶν κρύο τὸν χειμῶνα, ὅποτε εἶναι μόνιμα χιονισμένη¹⁹³. Ἦταν ἔδρα «σαντζακιοῦ» τοῦ βιλαετιοῦ τοῦ Ἰκονίου μὲ διοικητὴ μουτασερίφη καὶ εἶχε καὶ Δήμαρχο. Τὴν περίοδο τῆς μεγάλης ἀκμῆς (1880-1910) ἀριθμοῦσε 30.000 κατοίκους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 6.500 Ἕλληνες καὶ οἱ 1.500 Ἀρμένιοι¹⁹⁴. Εἶχε εἰκοσιτέσσε- ρις μαχαλάδες τουρκικοὺς, τέσσερις ἑλληνικοὺς καὶ ἓνα ἀρμένικο. Οἱ ἑλλη- νικοὶ μαχαλάδες ἦταν: ὁ Ἀπάνω μαχαλᾶς (Γιοκάρ μελλεσι) μὲ τὸν ναὸ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ὁ Κάτω μαχαλᾶς μὲ τὸν ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν, τῆς Μητρόπολης μὲ τὸν ναὸ τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου, καὶ τοῦ Ἐμριῆ μὲ τὸν ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Κάθε μαχαλᾶς εἶχε πρόεδρο τὸν «μουχτάρη».

Τὰ προϊόντα ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῆς τριανταφυλλιάς, ὅπως τὸ ροδέλαιο καὶ πολλὰ ἄλλα, καθὼς καὶ τὰ ὑφαντά, ἦταν ἡ βασικὴ ἀπασχόλη- ση στὴν Σπάρτη, ἐνῶ ἡ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα τῶν χειροποίητων χαλιῶν, τῶν γνωστῶν «Σπάρτα χαλησί», μαζὶ μὲ τὴν οἰκοτεχνία τῶν ἀλατζάδων, ἦταν ἡ κύρια ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων. Ἐκεῖνο ὅμως, στὸ ὁποῖο διακρίθηκαν κυρίως οἱ Σπαρταλῆδες ἦταν τὸ ἐμπόριο, μὲ ὑποκαταστήματα κυρίως στὴν Σμύρνη, ἐνῶ ἡ ἐξαγωγή τους στὴν Ἀμερικὴ ἀπέφερε μεγάλα κέρδη.

Ἡ δημιουργία τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, τῆς «μουχταροδημογε- ροντίας» ἢ Δημογεροντίας, ἀποτελέσε τὸν μοχλὸ ἀνάπτυξης τῶν ὀρθόδο- ξων κοινοτήτων στὴν πόλη τῆς Σπάρτης. Ἡ Δημογεροντία, ἀναγνω- ρισμένη ἀπὸ τὶς ἀρχές, ἔλυνε τὶς διαφορὰς τῶν πολιτῶν, καθόριζε τὸν φόρο τῶν Ἑλλήνων, φρόντιζε γιὰ τὴν ἀσφάλεια, ἐξέδιδε ταυτότητες, ρύθμιζε τὰ κληρονομικὰ καὶ θέματα τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου, συγκέντρωνε τὰ εἰσοδήματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκμεταλλευόταν τὰ κοινοτικὰ καταστήμα- τα. Ἡ Σχολικὴ Ἐφορεία καὶ ἡ Κοινότητα ὀργάνωνε καὶ λειτουργοῦσε τὰ σχολεῖα μὲ τὴν σημαντικὴ συμβολὴ Μεγάλων Εὐεργετῶν καὶ Δωρητῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὰς ἐπιτροπὰς καὶ τὰ δίδακτρα τῶν μαθητῶν¹⁹⁵.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σπάρτης προήχθη σὲ μητρόπολη στὰ τέλη τοῦ 15ου

192. Παπαχριστοδούλου [1994], 475, Χονδρὸς [2009], 59-64.

193. Πληροφορίες περὶ Σπάρτης ἀπὸ: Σαπουντζάκης [2007], 25-66, Βογιατζόγλου [1986] καὶ Βογιατζόγλου [1997], 12-14 καὶ 23-25.

194. Σαπουντζάκης [2007], 27.

195. Σαπουντζάκης [2007], 36-39 καὶ τοῦ ἴδιου, Σαπουντζάκης [1997], 18-22.

αίωνα με έδρα την Σπάρτη ή την Άττάλεια έναλλάξ¹⁹⁶. Μεταξύ 1840 και 1870 κτίστηκαν από την οικονομικά εύρωστη κοινότητα των όρθοδόξων Έλλήνων της Σπάρτης τρεις τουλάχιστον μεγάλες τρίκλιτες εκκλησίες: ή τρουλαία Κοίμηση της Θεοτόκου, που δεν σώζεται σήμερα, και οι δύο σταυροθολιακές τρίκλιτες έρειπωμένες βασιλικές, ό μητροπολιτικός ναός της Γέννησης της Θεοτόκου (Κεμέρ) (1868)¹⁹⁷ και ή ένοριακή εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου (Τσαβούζ) (1857-60)¹⁹⁸ (Π.Α.1 και Π.Α.2).

Τό Λιβίσι (Καγιακιοϊ) της Λυκίας απλώνεται σέ λοφώδη περιοχή κοντά στα παράλια της Μικράς Άσίας, άπέναντι από την Ρόδο, δεκαπέντε περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της πόλης Μάκρη (Φετιχιέ). Ήταν κεφαλοχώρι της περιοχής με δύο χιλιάδες κατοίκους κατά την δεκαετία του 1840 και 6.000 Έλληνες και 500 Τούρκους λίγο πριν από τις διώξεις των χριστιανών της Μικράς Άσίας¹⁹⁹, ενώ σήμερα είναι έρειπωμένο. Περιλάμβανε τρεις γειτονιές, που πήραν τά όνόματά τους από τις εκκλησίες: ή επάνω γειτονιά της εκκλησίας του Ταξιάρχη στην βοτσαλωτή πλατεία του Στούμπου (έκ του «είς τόν τύμβον»), με τά καφενεία και τό Άρρεναγωγείο, ή μέση Παναγιά με την εκκλησία της Αγίας Άννης και τό Παρθεναγωγείο, και ή κάτω Παναγιά, που θεωρούνταν ή πιό λαϊκή συνοικία²⁰⁰, με την Παναγία την Πυργιώτισσα σέ μία αύλη ανάμεσα στα χαλάσματα, στα βορειοδυτικά του οικισμού.

Οί κάτοικοί του άπασχολούνταν με την γεωργία, αλλά και με την βιοτεχνία και την βιομηχανία. Τό Λιβίσι έγκαταλείφθηκε σταδιακά κατά τις διώξεις των Τούρκων και όριστικά με τις μεγάλες άνταλλαγές του όρθόδοξου και του μουσουλμανικού πληθυσμού μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας τό 1922-3.

Ή έπισκοπή «Λειβησσοϋ» άποτελοϋσε στα τέλη του 19ου αιώνα μία από τις δεκατέσσερις, που άνήκαν στην μητρόπολη Πισιδίας με έδρα την Σπάρτη²⁰¹. Δύο από τις τρεις ένοριακές είναι από τις σημαντικότερες μεταβυζαντινές σταυροθολιακές εκκλησίες στα Δωδεκάνησα και στην Μικρά Άσία, του Αρχάγγελου Μιχαήλ-Ταξιάρχη²⁰² και των Εισοδίων της Θεοτόκου ή της Παναγίας της Πυργιώτισσας του 1840²⁰³, που βρίσκον-

196. Σαπουντζάκης [2007], 28-30 και Βογιατζόγλου [1997], 23-25.

197. ΚΣΕΔ 130.

198. ΚΣΕΔ 131.

199. Μεχτίδης [2010], 51 και Κοντογιάννης [1921], 360.

200. Μεχτίδης [2010], 50.

201. Βογιατζόγλου [1997], 23-25.

202. ΚΣΕΔ 126.

203. ΚΣΕΔ 125.

ται σήμερα εγκαταλελειμμένες ανάμεσα στα χαλάσματα του έρειπωμένου οικισμού Λιβίσι²⁰⁴ (Π.Α.1).

Η Αντίφελλος (ή Κας στα τουρκικά) βρίσκεται στον όμώνυμο όρμο στα νοτιοανατολικά παράλια της Μικρᾶς Ἀσίας ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Καστελλόριζο καὶ τὸ Καλαμάκι (ή Καλκάν) σὲ ἀντίστοιχο κόλπο δυτικότερα. Οἱ δύο αὐτοὶ οἰκισμοὶ ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰώνα μὲ τὸ ἐμπόριο τῆς ξυλείας κυρίως τῶν πλούσιων δασῶν τῆς καὶ τοῦ σιταριοῦ τῆς εὐφορῆς ἐνδοχώρας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πρὸς τὴν Αἴγυπτο. Στὸ Καλαμάκι καὶ τὴν Ἀντίφελλο ἐγκαταστάθηκαν κυρίως Καστελλοριζιοὶ μετανάστες²⁰⁵. Παράλληλα μὲ τὸ ἐμπόριο, ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, τὴν κατασκευὴ καὶ ἐπισκευὴ καραβίων στοὺς ταρσανάδες τους²⁰⁶. Σήμερα εἶναι δύο ραγδαίως ἀναπτυσσόμενοι τουριστικοὶ οἰκισμοί.

Ὅπως καὶ στὰ ἄλλα μέρη τῆς εὐρύτερης περιοχῆς καὶ τῆς Δωδεκανήσου, ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ὁργανώθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε σημαντικὰ τὸν 19ο αἰώνα μὲ Δημογεροντίες.

Οἱ ἐκκλησίες τῶν δύο αὐτῶν οἰκισμῶν ἀναπτύχθηκαν παράλληλα καὶ ἀποτελέσαν ξεχωριστὲς ἐπισκοπές, ποὺ ὑπάγονταν στὴν μητρόπολη Πισιδίας²⁰⁷. Οἱ Ἐφοροεπιτροπές τῶν ἐκκλησιῶν μὲ δωρεὲς γνωστῶν οἰκογενειῶν, ἔκτισαν τὸν 19ο αἰώνα τοὺς ἐπισκοπικοὺς ναοὺς τῶν δύο αὐτῶν πόλεων. Ἡ παρουσία τῶν δύο σταυροθολιακῶν ναῶν κατὰ τὸν 19ο αἰώνα στὴν Μικρὰ Ἀσία, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Καλαμάκι²⁰⁸, ὅπου ἀπὸ τὸ 1934 λειτουργεῖ τὸ Κοτζᾶ Μουσταφᾶ τζαμί, καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, τοῦ 1849, ἀντίστοιχα στὴν Ἀντίφελλο, ὅπου ἀπὸ τὸ 1963 λειτουργεῖ τὸ Μερκεῖ Γενί τζαμί²⁰⁹, δείχνει τὴν ἄμεση σχέση αὐτῶν τῶν περιοχῶν μὲ τὰ Δωδεκάνησα (Π.Α.1).

3. Διοικητικὴ ὁργάνωση καὶ Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση

Διοικητικὴ ὁργάνωση κατὰ τὸ τέλος τῆς Τουρκοκρατίας (1750-1912) καὶ κατὰ τὴν α' περίοδο τῆς Ἰταλοκρατίας (1912-1920)

Ἡ Ρόδος ἦταν κατὰ διαστήματα πρωτεύουσα τοῦ ἐγιαλετίου τοῦ Ἀρχιπελάγους μὲ διοικητὴ μπεηλέρμπεη ἢ τὸν Καπουδὰν πασᾶ γιὰ τὸν νησιωτικὸ ὥρο τοῦ Αἰγαίου, δηλαδὴ τὸν μεγάλο ναύαρχο καὶ ὑπουργὸ τῶν ναυτικῶν τοῦ σουλτάνου μὲ αὐξημένο τὸν ρόλο καὶ τὴν σημασία τοῦ νη-

204. Ντέλλας [2008], 141-156.

205. Χονδρός [2009], 96 καὶ Λογοθέτης [1984], 254.

206. Χονδρός [2009], 65.

207. Βογιατζόγλου [1997], 25.

208. ΚΣΕΔ 129.

209. ΚΣΕΔ 127.

σιού. Ἀργότερα ἦταν ἔδρα βιλαετιού με διοικητὴ Βαλῆ²¹⁰. Συνήθως ὅμως ἦταν ἔδρα σαντζακίου ἢ μουτασεριφίας καὶ ὑπαγόταν στὸν Καπουδὰν πασᾶ, ὅπως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21, ὅταν ἡ ἔδρα τοῦ βιλαετιού μεταφέρθηκε στὴν Χίο καὶ ἡ Ρόδος ἐγίνε μουτασεριφία. Στὴν ἄμεση δικαιοδοσία τοῦ διοικητῆ τῆς Ρόδου ὑπάγονταν ἡ Σύμη, ἡ Τήλος, ἡ Νίσυρος, ἡ Χάλκη καὶ ὁ ὑποδιοικητής, ὁ καζὰς ἢ καϊμακάμης τῆς Κῷ. Ὁ Ὀθωμανὸς διοικητῆς τῆς Ρόδου εἶχε ἀρμοδιότητες καὶ στὸ Καστελλόριζο, τὴν Κάρπαθο, ἀλλὰ καὶ στὸ κάστρο τοῦ Μποντροῦμ στὴν Μικρὰ Ἀσία, καὶ μέχρι τὴν 3ῃ δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα, στὶς περιοχὲς Μούγλα καὶ Μαρμαρίς²¹¹. Τὸ νησί τῆς Ρόδου ἦταν χωρισμένο σὲ τρεῖς μoudiries, τῆς Λίνδου, τῆς Ρόδου καὶ τῆς Καστέλλου ἢ Κρητηνίας, με διοικητὴ μoudirῆ καὶ περιορισμένες διοικητικὲς ἀρμοδιότητες²¹². Στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα στὴν Ρόδο ὑπῆρχε τοπικὸ διβάνι (συμβούλιο), ἐποπτευόμενο ἀπὸ τὸν μπέη ἢ πασᾶ (στρατιωτικὸ καὶ πολιτικὸ διοικητὴ τοῦ νησιοῦ καὶ τοῦ σαντζακίου)²¹³. Ἡ Ρόδος, ὅπως καὶ ἡ Κῷ, ἦταν καὶ ἔδρα καδῆ²¹⁴.

Ἡ στρατηγικὴ σημασία τῆς Ρόδου με τὴν ἔδρα τοῦ διοικητῆ τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου καὶ ἡ ὑπαρξὴ κάστρων με φρουρὰ²¹⁵ ἀντανakλοῦσαν τὴν ἀνασφάλεια τῆς διοίκησης ἐναντι ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, ποὺ τόσο στὸν μεσαῖωνα, ὅσο καὶ στὴν ὀθωμανικὴ περίοδο, ἦταν πολυεθνικός. Ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα καὶ ἐξῆς τὸ κάστρο τῆς Ρόδου ἀποτελοῦσε τὸ ὄριο μεταξὺ τοῦ μουσουλμανικοῦ καὶ τοῦ ἐβραϊκοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ διέμενε ἐντὸς τῶν τειχῶν καὶ τοῦ ὀρθόδοξου, ποὺ ἐκτοπίστηκε στὶς νεοϊδρυθεῖσες περιμετρικὲς συνοικίες, στὰ γνωστὰ «μαράσια»²¹⁶. Φεύγοντας ὁ Σουλεῖμὰν ὁ Μεγαλοπρεπὴς ἀπὸ τὴν Ρόδο τὸ 1523, ἄφησε γιὰ φρούρηση τοῦ νησιοῦ 15 γαλέρες²¹⁷. Ἡ στάθμευση τμήματος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου στὸ λιμάνι τῆς Ρόδου αὔξανε

210. Σαβοριανάκης [2000], 115. Τὸ 1908, τὴν ἐποχὴ τῶν Νεότουρκων γιὰ παράδειγμα τὸ Βιλαέτι τοῦ Ἀρχιεπαγγέλου εἶχε ἔδρα τὴν Ρόδο καὶ περιελάμβανε τέσσερα σαντζάκια.

211. Σαβοριανάκης [2000], 115.

212. Παπαχριστοδούλου [1994], 404-405.

213. Σαβοριανάκης [2000], 107-8. Συμμετείχαν ὁ μουτασερίφης (ὑποδιοικητής), ὁ μεταβελῆς (ὑπεύθυνος γιὰ τὰ θέματα τῶν ραγιάδων), ὁ ναζίρης (ὑπεύθυνος τοῦ λιμανιοῦ καὶ τῶν ναυτικῶν θεμάτων) καὶ ὁ μουφτής (ὑπεύθυνος γιὰ τῆς μουσουλμανικῆς θρησκευτικῆς καὶ δικαστικῆς ὑποθέσεις, με αὐτονομία ἀπὸ τὸν διοικητὴ).

214. Σαβοριανάκης [2000], 102-3.

215. Σαβοριανάκης [2000], 102. Τὴν φρουρὰ τῆς Ρόδου ἀποτελοῦσαν 800 γενίτσαροι τὸ 1595 καὶ 960 τὸ 1631. Στὴν Ρόδο καὶ στὴν Κῷ μαρτυρεῖται σῶμα γενιτσάρων στὸ κάστρο μέχρι καὶ τὸν 18ο αἰώνα.

216. Σαβοριανάκης [2000], 40-41.

217. Παπαχριστοδούλου [1994], 400. Συνέστησε μάλιστα νὰ μὴν κακομεταχειρίζονται τοὺς ντόπιους καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέπεται στὸν στρατὸ τοῦ ἡ λεηλασία καὶ ἡ μετατροπὴ τῶν ἐκκλησιῶν σὲ τζαμιά, πράγματα φυσικὰ ποὺ δὲν τηρήθηκαν.

την δυναμική έπιβολή της όθωμανικής διοίκησης²¹⁸. Ή ναυπήγηση καί ή έπισκευή τών πολεμικών, άλλα καί τών έμπορικών σκαφών στόν ταρσανά της έδινε ιδιαίτερο δυναμισμό στο λιμάνι καί στην τοπική οίκονομία. Τήν έκμετάλλευση τών δασών καί τών ναυπηγείων της Ρόδου είχε ό Καπουδάν πασάς για δικό του συμφέρον καί για τόν όθωμανικό στόλο²¹⁹. Ή Ρόδος έξάλλου ήταν, έκτός από έμπορικό, καί θρησκευτικό κέντρο τών μουσουλμάνων της περιοχής καί έδρα του Βακούφ με φιλανθρωπικά ιδρύματα, ιμαρέτ καί μεδρεσέδες.

Τά διοικητικά καθήκοντα στα νησιά της Σύμης, της Χάλκης, της Νισύρου καί της Τήλου, που έξαρτώνταν άμεσα από τόν όθωμανό διοικητή καί έκκλησιαστικά από τόν μητροπολίτη Ρόδου, είχε αναλάβει αρχικά ή έκκλησία καί ό μητροπολίτης της Ρόδου, έναντι της όθωμανικής διοίκησης, εκπροσωπώντας τόν όρθόδοξο πληθυσμό τών νησιών της δικαιοδοσίας του, με τόν άρχιερατικό έπίτροπο καί τους προεστούς σε κάθε νησί, καί άργότερα ή τοπική αυτόδιοίκηση, που τόν 19ο αιώνα είχε ιδιαίτερα άναπτυχθεί. Έκπρόσωπος της όθωμανικής διοίκησης έρχόταν μία φορά τόν χρόνο στα νησιά για την είσπραξη του έτήσιου φόρου²²⁰. Στην Σύμη ό ήγούμενος της σταυροπηγιακής μονής του Μιχαήλ Ρουκουνώτη αρχικά, μαζί με τους πρωτόγερους καί τους γέροντες, εκπροσωπούσε τόν νησί. Μετά τόν 1810 φαίνεται ότι τόν πρωτεύοντα ρόλο είχε ή Δημογεροντία της Σύμης καί τόν μοναστήρι του Πανορμίτη. Στην πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας ό ήγούμενος της μονής του Αγίου Παντελεήμονα ήταν καί άρχιερατικός έπίτροπος, εκπρόσωπος της Έκκλησίας καί τών κατοίκων του νησιού της Τήλου καί οι μοναχοί συνέλεγαν τους φόρους για τα «βακούφια» της Ρόδου²²¹, καθήκοντα που από τόν 19ο αιώνα ανέλαβε ή Δημογεροντία²²². Ό ήγούμενος του μοναστηριού της Παναγίας Σπηλιανής εκπροσωπούσε την Νίσυρο, ενώ τόν 19ο αιώνα την εκπροσώπηση ανέλαβαν οι Δημογεροντίες.

Τήν διοίκηση του νησιού της Κω είχε κατά την όθωμανική περίοδο συνήθως ό καϊμακάμης ή καζάς, ύποδιοικητής του μουτασερίφη της Ρόδου. Στόν καζά της Κω υπάγονταν συνήθως, ως «ναχιέ», τα νησιά της Λέρου, της Καλύμνου καί της Ψερίμου. Ό καϊμακάμης διοικούσε με την βοήθεια Συμβουλίου, στο όποιο συμμετείχαν οι θρησκευτικοί εκπρόσωποι (ό άρχιεπίσκοπος καί άργότερα μητροπολίτης της Κω, ό μουφτής καί ό

218. Σαβοριανάκης [2000], 101-2. Στα τέλη του 17ου αιώνα ό διοικητής της Ρόδου είχε 24 γαλέρες καί 30 στίς άρχες του 18ου. Ή γαλέρα του διοικητή της Ρόδου λεγόταν «καπετανία», όταν ήταν έδρα του έγιαλετίου του Αρχιπελάγους.

219. Παπαχριστοδούλου [1994], 404-405.

220. Ήλιάδης [1950], 95-97.

221. Κουτελάκης [2008], τ. α', 492-3.

222. Κουτελάκης [2008], τ. α', 401-12.

ραβίνος) και ἔγκριτοι πολίτες, οἱ πρόκριτοι²²³. Τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1849 ἦταν σαντζάκι²²⁴ καὶ ἀπὸ τὸ 1869 στὸν μουτασερίφη τῆς Κῶ ὑπάγονταν ἡ Νίσυρος, ἡ Ἀστυπάλαια, ἡ Κάλυμνος, ἡ Λέρος, ἡ Πάτμος καὶ ἡ Ἰκαρία²²⁵, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1886 ὑπαγόταν στὸν νομὸ Χίου.

Ὅμως ἡ Κάλυμνος καὶ ἡ Λέρος, μαζί με τὴν Ἰκαρία καὶ τὴν Πάτμο τὸ 1835, μετὰ ἀπὸ αἴτημα τῶν νησιωτῶν, με φερμάνι τοῦ Μαχμούτ Β' αὐτοδιοικήθηκαν, ἀποτελώντας ξεχωριστὴ διοίκηση, τὰ «Τετράνησα»²²⁶, καὶ ὑπῆχθησαν διοικητικὰ στὴν Σάμο (1835-1869)²²⁷.

Διοικητικὰ ἡ Κάρπαθος μαζί με τὴν Κάσο ἀνῆκαν στὸ σαντζάκι τῆς Ρόδου. Οἱ διοικητὲς τῆς Καρπάθου δὲν ἔμεναν μόνιμα ἐκεῖ, ἀλλὰ ἔρχονταν γιὰ τρεῖς περίπου μῆνες καί, σὲ συνεργασία με τοὺς προεστούς, ἔκαναν περιοδεῖα καὶ συνέλεγαν τοὺς φόρους. Τὸ 1849 συστάθηκε τὸ Γενικὸ Συμβούλιο, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸν «μουδῖρη» καὶ 4 ἀντιπροσώπους, ποὺ ἐξέλεγαν οἱ Δήμαρχοι τοῦ νησιοῦ. Τὸ 1880 ἡ Κάσος ὑπῆχθη στὴν Κάρπαθο²²⁸.

Τὸ Λιβίσι (ἡ Καγιάκιοϊ) ἀνῆκε στὸν καζὰ τῆς Μάκρης, ποὺ με τὴν σειρά του ἀνῆκε στὸ σαντζάκι τοῦ Μεντεσέ καὶ αὐτὸ στὸ βιλαέτι Ἀϊδινίου/Σμύρνης²²⁹. Ἡ Σπάρτη (Ἰσπάρτα) ἦταν ἔδρα σαντζακιοῦ τοῦ βιλαετιοῦ τοῦ Ἰκονίου με διοικητὴ μουτασερίφη. Ὁ μουτασερίφης διοικοῦσε με τὸ νομαρχιακὸ συμβούλιο, ὅπου συμμετεῖχε *ex officio* καὶ ὁ Δεσπότης ἡ ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος καὶ ἓνας ἀκόμη Ἕλληνας τὸν 19ο αἰῶνα²³⁰.

Μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις, τὸ «Tanzimat», ὁργανώθηκε καλύτερα ἡ διοίκηση με νομούς, «Vilayat», καὶ ἔδρα κάθε νομοῦ τὸ Sancak καὶ διοικητὴ τὸν μουτασερίφη. Κάθε νομὸς χωριζόταν σὲ ὑποδιοικήσεις, τὶς ἐπαρχίες ἡ καζάδες, καὶ στὴν πρωτεύουσά τους ἔδρευε ὁ ὑποδιοικητὴς ἡ καϊμακάμης. Τὸ 1861 ὁ διοικητὴς τῆς Ρόδου Ἀβδούλ Ἀζίζ ἀποφάσισε τὴν ἵδρυση καϊμακαμίας σ' ὅλα τὰ νησιά, προκειμένου νὰ ἐφαρμόσει τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ σουλτάνου, παρὰ τὶς διαμαρτυρίες τῶν νησιωτῶν. Ἡ ἀλλαγὴ ἐπιβλήθηκε μετὰ ἀπὸ μακρὰ περίοδο ἀντιδράσεων, με τὴν ἐγκατάσταση τοῦ καϊμακάμη τῆς Σύμης ἀρχικά (1869) καὶ στὴν συνέχεια τῆς Καλύμνου καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν, ἀπὸ τὸν Βαλὴ τοῦ Ἀρχιπελάγους Ἀχμέτ Καϊσερλή

223. Σαβοριανάκης [2000], 122.

224. Σαβοριανάκης [2000], 115.

225. Σαβοριανάκης [2000], 115.

226. Σαβοριανάκης [2000], 112.

227. Κωστοπούλου [2005], 47-53, Φραγγόπουλος [1995], 77-95. Εἶχαν ἐξασφαλισμένα προνόμια καὶ ἐλευθερίες, χωρὶς Τούρκους χωροφύλακες καὶ καδὴ, με τελωνεῖο, τοπικὲς ἀρχὲς καὶ διαβατήρια τῆς Δημαρχίας, Ἕλληνα ὀρθόδοξο διοικητὴ, κατὰ τόπους Δημαρχίες καὶ κυρίως ἐλεύθερο ἐμπόριο με τὴν ἀνατολή.

228. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 519-543.

229. Μεχτίδης [2010], 48.

230. Σαπουντζάκης [2007], 30-31 καὶ Βογιατζόγλου [1997], 12-14.

Πασά²³¹. Στὰ μικρὰ νησιὰ ἀπὸ τὸ 1869 μέχρι τὴν ἰταλικὴ κατοχὴ λειτουργοῦσε ὀθωμανικὴ ὑποδιοίκηση, μὲ καϊμακάμη, διοικητικοὺς συμβούλους, ποὺ ἐκλέγονταν κάθε χρόνο, καθὼς καὶ Πρωτοδικεῖο μὲ αἵρετοὺς δικαστὲς σὲ κάποια, ὅπως στὴν Κάλυμνο. Τὸ κυριότερο ὅμως χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν ἡ οὐσιαστικὴ αὐτονομία τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης²³².

Κατὰ τὴν περίοδο τῶν μεταρρυθμίσεων (1839-1869) διορίστηκαν καὶ στὸ Καστελλόριζο, γιὰ παράδειγμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «καϊμακάμη», καὶ ὑπάλληλοι²³³. Ἡ διοίκηση μετὰ τὸ 1869 ὁργανώθηκε μὲ συμβούλια: α) τὸ «Ἴνταρὲ μεζιλίς» (Διοικητικὸ συμβούλιο) μὲ παρουσία τοῦ ὀρθόδοξου ἐπισκόπου, ἢ τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου καὶ 2 λαϊκῶν μελῶν, β) τὸ «Χουκούκ μεζιλίς» (Δικαστικὸ συμβούλιο) μὲ διορισμένο πρόεδρο, τὸν «Μάλ μουντίρη» καὶ 1 λαϊκὸ μέλος, καὶ γ) τὸ «Πελετιὲ μεζιλίς» (Δημογεροντία) μὲ 14 ὑπαλλήλους²³⁴.

Αὐτοδιοίκηση κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας

Ἡ αὐτοδιοίκηση εἶναι παλιὸς θεσμὸς στὰ Δωδεκάνησα καὶ ἀσκεῖτο ἀπὸ ἄρχοντες, ποὺ εἰσέπρατταν φόρους καὶ ἀπένειμαν δικαιοσύνη σύμφωνα μὲ τὰ τοπικὰ ἥθη καὶ ἔθιμα. Σύμφωνα μὲ τὶς πηγές, ἤδη ἀπὸ τὴν ἱπποτικὴν περίοδο οἱ Συμαῖοι, γιὰ παράδειγμα, διατηροῦσαν μία μορφή τοπικῆς αὐτοδιοίκησης²³⁵. Ἐπὶ Ἱπποτοκρατίας οἱ πρωτεύοντες καὶ προεστώτες γίνονταν σταδιακά, σύμφωνα μὲ τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα, γόνοι ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν, ποὺ εἶχαν σχέσεις μὲ τοὺς κατακτητές²³⁶. Στὴν Τουρκοκρατία συνεχίσθηκε τὸ μοντέλο τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, ποὺ στὴν περίπτωση τῶν προνομιοῦχων νησιῶν ἀποτελοῦσε καὶ τὴν μοναδικὴ διοίκηση, ἐλλείψει μονίμων ἐκπροσώπων τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης σ' αὐτά. Οἱ Ὀθωμανοὶ διοικητὲς ἄφησαν τὶς κοινότητες νὰ αὐτοδιοικοῦνται καὶ νὰ λειτουργοῦν ὡς ἐπικουροὶ τῆς κατώτερης διοίκησης, γιὰ νὰ μὴν ἔχουν τὴν φροντίδα τῆς συλλογῆς τοῦ κατ' ἀποκοπὴ φόρου, βάσει τῶν προνομίων τῶν νησιῶν. Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία τῶν ἀστικῶν καὶ ποινικῶν ὑποθέσεων στὰ αὐτοδιοικούμενα καὶ προνομιοῦχα νησιὰ ἦταν στὰ χέρια τῶν Κοινῶν ἢ δημογεροντικῶν ἀρχῶν²³⁷. Τὰ προνόμια καὶ ἡ εἰδικὴ μεταχείριση τῶν νησιωτῶν, ἀποτυπώνονται χαρακτηριστικὰ στὸ φερμάνι τοῦ 1835, γνω-

231. Κωστοπούλου [2005], 60-63.

232. Κωστοπούλου [2005], 34-41, 60-63 καὶ 107-111.

233. Βαρδαμίδης [1948], 81-91.

234. Βαρδαμίδης [1948], 95-102.

235. Τσιρπανλῆς [1991], 149-150.

236. Φραγγόπουλος [1995], 118-121.

237. Σαβοριανάκης [2000], 108.

στοῦ ὡς «ἀκτιναμέ», ἢ «ἄχτναμέ»²³⁸. Γιά τίς συχνές παραβιάσεις αὐτῶν τῶν φερμανίων ἀπὸ τοὺς διοικητὲς τῆς Ρόδου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Καπουδὰν πασά, πολλές φορές οἱ νησιῶτες παραπονέθηκαν στὴν Πύλη καὶ γι' αὐτὸ παρατηροῦνται καὶ συχνές ἐπαναλήψεις τῶν προνομίων μὲ νεότερα φερμάνια τοῦ 17ου, 18ου καὶ 19ου αἰῶνα.

Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ἐνισχύθηκε ὁ ρόλος τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, ποὺ σὲ πολλά νησιά λειτουργοῦσε μὲ Δημογεροντίες²³⁹. Μὲ τίς μεταρρυθμίσεις τῶν Ὁθωμανῶν (1839-1869) καὶ τὴν προώθηση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης καὶ τῶν Δημογεροντιῶν, οἱ χριστιανοὶ ἔλεγχαν περισσότερο τὴν καλλιεργήσιμη γῆ καὶ ἔκτισαν νέες ἐκκλησίες καὶ ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἄλλα ἰδρύματα²⁴⁰. Οἱ χριστιανικὲς κοινότητες στὴν Ρόδο καὶ στὴν Κῶ ὁργανώθηκαν μὲ τὰ «Κοινὰ» ἀμέσως μετὰ τὸ 1839, μὲ τοὺς προεστοὺς καὶ τοὺς δημογέροντες²⁴¹. Κάθε χωριὸ ἐκπροσωποῦσε «τὸ κοινόν», τοῦ ὁποῖου ὁ πρόεδρος ἦταν ὁ προεστός. Ἐκλέγονταν σὲ συγκέντρωση διὰ βοῆς ἀπὸ τὸν λαό, παρουσίᾳ τοῦ «μουδέρη», ὅπως καὶ τὰ μέλη τῶν διάφορων ἐπιτροπῶν τοῦ χωριοῦ, τῆς Ἑνοριακῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἐφορείας τῶν Σχολῶν, εἶχε διοικητικὲς καὶ δικαστικὲς ἐξουσίες καὶ συνέδραμε τὸ ἔργο τῶν ἐνοριακῶν Ἐπιτροπῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἐφορείας τῶν Σχολῶν γιὰ ἐξέγερση κυρίως πόρων καὶ γιὰ τὴν λειτουργία τους²⁴².

238. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 355-396. Σύμφωνα μὲ τὸν «ἄχτναμέ», κατοχυρώνονταν τὰ προνόμια τῶν νησιωτῶν ἔναντι τῶν δικαστικῶν καὶ φοροεισπρακτικῶν ἀρχῶν, ἀπαγορευόταν ὁ βίαιος ἐξισλαμισμός, ἡ τιμωρία ἐνόχων χωρὶς ἀποδείξεις, ἡ εἰσπραξὴ «δοσιμάτων» (δῶρων) ἐπὶ πλῆθον τῶν νομίμων, ἡ φυλάκιση χρεωστῶν, χωρὶς τὴν γνώμη τῶν Δημογερόντων καὶ τῶν Προεστῶν, ἡ παρουσία Γενιτσάρων ἢ ἄλλων ἀντιπροσώπων στὰ νησιά καί. τέλος, ἐπιτρεπόταν ἡ διατήρηση μὲ ἴδια εὐθύνη «βιγλῶν» γιὰ ἐπιδρομεῖς καὶ πειρατές, ἡ τήρηση τῶν τοπικῶν γεωργικῶν ἐθίμων καὶ ἡ ἀνεμπόδιση παρουσίαση στὴν Πύλη γιὰ παράπονα τῶν καταπιεσμένων πολιτῶν, ἐνῶ ὑπῆρχε καὶ προειδοποίηση γιὰ τιμωρία κάθε ἀνυπακοῆς.

239. Σκιαθίτης [1972], 7-8. Τὴν ὁργάνωση τῆς Δημογεροντίας καὶ τὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν Συμβούλων ἔχει ἀποτυπώσει χαρακτηριστικὰ ἔγγραφο τοῦ Ἐπαρχοῦ στίς 9 Ἰουνίου 1823, μὲ τὸ ὁποῖο ζητοῦσε τὴν ἐκλογὴ Δημογερόντων σὲ ὅλα τὰ χωριά καὶ τίς κωμοπόλεις τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλληνικῆς Διοίκησης, μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῆς Δωδεκανήσου, ποὺ τότε θεωροῦνταν ἑλληνικὲς. Σύμφωνα μὲ αὐτό, κάθε κοινότητα ἔπρεπε νὰ ἐκλέγει ἓνα Δημογερόντα, ἂν εἶχε μέχρι ἐκατὸ οἰκογένειες, δύο μέχρι διακόσιες, τρεῖς μέχρι τριακόσιες καὶ τέσσερις, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ μεγαλύτερες κοινότητες.

240. Σαβοριανᾶκης [2000], 113, 179-187.

241. Καρπαθίου [1969], 185 καὶ Βεργωτῆς [1995], 140-1. Τὸ «Κοινὸ» τῆς Κῶ γιὰ παράδειγμα ὁργανώθηκε τὸ 1843.

242. Παπαχριστοδοῦλου [1994], 408-9. Ἀναλυτικὰ ὁ προεστός μιᾶς κοινότητας, τῆς Ρόδου γιὰ παράδειγμα, εἶχε τὴν ἀρμοδιότητα γιὰ τὴν διάνοιξη καὶ ἐπίσκεψη τῶν δρόμων μὲ «ἀγγαρεία» τῶν χωρικῶν, γιὰ τὴν φροντίδα καὶ τὴν καθαριότητα τοῦ χωριοῦ καὶ γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν ἀγροφυλάκων. Διόριζε τὸν δημόσιο διαλαλητὴ ἢ «τελάλη» γιὰ τίς συγκεντρώσεις καὶ τίς ἀνακοινώσεις καὶ ἔλυε τίς κτηματικὲς διαφορὲς μετὰξὺ τῶν ἀγροτῶν.

Στὴν συνέχεια οἱ κοινότητες ὁργανώθηκαν ἀκόμη περισσότερο καὶ συνεργάστηκαν μεταξύ τους ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ 1876 μάλιστα ἐγκρίθηκε ὁ Κανονισμὸς περὶ τῆς Συνελεύσεως τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας Ρόδου²⁴³. Πρόεδρος τῶν συνελεύσεων ἦταν ὁ μητροπολίτης καὶ μέλη τῆς 16 ἐκλεγμένοι δημογέροντες, τέσσερις ἀπὸ κάθε κοινότητα. Σκοπὸς τῆς συνέλευσης ἦταν νὰ ἀποφασίζει γιὰ τὴν προαγωγή καὶ τὴν βελτίωση ὅλων γενικὰ τῶν «καταστημάτων τῆς Κοινότητος», νὰ διορίζει Ἐφόρους σχολείων, Ἐπιτρόπους Ἐκκλησιῶν, Νοσοκομείων, Νεκροταφείων καὶ κάθε ἄλλου κοινοτικοῦ καταστήματος καὶ νὰ ἐλέγχει τοὺς λογαριασμούς²⁴⁴. Ὁ μητροπολίτης τῆς Κῶ ἐπίσης προέδρευε τῶν δημογεροντιῶν καὶ ὅλων τῶν Συνεδρίων τῶν προκρίτων τῆς πόλης καὶ τῶν χωριῶν, καθὼς καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Δικαστηρίων²⁴⁵.

Ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση εἶχε ἐπιπρόσθετα στὴν ἀρμοδιότητά της τὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα τῆς περιοχῆς καὶ τὴν κοινωνικὴ πρόνοια. Τὰ ἔξοδα μετὰ τὸ 1869 καλύπτονταν ἀπὸ δημοτικὲς δαπάνες, ἐνῶ πόρους σχετικούς ἡ κοινότητα ἀντλοῦσε καὶ ἀπὸ τοὺς τελωνειακοὺς δασμούς, τὰ γνωστὰ «Φιλανθρωπικὰ δικαιώματα» ἢ «τοπικὸ δικαίωμα»²⁴⁶. Ἡ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν χρηματοδότηση τῆς ἐκπαίδευσης²⁴⁷, βοήθησε καὶ στὴν χειραφέτηση καὶ τὴν ἀνόρθωσή της, ἐνῶ ἡ συνεργασία τῶν Δημογεροντιῶν καὶ τῶν Ἐπιτροπῶν τῆς Ἐκκλησίας τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ τοὺς κώδικες τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου. Συχνὰ ἔδιναν δάνεια στὶς Δημογεροντίες γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τους²⁴⁸. Μερικὲς φορές οἱ ἴδιες οἱ ἐπιτροπὲς σὲ συνεργασία μὲ τὶς Δημογεροντίες ἔβρισκαν τρόπους γιὰ ἀποπληρωμὴ τῶν χρεῶν τους

243. Βεργωτῆς [1995], 143. Ἡ ὀρθόδοξη κοινότητα Ρόδου ἀποτελεῖτο ἀπὸ τέσσερις συνοικιακὲς περιφέρειες, τῆς Μητρόπολης (μὲ τὴν Ἁγία Ἀναστασία), τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (μὲ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη), τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (μὲ τὸν Ἅγιο Νικόλαο καὶ τὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Κάτω, τὸν Καμένο καὶ τοῦ Νιοχωριοῦ).

244. Βεργωτῆς [1995], 143-149, 153. Τὸ 1879 τὰ μέλη περιορίζονται σὲ 12, τρία ἀπὸ κάθε κοινότητα. Τὸ 1893 ἀποφασίστηκε νὰ γίνεται ἀπὸ τὴν συνέλευση καὶ ἡ ἐκλογή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μικτοῦ δικαστηρίου καὶ τὸ 1895 μετονομάστηκε ἡ Συνέλευση σὲ Δημογεροντία μὲ τριετὴ θητεία.

245. Χατζηβασιλείου [1990], 380-1.

246. Φραγγόπουλος [1995], 136, Βαρδαμίδης [1948], 103-104.

247. Βεργωτῆς [1995], 141. Τὸ 1862, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀρχιερατικὴ ἐπιχορήγηση τῆς κοινότητος τῆς Ρόδου ἀνῆλθε σὲ 12.000 γρόσια.

248. Κώδικας Σορωνῆς [1858], τὸ 1908, 139 γρ., Κώδικας Ἀγίου Ἰσίδωρου [1858], τὸ 1901, 145 γρ., τὸ 1907, 582, 20 γρ., τὸ 1909, 190 γρ., τὸ 1910, 1102 γρ., τὸ 1911, 1102 γρ. καὶ τὸ 1908 γιὰ διπλότυπα ληξιαρχικῶν Βιβλίων 447 γρ., Κώδικας Καλάθου [1858], τὸ 1912-1913, γιὰ ἐπιδιόρθωση ὑδάτων τοῦ χωριοῦ 381, 20 γρ., Κώδικας Ἀσκληπιοῦ [1858], τὸ 1912 γιὰ κοινοτικὲς ἀνάγκες 657 γρ., Κώδικας Ἀρνίθας [1858], τὸ 1905 δάνειο στὴν Δημογεροντία 60 γρ.

πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν²⁴⁹, καὶ ἀκόμη γιὰ χρηματοδότηση κοινοτικῶν ἔργων καὶ κατασκευὴ κοινοτικῶν κτιρίων²⁵⁰.

Οἱ ἐλευθερίες, ποὺ ἦταν ἀπότοκα τῶν μεταρρυθμίσεων τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, καὶ ἡ ἐνίσχυση τοῦ ρόλου τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης ἐπέτρεψαν τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε σὲ πολλὲς περιπτώσεις νὰ εἶναι ζηλευτή. Τὴν ἴδια περίοδο ἡ λήψη πρωτοβουλιῶν ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς πολίτες, μὲ τὴν δημιουργία τῶν Ἐφορειῶν τῶν Σχολῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν παράλληλη πάντα ἐνίσχυση τῶν οἰκονομικῶν ἰσχυρότερων ἐνοριακῶν ἐπιτροπῶν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μὲ τοὺς τοπικοὺς εὐεργέτες, συνέβαλε στὴν ἀναβάθμιση τῆς παιδείας.

Τὰ ὑγειονομικὰ μέτρα κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἦταν πολὺ χαλαρὰ καὶ οἱ μεταδοτικὲς ἀσθένειες γνώρισαν ἰδιαίτερη ἐξαρση²⁵¹. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θεσμοῦ τῶν Δημογεροντιῶν τὸν 19ο αἰῶνα συνετέλεσε καὶ στὴν ἀντίστοιχη βελτίωση τῆς ἱατροφαρμακευτικῆς περίθαλψης, ἀλλὰ καὶ πρόληψης τῶν μεταδοτικῶν ἀσθενειῶν²⁵². Οἱ Δημογεροντίες ἀνέπτυξαν ἓνα αὐτόνομο σύστημα μὲ κοινοτικούς γιατροὺς καὶ φαρμακεῖα, ποὺ ἀρκοῦσε γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀσθενέστερων στρωμάτων, μὲ δωρεὰν ἱατροφαρμακευτικὴ περίθαλψη²⁵³. Στὸ τελευταῖο

249. Κώδικας Ἀσκληπιοῦ [1858]. Στὴν θεώρηση τῶν λογαριασμῶν βρέθηκε τρόπος γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ χρέους τῆς κοινότητος ἀπὸ 1.678 γρόσια, ποὺ ὀφείλε στὴν Ἐκκλησίαν, νὰ πουληθεῖ τὸ σιτάρι, ποὺ μαζεύτηκε.

250. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Τὸ 1901 ἀποφασίστηκε ἡ ἀνοικοδόμηση «ἐκ βάρων κατὰ τὸ σχέδιον καλοῦ ἀρχιτέκτονος τοῦ κρηνησθέντος σφαγείου», γιὰ νὰ μὴ στερεῖται ἡ κοινότης τῶν προσδῶν, ἀπαραίτητων «πρὸς συντήρησιν τῶν κοινῶν», μὲ ἐπιστάσιαν τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἔγκριση τῆς μητρόπολης. «Τὰ χρήματα θὰ βάλλει τὸ ταμεῖο τῆς ἐκκλησίας ἐκτὸς ἀπὸ 3.000 γρόσια, ποὺ θὰ δανείσουν ἄτοκα οἱ Ἀναστάσιος Οἰκονομίδης καὶ Ἀριστείδης Παρασκευᾶς μισά-μισά».

251. Σαβοριανάκης [2000], 77-78, 80-82, Efthymioy [1988], 54, 56-57.

252. Κογιόπουλος [2005], 124, 158-163, Σκιαθίτης [1977], 236-8, Παπαχριστοδούλου [1994], 476-7 καὶ Σαβοριανάκης [2000], 82, Κωστοπούλου [2005], 119-127. Στὰ «τουρκοκρητικά», κοντὰ στὴν πόλη τῆς Ρόδου, στὴν θέση τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης ἡ Λωβαρίτισσας, ἦταν συνήθως ἀπομονωμένοι οἱ λεπροὶ τῆς Ρόδου. Στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Κῆ καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ποταμοῦ τῆς Ἀναβολιάς, λειτουργοῦσε λαζαρέττο. Στὸ Μουράγιο τῆς Σύμης (στὴν θέση τοῦ ἰταλικοῦ διοικητηρίου) ἐλέγχονταν ὅσοι ἔρχονταν ἀπὸ ταξίδι στὸν Γυαλὸ καὶ στὰ λαζαρέττα στὴν θέση Ἀλεθινῆ, στοὺς μύλους, ὅσοι ἔρχονταν ἀπὸ τὸ Πέδι. Στὸ ἀκατοίκητο νησάκι τῆς Νήμου, κοντὰ στὴν Σύμη, ἰδρύθηκε τὸ 1869 ἀπὸ τὴν Δημογεροντίαν Σύμης λεπροκομεῖο. Τὸ λεπροκομεῖο τῆς Καλύμνου ἰδρύθηκε ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Βουβάλη στὸ Λαφάσι. Ἡ Δημογεροντία τῆς Λέρου εἶχε ὀργανώσει ὑγειονομικὸ φυλάκιο στὸ λιμάνι, γιὰ ἔλεγχο τῶν ἐπιδημιῶν.

253. Σκιαθίτης [1972], 15-19 καὶ Σκιαθίτης [1977], 238-243, Βαρδαμίδης [1948], 84-86, Φραγγόπουλος [1995], 63-68, 124, 131, 136, 142-3, Κωστοπούλου [2005], 119-127, 159-162, 197-199. Ἡ Δημογεροντία τῆς Σύμης διέθετε ἀρχικὰ ἓναν γιατρό, ἀργότερα δύο μέχρι τρεῖς γιατροὺς καὶ φαρμακεῖο, τὸ Καστελλόριζο εἶχε 2 γιατροὺς καὶ ἓνα φαρμακοποιό, ἡ Λέρος προσλάμβανε μέχρι τέσσερις γιατροὺς καὶ μιὰ μαῖα, ἐνῶ τὸ Κοινοτικὸ Φαρμακεῖο τῆς, δίπλα στὸ μέγαρο τῆς Δημογεροντίας, ἦταν μετοχικό.

τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα ὀργανώθηκαν καὶ τὰ πρῶτα νοσοκομεῖα στὴν Ρόδο²⁵⁴ καὶ στὴν Κῷ²⁵⁵, ἐνῶ στὴν Σύμη λειτουργοῦσαν δύο κλινικὲς²⁵⁶, τὰ πρῶτα εὐαγγῆ ἰδρύματα τῆς Ρόδου²⁵⁷ καὶ τὰ ἱαματικά λουτρά τῆς Νισύρου²⁵⁸.

Σὲ κάθε νησί βεβαίως, ἀνάλογα μὲ τὶς ἰδιαιτερότητές του, ἡ ὀργάνωση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης εἶχε διαφοροποιήσεις. Ἰδιαίτερη ἐξέλιξη εἶχε ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση τῶν νησιῶν, ποὺ ἀναπτύχθηκαν περισσότερο ἀπὸ τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο καὶ τὴν σπογγαλιεία, ὅπως ἡ Σύμη, ἡ Κάλυμνος, ἡ Λέρος καὶ τὸ Καστελλόριζο: Ἡ Δημογεροντία τῆς Σύμης ἀποτελεῖτο ἀπὸ δύο Δημογέροντες καὶ ἀργότερα Δημάρχους καὶ δώδεκα Συμβούλους, τοὺς ὁποίους ἐξέλεγαν διακόσιοι περίπου ἀντιπρόσωποι, ἐπιλεγμένοι ἀπὸ κάθε ἐνορία σὲ συνέλευση, ποὺ καλοῦσαν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ ναοῦ²⁵⁹. Ἡ αὐτοδιοίκηση τῆς Καλύμνου καὶ τῆς Λέρου διαφοροποιήθηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς «Τετρανήσου», ἐνῶ τὸ 1836 συστάθηκε στὴν Πάτμο Γενικὴ Δημογεροντία μὲ ὁμόθρησκο διοικητή, καὶ στὰ ἄλλα νησιά συστάθηκαν κατὰ τόπους Δημαρχίες. Τὴν περίοδο 1832-1869 ἡ Δημογεροντία τῆς Λέρου ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὸν Δήμαρχο ἢ Πρωτόγερο καὶ 11-12 συμβούλους, ποὺ ἐξέλεγαν κάθε χρόνο οἱ κάτοικοι σὲ γενικὴ συνέλευση στὴν ἐκκλησία. Τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1869-1912) μάλιστα λειτουργοῦσαν μὲ εἰδικούς κανονισμούς²⁶⁰. Ἡ Δημογεροντία Καστελλόριζου, τὸ «Πελετιὲ μεζιλίς», εἶχε 5 ἄμεσα ἐκλεγμένους συμβούλους ἄμισθι μὲ διητὴ θητεία καὶ οἱ ἐκλογὲς γίνονταν κάθε δεῦτερο Φεβρουάριο μὲ καθολικὴ ψηφοφορία²⁶¹.

254. Κογιόπουλος [2005], 24-28, 86-90. Τὸ 1889 δημιουργήθηκε τὸ πρῶτο νοσοκομεῖο στὸν κήπο τοῦ Παλατιοῦ τοῦ Μεγάλου Μαγίστρου, μὲ πρωτοβουλία καὶ δωρεὲς τοῦ Ἀγγλοῦ εὐεργέτη Henry Ducci, ποὺ λειτούργησε μέχρι τὸ 1926 καὶ νοσηλευε καὶ στρατιῶτες.

255. Κογιόπουλος [2005], 125 καὶ Σαβοριανάκης [2000], 57. Τὸ 1877 ἄρχισε ἡ κατασκευὴ τοῦ Δημοτικοῦ Παντελόγειου καὶ Σταματιάδειου νοσοκομείου τῆς Κῷ κοντὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ Φόρου. Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα κατασκευάστηκε στὴν Κῷ καὶ ὑγειονομεῖο.

256. Κογιόπουλος [2005], 174. Ἡ κλινικὴ τοῦ Γ. Παχωποῦ καὶ ἡ γυναικολογικὴ κλινικὴ Π. Δηλμπεράκη.

257. Κογιόπουλος [2005], 48-9 καὶ 69-79, ὅπως τὸ ὀρφανοτροφεῖο καὶ τὸ γηροκομεῖο «Ospizio Ducci».

258. Κογιόπουλος [2005], 205-209, 210-212, Λογοθέτης [2001], στὸ Μαντράκι καὶ στοὺς Πάλους.

259. Σκιαθίτης [1972], 8-19. Τὸ 1863 ἄλλαξε ὁ τρόπος ἐκλογῆς τῶν δύο Δημάρχων, τοῦ ἐνὸς γραμματέα καὶ τῶν Συμβούλων, ποὺ ἀριθμοῦσαν ὄχι περισσότερους ἀπὸ ὀκτὼ ἀντιπροσώπους.

260. Κωστοπούλου [2005], 34-41, 47-53, 60-63, 107-147, Φραγγόπουλος [1995], 77-91. Ἡ Δημογεροντία τῆς Καλύμνου λειτουργοῦσε μάλιστα μὲ εἰδικὸ «Κανονισμό τῆς Δημογεροντίας» τοῦ 1894, ἐνῶ ἡ Δημογεροντία Λέρου τὸ 1891 συνέταξε κανονισμό γιὰ πολεοδομικά θέματα «περὶ τοῦ πλάτους τῶν ὁδῶν τῆς πόλης (ἔξι πῆχες) καὶ τῶν χωραφῶν» καὶ γιὰ τὴν οἰκολογικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἀρόσιμης γῆς.

261. Βαρδαμίδης [1948], 95-102.

Κύριο μέλημα της τοπικής αυτοδιοίκησης τῶν νησιῶν, ποὺ βασίστηκαν στὴν γεωργία, ἦταν ἡ συλλογὴ τῶν φόρων καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐξόδων τῶν κοινοτήτων, ὅπως στὴν Κάρπαθο καὶ στὴν Τήλο. Σὲ κάθε κοινότητα τῆς Καρπάθου μετὰ τὸ 1855 τὰ εἰσοδήματα καὶ ἡ φορολογία ἀναπροσαρμόζονταν κάθε χρόνο, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀλλαγές τῶν κα- τοίκων καὶ τὰ πρόσθετα ἐξοδα τῆς Κοινότητος, δηλαδὴ τὴν ἀποζημίω- ση τοῦ προεστοῦ, τοῦ «δραγάτη» (= ἀγροφύλακα), τὴν ἐπιχορήγηση τοῦ δεσπότη καὶ τὸν σχολικὸ φόρο²⁶². Ἡ Δημογεροντία τῆς Τήλου τὸν 19ο αἰ. ἀπαρτιζόταν ἀπὸ τοὺς προεστοὺς μὲ τὸν «μουχτάρη» γιὰ δήμαρχο καὶ ἐκλεγόταν καὶ ἀπολογεῖτο κατ' ἔτος. Ἡ φτώχεια τοῦ νησιοῦ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς μισθοδοσίας καὶ τῶν ἱερέων ἀπὸ τὴν κοινότητα²⁶³.

Ἀλλὰ καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία ἡ καλὴ ὁργάνωση τῆς αὐτοδιοίκησης ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ὀρθόδοξων κοινοτήτων. Ὁ Δήμαρχος τῆς Σπάρτης ἦταν διορισμένος μὲ δώδεκα συμβούλους, ἄλλοι *ex officio* καὶ ἄλλοι αἵρετοὶ κάθε δύο χρόνια, ἀπὸ τοὺς φορολογούμενους μὲ περισσότερα ἀπὸ 150 γρόσια ἑτησίως. Οἱ δύο σύμβουλοι ἀπὸ τοὺς δώδεκα ἦταν Ἑλληνες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας ἦταν ὁ μητροπολίτης ἢ ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος. Ἡ δημιουργία στὴν Σπάρτη τῆς Δημογεροντίας τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος ἀπετέλεσε μοχλὸ ἀνάπτυξής της. Κάθε μα- χαλᾶς ὅμως εἶχε πρόεδρο τὸν «μουχτάρη». Ἡ Σπάρτη εἶχε 24 μαχαλάδες τουρκικοὺς, 4 ἑλληνικοὺς²⁶⁴ καὶ ἓνα ἀρμένικο. Ἀρχικὰ ἡ Δημογεροντία τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος ἦταν δωδεκαμελής (τρία μέλη ἀπὸ κάθε συνοικία), ποὺ κατοχυρώθηκε μὲ τὸ καταστατικὸ τοῦ 1861²⁶⁵ καὶ ἀργότερα ἀποτε- λεῖτο ἀπὸ 8 μέλη, 2 ἀπὸ κάθε συνοικία, μὲ διετὴ θητεία καὶ δυνατότητα ἐπανεκλογῆς²⁶⁶.

262. Μιχαηλίδης-Νουᾶρος [1940], 519-544.

263. Κουτελάκης [2008], τ. α', 401-12. Τὰ ἐξοδα ἦταν τό «μακτού», οἱ μισθοὶ τῶν δασκάλων, τῶν ἱερέων, τοῦ γιατροῦ, τῶν προεστῶν, τῶν Τούρκων χωροφυλάκων καὶ τῶν «ὑπηρετῶν» τῆς κοινότητος, καθὼς καὶ τὰ «κανονικὰ τοῦ δεσπότη» καὶ τὸ ἐμβατικίον (δι- καιώματα ἀπὸ γάμους καὶ ἀρραβῶνες) πρὸς τὴν μητρόπολη τῆς Ρόδου, ποὺ τὰ ἐπωμιζόταν ἡ κοινότητα. Τὰ ἔσοδα προέρχονταν ἀπὸ τὴν φορολογία τῶν ζώων καὶ τὰ πρόστιμα γιὰ τὶς παραβάσεις.

264. Σαπουντζάκης [2007], 30-31. Οἱ ἑλληνικοὶ μαχαλάδες ἦταν: ὁ Ἀπάνω μαχαλᾶς μὲ τὸν ναὸ τῶν Εἰσοδίων, ὁ Κάτω μαχαλᾶς μὲ τὸν ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν, τῆς Μητροπόλεως μὲ τὸν ναὸ τῆς Γέννησης καὶ τοῦ Ἑμριε μὲ τὸν ναὸ τῆς Κοίμησης.

265. Σαπουντζάκης [2007], 30-31 καὶ Βογιατζόγλου [1997], 12-14. Ἡ ἐτήσια Γενικὴ Συνέλευση, ἡ ὁποία ἐξέλεγε ὅλα τὰ μέλη τῶν ὀργάνων καὶ τῶν Δημογερόντων γινόταν τὴν τελευταία Κυριακὴ τοῦ Φεβρουαρίου ἀπὸ ὅλους τοὺς φορολογούμενους χριστιανοὺς μὲ ἔσοδα περισσότερα ἀπὸ 100 γρόσια καὶ ἄνω τῶν 30 ἐτῶν. Ἡ ἐγκατάσταση τῶν νέων ἀρχῶν γινόταν στὶς 21 Μαΐου.

266. Σαπουντζάκης [2007], 30-31. Τοὺς δημογέροντες διορίζει ἓνα ἐκλεκτορικὸ σῶμα ποὺ ἀποτελεῖτο ἀπὸ τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ Δημογέροντες, τοὺς σχολικοὺς ἐφόρους καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἐπίτροπους. Ἡ Δημογεροντία ἔλυνε τὶς διαφορὰς τῶν πολιτῶν, καθόριζε

Ἡ Τοπικὴ Αυτόδιοίκηση στὴν Ἰταλοκρατία

Τὴν πρώτη περίοδο μετὰ τὴν κατάπλευση τοῦ ἰταλικοῦ στόλου τὸ 1912 οἱ Ἰταλοὶ ἐπέτρεψαν νὰ λειτουργεῖ κανονικὰ ἡ τοπικὴ αυτόδιοίκηση τῶν νησιῶν²⁶⁷. Στὰ νησιά Χάλκη, Κάλυμνο, Κάσο, Κάρπαθο, Καστελλόριζο, Ἀστυπάλαια, Λέρο, Νίσυρο, Πάτμο, Σύμη καὶ Τήλο, μέχρι τὸ 1930 διατηρήθηκαν οἱ ἐκλεγόμενες ἀπὸ τοὺς κατοίκους Δημογεροντίες καὶ δὲν διαταράχθηκαν τὰ προνόμια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας μὲ τὶς φορολογικὲς ἀπαλλαγές²⁶⁸.

Μὲ διάταγμα τοῦ 1920 ἐμφανίστηκε ἡ πρώτη ἐπέμβαση στὰ σχήματα ἐξουσίας τῶν Δήμων ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ διοικητὴ γιὰ διορισμὸ Ἰταλοῦ Δημάρχου τῆς Ρόδου καὶ 4 συμβούλων ἀντιπροσώπων ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες κοινότητες (τὴν λατινικὴ, τὴν ὀρθόδοξη, τὴν μουσουλμανικὴ καὶ τὴν ἰσραηλιτικὴ). Οἱ Δήμοι καὶ οἱ Κοινότητες χωρίστηκαν σὲ 4 κατηγορίες μὲ διάταγμα τοῦ 1927. Τὸν Δήμαρχο ὅμως διόριζε ὁ κυβερνήτης ἐπιλέγοντας ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς συμβούλους, καὶ οἱ ἀποφάσεις ἀποκτοῦσαν ἰσχύ, ἂν ἐπικυρώνονταν ἀπὸ τὸν κυβερνήτη²⁶⁹. Τὸ 1933 διπλασιάστηκαν οἱ σύμβουλοι. Οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Δήμου ἦταν τὸ ληξιαρχεῖο, ἡ καθαριότητα τῆς πόλης, ὁ φωτισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν δρόμων καὶ τῶν ὑδραγωγείων, τὰ θέματα τῆς υγείας καὶ τὸ πολιτικὸ νοσοκομεῖο, τὸ σῶμα τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας καί, τέλος, τὸ φιλανθρωπικὸ ἔργο. Οἱ παρεμβάσεις στὴν τοπικὴ αυτόδιοίκηση πλέον ἦταν σοβαρές. Στὰ χωριά ὁ διοικητὴς ἐπέλεγε ἓναν ἢ δύο Δημάρχους σὲ κάθε κοινότητα ἀπὸ τοὺς προτεινόμενους, ποὺ εἶχαν ἐπιλέξει οἱ συγχωριανοὶ τους, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν βεβαίως τὶς ὁδηγίες τοῦ κυβερνήτη²⁷⁰.

τὸν φόρο τῶν Ἑλλήνων, φρόντιζε γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν μαγαζιῶν καὶ τῶν σπιτιῶν μὲ νυχτοφύλακες, ἐξέδιδε ταυτότητες, ρύθμιζε τὰ κληρονομικὰ, τὶς συζυγικὲς διαφορὲς καὶ τὰ προικοσύμφωνα, συγκέντρωνε τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐκκλησίας καὶ τὶς δωρεὲς καὶ ἐκμεταλλευόταν τὰ κοινοτικὰ καταστήματα (2 λουτρά, 1 καφενεῖο, 1 πτωχοκομεῖο καὶ ἀκίνητα στὴν Σμύρνη).

267. Φραγγόπουλος [1995], 161-173. Οἱ παλιοὶ αὐτοκρατορικοὶ φόροι συλλέγονταν ἀπὸ τὴν Δημαρχία. Εἰδικὴ ἐπιτροπὴ συνέστησε Τελωνεῖο, Ὑγειονομεῖο, Ταχυδρομεῖο, Χωροφυλακὴ, ἐξέλεξε δικαστὲς γιὰ τὸ Πρωτοδικεῖο, ἀποφάσισε τὴν σύσταση Ἀνώτατου Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Πολιτείας τῆς Καλύμνου καὶ ἄλλαξε τὸν τίτλο τῆς Δημογεροντίας σὲ Δημαρχεῖο.

268. Τσιρπανλῆς [1998], 231-238.

269. Τσιρπανλῆς [1998], 234-5. Οἱ δήμοι Ρόδου καὶ Κῶ, ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, ἀνῆκαν στὴν β' κατηγορία, ὅπως καὶ ἡ Κάλυμνος, ἡ Σύμη καὶ τὸ Καστελλόριζο, λόγω ἰδιαίτερης σημασίας, μὲ 11 συμβούλους καὶ πρόεδρο τὸν Δήμαρχο, οἱ κοινότητες μὲ περισσότερους ἀπὸ 300 κατοίκους στὴν γ' κατηγορία, μὲ 6 συμβούλους καὶ πρόεδρο τὸν Δήμαρχο, καὶ οἱ κοινότητες μὲ λιγότερο ἀπὸ 300 κατοίκους σὲ δ' κατηγορία μὲ 4 συμβούλους καὶ πρόεδρο τὸν Δήμαρχο.

270. Τσιρπανλῆς [1998], 231-238. Τὸν Δήμαρχο καὶ ἓνα Ἀντιδήμαρχο διόριζε πλέον

Ἡ Ἑλλάδα ἐνίσχυε οἰκονομικὰ τὴν Ἑλληνορθόδοξη ἐκπαίδευση στὰ Δωδεκάνησα, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἱταλοκρατίας, μὲ χρήματα, ποὺ ἐστελνε στὴν πρεσβεία καὶ αὐτὴ στὴν μητρόπολη, ἢ ὅποια τελικὰ πλήρωνε τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ καὶ τὰ ἄλλα ἐξοδα τῶν σχολείων. Ἡ ἰταλικὴ διοίκηση γρήγορα ἀντιλήφθηκε ὅτι τὸ κλειδί γιὰ τὸν ἐξιταλισμὸ τῆς Δωδεκανήσου βρισκόταν στὴν παιδεία καὶ στὴν καθιέρωση τῆς ἰταλικῆς γλώσσας στὰ σχολεῖα τῶν νησιωτῶν. Ἡ εἰσαγωγὴ ἰταλικῆς γλώσσας στὰ γαλλικά, στὰ τουρκικὰ καὶ στὰ ἐβραϊκὰ σχολεῖα τῆς Ρόδου ἦταν εὐκόλη καὶ ἡ ἴδρυση ἰταλικῶν σχολείων ἄρχισε τὸ 1917-8. Στὴν συνέχεια, ἀντιλαμβανόμενη τὸν οὐσιαστικὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὴν παιδεία καὶ στὴν χρηματοδότησή της, προχώρησε στὴν δημιουργία τοῦ σχολικοῦ κανονισμοῦ τοῦ 1926, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἀπαγόρευσε στὴν Ἐκκλησία νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐκπαίδευση. Οἱ διδάσκοντες δὲν ἔπρεπε νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πολιτικὴ (τὴν ἑλληνικὴ προπαγάνδα). Ἐπιβαλλόταν ὡς ὑποχρεωτικὴ ἡ διδασκαλία τῆς ἰταλικῆς. Καθιερώνονταν κρατικὲς ἐξετάσεις (μετὰ τὶς ἀπολυτήριες τῶν ἑλληνορθόδοξων σχολείων) καὶ ἰδρυόταν Διδασκαλεῖο, ποὺ θὰ χορηγοῦσε τὰ πτυχία στοὺς δασκάλους²⁷¹. Ἡ Ἐκκλησία τόσο στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅσο καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς, συνέχισε τὴν συνεργασία μὲ τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση μὲ πρωταρχικὸ στόχο τὴν στήριξη τῆς παιδείας καὶ τὴν ἐνίσχυσή της. Ἔτσι ἡ συνεργασία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης καὶ τὰ θετικὰ γιὰ τὴν κοινωνία ἀποτελέσματά της σταμάτησαν τὸ 1930. Φυσικὰ πάντα ὑπῆρχε τὸ περιθώριο, ὅταν ἡ κοινότητα δὲν μπορούσε νὰ ἀντεπεξέλθει στὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις της, νὰ τὶς καλύπτει ἡ Ἐκκλησία, ὅπως φαίνεται καὶ στὴν παρατιθέμενη ἀπόφαση τῶν Τριαντῶν²⁷². Ἡ Ἐκκλησία

ὁ Ἰταλὸς κυβερνήτης, διαλέγοντας ἀρχικὰ ἀνάμεσα στοὺς συμβούλους, ποὺ μπορούσαν ἀργότερα νὰ εἶναι καὶ κυβερνητικοὶ κομισάριοι καὶ οἱ ἀποφάσεις ἀποκοτοῦσαν ἰσχύ, ἀν ἐπικυρώνονταν ἀπὸ τὸν κυβερνήτη.

271. Σαρπανλῆς [1998], 95, 143-150.

272. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Ἀπόφαση τοῦ μητροπολίτη Ἀπόστολου στὶς 17 Αὐγούστου 1930. «Κατόπιν τῶν ὑπ' ἀρ. 52 καὶ 53 Κυβερνητικῶν διαταγμάτων τοῦ 1930, τὸ Κοινοτικὸν Ταμεῖον ἀποσπᾶται τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἀποτελεῖ ἰδιαιτέρον ταμεῖον ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς Κυβερνήσεως. Συνεπῶς οἱ πόροι τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμεῖου οἱ μὴ καθαρῶς Ἐκκλησιαστικῆς φύσεως (οἷον τὸ δικαίωμα τοῦ στατήρος, τὸ τοῦ Σφαγείου καὶ πᾶν ἄλλο τοπικὸν δικαίωμα) ὡς καὶ τὰ Σχολικὰ δικαιώματα περιέρχονται εἰς τὸ Κοινοτικὸν Ταμεῖον, τὸ ὁποῖον ἀναλαμβάνει καὶ τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν τῶν διδασκάλων καὶ πᾶσαν ἄλλην Σχολικὴν καὶ Τοπικὴν καὶ ἐν γένει μὴ καθαρῶς Ἐκκλησιαστικὴν δαπάνην. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Ταμεῖον ἀπαλλασσόμενον τούντεῦθεν τῶν δαπανῶν τούτων, ἀναλαμβάνει τούντεῦθεν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ παρέχει εἰς τὸ Κοινοτικὸν Ταμεῖον μηνιαίαν συνδρομὴν ὑπὲρ τῶν Σχολῶν ἐκ λιρετ. (1500) χιλίων πεντακοσίων ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως ἡ Δ/χία βοηθήσει εἰς τὴν εἰσπραξίν τῶν πόρων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμεῖου καὶ ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι τὸ Δημαρχικὸν Συμβούλιον δὲν θὰ ἐπιβάλλῃ Σχολικὰ Τέλη, διότι ἄλλως θὰ ἐλαττοῦται τὸ ὡς ἄνω ποσὸν ἀναλόγως τῶν ἐπιβληθησομένων τελῶν». Ἀντίστοιχες

μέ τις Έπιτροπές της συνέχισε την συνεργασία της με την τοπική αυτοδιοίκηση και συμμετείχε στην είσπραξη των δημοτικών προστίμων, για παράδειγμα των Τριαντών, από το 1902 έως το 1930, και των εσόδων από τα «κανταριάτικα» και τα «κεφαλιάτικα», αλλά και τις εισπράξεις του δημοτικού γιατρού, από τις ρήτρες από το Δημαρχείο, από τα «Άνθηλια», (τοπική γιορτή της Άνοιξης, που γινόταν κατά τον μήνα Μάιο και διατηρείται μέχρι σήμερα)²⁷³. Αργότερα, με κυβερνητικό διάταγμα του 1937 του De Vecchi, εξομοιώθηκαν τα κοινοτικά με τα ιταλικά σχολεία. Η ελληνική έγινε μάθημα προαιρετικό και διδασκόταν χωρίς βιβλία έως την τρίτη τάξη του πενταετούς δημοτικού σχολείου. Οί Έλληνες δάσκαλοι υποχρεούνταν να μιλούν και να διδάσκουν στα ιταλικά, διαφορετικά απολύονταν. Άρκετοι έφυγαν στο έλεuthero ελληνικό κράτος ή στην Αίγυπτο. Ύπηρχε εύτυχως ή δυνατότητα οργάνωσης κατηχητικών, που εξέλιχτηκαν σε κρυφά σχολεία, ειδικά για τους μικρούς Έλληνες μαθητές. Ο κυβερνήτης είχε το δικαίωμα να κλείσει οποιοδήποτε ιδιωτικό σχολείο, ενώ εισάχθηκε άκόμενη και το μάθημα της «cultura fascista»²⁷⁴.

Η ιταλική διοίκηση συνέχισε και επέτεινε τον έλεγχο στα υγειονομικά μέτρα, που σταδιακά πέρασαν στην αρμοδιότητά της και εξέδωσε σχετικά διατάγματα για την δημόσια καθαριότητα το 1912 και για τους αγροτικούς γιατρούς το 1914, ενώ το 1923 και το 1930 εκδόθηκαν διατάγματα για το σχέδιο πόλης της Ρόδου και για τα καθήκοντα των Δήμων και της δημοτικής αστυνομίας σχετικά με την αστική και περιαστική υγιεινή. Οί Ίταλοι κατασκεύασαν δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης στην Ρόδο, στην Κω (1916) και στο Λακκί της Λέρου, ενώ στα υπόλοιπα νησιά διατηρήθηκε το ίδιο παλιό σύστημα ύδρευσης. Μέτρα λήφθηκαν (στην Ρόδο και στην Κω) και για κτίρια σφαγείων, νεκροταφεία και για φυλακές. Το 1933, με διάταγμα της ιταλικής διοίκησης, καταργήθηκε ο κοινοτικός γιατρός και εφαρμόστηκε ο θεσμός του κυβερνητικού γιατρού²⁷⁵. Η λειτουργία νοσοκομείων βεβαίως είναι κύριο χαρακτηριστικό της περίθαλψης στα Δωδεκάνησα κατά την ιταλική κατοχή²⁷⁶. Το νησί της Χάλκης επιλέχθηκε από τους Ίταλούς και για ίδρυση λεπροκομείου για τους λεπρούς της Δω-

αποφάσεις καταγράφονται και σε άλλους κώδικες, όπως στον Κώδικα Σορωνής [1858], Απόφαση του 1930, Κώδικας Απολακιάς [1858], Απόφαση του 1930, Κώδικας Μαλώνας [1908], Απόφαση του 1930, Κώδικας Αγίου Ισίδωρου [1858], Απόφαση του 1930, Κώδικας Καλάθου [1858], Απόφαση του 1930, Κώδικας Ασκληπιοῦ [1858], Απόφαση του 1930.

273. Κώδικας Τριαντών [1858].

274. Τσιρπανλής [1998], 163-5.

275. Κογιόπουλος [2005], 24-28, 228-246.

276. Κογιόπουλος [2005], 91-112, 126-131, 138-143, 146, Φραγγόπουλος [1995], 102-115. Όπως το Βασιλικό νοσοκομείο της Ρόδου, το Ίπποκράτειο νοσοκομείο της Κω, τό «Βουβάλειο» νοσοκομείο στην Κάλυμνο και τό νοσοκομείο του Βασιλικού Ναυτικού Λέρου.

δεκανήσου, ενώ η ιταλική διοίκηση αξιοποίησε τὰ λουτρά στην παραλία της Καλλιθέας²⁷⁷.

Με τὸ διάταγμα τοῦ 1937 τὸν Δήμαρχο διορίζε πλέον ὁ κυβερνήτης, ποὺ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ κυβερνητικὸς κομισάριος καὶ ἔτσι ἔλεγχε τὴν ἐφαρμογὴ ὅλων τῶν διαταγμάτων, ὅπως ἡ ὑποχρεωτικὴ ἰταλικὴ ἰθαγένεια. Τότε «ὑπογράφηκε ἡ ληξιαρχικὴ πράξη θανάτου τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης στὰ Δωδεκάνησα»²⁷⁸.

4. Οἰκονομία

Ἡ οἰκονομία τῆς Δωδεκανήσου στὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1750-1912)

Ἡ πάταξη τῆς πειρατείας ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ στόλο στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα καὶ ἡ ἐμπέδωση τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς εἰρήνης συνετέλεσαν στὴν ἀνάπτυξη τῶν νησιῶν. Οἱ ἱστορικὲς συνθήκες, μὲ τὴν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα τῶν ἐλληνικῶν πλοίων στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ποὺ ἐπικράτησε μετὰ τὸ τέλος τῶν ρωσοτουρκικῶν πολέμων καὶ τὴν συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης (1832-1869), ἀλλὰ καὶ τὸ ζωντάνεμα τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, εὐνόησαν τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο κυρίως καὶ γενικότερα τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Παράλληλα αὐξήθηκαν οἱ παραγωγικὲς δραστηριότητες τῆς γεωργίας καὶ τῆς κτηνοτροφίας στὴν ὑπαιθρο, τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα καὶ τῆς βιοτεχνικῆς στὰ μικρότερα, ποὺ συνέβαλαν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Στὰ Δωδεκάνησα οἱ θαλάσσιες μεταφορές, τὸ ἐμπόριο, ἡ ἀλιεΐα καὶ ἰδιαίτερα ἡ σπογγαλιεΐα ὁδήγησαν σὲ μία πρωτοφανῆ ἀνάπτυξη τὶς νησιωτικὲς κοινωνίες. Ἡ ἀνάπτυξη αὕτη βελτίωσε καὶ τὴν ποιότητα ζωῆς τῶν κατοίκων τους. Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση ἀνέλαβαν πρωτοβουλίες. Ἡ παιδεία καθιερώθηκε καθολικὰ μὲ ἵδρυση νέων σχολείων καὶ μὲ ὀνομαστοὺς δασκάλους. Ἡ ὑγεία καὶ ἡ περίθαλψη ἦταν μέλημα τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν μὲ δημοτικὰ φαρμακεῖα καὶ γιατροὺς. Κτίστηκαν νέοι οἰκισμοὶ μὲ σύγχρονα σπίτια, δρόμους καὶ δίκτυα ὑποδομῆς. Τὰ λιμάνια ἐκσυγχρονίστηκαν καὶ ὁργανώθηκαν μὲ τελωνεῖα.

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἡ τοπικὴ οἰκονομία τῆς Ρόδου ἦταν προσανατολισμένη στὴν γεωργία, ἐνῶ μόνο ἡ Πάτμος ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ μοναστηριακό, ἐκπαιδευτικὸ καὶ ἐμπορικὸ κέντρο. Ὡστόσο ἡ Ρόδος ἀνέπτυξε σταδιακὰ καὶ τὴν ναυτιλία. Ἦδη στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώ-

277. Κογιόπουλος [2005], 159-161, 190-204, 214-217.

278. Τσιμπανλῆς [1998], 235-38.

να πολλοί κάτοικοι της Ρόδου, και ιδιαίτερα της Λίνδου, ήταν ναυτικοί και διέθεταν και αρκετά πλοία²⁷⁹, ενώ το λιμάνι και ο ταρσανάς της Ρόδου ανέπτυξαν πλούσια δραστηριότητα, ιδιαίτερα τον 18ο και 19ο αιώνα, που σε συνδυασμό με την αύξημένη γεωργική παραγωγή του νησιού και το εμπόριο την ανέδειξαν σε σημαντικό εμπορικό σταθμό της ευρύτερης περιοχής. Το λιμάνι της Κω επίσης κατά τον 18ο αιώνα προτιμήθηκε συχνότερα από εκείνο της Ρόδου για έλλιμενισμό και άνεφοδιασμό ευρωπαϊκών εμπορικών πλοίων²⁸⁰, ενώ η πλούσια παραγωγή του νησιού σε γεωργικά προϊόντα βοήθησε στο εμπόριο και την ανάπτυξη. Η Κάρπαθος και η Τήλος παρέμειναν γεωργικά νησιά, ενώ η Κάσος με τους ταρσανάδες της επιδόθηκε στην εμπορική ναυτιλία και στην ναυπηγική, ιδιαίτερα τον 18ο και 19ο αιώνα. Η Σύμη και η Κάλυμνος κυρίως και λιγότερο το Καστελλόριζο, η Λέρος και η Χάλκη ανέπτυξαν σπογγαλιευτική και εμποροναυτιλιακή δραστηριότητα κατά τους ίδιους αιώνες. Η Νίσυρος, τέλος, παρέμεινε γεωργική και κτηνοτροφική, αναπτύσσοντας τον 19ο αιώνα και τα θερμά λουτρά της.

Ειδικότερα η Ρόδος και η Κως ως κέντρα της ευρύτερης περιοχής του νοτιοανατολικού Αιγαίου, πρωτοστάτησαν στην πλούσια γεωργική παραγωγή και στο δυναμικό εμπόριο σε συνδυασμό με τα λιμάνια και τους ταρσανάδες τους.

Οι γεωργικές καλλιέργειες της ενδοχώρας του νησιού της Ρόδου, σε συνδυασμό με την εκμετάλλευση των δασών της για την κατασκευή και επισκευή πλοίων στον ταρσανά, και ιδιαίτερα οι εμπορικές δραστηριότητες των εμπειρων ναυτικών της, γνώρισαν την περίοδο αυτή έντυπωση και άνοδο²⁸¹. Ο δυναμισμός του λιμανιού της Ρόδου βοήθησε το εμπόριο των αγροτικών της προϊόντων και αυτών της Καραμανίας με την Αίγυπτο και την Ευρώπη μέσω Σμύρνης²⁸². Ο πληθυσμός της υπαίθρου της Ρόδου αποτελείτο τον 18ο αιώνα κατά 90% από Έλληνες, και το 80% απ' αυτούς απασχολείτο με την γεωργία και την κτηνοτροφία, ενώ το υπόλοιπο 20% με την ναυτιλία, την βιοτεχνία και την βιομηχανία²⁸³. Η βιομηχανία της σαπωνοποιίας, της αλευροποιίας, της οίνοπνευματοποιίας, της ξυλουργίας και της βυρσοδεψίας, όπως και η βιοτεχνία²⁸⁴ ήταν στα χέρια των

279. Τσιρπανλής [2002], 87-90.

280. Σαβοριανάκης [2000], 107.

281. Efthymiou [1988], 212-3, 215, 323. Το τέταρτο του νησιού της Ρόδου καλύπτεται από δάση και οι κάτοικοι από 8 χωριά ήταν κόφτες δένδρων και απασχολούνταν και με την κατασκευή κάρβουνου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.

282. Efthymiou [1988], 218-219, 221-222, 261 και 265-6.

283. Efthymiou [1988], 27, 229.

284. Efthymiou [1988], 237-8. Η Λίνδος παρήγε και έξηγε υφάσματα βαμβακερά και λινά, όπως πουκάμισα και «σπερβέρια» υψηλής ποιότητας και τέχνης.

Ἑλλήνων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ὀρυχείων θειαφιοῦ τῆς Ρόδου, ποὺ ἦταν προνόμιο τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σουλεϊμάν²⁸⁵. Ὁ οἰκονομικὸς ρόλος τῆς πόλης τῆς Ρόδου ἦταν ἐξίσου σημαντικὸς μὲ ἔδρα παζαριοῦ ἢ «τσαρσί»²⁸⁶. Τὸν 19ο αἰῶνα τὰ περισσότερα καταστήματα καὶ τὸ γενικὸ ἐμπόριο στὸ παζάρι τῆς παλιᾶς ἀγορᾶς, τῆς μεσαιωνικῆς πόλης τῆς Ρόδου, ἀνῆκαν σὲ Ἕλληνες. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες κοινότητες τοῦ νησιοῦ, οἱ 800 Ἑβραῖοι καὶ οἱ 50 Ἀρμένιοι, ἔπαιξαν ρόλο στὴν ἐμπορικὴ καὶ γενικότερα στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ρόδου τὸν 18ο αἰῶνα, κυρίως μὲ τὴν Σμύρνη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια²⁸⁷. Ἡ παρουσία προξενικῶν ἀρχῶν στὸ νησί διασφάλιζε τὰ οἰκονομικὰ καὶ ἐμπορικὰ συμφέροντα τῶν χωρῶν τους καὶ δείχνει τὴν ἐμπορικὴ σημασία τῆς Ρόδου καὶ τὴν σπουδαιότητά της ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα²⁸⁸.

Ὁ δυναμισμὸς τοῦ λιμανιοῦ καὶ τοῦ ταρσανᾶ τῆς Ρόδου συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη καὶ στὸ ἐμπόριο τῶν ἀγροτικῶν τῆς προϊόντων καὶ αὐτῶν τῆς Καραμανίας μὲ τὴν Αἴγυπτο κυρίως, καὶ εἰδικὰ μὲ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ποὺ καταλαμβάνει τὸ μισὸ τῆς δραστηριότητάς του τοῦ 18ου αἰῶνα, γεγονὸς ποὺ συνέβαλε καὶ στὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν τουρκικῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν πλοίων. Ἡ Ρόδος τὸν 18ο αἰῶνα ἐμπορεύονταν ἐπίσης καὶ μὲ τὴν Δύση καὶ τὴν Ἀνατολή, τὴν Πόλη, τὴν Ρωσία, τὴν Σμύρνη, τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο. Φυσικὰ τὸ σφουγγάρι, τὸ κύριο δωδεκανησιακὸ προϊόν, πρωτοστατοῦσε στὸ ἐμπόριο τῆς Ρόδου, ποὺ ἐξῆγε κυρίως στὴν Σμύρνη, μέσω τῆς ὁποίας γινόταν τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Εὐρώπη. Ἡ Ρόδος εἶχε ἐπίσης ἐμπορικὲς συναλλαγὲς καὶ μὲ ἄλλα λιμάνια, τὴν Θεσσαλονίκη, τὸ Ναύπλιο, τὴν Ναύπακτο καὶ τὴν Τήνη²⁸⁹. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα χαρακτηρίζονταν ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ναυπηγικὰ κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ σουλτάνου²⁹⁰. Ὁ διοικητὴς τῆς ἐκμεταλλευόταν τὴν ξυλεία τοῦ νησιοῦ

285. Παπαχριστοδοῦλου [1994], σ. 504-5, Efthymioy [1988], 230, 307-10, 239.

286. Σαβοριανᾶκης [2000], 44.

287. Efthymioy [1988], 307-311, 315 καὶ Παπαχριστοδοῦλου [1994], 504-505. Οἱ Ἑβραῖοι ὑπερτεροῦσαν μόνο στὰ ὑφασματοπωλεῖα, ἐμπορεύονταν μὲ τὴν Καραμανία, ἦταν συλλέκτες φόρων γιὰ τοὺς Τούρκους καὶ τοκογλύφοι. Τὸ παράδειγμα τῆς μεγαλύτερης ἐπιχείρησης τῆς Δωδεκανήσου εἶναι τοῦ Hadji Bohor Alhadeff, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1819, μὲ ἀντικείμενο τὸ ἐμπόριο τροφίμων καὶ οἰκιακῶν σκευῶν, ἀκόμη καὶ τὴν ἱδρυση τράπεζας. Οἱ Ἀρμένιοι ἐμπορεύονταν κυρίως μὲ τὴν Σμύρνη καὶ τὸ Χαλέπ τῆς Συρίας κάθε εἶδους ἐμπορεύματα, ἀκόμη καὶ πολυτελῆ ὑφάσματα.

288. Βεργωτῆς [1995], 19-20. Στὴν Ρόδο ὑπῆρχαν προξενεῖα τῆς Ραγούσας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Τοσκάνης καὶ τοῦ βασιλείου τῆς Νεάπολης.

289. Efthymioy [1988], 30, 193-195, 206-7, 222-5, 230, 232-5, 238-9, 241, 242-9, 252, 282 καὶ 323.

290. Βεργωτῆς [1995], 20.

καί της Καραμανίας. Για τις ανάγκες τοῦ ταρσανᾶ της εἰσάγονταν ἀρκετὰ ὑλικά ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ τὰ ἄλλα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας²⁹¹.

Ἡ Ρόδος ἦταν παράλληλα κέντρο διακίνησης κεφαλαίων τὴν ἴδια περίοδο. Ἡ Ρόδος καὶ ἡ Κῶς ἦταν ἔδρες ναυλωτῶν, ἀλλὰ καὶ κέντρο ἐμπορίας πλοίων εὐκαιρίας, ὅπως ἐκείνων, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς πειρατείες μὲ δημόσιους πλειστηριασμούς. Οἱ Τοῦρκοι κεφαλαιοκράτες της δάνειζαν χρήματα στοὺς ἀγρότες μὲ 20% ἐπιτόκιο, γιὰ νὰ τὰ εἰσπράξουν μετὰ τὴν σοδειά, καὶ ἔτσι προαγόραζαν τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή σὲ μέτριες τιμές καὶ μονοπωλοῦσαν τὰ προϊόντα μὲ διαμόρφωση ψηλῶν τιμῶν. Οἱ Τοῦρκοι διοικητὲς ἐξάλλου ἔλεγχαν τὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ καὶ τὴν παράνομη διακίνησή του, μὲ διπλὸ ὄφελος, ἀπὸ τὸν ἔλεγχο καὶ τὰ πρόστιμα τῶν παράνομων φορτίων σιταριοῦ γιὰ παράδειγμα²⁹². Τὸν 19ο αἰῶνα ἐπίσης δραστηριοποιούνταν ξένες καὶ ἐγχώριες ναυτιλιακὲς ἐταιρεῖες στὴν Ρόδο²⁹³.

Ἡ Κῶς τὸν 18ο αἰῶνα ἦταν κυρίως ἀγροτικὴ περιοχή. Παρήγε ἱκανοποιητικὴ ποσότητα σιταριοῦ γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀνάγκες. Διακινούνταν ὅμως καὶ σιτηρὰ τῶν μεγάλων σιτοβολῶνων τῆς Καραμανίας ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Κῶ πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια κυρίως. Τὰ ξερὰ καὶ φρέσκα φρούτα, καθὼς καὶ τὸ κρασί τῆς Κῶ ἔφταναν στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴν Πόλη καὶ ἀκολούθως στὴν Μαύρη Θάλασσα καὶ στὴν Ρωσία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Σμύρνη καὶ τὶς ἄλλες μεγάλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἦταν πρώτη σὲ ἐξαγωγή χυμῶν φρούτων (σὲ βαρέλια), πορτοκαλιῶν καὶ λεμονιῶν, στὴν Πόλη τὸν 18ο αἰῶνα. Ἡ βαρελοποιία ἦταν σημαντικὸς τομέας τῆς βιοτεχνίας καὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ νησιοῦ. Ἡ ξυλεία της (πεῦκα καὶ κυπαρίσσια) δὲν ἀρκοῦσε γιὰ τὸν ταρσανᾶ της καὶ τὴν κατασκευὴ βαρελιῶν καὶ γι' αὐτὸ ἔκανε εἰσαγωγή ἀπὸ τὴν Καραμανία. Ἡ Κῶς ἦταν τὸ πρῶτο λιμάνι μὲ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ συγκέντρωνε ὅλα τὰ προϊόντα τῶν γύρω νησιῶν. Ἡ Κῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Σμύρνη, ἐμπορευόταν καὶ μὲ τὴν Τήνο γιὰ εἰσαγωγή εὐρωπαϊκῶν προϊόντων. Τὸ 1736 στὴν Κῶ ναυλώνονταν πλοῖα γιὰ μεταφορὰ σταφίδων, γεγονός ποὺ δείχνει ὅτι ἦταν ἔδρα ναυλωτῶν²⁹⁴.

Ἡ ὑπερπαραγωγή τοῦ νησιοῦ συνεχίστηκε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ πολλὲς πηγές, ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, σὲ ἀγροτικά, ἀλλὰ καὶ σὲ βιοτεχνικά προϊόντα καὶ μὲ τὸ ναυτικὸ της ἐμπόριο ἔδωσε τὴν δυνατότητα ἐξαγωγῆς τους. Τὸ ἐμπόριο αὐξήσε τὰ κέρδη δέκα περίπου ντόπιων ἐμπόρων καὶ Ἑβραίων ὑφασματέμπορων καὶ τόνωσε τὴν τοπικὴ ἀγορά. Τὸ 1876 ἡ Κῶς διέθετε 28 μεγάλα πλοῖα καὶ 12 σπογγαλιευτικά, γεγονός ποὺ μαρτυρεῖ

291. Efthymioy [1988], 114-5, 210-1, 213, 224-5, 230.

292. Efthymioy [1988], 183-5, 256-257, 261, 262-5, 305-7, 311-313.

293. Βεργωτῆς [1995], 21-3. Αὐστριακὲς, γαλλικὲς, ρωσικὲς, ὀθωμανικὲς, αἰγυπτιακὲς, ἀγγλικὲς καὶ ἐλληνικὲς ἐταιρεῖες περιλάμβαναν καὶ τὴν Ρόδο στὰ ἐμπορικὰ ταξίδια τους στὴν Μεσόγειο ὡς σταθμὸ προσέγγισης καὶ ἐμπορίου.

294. Efthymioy [1988], 205-7, 213-4, 216, 225, 230, 236, 252, 265-6, 304-6.

ὅτι δὲν ὑστεροῦσε καὶ στὴν σπογγαλιεία ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου. Παράλληλα στὸ νησί λειτουργοῦσαν 75 ἀλευρόμυλοι (ἀνεμόμυλοι καὶ ὑδρόμυλοι), 4 ἐλαιοτριβεῖα, 3 βυρσοδεφεῖα, 14 κρασοπωλεῖα, 229 ἐργαστήρια καὶ 15 κλίβανοι²⁹⁵.

Ἡ σπογγαλιεία, τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ναυπηγικὴ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ομάδας ἀπὸ τὰ μικρὰ νησιὰ τῶν Νότιων Σποράδων, ὅπως τῆς Σύμης, τῆς Καλύμνου, τοῦ Καστελλόριζου, τῆς Λέρου καὶ τῆς Χάλκης.

Ἡ οἰκονομία τοῦ νησιοῦ τῆς Σύμης παρέμεινε ἀγροτικὴ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας²⁹⁶, ἂν καὶ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἦταν ἡ σπογγαλιεία καὶ τὸ ἐμπόριο. Μετὰ ἀπὸ μία περίοδο ὕφεσης κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα ἡ Σύμη ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸν 18ο μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Τὸ σφουγγάρι, ποὺ ἐπιδέξια ἀλίευαν οἱ Συμιακοί²⁹⁷, τὸ ἐπεξεργάζονταν καὶ τὸ ἐμπορεύονταν σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη. Μάλιστα οἱ μέθοδοι σπογγαλιείας τὸν 19ο αἰῶνα ἐξελίχτηκαν μὲ σημαντικότερη τοῦ σκάφανδρου²⁹⁸. Οἱ Συμιακοὶ εἶχαν τὴν μεγαλύτερη σπογγαλιεία καὶ ἐμπορία σφουγγαριῶν στὸ Αἰγαῖο μὲ τὰ δικά τους καράβια²⁹⁹. Συμμετεῖχαν ὅμως καὶ στὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν τῆς Καραμανίας³⁰⁰. Στούς ταρσανάδες τοῦ νησιοῦ ἐξάλλου ναυπηγοῦνταν τὰ σπογγαλιευτικὰ τους σκάφη³⁰¹. Αὐτὸ ἔδωσε τέτοια ὥθηση, ὥστε νὰ κατατάσσεται στὰ περισσότερο ἀναπτυγμένα νησιὰ στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα³⁰².

Ἡ Κάλυμνος μὲ τὰ προνόμια, τὴν ἐλεύθερη ἀλιεία τῶν σφουγγαριῶν καὶ τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο στὶς ὀθωμανικὲς θάλασσες καὶ πέρα ἀπ' αὐτές, κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, καὶ εἰδικὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα, ὑπὸ τὴν ρωσικὴ σημαία, ἐμφάνιζε τρομερὴ ἄνοδο, ποὺ χάρισε στὸ νησί πρωτοφανῆ εὐημερία

295. Χατζηβασιλείου [1990], 397-400, Efthymiou [1988], 262. Παρήγε λάδι, κρασί, ρύζι, ἀλλὰ κυρίως φρούτα (σταφύλια, σταφίδες, πεπόνια, καρπούζια, μπανάνες, λεμόνια, πορτοκάλια, σῦκα), ἐξέτρεφε γίδοπρόβατα, πουλερικά, γουρούνια καὶ μεταξοσκώληκες. Παρήγε ἐπίσης καὶ βιοτεχνικὰ προϊόντα, ὅπως μετάξι, σπόγγους καὶ βαρέλια, τῶν ὁποίων ἔκανε ἐξαγωγή.

296. Efthymiou [1988], 214. Ἡ Σύμη παρήγε καὶ ἐμπορεύονταν πάντα ἐκλεκτὸ κρασί, ἐνῶ εἶχε καὶ ἐλιές καὶ σῦκα. Ἐξέτρεφε πολλὰ κοπάδια ἀπὸ κατσίκια καὶ ἐκμεταλλευόταν τὴν ξυλεία τοῦ δάσους.

297. Slot [1977], 157-164.

298. Χαβιαρᾶς [1916], 40-52. Τὸ 1840 Μιχάλης Καρανίκης ἐπινόησε τὴν χρῆση μαρμάρινης πλάκας γιὰ εὐκολότερη κατάδυση τῶν δυτῶν. Τὸ 1864 ὁ Φώτης Μαστορίδης ἐφάρμοσε τὸ σκάφανδρο στὴν σπογγαλιεία.

299. Χαβιαρᾶς [1916], 40-52.

300. Efthymiou [1988], 252, 265-6.

301. Efthymiou [1988], 296, Slot [1977], 134-5, 144-5 καὶ 153-4. Τὰ ἐλαφρὰ καὶ γρήγορα συμακὰ καράβια, τὰ σουμπεκὶ ἢ σουμπερκὶ μὲ ἐννιά σειρὲς κουπιὰ καὶ πανιά, τοὺς ἔκαναν περιζήτητους.

302. Efthymiou [1988], 296, Σαβοριανᾶκης [2000], 103-4.

για τα δεδομένα της εποχής. Παράλληλα αναπτύχθηκε η γεωργία. Μετά το 1842 το εμπόριο των σφουγγαριών ήταν σε άνθηση και περισσότερο την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας (1869-1912)³⁰³.

Το Καστελλόριζο ανέπτυξε μόνο τις ναυτικές και εμπορικές δραστηριότητες³⁰⁴. Οί κάτοικοί του ασκούσαν κυρίως το εμπόριο της ξυλείας και του σιταριού από την Καραμανία προς την Αίγυπτο³⁰⁵. Ο ταρσανάς του νησιού ήταν από τους σημαντικότερους της Δωδεκανήσου. Την πρώτη δεκαπενταετία του 19ου αιώνα το Καστελλόριζο διέθετε 30 καράβια, ενώ την περίοδο 1912-13 τα πλοία του ανέρχονταν περίπου στα 500³⁰⁶. Η αλιεία και το εμπόριο βέβαια των σφουγγαριών ήταν επίσης μία πλουτοπαραγωγική δραστηριότητα των Καστελλοριζιτών, στους οποίους χάριζε πλούσια εισοδήματα³⁰⁷. Άλλα και οί μετανάστες έστελναν παράλληλα πολύ σημαντικά έμβασματα στο νησί³⁰⁸.

Οί άρκετοι κόλποι και τα φυσικά λιμάνια του νησιού της Λέρου δίνουν δυνατότητες προσάραξης πλοίων με όποιονδήποτε καιρό, ενώ οί λιγοστές πεδιάδες εύνοούν την γεωργία, την οποία κατά τον 19ο αιώνα η Δημογεροντία όργάνωσε καλύτερα. Μετά το 1821 αναπτύχθηκαν η ναυτιλία, ή σπογγαλιεία και το εμπόριο. Το 1854 είχε 10-12 μεγάλα πλοία και άλλα τόσα σφουγγαράδικα, πολύ λιγότερα από την Κάλυμνο (130-140). Το 1886-7 είχε δέκα καφενεΐα, δώδεκα άνεμόμυλους και δύο λατομεία, ενώ ή πλατεΐα του Πλατάνου, στο άνοιγμα του λόφου μεταξύ του βουνοΰ και του κάστρου, αναδείχθηκε το κέντρο της πόλης και ή Άγορά. Το 1873 δημιουργήθηκε ή Λεριακή Άδελφότητα του Καΐρου, που ενίσχυσε το εμπόριο και την οίκονομία του νησιού³⁰⁹.

Άν και μικρό και βραχΰδες νησί ή Χάλκη έκμεταλλεύτηκε πάντα τις λιγοστές πεδιάδες του και ή κτηνοτροφία της ήταν πάντα άνεπτυγμένη. Προόδευσε όμως και έφτασε σε ιδιαίτερη άκμή χάρη στην αλιεία των σφουγγαριών και στο εμπόριό τους³¹⁰. Οί κάτοικοι της Χάλκης και οί

303. Φραγγόπουλος [1995], 55-9, 95-101.

304. Βαρδαμίδης [1948], 48-55, 81-91, Χονδρός [2002], 169-186. Το Καστελλόριζο δέν παρήγε παρά μόνο λίγα σταφύλια και σταφίδες, κερΐ και κατράμι, άπαραΐτητο για την έπισκευή των πλοίων, ενώ είχε και 3-4 βοσκούς μουσουλμάνους.

305. Efthymioy [1988], 22, 211, 252, 265-6, 297, 223, Σαβοριανάνκης [2000], 113.

306. Βαρδαμίδης [1948], 67-77 και Καστελλόριζον ό Άκρίτας του νότου [ά.χ.], 48.

307. Efthymioy [1988], 297-299. Η πλούσια ένδυμασία έξάλλου των γυναικών του Καστελλόριζου, με τις γούνες και τα κινέζικα μεταξωτά, άποτελούσε σημαντική ένδειξη αυτού του πλούτου.

308. Βαρδαμίδης [1948], 290.

309. Κωστοπούλου [2005], 67-82, 86-92, 95-97, 127-133, 197-199.

310. Ηλιάδης [1950], τ. Α΄, 102, 151, 231-256. Η Χάλκη παρήγε κριθάρι, σιτάρι, φάβα, ρόβι, σταφύλια, έλιές, σΰκα και κρασί, λάδι και τυροκομικά προϊόντα. Οί κάτοικοι της είχαν μελίσσια και αίγοπρόβατα.

Καλύμνιοι σπογγαλιείς μάλιστα ξεπέρασαν σὲ ἀριθμὸ ἀκόμη καὶ τοὺς Συμιακοὺς στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα³¹¹.

Ἡ οἰκονομία τῶν νησιῶν τῆς Καρπάθου καὶ τῆς Τήλου καὶ λιγότερο τῆς Νισύρου στηριζόταν κυρίως στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία.

Κατὰ τὴν Τουρκοκρατία στὴν Κάρπαθο ἀναπτύχθηκε ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία, βασισμένες στὶς δυνατότητες τοῦ νησιοῦ καὶ λιγότερο ἡ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο³¹². Ἡ Κάρπαθος κατὰ τὸν 19ο αἰώνα παρέμενε κυρίως ἀγροτικὴ περιοχὴ, παρότι διέθετε λιμάνι, ταρσανᾶ, 6-7 γολέτες καὶ ἄλλα μικρότερα πλοιάρια³¹³. Ἔκανε ἐξαγωγή ξυλείας γιὰ τὰ ναυπηγεῖα στὴν Κρήτη. Τὰ σιτηρὰ καὶ ἡ ξυλεία τῆς Καραμανίας διακινούνταν καὶ ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Καρπάθου στὴν Ἀλεξάνδρεια.

Ἡ Τήλος παρήγε τὰ βασικὰ γεωργικὰ καὶ κτηνοτροφικὰ προϊόντα, παραμένοντας ἕνα ἀπὸ τὰ φτωχότερα νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου. Οἱ κάτοικοί της ἀσχολούνταν λιγότερο στὴν ναυτιλία³¹⁴. Ὡστόσο ἡ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη τῶν νησιῶν τῆς Δωδεκανήσου ἐμφανίστηκε καὶ στὴν Τήλο τὸν 18ο καὶ 19ο αἰώνα³¹⁵.

Ἡ οἰκονομία τοῦ νησιοῦ τῆς Νισύρου στὴν Τουρκοκρατία βασίστηκε κυρίως στὴν γεωργία. Οἱ κάτοικοι μὲ πολὺ μόχθο ὀργάνωσαν τὶς γεωργικὲς καλλιέργειες στὸ νησί, χωρὶς ὥστόσο νὰ κατορθώσουν νὰ γίνουν αὐτάρκεις³¹⁶. Τὴν σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῆς γεωργίας ἀντικατέστησε ἡ κτηνοτροφία. Ἡ Νίσυρος στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα παρήγε καὶ βαμβάκερὰ πανιὰ καλῆς ποιότητος, ποὺ ἀγόραζε ἡ Ρόδος³¹⁷. Τὸν 19ο αἰώνα ἀξιοποιήθηκαν τὰ ἱαματικὰ λουτρὰ καὶ γιὰ μικρὸ διάστημα (1879-85), τὰ θειοῦχα κοιτάσματα τοῦ ἡφαιστείου τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ράλλη³¹⁸.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς Κάσου τὸν 19ο αἰώνα ὀφείλεται κυρίως στὴν ναυτιλία καὶ στὴν ναυπηγικὴ, ποὺ ἤδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα εἶχε κατακόρυφὴ ἀνοδο³¹⁹. Τὸ 1813 ἡ Κάσος διέθετε 40 σκάφη, ἐνῶ τὸ 1894, μετὰ ἀπὸ ἀνοδικὴ πορεία, ἔφτασε τὰ 140. Μετὰ τὸ 1890 καὶ τὴν εἰσαγωγή τῆς ἀτμομηχανῆς

311. Χαβιαρᾶς [1904-6], 344-347 καὶ 350, Ἡλιάδης [1950], τ. Α', 155.

312. Efthymioy [1988], 304.

313. Μιχαηλίδης-Νουᾶρος [1940], 113-261 καὶ Efthymioy [1988], 214-5, 252, 266-8, 304.

314. Κόλλιας [1974], 13.

315. Ἀγαπητίδης [1974], 17-32, Βαρδαμίδης [1948], 76 καὶ 290.

316. Ἀντάπας [2001]. Ἀξιόλογη ἦταν ἡ ἐλαιοπαραγωγή, ἡ ἀμπελουργία, τὰ σιτηρὰ, τὰ ὅσπρια γιὰ τὴν τοπικὴ κατανάλωση καὶ ἡ παραγωγή σὲ σῦκα, ἀμύγδαλα καὶ βελανίδια, κατ' ἐξοχὴν ἐξαγώγιμα προϊόντα, ἀλλὰ καὶ λεμόνια. Τὴν καλλιέργεια ὀργάνωσαν μὲ κτιστὲς πεζοῦλες στὶς πλαγιές.

317. Efthymioy [1988], 114, 227-8.

318. Βουγιουκλάκης [2001], Λογοθέτης [2001].

319. Ἐμῖρης [2000], 17. Efthymioy [1988], 186.

στην ναυσιπλοΐα οί Κασιώτες παρήγγειλαν τὰ νέα ἀτμόπλοιά τους στήν Σύρο. Ἐτσι οί Κασιώτες ἐφοπλιστὲς πρὶν ἀπὸ τὸν Α' παγκόσμιο πόλεμο διέθεταν 35 σύγχρονα πλοῖα³²⁰. Ἡ μεγάλη μετανάστευση 3.000 Κασιωτῶν περίπου στήν Αἴγυπτο γιὰ ἀπασχόληση στήν διάνοιξη καὶ στήν λειτουργία τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ, ἀπὸ τὸ 1858³²¹, τὸ ἐμπόριο ποὺ ἀναπτύχθηκε στὶς γραμμὲς μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια κυρίως³²², καθὼς καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ γύψου, ποὺ ἐξορυσσόταν στήν διπλανὴ νησίδα τῆς Ἀρμάθιας, πρὸς τὴν Ρωσία, ἔδωσαν ὥθηση στήν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νησιοῦ³²³. Λιγότερο ἀνεπτυγμένη ἦταν ἡ γεωργία, ἡ κτηνοτροφία καὶ ἡ οἰκοτεχνία³²⁴.

Ἡ γεωργία, ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο ἦταν οἱ κύριοι συντελεστὲς τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῶν Ἑλλήνων τῆς μακρινῆς Σπάρτης τῆς Πισιδίας. Ἡ γεωργία (ἀγροί, ροδῶνες καὶ ἀμπέλια) καὶ ἡ κτηνοτροφία (κυρίως τὰ γνωστὰ πρόβατα «μερινός») ἦταν ἡ κύρια ἀπασχόληση τῶν κατοίκων τῆς Σπάρτης. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα τὸν 19ο αἰῶνα μέχρι τὴν μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922, μὲ τὴν οἰκοτεχνία τοῦ χειροποίητου χαλιοῦ καὶ τῶν ἀλατζάδων, τὸ ἐμπόριο τῶν χαλιῶν καὶ τοῦ ροδελαίου, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς περιοχῆς. Οἱ Ἑλληνες ἀσκοῦσαν σὲ μεγάλο ποσοστὸ καὶ τὰ ἀστικά ἐπαγγέλματα³²⁵.

Ἡ γεωργία καὶ ἡ βιομηχανία ἦταν οἱ συντελεστὲς ἀνάπτυξης τοῦ μικρασιατικοῦ οἰκισμοῦ στὸ Λιβίσι. Οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἦταν κεφαλοχώρι τῆς περιοχῆς τῆς Μάκρης στήν Λυκία, μέχρι τὴν μικρασιατικὴ

320. Μαλλιαράκης [1894], 31-32 καὶ 43-47, Ἑμίρης [2000], 19-20, Κομνηνός [1996], 15-17. Τὴν περίοδο τῆς ἐπανάστασης τοῦ '21 τὸ μικρὸ νησί τῆς Κάσου διέθετε 83 καράβια καὶ 47 στὸν ἀγῶνα. Τὸ 1843 εἶχε περισσότερα ἀπὸ 75 καράβια καὶ τὸ 1854 διέθετε 100.

321. Κομνηνός [1996], 15-17, Μαλλιαράκης [1894], 51-52. Τὸ 1918 ἄρχισε σταδιακὰ ἡ ἐπάνοδος τῶν Κασιωτῶν στήν Ἑλλάδα.

322. Σαβοριανάκης [2000], 113. Μεταξὺ τῶν ἄλλων διεξαγόταν καὶ τὸ ἐμπόριο ξυλείας καὶ πίσσας τῆς Καραμανίας, καθὼς καὶ κατάρτια τῆς Μαύρης θάλασσας μὲ τὴν Κάσο.

323. Ἑμίρης [2000], 20.

324. Μαλλιαράκης [1894], 32, 52-67. Παρήγαν σὲ μικρὲς ποσότητες ἐσπεριδοειδῆ, σιτάρι, ἐλιὲς καὶ λάδι, σταφύλια καὶ ἐξαίσιο κρασί, μέλι, ἀλλὰ κυρίως κτηνοτροφικὰ προϊόντα ἀπὸ τὰ γιδοπρόβατα καὶ τὰ πουλικά. Τὰ περισσότερα τρόφιμα ἢ Κάσος τὰ εἰσήγε. Οἱ γυναῖκες τοῦ νησιοῦ εἶχαν ἀναλάβει καὶ τὶς γεωργικὲς ἐργασίες καὶ κατασκεύαζαν ἐξάιρετα κεντήματα, πλεκτὰ καὶ βαμβακερὰ ὑφαντά. Τὸ 1894 χαρακτηριστικὰ οἱ περισσότεροι Κασιώτες ἦταν ναυτικοὶ καὶ караβομαραγκοί, 100 γεωργοί, 100 βοσκοί. Ἀρκετοὶ μετέβαιναν στήν γειτονικὴ Ἀρμαθία γιὰ τὴν ἐξόρυξη τοῦ γύψου.

325. Σαπουντζάκης [2007], 25-27. Ἡ τριανταφυλλιά καλλιεργεῖται ἀπὸ τὴν μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ μέχρι καὶ σήμερα. Ἀπὸ αὐτὴν παράγεται τὸ ροδέλαιο καὶ πολλὰ ἄλλα προϊόντα. Τὸ χειροποίητο χαλὶ ἦταν ἡ κύρια ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ ἐξαγωγή τους στήν Σμύρνη καὶ στήν Ἀμερικὴ ἔφερε μεγάλα κέρδη.

καταστροφή, άπασχολούνταν με την γεωργία κυρίως, αλλά και με την βιοτεχνία και την βιομηχανία ως μεταλλωρύχοι³²⁶.

Το ναυτικό εμπόριο αντιθέτως ήταν ο συντελεστής της οικονομικής ανάπτυξης των παραλιακών Μικρασιατικών οικισμών στο Καλαμάκι και στην Αντίφελλο. Οι κάτοικοι τον 18ο και 19ο αιώνα άσχολούνταν με το εμπόριο της ξυλείας κυρίως και του σιταριού της Καραμανίας³²⁷, παράλληλα με την καλλιέργεια γεωργικών προϊόντων³²⁸, ενώ δημιουργήθηκαν και εκεί ταρσανάδες. Η άμεση έπαφή με το Καστελλόριζο ήταν δεδομένη και η συνεργασία των Καστελλοριζιτών με τους άποίκους βοήθησε το ναυτικό εμπόριο.

Η οικονομία της Δωδεκανήσου στην περίοδο της Ιταλοκρατίας

Κατά την Ιταλοκρατία η δημιουργία και η ανάπτυξη ιταλικών επιχειρήσεων στα Δωδεκάνησα, και στην Ρόδο ιδιαίτερα, ήταν έντυπωσιακή, αλλά η προβολή και εξιδανίκευση των επιτευγμάτων των Ιταλών στο εμπόριο, στην βιομηχανία και στον τουρισμό, έδινε μία άπατηλη εικόνα ευημερίας για τους Δωδεκανήσιους. Αντίθετα η εϋνοια των Ιταλών και τα καταστροφικά μέτρα για τους Δωδεκανήσιους στους τομείς της γεωργίας, κτηνοτροφίας, βιοτεχνίας, βιομηχανίας, ναυτιλίας, εμπορίου, χρηματοπιστωτικού συστήματος και τουρισμού, τους όδηγησε σε άθήμετο ανταγωνισμό και μαρασμό. Η πολιτική αυτή έφτασε μέχρι το σημείο να φέρουν Ιταλούς έποίκους, για να οργανώσουν ολόκληρα χωριά³²⁹.

Τα δημόσια έσοδα από φόρους και άλλες πηγές έφταναν, κατά έτήσιο μέσο όρο την δεκαετία του 1930-40, μόλις 18 έκατομμύρια ιταλικές λιρέτες, που μαζί με την τακτική 3 έκατομμυρίων και την έκτακτη 5 έκατομμυρίων επιχορήγηση άνέρχονταν σε 26 έκατομμύρια λιρέτες. Τα έξοδα ήταν 188 έκατομμύρια λιρέτες με έλλειμμα 162 έκατομμύρια. Αυτό δικαιολογείται βεβαίως από την είσαγωγή κεφαλαίων για στρατιωτικά έργα και έπιδεικτικά δημόσια κτίρια, ίδρυση και συντήρηση επιχειρήσεων και βιομηχανικών μονάδων, στα πλαίσια της ιταλικής άποικιοκρατικής πολιτικής³³⁰.

326. Μεχτίδης [2010], 48-50, Κοντογιάννης [1921], 360. Τα άμπέλια και οί συκιές ως τώρα υπάρχουν στην πεδιάδα, στις παρυφές της οποίας βρίσκεται το χωριό.

327. Χονδρός [2009], 96 και Λογοθέτης [1984], 254.

328. Χονδρός [2009], 65. Στο Καλαμάκι παρήγαν σταφύλια, φρούτα, κηπευτικά, όσπρια και μέλι.

329. Τσιρπανλής [1998], 183-200, 205-214.

330. Τσιρπανλής [1998], 184-200.

Μετανάστευση

Ἡ αὐτόβουλη μετανάστευση ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὰ παράλια τῆς Μικρασίας ἀπὸ τὸν 17ο, ἀλλὰ περισσότερο κατὰ τὸν 18ο καὶ κυρίως τὸν 19ο αἰῶνα, ὀφειλόταν πρωτίστως σὲ οἰκονομικοὺς λόγους καὶ ἦταν ἄλλοτε ἐποχιακὴ, γιὰ τὸν μισὸ περίπου χρόνον, καὶ ἄλλοτε γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση. Ἀρκετοὶ μάστορες, οἰκοδόμοι καὶ μαραγκοὶ μετανάστευσαν γιὰ τὸ κτίσιμο σπιτιῶν, δημόσιων κτιρίων καὶ ναῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν νέων οἰκισμῶν. Εἰδικότερα οἱ Δωδεκανήσιοι ἐγκαθίσταντο στὴν εὐφορὴ μικρασιατικὴ γῆ, ἀπέναντι ἀπὸ τὰ νησιά τους γιὰ γεωργικὲς καλλιέργειες³³¹ καὶ ἐμπορικὴ διακίνηση τῶν πλούσιων σιτηρῶν καὶ τῆς ἄφθονης ξυλείας τῶν δασῶν τῆς ἐνδοχώρας πρὸς τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, καὶ ἰδιαίτερα τὴν Αἴγυπτο. Οἱ περιορισμένες δυνατότητες τῶν λιγότερο ἀναπτυγμένων νησιῶν καὶ ἡ σκληρὴ φορολογία τῶν κατοίκων τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κῶ ὁδήγησε τοὺς κατοίκους στὴν ἀναζήτησι ἐργασίας καὶ στὴν αὐξησὶ τοῦ εἰσοδήματός τους ἀπὸ τὴν μετανάστευση³³². Τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα ἐντάθηκε τὸ β' μισὸ τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Ἡ πρώτη ὁμάδα μεταναστῶν πῆγε στὴν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ ἐπανδρώσει τὸ συναμικὸ γιὰ τὴν διάνοιξη τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ, ἢ καὶ στὴν Ἀμερικὴ. Ἡ μεγάλη μετανάστευση 3.000 Κασσιωτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων Δωδεκανησίων στὴν Αἴγυπτο, ἔδωσε ὥθηση στὴν οἰκονομικὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν νησιωτῶν³³³. Ἡ Λεριακὴ Ἀδελφότητα τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ Καΐρου, γιὰ παράδειγμα, εἶχε σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση κάθε ἐκπαιδευτικῆς καὶ προοδευτικῆς δραστηριότητος καὶ γενικότερα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τοῦ νησιοῦ τους³³⁴. Τὸ σημαντικότερο ὅμως μεταναστευτικὸ κύμα παρουσιάστηκε μεταξὺ τοῦ 1900-1920. Κύρια αἰτία ἦταν ἡ ὑποχρεωτικὴ στράτευση, ποὺ ἐπιβλήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀπὸ τοὺς Νεότουρκους. Ἡ ἔξοδος τῶν Δωδεκανησίων ἀγροτῶν κατὰ τὴν ἰταλικὴ περίοδο ὀφειλόταν περισσότερο σὲ πολιτικοὺς λόγους³³⁵. Τὸ τελευταῖο μεταναστευτικὸ κύμα συμπίπτει μὲ τὴν μαζικὴ ἔξοδο τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας καὶ τῶν ἄγονων νησιῶν πρὸς τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδας, τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Αὐστραλίας, περὶ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

331. Παπαχριστοδοῦλου [1994], 475. Τὸν χειμῶνα ἔκαναν τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες, σπέρνοντας τὰ χωράφια καὶ τὸ καλοκαίρι πῆγαιναν γιὰ ἐποχιακὲς στὴν Μικρασίαν. Πολλοὶ ἐπίσης μετανάστευαν ὡς ἐργάτες βιοτεχνικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων κυρίως τῆς Σμύρνης.

332. Efthymiou [1988], 30 καὶ 312. Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση ἀπὸ τοὺς διοικητὲς τῆς Ρόδου ἰδιαίτερα, προκάλεσε πείνα στοὺς Ἕλληνες ἀγρότες καὶ τοὺς ὁδήγησε σὲ μετανάστευση.

333. Κομνηνὸς [1996], 15-17, Μαλλιαράκης [1894], 51-52.

334. Κωστοπούλου [2005], 67-82.

335. Τσιρπανλῆς [1998], 204-205.

Ἡ φορολογία στὴν Ρόδο καὶ στὴν Κῶ

Τὸ ἐγιαλέτι τοῦ Καπουδὰν πασᾶ τὸν 17ο αἰῶνα εἶχε δύο κατηγορίες περιοχῶν, ἐκεῖνες, ὅπου ἴσχυε τὸ τιμαριωτικὸ σύστημα γαιοκτησίας καὶ φορολογίας (Ρόδος-Κῶς), καὶ ἐκεῖνες, ὅπου κατέβαλαν κατ' ἀποκοπὴ ἐτήσιο φόρο, τὸν «μακτοῦ», ὅπως τὰ δώδεκα προνομιοῦχα νησιά. Ὁ Καπουδὰν πασᾶς συνέλεγε τοὺς φόρους τῶν τιμαρίων καὶ μέρος αὐτῶν ἔδινε στὸν σουλτάνο. Ἡ περιουσία τῆς Ἐκκλησίας ἦταν προστατευμένη³³⁶.

Ὁ Σουλεϊμάν, ἀπὸ τὸν πρῶτο καιρὸ μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ρόδου, ἱδρυσε κοινωνικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, τὴν θεολογικὴ σχολή, τὸ «μεδρεσσέ», τὸ συσσίτιο τῶν φτωχῶν, τὸ «ίμαρέτ», διόρισε «ίμάμηδες» (μουσουλμάνους ἱερεῖς καὶ δάσκαλους) καὶ γραμματεῖς καὶ ὅρισε τὴν κτηματικὴ περιουσία τῶν ἰδρυμάτων του, τὰ «βακούφ», γιὰ τὴν συντήρηση αὐτῶν καὶ τῶν τεμενῶν³³⁷. Γιὰ τὴν συντήρηση προσφέρονταν στὰ «βακούφια» τῆς Ρόδου, ποὺ τὰ διεύθυνε ὁ «μουταβελής», οἱ φόροι ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Ρόδου τῶν 345.881 ἄσπρων, ἀλλὰ καὶ τὰ «μακτοῦ» τῶν ἄλλων μικρῶν νησιῶν³³⁸.

Οἱ φόροι, ποὺ πλήρωναν οἱ κάτοικοι τῆς Ρόδου κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἦταν: α) τό «χαράτσι» ἢ «χαράτζι» (κεφαλικὸς φόρος τῶν ραγιάδων, Ἑλλήνων καὶ Ἑβραίων), β) τό «καπιτανλίκι», (φόρος γιὰ τὸν Καπουδὰν πασᾶ, ποὺ πλήρωναν ὅλοι οἱ ραγιάδες καὶ οἱ Τοῦρκοι τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου), γ) ἡ «δεκάτη», (συνήθως σὲ εἶδος 10-12% ἐπὶ τῆς σοδιᾶς στὸ σιτάρι, λάδι, κρασί, κηπευτικά, μέλι, σῦκα καὶ ἄλλα), δ) ὁ τελωνειακὸς φόρος, ποὺ γιὰ τὴν Ρόδο καὶ τὴν Κῶ ἦταν 3% μέχρι τὸ 1650 καὶ 4% στὴν συνέχεια³³⁹, ἀλλὰ ἦταν μικρότερος ἀπὸ τῶν ἄλλων ὀθωμανικῶν λιμανιῶν. Πρόσθετη φορολογία ἐπιβλήθηκε στὸ λιμάνι καὶ στὸν ταρσανᾶ τῆς Ρόδου τὸν 18ο αἰῶνα. Ἡ ἀγγραφεῖα κοπῆς καὶ μεταφορᾶς κορμῶν ἀπὸ τὰ δάση τῆς Ρόδου καὶ οἱ ἐργασίες φορτοεκφόρτωσης καὶ μεταφορᾶς τῶν ὑλικῶν στοὺς ταρσανάδες ἀπὸ τοὺς «γεντεκλήδες», ἀποτελοῦσαν ἀσφαλῶς ἔμμεσο φόρο τῶν νησιωτῶν, καὶ εἰδικὰ τῶν Ροδιτῶν, ποὺ ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία στὸν στόλο τοῦ Σουλτάνου³⁴⁰.

Τὴν δεκάτη συνέλεγαν εἰδικοὶ ὑπάλληλοι, εἰσπράκτορες, οἱ προεστοὶ ἢ οἱ «δεκατιστάδες», ποὺ πλειοδοτοῦσαν στὸ Δημόσιο καὶ τὴν εἰσέπρατταν μὲ δικoὺς τοὺς ὑπαλλήλους³⁴¹. Οἱ ναῦτες, οἱ «λεβέντες» τοῦ Καπουδὰν πασᾶ καὶ συχνὰ καὶ οἱ διοικητὲς τῆς Ρόδου πίεζαν τοὺς κατοίκους γιὰ τὴν

336. Σαβοριανάκης [2000], 102.

337. Παπαχριστοδούλου [1994], 400. Efthymioy [1988], 254.

338. Παπαχριστοδούλου [1994], 435.

339. Παπαχριστοδούλου [1994], 410-1,

340. Efthymioy [1988], 85, 86, 120-2, 139.

341. Παπαχριστοδούλου [1994], 410-1, Efthymioy [1988], 28-9, Σαβοριανάκης [2000],

καταβολή και άλλων εισφορών³⁴², και μάλιστα πολλές φορές οι ναύτες του στόλου κατάφευγαν σε «πλιάτσικο» στους άγρους³⁴³.

Η βαριά φορολογία προς την όθωμανική διοίκηση αποτυπώνεται στον «κουνουναμέ» του 16ου αιώνα, για διοικητική και φορολογική οργάνωση της Ρόδου και της Κω, όπου καταγράφονται οι δασμοί όλων των προϊόντων, των ζώων και των σκλάβων, που εισάγονταν ή εξάγονταν στην πόλη και στο λιμάνι της, για την υποχρεωτική ύπηρεσία στις βίγλες ή την καστροκτισία, για δικαιώματα άρραβώνων, για άδειες κατασκευής πλοίων, για δασμούς στους ψαράδες και για τον καθορισμό της τιμής του αλατιού³⁴⁴.

Η φορολογία της Ρόδου και της Κω κυρίως, αλλά και των άλλων νησιών των Νότιων Σποράδων, επιβαρύνθηκε κατά περιόδους στην διάρκεια του 18ου αιώνα και μέχρι την ιταλική κατοχή:

-Κατά την διάρκεια των τελευταίων ρωσοτουρκικών πολέμων οι νησιώτες επιβαρύνθηκαν με πρόσθετη φορολογία και η κατάσταση όμαλοποιήθηκε μετά την συνθήκη του Ιασίου το 1792³⁴⁵.

-Μεταξύ 1821 και 1830 υπήρχε σύγχυση στα Δωδεκάνησα και πολιτική ασάφεια με την συνύπαρξη διπλής διοίκησης, της ελληνικής και της τουρκικής, και συχνά καλούνταν οι νησιώτες να πληρώσουν φόρο και στις δύο³⁴⁶. Με το πρωτόκολλο του Λονδίνου της 22ας Μαΐου 1829 και της 3ης Φεβρουαρίου 1830, αναγνωρίστηκε μὲν ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ οἱ Νότιες Σποράδες παραχωρήθηκαν στην όθωμανική αυτοκρατορία και τέθηκαν υπό τον όθωμανό διοικητή Σουκιούρ μπέη³⁴⁷. Τότε ἀμφισβητήθηκαν ἐκ νέου τὰ φορολογικὰ προνόμια τῶν μικρῶν νησιῶν καὶ ἡ αὐτοδιοίκησή τους. Τὸ 1835 ἀντικαταστάθηκε ὁ Σουκιούρ μπέης μὲ τὸν Δηλαβέρ πασά στην Ρόδο καὶ ἐκδόθηκε νέο φερμάνι τοῦ Μαχμούτ Β΄ γιὰ αὐτοδιοίκηση στὰ Τετράνησα καὶ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους φόρους ἐκτὸς τοῦ «μακτού»³⁴⁸. Τὸ ἴδιο ἴσχυσε λίγο ἀργότερα καὶ στὰ ὑπόλοιπα νησιά, ἐκτὸς τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κω.

-Τὸ 1861 ὁ διοικητὴς τῆς Ρόδου Ἀβδούλ Ἀζίζ ἐπέβαλε πρόσθετο δασμὸ τοῦ αλατιοῦ καὶ τοῦ καπνοῦ. Τὴν περίοδο 1867-69 ἔγιναν προσπάθειες

104-5, 106. Χάριν ὅμως τοῦ ὑπέρμετρου κέρδους, συχνὰ προσπαθοῦσαν νὰ αὐξήσουν κα-
ταχρηστικά τὰ εἰσπραττόμενα ἀπὸ τοὺς γεωργούς.

342. Παπαχριστοδούλου [1994], 412.

343. Efthymioy [1988], 29.

344. Τσιρπανλῆς [1983], 93-98, Τσιρπανλῆς [2002], 45-46, Χατζηβασιλείου [1990], 316-22, Σαβοριανάκης [2000], 44.

345. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 355-396.

346. Σαβοριανάκης [2000], 109-11.

347. Σαβοριανάκης [2000], 111, Κωστοπούλου [2005], 47-53 καὶ Φραγγόπουλος [1995], 69-77.

348. Σαβοριανάκης [2000], 111-112.

κατάργησης της «μακτού» και έπιβολής νέων φόρων. Μὲ παρέμβαση τῆς Ἀγγλίας τὸ 1867 δὲν ἐφαρμόστηκε ἡ κατάργηση τῶν προνομίων³⁴⁹.

-Νέοι ἔμμεσοι φόροι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀλάτι, ἐπιβλήθηκαν καὶ στὸ οἰνό-πνευμα τὴν περίοδο 1869-1873, ὅταν γενικὸς διοικητὴς Ἀρχιελάγους ἦταν ὁ Ἀχμέτ Καϊσερλί πασᾶς, μαζὶ μὲ τὴν ἵδρυση ὀθωμανικῶν τελωνίων, ἀστυνομικῶν σταθμῶν καὶ λιμεναρχείων στὰ νησιά. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ μουτασερίφης Ρόδου ἀποπειράθηκε νὰ εἰσπράξει τὴν δεκάτη καὶ φόρους ἐπὶ τῆς κτηνοτροφίας ἀπὸ τὴν Σύμη³⁵⁰. Τὸ 1873 ἐπιβλήθηκε ὁ τελωνειακὸς φόρος 8% καὶ μετὰ ἀπὸ διαμαρτυρίες τῶν κατοίκων προσέφεραν τὸ 3% γιὰ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα, τὸ γνωστὸ «τοπικὸ δικαίωμα»³⁵¹.

-Στὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση καὶ ὁ φόρος στρατολόγησης, μετὰ τὶς μεταρρυθμίσεις³⁵².

-Τὸ καθεστῶς τῶν Νεότουρκων τὸ 1909 ἐπέβαλε τὴν πλήρη ἐξομοίωση μὲ τὰ ἄλλα μέρη, τὴν τουρκικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ θητεία³⁵³.

Ἡ Ἐκκλησία συμμετεῖχε στὴν φορολογία, μὲ τοὺς κτηματικούς φόρους, ἢ «ἰμλάκια» πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση καί, ἀργότερα, μὲ τοὺς κυβερνητικούς φόρους πρὸς τὴν ἰταλικὴ διοίκηση, καθὼς καὶ στὰ δικαιώματα πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὴν Μητρόπολη, σύμφωνα μὲ τοὺς κώδικες τῶν λογαριασμῶν τῶν Ἐπιτροπῶν τῶν Ἑνοριῶν κάθε κοινότητας τῆς Ρόδου³⁵⁴. Τὴν φορολογία τῶν Χριστιανῶν κατοίκων ὅλων τῶν νησιῶν ἐπιβάρυναν τελικὰ οἱ πρόσθετες εἰσφορές, ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνάγκες γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὰ κοινοτικὰ θέματα, ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 18ο καὶ κυρίως τὸν 19ο αἰῶνα, ὅταν ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση ἀναπτύχθηκε καὶ ἀνέλαβε τὴν ἐκπαίδευση, τὴν ὑγεία καὶ γενικὰ τὶς κοινωνικὲς παροχές.

Οἱ Ἴταλοι δὲν ἄλλαξαν τὴν κρατοῦσα κατάσταση στὴν φορολογία τῶν Δωδεκανησιῶν τὴν πρώτη περίοδο μετὰ τὴν κατάπλευση τοῦ ἰταλικοῦ στόλου τὸ 1912³⁵⁵.

349. Σαβοριανάκης [2000], 120-1.

350. Σαβοριανάκης [2000], 120-1.

351. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 519-544.

352. Κουτελάκης [2008], τ. α', 401-12.

353. Βαρδαμίδης [1948], 95-102, Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 519-544.

354. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται τὸ παράδειγμα τῆς φορολογίας ἐνὸς μόνον ἐνοριακοῦ ναοῦ. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1899 τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα σημειώνονται ἔξοδα σὲ κτηματικούς φόρους ἢ «ἰμλάκια», 697,20 γρόσια, σὲ σύνολο 7.225,15. Ἀντίστοιχοι ἦταν καὶ στὶς ἐπόμενες χρονιές, ἐνῶ τὸ 1916 σὲ «ἰμλάκια» ἐκκλησίας 203,65 φράγκα σὲ συνολικὰ ἔξοδα 3.381,80, καὶ μειώνονταν σταδιακὰ μέχρι τὸ 1921 σὲ φόρους κυβερνητικούς 10,25 φράγκα ἀπὸ 16.763,25 συνολικὰ ἔξοδα.

355. Φραγγόπουλος [1995], 161-173.

Ἡ φορολογία τῶν μικρῶν προνομιούχων νησιῶν

Ὁ κατ' ἀποκοπὴ κτηματικὸς φόρος «mortuario» καταβαλλόταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν ἵπποτῶν, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴν Σύμη³⁵⁶. Τὸ 1523 μετὰ τὴν παροχὴ προνομίων ἀπὸ τὸν Σουλεϊμάν τὸν Μεγαλοπρεπῆ³⁵⁷, τὰ δώδεκα νησιά τῶν νότιων Σποράδων πλήρωναν τὴν ἐτήσια κατ' ἀποκοπὴ φορολογία («μακτού»), ὅπως ἀναφέρθηκε. Ἡ φορολογία αὐτὴ ρυθμίστηκε ξεχωριστὰ καὶ ἐπιβεβαιώθηκε μὲ ἀλλεπάλληλα φερμάνια³⁵⁸.

Στὸ φερμάνι τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ τοῦ Γ' τοῦ 1721 καθορίστηκε «μακτού» γιὰ τὴν Σύμη στὰ 60.000 ἄσπρα καὶ ἀπ' αὐτὰ τὰ 24.000 γιὰ τὰ «βακούφια» τῆς Ρόδου³⁵⁹. Στὸ φερμάνι τοῦ σουλτάνου Ὄσμάν τοῦ Γ' τὸ 1755 καθορίστηκε ἡ ἐτήσια κατ' ἀποκοπὴ φορολογία, γιὰ τὰ νησιά τοῦ «ναχιέ» ἢ τοῦ «καζά», τῆς Κῼ, τῆς Καλύμνου (μαζὶ μὲ τὴν Ψέριμο) σὲ 30.000 ἄσπρα, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἄλλα νησιά, τῆς Λέρου (μὲ τὸ νησὶ Ἀρχάγγελος;) σὲ 32.000, τῆς Σύμης σὲ 60.000 καὶ τῆς Νισύρου σὲ 60.000. Ἡ ἐτήσια κατ' ἀποκοπὴ φορολογία τῆς Τήλου ἀνερχόταν σὲ 30.000 ἄσπρα (ἢ 240 γρόσια)³⁶⁰ καὶ τῆς Χάλκης εἶχε καθοριστεῖ σὲ 12.000 ἄσπρα (ἢ 100 γρόσια)³⁶¹. Ἐπίσης τὰ νησιά τῆς Σύμης, τῆς Χάλκης καὶ τῆς Καλύμνου ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ δίνουν καὶ σφουγγάρια κάθε χρόνο στὸν Σουλτάνο³⁶². Τὰ φερμάνια ἀπευθύνονταν συνήθως πρὸς τὸν καδὴ τῆς Ρόδου καὶ τὸν ναῖπη τῆς Κῼ καὶ διέταζαν τοὺς ὀθωμανοὺς ἀξιωματοὺς νὰ ἀποφεύγουν κάθε εἶδους φορολογικὲς ἢ ἄλλες καταχρήσεις ἐπὶ τῶν Χριστιανῶν στὰ νησιά τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου³⁶³. Ὡστόσο ἐπίδοξοι διοικητὲς τῆς Ρόδου προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιβάλλουν πρόσθετα μέτρα καὶ στὰ προνομιοῦχα νησιά³⁶⁴, ὅπως γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐπιβολὴ ἀγγαρείας στοὺς κατοίκους τῆς Νισύρου στὸν ταρσανᾶ τῆς Ρόδου³⁶⁵.

356. Τσιρπανλῆς [1995], 156 καὶ 190 σημ.4, Bosio [1630], 217-8 καὶ Slot [1977], 142-3. Ὁ «mortuario» ἀνέρχονταν ἀρχικὰ σὲ 500 ροδίτικα ἄσπρα (ἀκαθόριστῃ ἀξίᾳ), ἀργότερα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1457 σὲ 750 φιορίνια καὶ μετὰ τὸ 1460 σὲ 400, ὅταν ἡ Νίσυρος ἔδινε 600, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φόρο γιὰ τὸν σενεσκάλο, «senescalus». Τὸ νησὶ ἐξάλλου περιλαμβανόταν στὰ «Magistrali», στὰ νησιά δηλαδὴ, ποὺ ἀνήκαν στὸν μεγάλο μάγιστρο τῆς Ρόδου.

357. Παπαχριστοδοῦλου [1972], 37, Χαβιαρᾶς [1916], 35-36.

358. Κωστοπούλου [2005], 27-30, ἐπίσης Χαβιαρᾶς [1904-6], 321-350, Ἠλιάδης [1950], τ. Α', 95-97, 277-278 καὶ Φραγγόπουλος [1995], 55-68 καὶ 80-85.

359. Παπαχριστοδοῦλου [1994], 430-1.

360. Φραγγόπουλος [1995], 59-63, Ἠλιάδης [1950], 95-97.

361. Ἠλιάδης [1950], 95-97.

362. Παπαχριστοδοῦλου [1994], 435, Χαβιαρᾶς [1916], 37-38. Οἱ Συμιακοί, γιὰ παράδειγμα, ἔστελναν 12.000 χοντροὺς καὶ 3.000 λεπτοὺς σπόγγους κάθε χρόνο.

363. Φραγγόπουλος [1995], 63-68.

364. Παπαχριστοδοῦλου [1972], 38, Χαβιαρᾶς [1904-6], 338-350, Φραγγόπουλος [1995], 63-68.

365. Efthymioy [1988], 122-5.

‘Ο «σούμπασης» συνήθως περνούσε από κάθε νησί, για να εισπράττει τὸν φόρο. Τὴν συλλογὴ ἀναλάμβαναν συνήθως οἱ τοπικοὶ ἐκπρόσωποι καὶ ἡ Ἐκκλησία. Ἡ Δημογεροντία τῆς Σύμης μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πρωτόγερο ἢ τὸν προεστὸ στὸ συμβούλιο φρόντιζε γιὰ τὴν συλλογὴ τῆς φορολογίας «μακτοῦ»³⁶⁶. ‘Ο κατ’ ἀποκοπὴ φόρος τῆς Καρπάθου, ποὺ κατέθεταν στὸν διοικητὴ τῆς Ρόδου, ὀρίστηκε τὸ 1835 σὲ 37.500 γρόσια, ἐνῶ τὸ 1855 ὀριστικοποιήθηκε στὰ 71.893,75 γρόσια, ποὺ κατανέμονταν στὰ χωριὰ ἀνάλογα μὲ τὸν φορολογούμενο πληθυσμὸ καὶ τὶς φορολογούμενες ἐκτάσεις³⁶⁷. ‘Ο κατ’ ἀποκοπὴ φόρος γιὰ τὸ Καστελλόριζο³⁶⁸ ἀνερχόταν σὲ 48.000 γρόσια τὸ 1836 καὶ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας σὲ 60.000 γρόσια. Εἰδικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Δημογεροντίας συνέλεγε τοὺς φόρους γιὰ τὴν διοίκηση³⁶⁹, ἐνῶ τὸ «τοπικὸ δικαίωμα», ποὺ εἰσέπραττε μὲ ἐτήσια δημοπρασία, ἦταν ἀπὸ 70.000 ἕως 110.000 γρόσια³⁷⁰. Ἡ φορολογία τῆς τετρανήσου ἀνῆλθε σὲ 80.000 γρόσια τὸ 1836³⁷¹. Ἐξ αὐτῶν, γιὰ παράδειγμα, ἡ Δημογεροντία τῆς Λέρου πλήρωνε 16.000 γρόσια καὶ ὀργάνωσε τὰ οἰκονομικὰ τῆς τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, εἰσπράττοντας καὶ αὐτὴ μὲ δημοπράτηση τὴν ἐτήσια φορολογία γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, τὰ λιμενικὰ δικαιώματα γιὰ τὸ Ταμεῖο τῶν Σχολείων, τὸ ταμεῖο τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὸ ἐνοίκιο τοῦ κρεοπωλείου (σφαγεῖα)³⁷². Μόνον ὁ ἡγούμενος καὶ οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα τῆς Τήλου συνέλεγαν τοὺς φόρους γιὰ τὸ «μακτοῦ» τὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἐνῶ τὸν 19ο αἰῶνα ἡ τοπικὴ Δημογεροντία, ὅποτε ἡ βασικὴ φορολογία αὐξήθηκε γιὰ τὰ ἐπὶ πλέον ἔξοδα τῆς κοινότητος³⁷³. Ἡ Δημογεροντία τῶν ὀρθόδοξων συνοικιῶν στὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας, τὸν 19ο αἰῶνα, καθόριζε τὸν φόρο τῶν Ἑλλήνων, συγκέντρωνε τὰ εἰσοδήματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὶς δωρεὲς καὶ ἐκμεταλλεύονταν τὰ κοινοτικὰ καταστήματα³⁷⁴.

366. Σκιαθίτης [1972], 7-19.

367. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 519-544.

368. Καστελλόριζον ὁ Ἀκρίτας τοῦ νότου [ἄ.χ.], 104. Σύμφωνα μὲ ἔγγραφο, «μπουγιουρντί», τοῦ Δηλαβέρ πασᾶ τῆς Ρόδου τῆς 16ης Μαΐου 1836.

369. Βαρδαμίδης [1948], 103-104. Στὸ Καστελλόριζο ὁ ἐτήσιος φόρος, «κουραμάς», ποὺ ἀναλογοῦσε σὲ κάθε φορολογούμενο τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἦταν ἀρχικὰ 150 γρόσια γιὰ τοῦ πλοιάρχους καὶ τοὺς ἐμπόρους καὶ 10 γιὰ τοὺς ναῦτες καὶ τοὺς τεχνίτες, ἐνῶ ἀργότερα 300 γιὰ τοὺς πλοιάρχους, 150 γιὰ τοὺς ἐμπόρους καὶ δωρεὰν γιὰ τοὺς ναῦτες.

370. Βαρδαμίδης [1948], 103-104.

371. Φραγγόπουλος [1995], 77-91.

372. Κωστοπούλου [2005], 86-92, 113-119.

373. Κουτελάκης [2008], τ. α', 401-12, 492-3.

374. Σαπουντζάκης [2007], 30-31.

5. Ἐκκλησία, ἐξεύρεση πόρων καὶ κατασκευαστὲς τῶν ἐκκλησιῶν

Ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας

Τὸ Πατριαρχεῖο κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἦταν ὁ ἐπίσημος ἐκπρόσωπος τοῦ ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ στὸν σουλτάνο, σύμφωνα μὲ τὸ «millet» στὴν πολυεθνικὴ καὶ πολυθρησκευτικὴ κοινωνία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀντίστοιχα οἱ ἐκπρόσωποι τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν μητροπολίτες, ἀρχιεπίσκοποι καὶ ἐπίσκοποι στοὺς ὀθωμανοὺς διοικητές. Ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 18ο ἕως καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ στὰ γεγονότα τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων τῶν ἐθνικῶν ὁμάδων τῶν Βαλκανίων οἱ ἐκκλησιαστικοὶ προϊστάμενοι ἀποτελοῦσαν τὸ πνευματικόν, ἀλλὰ κυρίως τὸ πολιτικὸ κέντρο τοῦ ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας τους. Οἱ μητροπόλεις τῆς Δωδεκανήσου σ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο ὑπῆρξαν ἐθναρχικὰ κέντρα ὅχι μόνο τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τῶν νησιῶν³⁷⁵.

Ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας στὴν ζωὴ τῆς ἑλληνορθόδοξης κοινότητας ἦταν θεμελιώδης. Ἡ ἐνοριακὴ ἐκκλησία ἀποτέλεσε ἰδιαίτερα τὸ θρησκευτικόν, πολιτικόν, οἰκονομικόν καὶ κοινωνικόν κέντρο κάθε ὀρθόδοξης κοινότητας. Ἐκεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς λειτουργίες καὶ τελετές, συγκεντρώνονταν οἱ χριστιανοί, γιὰ νὰ ἐκλέξουν τοὺς ἐπιτρόπους τῆς ἐκκλησίας, τοὺς ἐφόρους τῶν σχολείων, τοὺς δημογέροντες, τοὺς προκρίτους καὶ τοὺς προεστοὺς τῶν «Κοινῶν» ἢ τῶν «Δημογεροντιῶν» ἢ τῶν Δημαρχιῶν. Ἦταν ὁ χώρος μὲ τὶς βασικότερες κοινωνικὲς, ἐκτὸς ἀπὸ θρησκευτικὲς, ἐκδηλώσεις μὲ τὴν πάνδημη συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν στὶς ἐορτές καὶ στὰ πανηγύρια. Ἡ αὐλὴ τῆς Ἐκκλησίας πολλὰ φορὲς ταυτιζόταν μὲ τὴν πλατεία τῆς κοινότητας καὶ ἐκεῖ γίνονταν οἱ χοροὶ καὶ τὰ κοινὰ γεύματα στὶς ἐορτές, ἐνῶ παράλληλα αὐλίζονταν οἱ μαθητὲς τοῦ σχολείου.

Ἡ Διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ Ρόδος ἀποτελοῦσε πάντα ἔδρα μητρόπολης στὴν ἱεραρχία τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886-911), ἅμεσα ἐξαρτημένης ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ἡ μητρόπολη τῆς Ρόδου, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, προϊστατο ὅλων τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου³⁷⁶. «Ἐσχόλασε» μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ρόδου τὸ 1309 ἀπὸ τοὺς Ἰππότες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, οἱ ὁποῖοι ἱδρυσαν Λατινικὴ Ἀρχιεπισκοπὴ (Archiepiscopus Colossensis) καὶ ἐπισκοπάτα στὰ ἄλλα νησιά. Ὡστόσο τὸ Πατριαρχεῖο ἐξακολουθοῦσε νὰ χειροτονεῖ μητροπολί-

375. Χατζηβασιλείου [1990], 380-1.

376. Κωνσταντινίδης [1968], 70-71.

τες Ρόδου (Archiepiscopus Rhodiensis). Αργότερα, τὸν 15ο αἰώνα, βρέθηκε ἡ λύση νὰ συνυπάρχει καὶ ὁρθόδοξος μητροπολίτης Ρόδου³⁷⁷. Μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ρόδου ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἡ ὁρθόδοξη μητρόπολη τῆς Ρόδου, καθὼς καὶ οἱ μητροπόλεις τῶν ἄλλων νησιῶν, ἀποκαταστάθηκαν ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο³⁷⁸ (Π.Α.6). Εἶχε στὴν ἄμεση δικαιοδοσία της, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ρόδο καὶ τὰ γύρω νησιὰ τῆς Σύμης, τῆς Χάλκης, τῆς Τήλου καὶ τῆς Νισύρου. Σὲ κάθε νησί τὸν μητροπολίτη Ρόδου ἀντικαθιστοῦσε ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος, ποὺ στὴν Σύμη, στὴν Τήλο καὶ στὴν Νίσυρο ἐκπροσωποῦσαν οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν τοῦ Μιχαὴλ Ρουκουνιώτη³⁷⁹ καὶ τοῦ Μιχαὴλ Πανορμίτη³⁸⁰ ἀργότερα, τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα³⁸¹ καὶ τῆς Παναγίας τῆς Σπηλιανῆς³⁸² ἀντίστοιχα.

Ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Κῶ μέχρι τὸν 14ο αἰώνα ὑπαγόταν στὴν μητρόπολη τῆς Ρόδου, ὅποτε προήχθη σὲ ἀρχιεπισκοπὴ, γιὰ νὰ ὑπάγεται ἀπ' εὐθείας στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν τὰ προβλήματα μὲ τοὺς Ἰππότες. Τὸ Πατριαρχεῖο χειροτονοῦσε ἀρχιεπισκόπους, ποὺ διέμεναν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἢ ἀνέθετε «κατ' ἐπίδοσιν» τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κῶ σὲ ἄλλους μητροπολίτες. Βέβαια ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ τὸ 1523, ὅταν ἀποκαταστάθηκαν οἱ ἐκκλησίες τῶν νησιῶν καὶ μέχρι καὶ τὸν 18ο αἰώνα, γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα (16ος-18ος αἰώνας) λόγω κυρίως τῆς φτώχειας τῶν κατοίκων, κάποιοι ἀρχιεπίσκοποι τῆς Κῶ εἶχαν προβλήματα³⁸³. Προήχθη σὲ μητρόπολη τὸ 1838 (Π.Α.7.1)³⁸⁴.

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ νησί τῶν ὁρθοδόξων ἀρχιερέων τῆς Καρπάθου, κατὰ τὴν βενετσιάνικη περίοδο (ἀπὸ τὸ 1326 μέχρι τὸ 1562), καὶ τὴν ἐγκατάσταση Λατίνου ἐπισκόπου, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀνέθετε «κατ' ἐπίδοσιν» τὴν χηρεύουσα ἀρχιεπισκοπὴ τοῦ νησιοῦ σὲ ἄλλους ιεράρχες. Ἀκολούθως ἀνασυστάθηκε ἡ Ἐκκλησία τῆς Καρπάθου³⁸⁵. Κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰώνα ὑπῆρχε στὸ νησί ἀρκετὴ φτώχεια, ποὺ ἀντανακλοῦσε ἀκόμη καὶ στὴν λειτουργία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ἀναγκάζοντας τοὺς ἀρχιεπισκόπους νὰ ζητήσουν μείωση τῆς πατριαρχικῆς συνδρομῆς³⁸⁶. Τὸν 18ο αἰώνα ὁ Πάτριος ἀρχιεπίσκοπος Νεόφυτος Γριμάνης (1680-1720) κατάφερε νὰ προσαρτήσῃ τὴν Κάσο στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Καρπάθου³⁸⁷.

377. Εὐαγγελίδης [1929], 151-4.

378. Εὐαγγελίδης [1929], 151-158, 161-2.

379. Καρανικόλας [1962], 49-50.

380. ΚΣΕΔ 88.

381. Κουτελάκης [2008], τ. α', 492-3.

382. Σπηλιανῆς Ἀρχεῖον [1999], τ. Α'.

383. Χατζηβασιλείου [1990], 325.

384. Κωνσταντινίδης [1968], 70-71.

385. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 348-355.

386. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 396-429.

387. Μπούρας [1988], 32, Φατούρου [1962], 121-123, Μελάς [1996], 40, Κουτελάκης

Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Καρπάθου καὶ Κάσου προήχθη σὲ μητρόπολη τὸ 1865 (Π.Α.7.2)³⁸⁸. Τὸν μητροπολίτη Καρπάθου συνήθως ἀντικαθιστοῦσε στὴν Κάσο ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος³⁸⁹.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Λέρου καὶ Καλύμνου ἦταν ξεχωριστὴ ἐπισκοπὴ («Λε-ροκάλυμνος») ἤδη ἀπὸ τὸ 1263³⁹⁰ καὶ ὑπαγόταν στὴν μητρόπολη τῆς Ρόδου. Μετὰ τὸ 1523 τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀποκατέστησε τὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης³⁹¹, στὴν ὁποία ὑπαγόταν καὶ ἡ Ἀστυπάλαια³⁹², ἐνῶ τὸ 1888 προήχθη σὲ μητρόπολη Λέρου Καλύμνου καὶ Ἀστυπάλαιας μὲ πρῶτο μητροπολίτη τὸν Χρῦσανθο³⁹³.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σπάρτης στὴν Πισιδία προήχθη σὲ μητρόπολη στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα μὲ ἔδρα τὴν Σπάρτη ἢ τὴν Ἀττάλεια ἐναλλάξ. Στὴν μητρόπολη αὐτὴ, ἐκτὸς τῆς Σπάρτης, ὑπάγονταν οἱ ἐπισκοπές «Ἀτταλείας, Καστελλορίζου, Μάκρης, Λειβησιοῦ, Βουρδουρίου, Πάρλας, Οὐλούμπορλου, Νησίου, Ἐλμαλοῦ, Φοίνικος, Ἀντιφέλου, Μύρων, Καλαμακίου καὶ Ἀλαΐας»³⁹⁴.

Ἐξεύρεση πόρων

Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα οἱ ἐνοριακὲς ἐκκλησίες, ἰδιαίτερα στὸ νησὶ τῆς Ρόδου, εἶχαν μεγάλη περιουσία, προερχόμενη ἀπὸ δωρεές καὶ προσφορές τῶν χριστιανῶν. Ὅσο καλύτερα τὴν ἀξιοποιοῦσαν οἱ Ἐπιτροπές τους, τόσο μεγαλύτερα ἔσοδα εἶχαν³⁹⁵. Ἡ αὐξανόμενη περιουσία σὲ κτήματα, ἐλαιόδεντρα, μελίσσια, στὰ νησιά ποὺ διέθεταν γεωργικὲς ἐκτάσεις, ὅπως ἡ Ρόδος καὶ ἡ Κῶς, ἀλλὰ καὶ κτίσματα, δωρεές συνήθως πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ ἐλαιοτριβεῖα, ἐργαστήρια ρακῆς, καταστήματα, καφενεῖα καὶ σπίτια γιὰ τὸν ἱερέα ἢ τοὺς δασκάλους ἐγίνε σημαντικὴ.

[2006], 146 καὶ Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 396-429.

388. Κωνσταντινίδης [1968], 70-1.

389. Μαλλιαράκης [1894], 33-36.

390. Κωνσταντινίδης [1968], 132-5.

391. Εὐαγγελίδης [1929], 151, Κωστοπούλου [2005], 26-7.

392. Κωνσταντινίδης [1968], 132-5 καὶ 140-1. Ἡ Ἀστυπάλαια ἀπὸ τὸ 1610 γιὰ ἓνα διάστημα μαζί μὲ τὴν Κάλυμνο ὑπήχθη στὴν ἐπισκοπὴ Λέρνης, ὅπου ἐντάχθηκε ὀριστικὰ τὸ 1838.

393. Κωνσταντινίδης [1968], 70-1, 132-135 καὶ 144-6.

394. Σαπουντζάκης [2007], 28-30, Σαπουντζάκης [1997], 18-22 καὶ Βογιατζόγλου [1997], 23-25. Οἱ διατελέσαντες μητροπολίτες τοῦ 19ου μέχρι τὴν ἀρχὴν τοῦ 1923 εἶναι: ὁ Εὐγένιος ὁ Β' (μετέπειτα πατριάρχης), ὁ Γεράσιμος ὁ Β', ὁ Μελέτιος ὁ Α' (ἀπὸ τὴν Μακεδονία), ὁ Καισάριος, ὁ Παρθένιος, ὁ Βενέδικτος, ὁ Κωνσταντῖνος (Βαλιούλης), ὁ Γεράσιμος ὁ Γ' Τανταλίδης καὶ ὁ τελευταῖος πρὶν ἀπὸ τὸν ξεριζωμὸ, ὁ Πατάρων Μελέτιος.

395. Οἱ κώδικες τῶν λογαριασμῶν τῶν ἐνοριακῶν ναῶν τῆς Ρόδου καὶ τῆς Σύμης παρέχουν πλούσιες, ἀκριβεῖς καὶ ἐνδιαφέρουσες πολλὲς φορὲς πληροφορίες γιὰ τὴν δραστηριότητα τῶν ἐκκλησιῶν, ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 19ου καὶ τὸ α' μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅπως καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μικροῦ Χωριοῦ τῆς Τήλου, Κουτελάκης [1996β], 159-162.

Ἡ πλούσια γεωργικὴ παραγωγή δὲν ἀποτελοῦσε κύριο χαρακτηριστικὸ μόνο τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρόδου, ὅπως φαίνεται παραστατικὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἐτήσιους λογαριασμοὺς στοὺς κώδικες, καὶ ἀπέφερε πολλὰ εἰσοδήματα, καθὼς καὶ ἡ βιοτεχνικὴ ἐκμετάλλευση ἀγροτικῶν προϊόντων μὲ ἐλαιοτριβεῖα, μύλους καὶ ἐργαστήρια παρασκευῆς ρακῆς. Σὲ ἄλλα πάλι νησιά, ὅπου ἡ ναυτιλία ἦταν ἡ κύρια ἀπασχόληση, οἱ ἐνοριακὲς ἐκκλησίαι ἦταν συνιδιοκτῆτες καραβίων, ὅπως στὴν Κάσο³⁹⁶, καὶ τὰ εἰσοδήματα προέρχονταν ἀπὸ τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο.

Γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν ἡ ἐξέγερση πόρων ἦταν τὸ σημαντικότερο πρόβλημα καὶ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή τους οἱ ἐπιτροπὲς συχνὰ διενέργησαν ἐράνους³⁹⁷, ἔκαναν ἐορτὲς καὶ τραπέζια³⁹⁸, καὶ προέβησαν σὲ πωλήσεις ἀκινήτων, σὲ σύναψη δανείων καὶ σὲ ἔκδοση ὁμολόγων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διάθεση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἐσόδων καὶ τῶν δωρεῶν. Οἱ συνδρομὲς τῶν χριστιανῶν βεβαίως ἦταν πάντα ἡ κύρια χρηματοδότηση, ὅπως σημειώνεται καὶ στὶς περισσότερες κτητορικὲς ἐπιγραφές τῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ στοὺς κώδικες τῶν ἐκκλησιῶν³⁹⁹. Ἀξιοσημείωτες ἦταν καὶ οἱ προσφορὲς σφουγγαριῶν ἀπὸ κολυμβητές, ὅπως ἐκείνων τῆς Σύμης⁴⁰⁰. Ἀπὸ πολλὰς ἐκκλησίαις, τῶν ὁποίων διασώζονται οἱ κώδικες, ἐγίναν πωλήσεις κτημάτων καὶ ἄλλων ἀκινήτων, ὅπως τοῦ Ἀγίου Λουκά στὴν Σορωνή⁴⁰¹, τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ στὴν Λάρδο⁴⁰², τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου στὸ ὁμώνυμο χω-

396. Μαλλιαράκης [1894], 48-49. Σύμφωνα μὲ ἔγγραφο ιδιοκτησίας καὶ διπλώματος πλοίου τοῦ Γεώργη Ρεῆζη, ποῦ ἐξέδωσε ἡ Κοινότητα τῆς Ἀγίας Μαρίας στὶς 4 Αὐγούστου τοῦ 1813, ἡ ιδιοκτησία του ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα μερίδια, τρία γιὰ τοὺς ἀδελφούς του Παπαδημήτρη καὶ Χατζηαντώνη, ἐκτὸς τοῦ ἰδίου, καὶ τὸ τέταρτο τῆς Θεοτόκου.

397. Κώδικας Τριαντῶν [1858], τὸ 1921 ἀποφασίστηκε ἡ ἀνέγερση νέου κωδωνοστασίου καὶ ἡ διενέργεια εἰδικοῦ ἐράνου.

398. Βιβλίο Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853].

399. Κώδικας Λάρδου [1858]. Τὸ 1862 παραδόθηκε ὁ κατάλογος τῶν συνδρομητῶν συγχωριανῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τέμπλου καὶ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Κώδικας Ἀγίου Ἰσιδώρου [1858]. Τὸ 1858-1859 σημειώνονται ἔσοδα καὶ «ἀπὸ βοήθεια τῶν χριστιανῶν». Βιβλίο Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853]. Στὰ ἔσοδα ὑπάρχουν συνδρομὲς ἀπὸ κατοίκους καὶ 1.000 γρόσια ἀπὸ τὸν παπᾶ Στρατῇ γιὰ τὸ τέμπλο καὶ ἀπὸ διάφορες ἄλλες ἐκκλησίαις (Ἀγία Τριάδα, Ἅγιος Ἰωάννης).

400. Βιβλίο Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853].

401. Κώδικας Σορωνῆς [1858]. Τὸ 1865 ἔσοδα καὶ ἀπὸ πώληση δύο χωραφίων. Τὸ 1894 ἀποφασίστηκε γιὰ τὴν «τελείαν ἐξόφλησιν» πρὸς τὸν «ἀρχιτέκτονα Μάκραν, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀνέρχεται κατὰ τὸ ἐσχάτως ὑπογραφέν παρὰ τοῦ ἐπιτρόπου ὁμολόγον ἐκ γροσιῶν 3.140», νὰ ἐκποιηθοῦν ἀνάλογης ἀξίας χωράφια.

402. Κώδικας Λάρδου [1858]. Γιὰ τὸ 1866 σώζεται κατάλογος χωραφίων παραγωγικότητας «18 κοιλῶν», ποῦ μαζὶ μὲ αὐτὰ τοῦ μοναστηριοῦ (ἐννοοῦν τῆς Παναγίας Ὑψηνῆς) στὴν παραλία, πωλήθηκαν στὸν Λινδιακὸ Δημήτριο Γεωργαλῆ ἀντὶ 17500 γρόσια, προφανῶς γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ τέμπλου.

ριό⁴⁰³, τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ στὴν Κάλαθο⁴⁰⁴, τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Φιλήμονα στὴν Ἀρνίθα⁴⁰⁵ καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς Σύμης⁴⁰⁶. Τὰ δάνεια καὶ τὰ ὁμόλογα ἐπίσης χρησιμοποιήθηκαν συχνὰ γιὰ ἐξεύρεση κεφαλαίων, ὅπως γιὰ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς Σύμης⁴⁰⁷ καὶ τὸ καμπαναριό του⁴⁰⁸, τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου τῶν Τριαντῶν⁴⁰⁹, τὸν Ἅγιο Λουκά στὴν Σορωνή⁴¹⁰, τὴν Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἑμπωνα⁴¹¹ καὶ τὸν Ταξιάρχη στὸν Μεσαναγρό⁴¹². Ἡ ἀξιοποίηση βεβαίως κάθε δυνατότητας ἐσόδων ἔφτανε μέχρι καὶ τὴν ἐμπορία τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, ποὺ περισσεύαν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Σύμης⁴¹³.

Οἱ σύλλογοι τῶν ὁμογενῶν ἐπίσης συνεισέφεραν πολλὲς φορὲς γιὰ τὴν κατασκευὴ ἔργων στὶς ἐκκλησίες, ὅπως τὴν δευτέρη ἐπέκταση στὴν ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου Ἀφάντου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πλάγια κλίτη, μὲ ἀντίστοιχα παρεκκλήσια, ἀφιερωμένα στὸν Ἀπόστολο

403. Κώδικας Ἁγίου Ἰσιδώρου [1858]. Τὸ 1858-1859 σημειώνεται ὅτι «ἀπὸ ἐσοδα τῆς πώλησης δύο κηπουρίων καὶ ἐνὸς καφενείου» καὶ «ἀπὸ βοήθεια τῶν χριστιανῶν ...» ἐνῶ τὸ δωρητήριο τῆς Δέσποινας Χ' Παπᾶ πολλῶν κτημάτων (1862) ἀφιερώνει στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου καὶ στὴν μονὴ Ἀρταμίτη.

404. Κώδικας Καλάθου [1858]. Σὲ ὑποσημείωση τῶν 21 κτημάτων, ποὺ ἀφιέρωσε στὴν ἐκκλησία τῶν Ταξιαρχῶν τῆς Καλάθου ὁ Διακο-Ἑμμανουὴλ Δημητρίου τὸ 1859, ἀναφέρεται ὅτι τὰ 13 ἀπὸ τὰ χωράφια αὐτὰ πουλήθηκαν στὸν Φίλιππ Ἰωάννου ἀπὸ τὴν Λίνδο γιὰ ἀνάγκες (προφανῶς τῆς πληρωμῆς τῶν ἐξόδων κατασκευῆς τῆς ἐκκλησίας).

405. Κώδικας Ἁγίου Φιλήμονος [1858]. Γιὰ τὸ 1859 ἀναφέρεται ὅτι πουλήθηκαν κτήματα «7 κοιλῶν» σὲ πλειστηριασμὸ στὴν Κατταβιά ἀντὶ 8.100 γροσιῶν, ποὺ χρησίμευσαν γιὰ τὴν «ἐκτέλεση τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου».

406. Βιβλίο Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853]. Γίνεται λόγος καὶ γιὰ πώληση ἐνὸς περιβολιοῦ «γερολίμου».

407. Σύμφωνα μὲ ἀντίγραφο 12 δανείων ὕψους 25.393 γρ., ποὺ σύναψε ὁ ἐπίτροπος Ἰωάννης Διάκου Βογιατζῆς μὲ Συμιακοὺς ἀπὸ 10-7-1854 ἕως 1-5-1861 καὶ βρέθηκαν στὸ ἀρχεῖο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου.

408. Βιβλίο Δανειστῶν Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876]. Καταχωρίζονται ὀνομαστικὰ ὅλοι οἱ δανειστὲς τῆς ἐκκλησίας γιὰ τὸ καμπαναριό. Τὸ ὕψος τῶν δανείων φτάνει τὶς 107.734 γρόσια μὲ ἐτήσιο ἐπιτόκιο συνήθως 10%. Ἐνίοτε δανεῖζουν τὴν ἐκκλησία μὲ μικρότερο ἐπιτόκιο 9, 8 ἢ 6% καὶ σὲ τρεῖς περιπτώσεις χωρὶς ἐπιτόκιο. Ἡ ἀποπληρωμὴ τῶν δανείων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1876 καὶ 1887.

409. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Τὸ 1857 - 1860 ἔσοδα καὶ ἀπὸ δάνεια ἀπὸ Θαρανὸ 1.020 γρόσια, Ἀντωνίων Γεωργίου 1.000 γρ., Κωνσταντῆν Λαζαρή 2.000 γρ., Χατζημανώλην 1.000 γρ., Μόσχον Ἀνδρέου 1.300 γρ., Νικόλαον Ἰωάννου 2.000 γρ. καὶ τὸ 1860 ἔξοδα «εἰς τόκον τοῦ δανείου» 995,30 γρ., ...τὸ χρέος τῆς ἐκκλησίας εἶναι 7.300 γρ.

410. Κώδικας Σορωνῆς [1858]. Τὸ 1865 ἔσοδα ἀπὸ ὁμόλογα καὶ ἀπὸ δάνειο.

411. Κώδικας Ἑμπωνα [1905]. Τὸ 1905-1906 ἔσοδα «ἀπὸ δάνεια διὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς ἐκκλησίας διαφόρων 1.293 γρ.».

412. Κώδικας Μεσαναγροῦ [1858]. Γιὰ τὰ ἔτη 1860-62 σημειώνονται ἔσοδα 2.000 γρόσια ἀπὸ δάνεια καὶ στὰ ἔξοδα «εἰς μαστόρους καὶ λοιπούς», ὅταν κτιζόταν ἡ νέα ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη.

413. Βιβλίο Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853]. Πουλοῦσαν πολλὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά, κυρίως ἀσβέστη, ἀλλὰ καὶ μάρμαρα, ξύλα, καυσόξυλα, μολύβια, χῶμα κλπ.

καὶ Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ καὶ στοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες, καὶ ἔγινε μὲ χρηματοδότηση Ἀφαντενῶν μεταναστῶν τῆς Ἀμερικῆς⁴¹⁴.

Ἀσφαλῶς τὸ κόστος κατασκευῆς μνημείων, ὅπως οἱ μονόχωρες καὶ κυρίως οἱ τρίκλιτες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίαι τῆς Δωδεκανήσου, ἦταν ἀρκετὰ ὕψηλὸ γιὰ τὶς κοινωνίες τοῦ 19ου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ 18ου αἰώνα. Γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐργασίες κατασκευῆς τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἁγίας Ἑλένης στὸ Καστελλόριζο τὸ 1835 κόστισαν 300.000 γρόσια⁴¹⁵. Οἱ ἐτήσιες εἰσπράξεις τῆς ἐκκλησίας, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τοῦ κώδικα λογαριασμῶν της, ἀνέρχονταν σὲ 16.000-20.000 γρόσια, προερχόμενα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἀπὸ εἰσοδήματα καταστημάτων καὶ ἀπὸ τὰ Δημόσια Σφαγεῖα στὸν Κάβο, ἀπὸ χορηγίες καὶ δωρεές⁴¹⁶. Τὸ σύνολο τῶν ἐξόδων γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς τρίκλιτης ἐπίσης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης, λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1855, μὲ τέσσερις σειρὲς σταυροθολίων, ἀνῆλθε σὲ 229.567,39 γρόσια, ἐκ τῶν ὁποίων δαπανήθηκαν γιὰ τοὺς μαστορεὺς 44.445,85 γρ. καὶ γιὰ τὸν πρωτομάστορα 5.451 γρ., χωρὶς τὰ δῶρα⁴¹⁷.

Μὲ τὰ ἔσοδα λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν, τὴν πώλησιν ἀκινήτων, τὶς δωρεές καὶ τὸν δανεισμὸ κυρίως, ἀντιμετωπίσθηκαν τὰ μεγάλα ἔξοδα τῆς ἀνέγερσης τέτοιων πολυτελῶν ναῶν, ὅπως οἱ σταυροθολιακοί, κατὰ τὴν περίοδο αὐτή.

Σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξαν καὶ τὰ τοπικὰ ἔθιμα στὴν οἰκοδόμησιν ἐκκλησιῶν, συνήθως ξωκλήσιων, σὲ κάποια νησιά τῶν Νότιων Σποράδων. Ἡ δυνατότητα μερίδας ιδιωτῶν, γιὰ παράδειγμα, στό κατὰ τὰ ἄλλα φτωχό, νησί τῆς Τήλου νὰ ἔχουν μέχρι καὶ ιδιωτικὲς ἐκκλησίες καὶ νὰ τὶς καλλωπίζουν, προσκαλώντας ζωγράφους ἀπὸ ἄλλα μέρη, ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν θεσμὸ τοῦ πρωτογιοῦ καὶ τῆς πρωτοκόρης, ποὺ ἴσχυε ἐκεῖ⁴¹⁸, ἀνάλογον μὲ ἐκεῖνο τῆς Καρπάθου⁴¹⁹ καὶ τῆς Κάσου⁴²⁰. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα

414. Μπακίρης [1983]. Ἡ δαπάνη ἀνῆλθε σὲ 1.000.000 δρχ. μὲ δωρεές ἀπὸ μετανάστες, Ἀφαντενοὺς κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ.

415. Βαρδαμίδης [1948], 86-88, Χονδρὸς [2002], 122-129 καὶ ΚΣΕΔ 103. Στὸ κόστος τῆς κατασκευῆς δὲν συμπεριλαμβάνεται ἡ προσωπικὴ ἐργασία, ποὺ ἐθελούσια πρόσφεραν οἱ κάτοικοι, οὔτε ἡ δαπάνη γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ καὶ τὸν καλλωπισμὸ τῆς ἐκκλησίας.

416. Βαρδαμίδης [1948], 84, 103-104 καὶ ΚΣΕΔ 103.

417. ΚΣΕΔ 90 καὶ Βιβλίον Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853], 35.

418. Κουτελάκης [2008], τ. α', 559-566.

419. Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 544-560. Ἡ μητρόπολις μάλιστα τῆς Καρπάθου, ποὺ μὲ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ καὶ Πνευματικὸ δικαστήριον ἀσκούσε τὰ δικαστικὰ καθήκοντα σχετικὰ μὲ τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο, προσαρμόστηκε στὰ γνωστὰ τοπικὰ κληρονομικὰ ἔθιμα, μὲ τὴν πρωτοκαθεδρίαν στὰ πρωτότοκα παιδιά, τοὺς πρωτογιούς «κανακάρηδες» καὶ τὶς πρωτοκόρες «κανακαριές». Καταγράφηκαν μάλιστα ἐπὶ Νικηφόρου τὰ τοπικὰ αὐτὰ ἔθιμα στὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως τὸ 1864 (σσ. 25-40).

420. Μαλλιάρκης [1894], 33-36. Τὸ κοινωνικὸ σύστημα τῆς Κάσου εἶχε ἀνάλογους πατροπαράδοτους κανόνες γιὰ τοὺς «κανακάρηδες» καὶ τὶς «κανακαριές».

οι πρωτογιοι να είναι ή κατά κάποιον τρόπο ἄρχουσα τάξη τοῦ νησιοῦ, με μεγάλη περιουσία, ποὺ ἀναδεικνύονταν καὶ προεστοί.

Ἄδειες οἰκοδομῆς καὶ σχέδια

Ἔχουν εὑρεθεῖ μέχρι στιγμῆς μόνο δύο ἄδειες οἰκοδόμησης σταυρο-θολιακῶν ναῶν στὰ Δωδεκάνησα, ἐνῶ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἐκκλησία δὲν μπορούσε νὰ κτισθεῖ χωρὶς τὸ σχετικὸ φερμάνι ἢ χοτζέτι. Ἡ μία ἄδεια, τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου, εἶναι δημοσιευμένη⁴²¹. Σύμφωνα μὲ τὸ φερμάνι ἐπιτράπηκε ἡ ἀνοικοδόμηση-ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας μόνο στὰ ἴδια μέτρα μὲ τὴν παλιά (8x4 θαλασσινὰ μέτρα καὶ σύνολο 160 ἐκτάρια), χωρὶς νὰ ζητηθεῖ ἡ βοήθεια ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, ἢ ἀπὸ ἄλλη Ἀρχή, ἐνῶ χαρίστηκαν τὰ ἔξοδα, 1.000 γρόσια, τῆς ἄδειας καὶ 200 γρόσια γιὰ τὰ καλέμια (τοὺς κονδυλοφόρους). Ἡ ἄλλη εἶναι τοῦ καθολικοῦ τοῦ Πανορμίτη στὴν Σύμη (Π.Π.1.1). Τὸ ἐν λόγω «χοτζέτι», ἀφορᾷ τὴν ἀναστήλωση παλιότερης ἐκκλησίας, χωρὶς νὰ ἀλλάξουν οἱ ἀρχικὲς τῆς διαστάσεις καὶ τὸ ὕψος τῆς καὶ χωρὶς νὰ τὴν κατεδαφίσουν⁴²².

Πληροφορίες διαθέσιμες ἀπὸ ἔγγραφα καὶ κώδικες τῶν ἐκκλησιῶν ὑπάρχουν γιὰ ἄλλες δύο ἄδειες. Ἡ μία εἶναι γιὰ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς Σύμης, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ὅλες τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἄδεια διαδικασίες⁴²³. Ἡ ἄλλη εἶναι γιὰ τὸ καμπαναριὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἐμπωνα τῆς Ρόδου, ποὺ στοίχησε 128 γρόσια⁴²⁴. Οἱ διαδικασίες ἐκδοσης εἰδικοῦ φερμανιοῦ, δηλαδὴ τῆς οἰκοδομικῆς ἄδειας κατεδάφισης τῆς παλιάς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ὡς ἐτοιμόρροπης, καὶ ἀνοικοδόμησης τῆς νέας, ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Μυρέων Ἀγάπιο τὸ 1854, ὁ ὁποῖος τὴν περίοδο ἐκείνη φαίνεται ὅτι ἀντικαθιστοῦσε τὸν μητροπολίτη τῆς Ρόδου Ἰάκωβο, σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐπίτροπο Ἰωάννη Διάκου Μπογιαζῆ, τὸν πασᾶ καὶ τὸν καδὴ τῆς Ρόδου μέσω τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλης, σύμφωνα μὲ γραπτὲς πηγὲς καὶ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς ἐκκλησίας. Ἀξίζει νὰ καταχωρισθοῦν οἱ δύο ἐνδιαφέρουσες ἐπιστολές, ποὺ σώθηκαν στὸ ἀρχεῖο τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ ἐπισκόπου Μυρέων Ἀγαπίου πρὸς τὸν ἐπίτροπο Ἰωάννη Διάκου Μπογιαζῆ (Π.Π.1.2) λέγει⁴²⁵:

421. ΚΣΕΔ 25 καὶ Κουτελάκης [1979], 274-277.

422. ΚΣΕΔ 88 καὶ Χοτζέτι Πανορμίτη [1783]. Τὸ «χοτζέτι» τῆς ἀναστήλωσης τοῦ καθολικοῦ τοῦ Πανορμίτη φυλάσσεται στὰ ΓΑΚ, Ἀρχεῖο νομοῦ Δωδεκανήσου καὶ ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὸν John Barnes.

423. ΚΣΕΔ 90, Βιβλίον Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853], 3, καὶ Ἐπιστολὲς Ἀγαπίου 18-4-1854 καὶ 8-5-1854.

424. ΚΣΕΔ 37 καὶ Κατάστιχο Ἐμπωνα [1884]. Στὴν 21 Σεπτεμβρίου 1886 στό «ἔξοδα εἰς τὴν ἄδειαν τοῦ καμπαναριοῦ» 128 γρ.

425. Ἐπιστολὴ Ἀγαπίου 18-4-1854.

«Τιμιώτατε Κύριε Ἰωάννη, εὐχώμεθά σοι Πατρικῶς. Ἐρωτῶν τὰ περὶ τῆς περιποθήτου ὑμῶν ἀγαθῆς υἰείας σου. Ἐπομένως σᾶς εἰδοποιῶ, ὅτι κατὰ τὴν αἰτησίαν σας, ἰδοὺ ὅπου σᾶς στέλλω, τὸν Κύριον Μαστρὸ Κωνσταντὶ ἀρχιτέκτονα, τῆς ἐκκλησίας. Τὸν ὁποῖον θέλεται περιποιηθῇ, καθὼς γνωρίζεται, καὶ καθὼς πρέπει, πληρώνονται τοὺς κόπους καὶ ἔξοδά του, ἐπειδὴ καθὼς με λέγει πρέπει πρῶτον νὰ παρατηρήσῃ, τί θὰ κάμεται, καὶ τί πέτρας ἔχεται, ἀφοῦ πρῶτον κάμεται τὴν συμφωνίαν σας. Γνωρίζεται ὁμως ὅτι εἶναι ὁ πλέον καλῦτερος μάστορης τῆς Ρόδου, καὶ ὁ πλέον ὕσχος, καὶ τίμιος. Ἐγὼ δὲ καταγίνωμαι νὰ εὐγάλλω τὴν ἄδειαν τῆς ἐκκλησίας, διὰ μερεμέτι, καὶ θέλει σταλεῖ ἄνθρωπος τοῦ Καδὶ, καὶ τῆς Διοικήσεως νὰ κάμνῃ τὴν παρατήρησιν καὶ εἰς τοῦτο θέλεται ὁδηγηθεῖ τὸ τί θὰ πράζεται, ἀπὸ τὸν πρωτομάστοριν. Ταῦτα καὶ μὴ ἔχοντες ἄλλο, εὐχώμεθα νὰ ἐορτάζεται εἰς πολλὰ ἔτη, τὴν Τριήμερον ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, καὶ θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

–:1854: Ἀπριλλίου «18» ἐν Ρόδω.

Της ...ὅλος πρόθυμος ἐν Χριστῷ
ὁ Μυρέων Ἀγάπιος.»

Ἡ δευτέρη ἐπιστολὴ ἐπίσης τοῦ ἐπισκόπου Μυρέων Ἀγαπίου πρὸς τὸν ἐπίτροπο Ἰωάννη Διάκου Μπογιαζῆ ἀναφέρει⁴²⁶:

«Τιμιώτατε Κύριε Ἰωάννη Διάκου Μπογιαζῆ εὐχώμεθά σοι Πατρικῶς. Ἐρωτῶμεν τὰ περὶ τῆς περιποθήτου μοι ἀγαθῆς υἰείας σας. Καὶ ἡμεῖς χάριτι θεῖα υἰεαίνωμεν. Ἐλάβομεν τὸ ἡγαπητόν σας καὶ εἶδον νὰ μᾶς γράφεται, περὶ τῆς ἀδείας τοῦ ἀγίου Ἀθανασίου. Ἡμεῖς φίλε μου ἀφ' ἧς ὥρας ἤλθωμεν εἰς Ρόδον δὲν ἐλύψαμεν ἀπὸ τοῦ νὰ τρέξωμεν, εἰς οὓς ἔπρεπε διὰ νὰ ἡμπορέσωμεν, νὰ μᾶς δοθεῖ αὐτὴ ἡ ἄδεια. Καὶ μάλιστα, ἀφοῦ ἐνεχείρησα τοῦ Πασᾶ ἐφένδη μας τὸ γράμμα τῆς Κοινότητος, ὁμιλήσαμεν πολλὰ μετ' αὐτοῦ. Ἀλλὰ δὲν εὐρέθη τρόπος, ἐπειδὴ καὶ εἴπωμεν, τροπολογημένες (;μήπως προηγουμένως) ὅτι θὰ χαλάσωμεν τὸν Κουμπὲν μόνον διὰ νὰ μὴν πέσῃ, καὶ πλακώσῃ τοὺς Χριστιανούς. Καὶ με λέγει ἀποφασιστικά, ὅτι ἐπειδὴ καὶ θὰ χαλάσῃ ὁ Κουμπὲς δὲν ἡμποροῦμεν νὰ δώσωμεν ἄδειαν, εἰμὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ φέρωμεν τὸ φερμάνι, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μὲ λέγει λοιπόν, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάγουν δύο ἄνθρωποι, ἓνας τοῦ Καδὶ καὶ ἓνας τοῦ Κονακίου, διὰ νὰ πάγουν νὰ κάμουν τὴν παρατήρησιν καὶ καταμέτρησιν. Καὶ ἀφοῦ ἔλθουν νὰ γείνῃ ὁ μασμπατᾶς, νὰ σταλῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ἔλθῃ, τὸ φερμάνι. Καὶ ἡ νὰ με τὸν δώσῃ ἐμένα νὰ τὸν στείλῃ εἰς τὸ Πατριαρχίον, διὰ νὰ ἔλθῃ τὸ φερμάνι, ἡ νὰ τὸν στείλῃ ὁ ἴδιος Πασᾶς νὰ μᾶς τὸ φέρῃ. Ὅπως θέλωμεν. Αὕτῃ εἶναι ἡ ἀπόφασις. Γράφετέ μου λοιπὸν τὴν εὐχαρίστησιν σας, καὶ νὰ ἀκολουθήσω. Ὅτι καὶ περιμένωμεν ἀπάντησιν σας, καὶ υἰγαίνεται.

426. Ἐπιστολὴ Ἀγαπίου 8-5-1854.

-.1854: Μαΐου :8: ἐν Ρόδῳ.

Τῆς Τιμιώτητος τῆς ὅλος πρόθυμος ἐν Χριστῷ

Ὁ ἐπίσκοπος Μυρέων Ἀγάπιος.»

Στὸ «Ἀντίγραφον βιβλίου Ἀγίου Ἀθανασίου» ἀναφέρονται «ἔξοδον Τούρκων .. τοὺς ὁποίους ἔστειλαν ἀπὸ Ρόδον διὰ παρατήρησιν, 270 γρόσια» στὶς 1 Ἰουνίου 1854 καὶ στὶς 4 Ἰουλίου ἔξοδα γιὰ «Φιρμάνι, 900 γρόσια»⁴²⁷.

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω ἔγγραφα τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου γίνεται κατανοητὴ ἡ διαδικασία ἔκδοσης οἰκοδομικῆς ἀδείας, «φιρμάνι», κατασκευῆς τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 19ου αἰῶνα τουλάχιστον στὴν τουρκοκρατούμενη περιοχή τῆς Δωδεκανήσου. Κατὰ χρονικὴ σειρὰ λοιπὸν ἀκολουθήθηκαν οἱ ἐξῆς διαδικασίες:

1. Αἴτηση τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου πρὸς τὴν μητρόπολη Ρόδου γιὰ ἔκδοση ἀδείας πρὶν ἀπὸ τὴν 18η Ἀπριλίου 1854.

2. Ἡ μητρόπολη ἀπάντησε ἐγγράφως διὰ τοῦ ἐπισκόπου Μυρέων Ἀγαπίου, ποὺ ἀντικαθιστοῦσε τὸν μητροπολίτη Ρόδου, μὲ ἐπιστολὴ στὸν ἐπίτροπο Ἰωάννη Διάκου Μπογιαζῆ, μὲ τὴν ὁποία ἀναλάμβανε τὶς διαδικασίες ἔκδοσης ἀδείας ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς στὴν Ρόδο, στὶς 18 Ἀπριλίου 1854. Παράλληλα ὑπόδειξε τὸν πρωτομάστορα Μάστορο Κωνσταντῆ Χατζῆ Παρασκευᾶ.

3. Ἡ Κοινότητα Σύμης στὴν συνέχεια ζήτησε μὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν μητρόπολη καὶ τὸν πασᾶ τῆς Ρόδου τὴν ἔκδοση ἀδείας κατασκευῆς τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου.

4. Ἐγιναν συνεννοήσεις τοῦ ἐπισκόπου Ἀγαπίου μὲ τὸν Τοῦρκο διοικητὴ, τὸν πασᾶ τῆς Ρόδου, γιὰ τὶς διαδικασίες ἔκδοσης ἀδείας, ἡ ὁποία θὰ ἐκδιδόταν ὑπὸ τὴν προϋπόθεση «ὅτι θὰ χαλάσωμεν τὸν Κουμπὲν μόνον διὰ νὰ μὴν πέση, καὶ πλακώσει τοὺς Χριστιανούς». Ἡ ἀδεια ἔπρεπε νὰ ἐκδοθεῖ μόνον ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὴν Πύλη προφανῶς, ἀφοῦ γινόταν αὐτοψία, «παρατήρηση» καὶ καταμέτρηση τῆς παλαιᾶς ἐτοιμόρροπης ἐκκλησίας, τοῦ «κουμπέ», ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο τοῦ καδῆ καὶ ἓναν τῆς διοίκησης, ἀπὸ τὸ «κονάκι», καὶ ἀφοῦ ἔκαναν εἰσήγηση, «μασμπατᾶ». Ἡ ἀποστολὴ τῆς εἰσήγησης στὴν Πόλη μποροῦσε νὰ γίνῃ εἴτε ἀπὸ τὴν μητρόπολη στὸ Πατριαρχεῖο, ποὺ θὰ ἀναλάμβανε τὴν ἔκδοση τῆς ἀπόφασης, προφανῶς ἀπὸ τὴν Πύλη, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πασᾶ.

5. Ἡ μητρόπολη τῆς Ρόδου διὰ τοῦ ἐπισκόπου Ἀγαπίου ἀπάντησε πάλι στὸν ἐπίτροπο Ἰωάννη Διάκου Μπογιαζῆ γιὰ τὶς διαδικασίες, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθηθοῦν, στὶς 8 Μαΐου 1854.

6. Ἦλθαν στὴν Σύμη οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν διοίκηση, ἀφοῦ παρου-

427. ΚΣΕΔ 90, Βιβλίον Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853], 3.

σιάζεται «ἔξοδον Τούρκων ..., τοὺς ὁποίους ἔστειλαν ἀπὸ Ρόδον διὰ παρατήρησιν, 270 γρόσια» στὶς 1 Ἰουνίου 1854.

7. Ἐνα μῆνα περίπου ἀργότερα ἦλθε ἡ ἄδεια ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀφοῦ, σύμφωνα πάλι μὲ τὸ βιβλίον τῆς ἐκκλησίας, παρουσιάζονται ἔξοδα γιὰ «Φιρμάνι, 900 γρόσια», ποσὸ ἰδιαίτερα μεγάλο, στὶς 4 Ἰουλίου.

8. Τὴν ἄλλη ἡμέρα μάλιστα ἐγίνε ἡ θεμελίωση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Ρόδιο πρωτομάστορα Κωνσταντῆ Χατζηπαρασκευᾶ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας στὴν νότια πύλη της, στὶς 5 Ἰουλίου 1854⁴²⁸.

Πληροφορία ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Σύμης γιὰ «Χαρτιὰ ἀπὸ Ρόδο, 8 γρόσια» στὶς 3 Ἀπριλίου 1856⁴²⁹, πιθανῶς ἀναφέρεται σὲ σχέδια, ποὺ ἔστειλε ὁ Κωνσταντῆς ἀπὸ τὴν Ρόδο στὸν Ἀργύρη Χατζηπαρασκευᾶ καὶ δηλώνουν ἴσως πρότυπα ἢ «στάμπα», ποὺ κυκλοφοροῦσαν γιὰ διάφορες καλλιτεχνικὲς ἐργασίες, ἴσως ξυλογλυπτικὲς καὶ ἄλλες, ποὺ προμηθεύτηκαν ἀπὸ τὴν Ρόδο.

Μάστορες

Οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς μάστορες προέρχονται ἀπὸ τὶς κτητορικὲς ἐπιγραφές, ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία καὶ ἀπὸ τοὺς διαθέσιμους κώδικες τῶν ἐκκλησιῶν. Τὰ τεχνικὰ ἐπαγγέλματα, ἢ «μαστοράντζα», χτίστες καὶ μαραγκοί, ἦταν τὴν περίοδο αὐτὴ ἀπὸ τὰ κυριότερα τῶν ροδιτῶν. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μάστορες ἐξελίχτηκαν σὲ ἐργολάβους καὶ πρακτικὸς ἀρχιτέκτονες⁴³⁰.

Στὴν πλειονότητα βεβαίως οἱ μάστορες ἦταν Ροδίτες (Π.Α.8, Π.Α.9 καὶ Π.Α.10). Οἱ γνωστοὶ μέχρι σήμερα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ μάστορες τῆς Ρόδου εἶναι: ὁ Κωνσταντῖνος Προσκυνητῆς Ροδίτης, ποὺ ἔκτισε τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Βουνοῦ στὸ Καστελλόριζο (1759)⁴³¹, ὁ Ἀναστάσιος Καρναβάς Ροδίτης, τὸ καθολικὸ τοῦ Πανορμίτη στὴν Σύμη (1783)⁴³², ὁ Καρναβάς, ἴσως ἀπόγονος τοῦ Ἀναστασίου, τὸν Ἅγιον Ἰωάννη στὴν Σύμη (1838)⁴³³, ὁ τεχνίτης Ἐλευθέριος Σελλᾶς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου (1839)⁴³⁴, ὁ Ἀναστάσιος Κοσκινᾶς, Λίνδιος, τὸν

428. ΚΣΕΔ 90, «ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΚΩΝ: Χ:ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ: ΡΟΔΙΟΣ / ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) : Δ: ΜΠΟΓΙΑΖΗ / ΤΩ : 1854 / ΙΟΥΛΙΟΥ 5 / ΑΡΧΗ ΘΕΜΕΛΙΟΥ / 1855 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ : 12 : / ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ»

429. Βιβλίον Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853], 13.

430. Παπαχριστοδούλου [1994], 504-5.

431. ΚΣΕΔ 105.

432. ΚΣΕΔ 88.

433. ΚΣΕΔ 89.

434. ΚΣΕΔ 30, Δοντᾶς [2010], 38-42. Ὁ τεχνίτης Ἐλευθέριος Σελλᾶς εἶναι κάπως ἀπίθανο νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἐλευθέριο Στεφάνου Σελλᾶ, ποὺ τὸ 1892 ἔκτισε τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα στὰ Σιάννα, ΚΣΕΔ 53, καὶ τὸ 1894 τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Χάλη, ΚΣΕΔ 101. Ἴσως εἶναι κάποιος πρόγονός του.

Π.Α.8.
Πίνακας μαστόρων

ΚΣΕΔ	έκκλησία - περιοχή	ἀρχιτέκτονας-ἀρχιμάστορας	χρονο- λογία
001	Εισόδια, Ρόδος		1750
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος		1756
002	Άγιος Νικόλαος, Ρόδος		1759
105	Άγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	Κωνσταντῆς Προσκυνητής, Ροδίτης	1759
111	Παναγία, Όθος, Κάρπαθος		1759
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Ἀρχάγγελος, Ρόδος		1760
071	Άγία Ειρήνη, Λαχανιά, Ρόδος		1760
088	Πανομίτης, Σύμη	Ἀναστάσης Καρναβάς, Ρόδιος	1783
075	Άγιος Παῦλος, Καταβιά, Ρόδος		1810
078	Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κῶς	Μάστρο Νικόλας Καλαφάτης (,)	1825
077	Άγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	Ἰωάννης, Συμαῖος	1831
082	Εισόδια, Νικεΐα, Νίσυρος	Μαστρο-Γιώργης, Συμαῖος	1833
049	Άγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος		1834
103	Άγιος Κωνσταντῖνος & Ἑλένη, Καστελλόριζο	Νικόλαος Πρωτομάστορας	1835
072	Ζωοδόχος Πηγή, Πλημμύρι, Ρόδος	Τρηα(ντενοὶ τεχνίτες,)	1837
084	Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	Μαστρο-Γιώργης, Συμαῖος	1837
089	Άγιος Ἰωάννης, Γιαλός, Σύμη	Καρναβάς, Ρόδιος	1838
030	Κοίμηση, Ἀφάντου, Ρόδος	Ἐλευθέριος Σελλᾶς (τεχνίτης)	1839
041	Άγιος Γεώργιος, Μαλῶνα, Ρόδος	Ἀναστάσιος Κοσκινᾶς, Λίνδιος	1840
066	Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος		1840
125	Πυργιώτισσα, Λιβίσσι, Λυκία	Ἀθανάσιος Προσκυνητής	1840
132	Ἀσώματοι, Ἀσφενδιού, Κῶς		1840
025	Άγία Αἰκατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος		1841
067	Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος		1841
083	Παναγία Κυρά, Ἐμπορείο, Νίσυρος	Μαστρο-Γιώργης, Συμαῖος	1842
039	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	Στέφανος Ἐλευθερίου	1845
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	Ἐμμανουήλ Χατζημανώλης	1845
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος		1846
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	Ἰωάννης Κασκινές, Λίνδιος	1847
080	Άγιοι Ανάργυροι, Καρδάμαινα, Κῶς		1847
127	Ἀντιφελιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	Τεχνίτες Ρόδιοι	1849
020	Άγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος		1850
118	Άγία Μαρίνα, Ἀγία Μαρίνα, Κάσος	Χ.Ε. Νενές	1850
034	Άγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	Ἰωάννης Κασκινές, Λίνδιος	1852
036	Άγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος		1852
037	Κοίμηση, Ἐμπωνα, Ρόδος		1853
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλῶνα, Ρόδος		1855
060	Ύψενή, Λάρδος, Ρόδος		1855
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος		1855
042	Μεταμόρφωση, Μαλῶνα, Ρόδος		1857
033	Άγιος Δημήτριος, Ἀρχίπολη, Ρόδος	Ἰωάννης Κασκινές, Λίνδιος	1858
035	Τίμιος Σταυρός, Ἀπόλλωνα, Ρόδος	Κων/νος Παρασκευᾶς, Τριαντενὸς	1858
052	Ἀρταμίτης, Άγιος Ἰσίδωρος, Ρόδος		1859
051	Άγιος Ἰσίδωρος, Άγιος Ἰσίδωρος, Ρόδος		1860
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος		1861
069	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος		1861
112	Κοίμηση, Κάρπαθος		1861

Π.Α.8 (συνέχεια). Πίνακας

ΚΣΕΔ	έκκλησία - περιοχή	ἀρχιτέκτονας-ἀρχιμάστορας	χρονο- λογία
021	Άγιος Νικήτας, Πυλές, Ρόδος		1864
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος		1865
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος		1867
119	Άγιος Δημήτριος, Άρβανιτοχώρι, Κάσος		1867
123	Άγια Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	Νικόλαος και Άναστάσιος, Λίνδιοι	1867
040	Κοίμηση, Αρχάγγελος, Ρόδος		1868
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία		1868
117	Τίμιος Σταυρός, Άγια Μαρίνα, Κάσος		1869
081	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Νίσυρος		1870
121	Άγιος Γεώργιος, Άλιμιά	Μαστρο-Δημήτρης, Καρπάθιος	1877
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη		1882
110	Ύπαπαντή Χριστού, Αρκάσα, Κάρπαθος		1885
053	Άγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος	Έλευθέριος Στεφ. Σελλάς	1892
076	Άγια Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος		1893
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος		1896
045	Άγ. Πέτρος και Παῦλος, Χαράκι, Ρόδος		1912
096	Άγια Ειρήνη, Νημποριό, Σύμη		1914
024	Άγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	Θεόδωρος Φρανζής, Λίνδιος	1920
011	Άγια Αναστασία, Παραδείσι, Ρόδος		1921
094	Έλικωνή, Γιαλός, Σύμη		1924
027	Άγια Άννα, Καλαβάρδα, Ρόδος		1973
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος		1984
061	Κοίμηση, Άσκληπειό, Ρόδος		1309-1522
063	Σκιαδενή, Άπολακκιά, Ρόδος		1309-1522
068	Άγια Αναστασία, Γεννάδι, Ρόδος		1309-1522
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος		1309-1522
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος		1310-1522
005	Άγια Αναστασία, Ρόδος		1809 Π
007	Άγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος		1809 Π
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος		1829-36
015	Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος		1829-36
079	Άγια Τριάδα, Αντιμάχεια, Κῶς	Γεώργιος Άμαλλος (;)	1830-1847
018	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μαριτσα, Ρόδος		1839-51
101	Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη	Μαστρο-Δημήτρης, Καρπάθιος	1839-55
055	Ταξιάρχης, Κάλαθος, Ρόδος		1839-56
065	Άγ. Φιλήμονας, Άρνίθα, Ρόδος		1839-56
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος		1839-56
099	Ταξιάρχης, Μεγάλο Χωριό, Τήλος		1839-56
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος		1839-56
028	Μεταμόρφωση, Καλυθές, Ρόδος		1841-46
115	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Κάσος		1842 Π
128	Εισόδια, Ψέρμος		1846 Π
070	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος		1848 Π
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος		1853 Π
004	Άγιος Ίωάννης, Ρόδος		1854 Π
016	Άγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος		1854 Π
062	Άγια Μαρίνα, Άπολακκιά, Ρόδος		1854 Π

μαστόρων

ΚΣΕΔ	έκκλησία - περιοχή	ἀρχιτέκτονας-ἀρχιμάστορας	χρονο-λογία
090	Άγιος Ἀθανάσιος, Χωριό, Σύμη	Μαστρο-Κωνσταντῆς Χατζη-Παρασκευᾶς, Ροδίτης, Ὁμάδες Ροδίων καὶ Συμαίων Μαστόρων	1854-55
009	Μεταμόρφωση Σωτήρα, Τριάντα, Ρόδος		1855 Π
047	Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Μάσαρη, Ρόδος		1857 Π
131	Εἰσόδια, Σπάρτη, Πισιδία	Ἀνδρέας Σουληνᾶς, Ρόδιος, Νισλῆς Χατζηνικόλας	1857-60
019	Άγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	Μαστρο-Κωνσταντῆς Χατζη-Παρασκευᾶς, Ροδίτης	1858-72
046	Εἰσόδια, Μάσαρη, Ρόδος		1863-67
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη		1864 Π
058	Ταξιάρχης, Λάρδος, Ρόδος		1865 Π
114	Άγιος Σπυρίδων, Φρύ, Κάσος		1866 Π
012	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος		1867 Π
120	Ἀγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος		1867 Π
097	Κοίμηση, Μικρὸ Χωριό, Τήλος	Γεώργιος Πατίστας, ἀπὸ Ψίνθο Ρόδου	1867-8
056	Άγιος Μερκούριος, Ἴστριο, Ρόδος		1868 Π
113	Πανορμίτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος		1868 Π
032	Άγ. Τεσσαράκοντα, Διμυλιά, Ρόδος		1872 Π
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος		1873 Π
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος		1874 Π
043	Εὐαγγελισμὸς, Μαλώνα, Ρόδος		1875 Π
050	Άγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος		1877 Π
006	Άγιος Γεώργιος Ἄνω, Ρόδος		1882 Π
064	Άγιος Γεώργιος, Ἀρνίθα, Ρόδος	Νικόλαος Κασκινές, Λίνδιος	1882 Π
091	Άγιος Ελευθέριος, Χωριό, Σύμη		1882 Π
059	Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος		1883 Π
102	Πανορμίτης, Χωριό-ἐξοχή, Χάλκη	Χαλκῆτες καὶ Καρπάθιοι τεχνῖτες	1883 Π
104	Άγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο		1891 Π
073	Ἀγία Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος		1895 Π
093	Εὐαγγελισμὸς, Χαράνι, Σύμη		1908 Π
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία		1910 Π
013	Άγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	Νικόλαος Γ. Τσιμέτας	1925 Π
014	Άγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος		1925 Π
085	Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος		1929 Π
026	Άγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος		19ος
054	Ἀπόστολος Θωμᾶς, Μονόλιθος, Ρόδος		19ος
086	Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος		19ος
122	Ζωοδόχος Πηγή, Ἀρχάγγελος, Ρόδος		19ος
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος		19ος
129	Εἰσόδια, Καλαμάκι, Λυκία	Καστελλοριζιοὶ μάστορες	19ος
134	Άγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος		19ος
133	Ὑπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος		20ος
087	Παναγιά Κάστρου, Χωριό, Σύμη		
135	Άγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος		

Ἅγιο Γεώργιο στήν Μαλώνα τῆς Ρόδου (1840)⁴³⁵, ὁ Στέφανος Ἐλευθερίου, τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Ρόδου (1845)⁴³⁶, ὁ Ἰωάννης Κασκινές, Λίνδιος, τὴν Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὶς Φάνες τῆς Ρόδου (1847-1858)⁴³⁷, ὁ Μαστρο-Κωνσταντῆς Χατζῆ Παρασκευᾶς, Ροδίτης τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς Σύμης καὶ ἴσως τὸν Ἀπόστολο Λουκᾶ στήν Σορωνή τῆς Ρόδου (1854-1872)⁴³⁸, ὁ Ἀργύρης Χατζηπαρασκευᾶς, τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς Σύμης (1856 - 1859)⁴³⁹, ὁ Ἀνδρέας Σουληνᾶς, Ροδίτης, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καὶ πιθανῶς τὴν μητρόπολη στήν Σπάρτη τῆς Πισιδίας (1857)⁴⁴⁰, ὁ Κωνσταντῖνος Παρασκευᾶς, τριαντενός, τὴν Ὑψωση τοῦ Τίμιου Σταυροῦ στὸν Ἀπόλλωνα τῆς Ρόδου (1858)⁴⁴¹, ὁ Νικόλαος Κασκινές, Λίνδιος, τὸν Ἅγιο Γεώργιο στήν Ἀρνίθα τῆς Ρόδου (1862-1879)⁴⁴², οἱ Νικόλαος (ἴσως ὁ Κασκινές) καὶ Ἀναστάσιος (ἴσως ὁ Κοσκινᾶς ἢ ὁ Κασκινές), Λίνδιοι, τὴν Ἀγία Τριάδα στήν Μαλώνα τῆς Ρόδου, (1867)⁴⁴³, ὁ Γεώργιος Πατίστας, ἀρχιτέκτονας ἀπὸ τὴν Ψίνθο τῆς Ρόδου τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου ἢ Τιμία Ζώνη στὸ Μικρὸ Χωριὸ τῆς Τήλου (1867)⁴⁴⁴, ὁ Μαστρογιώργης, τὸ καμπαναριὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἐμπωνα τῆς Ρόδου (1886)⁴⁴⁵ (Π.Α.10), ὁ Ἐλευθέριος Στεφ. Σελλᾶς, ἀρχιτέκτονας, τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὰ Σιάννα τῆς Ρόδου (1892) καὶ τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Χάλκης (1894)⁴⁴⁶, ὁ Α. Ι. Κασκινές, τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στήν Μαλώνα τῆς Ρόδου (1895)⁴⁴⁷, ὁ Κασκινές, ὁ ἴδιος ἢ ἴσως ἀπόγονος τοῦ Λίνδιου Νικολάου Κασκινέ, τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στήν Ἀρνίθα τῆς Ρόδου (1907-1911)⁴⁴⁸, οἱ Σάββας Κακιοῦ καὶ μαστρο-Βασίλης Ἀφαντενός, τὴν πρώτη δυτικὴ ἐπέκταση τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στὶς Καλυθιές τῆς Ρόδου (1912-24)⁴⁴⁹, ὁ Θεόδωρος Φραντζῆς, τὸ καμπαναριὸ τῆς Ὑψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τοῦ χωριοῦ Ἀπόλλωνα (1892)⁴⁵⁰ καὶ τὸ ξωκλήσι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὶς

435. ΚΣΕΔ 41.

436. ΚΣΕΔ 39.

437. ΚΣΕΔ 22, 33, 34.

438. ΚΣΕΔ 90-19.

439. ΚΣΕΔ 90.

440. ΚΣΕΔ 131.

441. ΚΣΕΔ 35.

442. ΚΣΕΔ 64.

443. ΚΣΕΔ 123.

444. ΚΣΕΔ 97.

445. ΚΣΕΔ 37.

446. ΚΣΕΔ 53,101.

447. ΚΣΕΔ 41.

448. ΚΣΕΔ 64.

449. ΚΣΕΔ 28.

450. ΚΣΕΔ 35.

Π.Α.9.

Πίνακας μαστόρων τῶν καμπαναριῶν τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	δρο-φοί	χρονο-λογία	μάστορας καμπαναριοῦ
001	Εἰσόδια, Ρόδος	4	1959	
002	Ἅγιος Νικόλαος, Ρόδος	3	1933	
003	Εἰσόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	5	1921	
004	Ἅγιος Ἰωάννης, Ρόδος	4		
005	Ἁγία Ἀναστασία, Ρόδος	4	1904	
006	Ἅγιος Γεώργιος Ἄνω, Ρόδος	4		
007	Ἅγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	3	1930	
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	5	1939	Νικόλαος Τσιμέττας, Ρόδιος
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	3	1997	
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	5		
011	Ἁγία Ἀναστασία, Παραδείσι, Ρόδος			
012	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος			
013	Ἅγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	3		
014	Ἅγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	1		
015	Εἰσόδια, Κοσκινού, Ρόδος	6	1873	
016	Ἅγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος			
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος			
018	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μαρितσά, Ρόδος	5	1922	Θεόδωρος Φραντζῆς καὶ υἱὸς Φιλήμονας, Λίνδιοι
019	Ἅγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	5		
020	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	4	1922	Θεόδωρος Φραντζῆς (,)
021	Ἅγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος			
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	3	1994-5	
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος			
024	Ἅγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	1	1920	
025	Ἁγία Αἰκατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	1		
026	Ἅγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος			
027	Ἁγία Ἄννα, Καλαβάρδα, Ρόδος	1		
028	Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος	3	1959	
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	6		
030	Κοίμηση, Ἀφάντου, Ρόδος	6	1924	Θεόδωρος Φραντζῆς καὶ υἱὸς Φιλήμονας, Λίνδιοι
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος			
032	Ἅγιοι Τεσσαράκοντα, Διμυλιά, Ρόδος	3		
033	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρχίπολη, Ρόδος	5	1979	
034	Ἅγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	4		
035	Τίμιος Σταυρός, Απόλλωνα, Ρόδος	5	1892	Θεόδωρος Φραντζῆς, Λίνδιος.
036	Ἅγιος Γεώργιος, Κρητηνιά, Ρόδος	6	1973	
037	Κοίμηση, Ἐμπωνα, Ρόδος	4	1886	Μαστρογιώργης
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	5		
039	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	8		
040	Κοίμηση, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1		
041	Ἅγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	5	1895	Α. Ι. Κασκινῆς
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	4	1890	
043	Εὐαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	1		
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	3	1997-2007	

Π.Α.9 (συνέχεια). Πίνακας μαστόρων τῶν καμπαναριῶν

ΚΣΕΑ	ἐκκλησία - περιοχή	ὁρο-φοί	χρονο-λογία	μάστορας καμπαναριοῦ
045	Ἅγιος Πέτρος & Παῦλος, Χαράκι, Ρόδος			
046	Εἰσόδια, Μάσαρη, Ρόδος	5	1870	
047	Εὐαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος			
048	Ζωοδόχος Πηγὴ, Μάσαρη, Ρόδος			
049	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος			
050	Ἅγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος	4	1997	
051	Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ρόδος	4	1894-5	
052	Ἀρταμίτης, Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ρόδος	4		
053	Ἅγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος	4	1892	
054	Ἀπόστολος Θωμᾶς, Μονόλιθος, Ρόδος	4	1959	
055	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	4		
056	Ἅγιος Μερκούριος, Ἴστριο, Ρόδος	3	1966	
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	2	1933	
058	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	5	1908-9	
059	Ἅγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος			
060	Ὑψενή, Λάρδος, Ρόδος			
061	Κοίμηση, Ἀσκληπιεύς, Ρόδος	4		
062	Ἁγία Μαρίνα, Ἀπολακκιά, Ρόδος	4	1969	
063	Σκιαδενή, Ἀπολακκιά, Ρόδος	4	1900-1	
064	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀρνίθα, Ρόδος	4	1907-11	Κασκινές
065	Ἅγιος Φιλήμονας, Ἀρνίθα, Ρόδος	4	1901	
066	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	4		
067	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	4	1923	
068	Ἁγία Ἀναστασία, Γεννάδι, Ρόδος			
069	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	4	1897	
070	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	6		
071	Ἁγία Εἰρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	3		
072	Ζωοδόχος Πηγὴ, Πλημμύρι, Ρόδος			
073	Ἁγία Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	4	1954	
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος			
075	Ἅγιος Παῦλος, Κατταβιά, Ρόδος			
076	Ἁγία Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	4		
077	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	4	1915-6	Πολυχρόνης Στράτζαλης
078	Κοίμηση, Ἀντιμάχεια, Κῶς			
079	Ἁγία Τριάδα, Ἀντιμάχεια, Κῶς			
080	Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Καρδάμαινα, Κῶς			
081	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορείο, Νίσυρος	4	1965	
082	Εἰσόδια, Νικεΐα, Νίσυρος	4	1839	
083	Παναγία Κυρά, Ἐμπορείο, Νίσυρος	2		
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	4	1906	
085	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	2		
086	Ἅγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος			
087	Παναγία Κάστρου, Χωριό, Σύμη	1		
088	Πανορμίτης, Σύμη	5	1905-11	Γεώργιος Χατζησταυρίδης, μοναχὸς Ματθαῖος, Νάξιος
089	Ἅγιος Ἰωάννης, Γιαλός, Σύμη	7	1880	
090	Ἅγιος Ἀθανάσιος, Χωριό, Σύμη	6	1876-78	Μαστρονικολής
091	Ἅγιος Ἐλευθέριος, Χωριό, Σύμη	5		

τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	ὄρο-φοι	χρονο-λογία	μάστορας καμπαναριοῦ
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	4	1962	
093	Εὐαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	4	1908	
094	Ἐλικωνή, Γιαλός, Σύμη	2	1924	
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη			
096	Ἁγία Εἰρήνη, Νημποριό, Σύμη	2		
097	Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος	4	1905	
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	3	1833	Μ. Γ.
099	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	4	1827	Γεώργιος, Συμαῖος
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος			
101	Ἅγιος Νικόλαος, Ἐμπορεῖο, Χάλκη	6	1894	Ἐλευθέριος Στεφ. Σελλάς, Ρόδιος
102	Πανορμίτης, Χωριό-ἐξοχή, Χάλκη			
103	Ἅγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο	6	1858	
104	Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	3	1936	
105	Ἅγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	1		
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	1		
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	4	1969	
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	4	1865-69, 1948	Μιχάλης Ζαβόλας
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	5		
110	Ὑπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος	6	1954	
111	Παναγία, Ὅθος, Κάρπαθος	2		
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	3	1946	
113	Πανορμίτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος			
114	Ἅγιος Σπυρίδων, Φρύ, Κάσος	5		
115	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορεῖο, Κάσος	5		
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	3	1956	
117	Τίμος Σταυρός, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	3	1938	
118	Ἁγία Μαρίνα, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	5		
119	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος	5		
120	Ἁγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος	2		
121	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀλιμιά			
122	Ζωοδόχος Πηγὴ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος			
123	Ἁγία Τριάδα, Μαλῶνα, Ρόδος			
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	2	1945	
125	Πυργιώτισσα, Λιβίσι, Λυκία	1		
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	1		
127	Ἀντιφελιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	1		
128	Εἰσόδια, Ψέριμος			
129	Εἰσόδια, Καλαμάκι, Λυκία	1		
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία			
131	Εἰσόδια, Σπάρτη, Πισιδία	2		
132	Ἀσώματοι, Ἀσφενδιού, Κῶς	4		
133	Ὑπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος	4		
134	Ἅγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	1		
135	Ἅγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος			

Φάνες (1920)⁴⁵¹, καὶ μαζί μὲ τὸν γιὸ τοῦ Φιλήμονα, Λίνδιοι ἀρχιτέκτονες, τὰ καμπαναριὰ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὰ Μαριτσά τῆς Ρόδου (1922)⁴⁵², ἴσως τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὶς Φάνες, (1922)⁴⁵³ καὶ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Ἀφάντου (1924)⁴⁵⁴, ὁ Νικόλαος Τσιμέτας, τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν Παστίδα τῆς Ρόδου (πρὶν ἀπὸ τὸ 1925)⁴⁵⁵ καὶ οἱ Δημήτριος Ραπτόπουλος καὶ Χαράλαμπος Ἰωάννου, ἀρχιτέκτονες, (1946), τὴν δεύτερη δυτικὴ ἐπέκταση τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρος στὶς Καλυθιές τῆς Ρόδου (1946)⁴⁵⁶.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μάστορες ἀνήκουν σὲ οἰκογένειες τεχνιτῶν, ὅπως ἡ λινδιακὴ οἰκογένεια Κασκινέ⁴⁵⁷ (ὁ Ἰωάννης, ὁ Νικόλαος, ὁ Α. Ι. Κασκινές), ἡ οἰκογένεια Χατζῆ Παρασκευᾶ⁴⁵⁸, ὁ Μαστρο-Κωνσταντῆς καὶ ὁ πιθανῶς ἀδελφός του Ἀργύρης, ἡ οἰκογένεια Καρναβᾶ⁴⁵⁹, ὁ Ἀναστάσιος (1783) καὶ πιθανῶς κάποιος ἀπόγονός του (1838), ἡ οἰκογένεια Φραντζῆ⁴⁶⁰, ὁ Θεόδωρος καὶ ὁ γιός του Φιλήμονας καὶ ἡ οἰκογένεια Τσιμέττα, ὁ Γεώργιος⁴⁶¹ καὶ μᾶλλον ὁ γιὸς τοῦ Νικόλαος⁴⁶², ξυλογλύπτες τέμπλων (Π.Α.8, Π.Α.9 καὶ Π.Α.10).

Μάλιστα κάποιοι μάστορες ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιτέκτονα τῆς ἐκκλησίας, ὅπως ὁ Κωνσταντῆς Χατζηπαρασκευᾶς⁴⁶³. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ κώδικα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ στὴν Σορωνή τῆς Ρόδου (1860-1871)⁴⁶⁴ «εἰς πρωτομάστορι Κωνσταντίν», ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση, ὅτι ὁ πρωτομάστορας τοῦ ναοῦ ἦταν πιθανὰ ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντῆς Χατζηπαρασκευᾶς, ποὺ ἔκτισε καὶ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς Σύμης λίγο νωρίτερα τὸ 1854-55⁴⁶⁵. Ὁ Χατζῆ Δράκων ὁ Ροδίτης, ποὺ συμμετεῖχε στὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα τὸ 1809, ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ πρωτοτέκτονα⁴⁶⁶.

451. ΚΣΕΔ 24.

452. ΚΣΕΔ 18.

453. ΚΣΕΔ 20.

454. ΚΣΕΔ 30.

455. ΚΣΕΔ 13.

456. ΚΣΕΔ 28.

457. ΚΣΕΔ 22, ΚΣΕΔ 33, ΚΣΕΔ 34, ΚΣΕΔ 41, ΚΣΕΔ 64, ΚΣΕΔ 123.

458. ΚΣΕΔ 19, ΚΣΕΔ 90.

459. ΚΣΕΔ 88, ΚΣΕΔ 89.

460. ΚΣΕΔ 18, ΚΣΕΔ 20, ΚΣΕΔ 24, ΚΣΕΔ 30, ΚΣΕΔ 35.

461. ΚΣΕΔ 8, ΚΣΕΔ 14.

462. ΚΣΕΔ 13.

463. Ἐπιστολὴ Ἀγαπίου 18-4-1854. Ὁ ἐπίσκοπος Μυρέων Ἀγάπιος τὸν χαρακτήριζε «Κύριον Μαστρὸ Κωνσταντὶ ἀρχιτέκτονα, τῆς ἐκκλησίας».

464. ΚΣΕΔ 20 καὶ Κώδικας Σορωνῆς [1858]. Στὸν λογαριασμὸ τῶν ἐτῶν 1867-1871 ἀναφέρονται ἑξοδὰ «εἰς πρωτομάστορι Κωνσταντίν» 152,20 γρ.

465. ΚΣΕΔ 90.

466. Παπαχριστοδοῦλου [1994], 526. Στὴν ἐπισκευή, ἐκτὸς τῶν ἄλλων μαστόρων, συμ-

Π.Α.10.

Πίνακας μαστόρων τῶν τέμπλων τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	τέμπλο	χρονολογία τέμπλου	ξυλογλύπτης/καλλιτέχνης
001	Εισόδια, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1760 1842	Μαστρο Δράκος Ταλιαδοῦρος, Κῶος
002	Ἅγιος Νικόλαος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1789 1809	
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1801	
004	Ἅγιος Ἰωάννης, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1854	
005	Ἁγία Ἀναστασία, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
006	Ἅγιος Γεώργιος Ἄνω, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1898-1925	Γεώργιος Τσιμέττας
007	Ἅγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1748	
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1756-1783	Μαστρο Δράκος Ταλιαδοῦρος, Κῶος
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	ἀπομίμηση		
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
011	Ἁγία Ἀναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
012	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
013	Ἅγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1925	Νικόλαος Γ. Τσιμέττας
014	Ἅγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1925	Γεώργιος Τσιμέττας
015	Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1847	
016	Ἅγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1862 Π	
018	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μαρितσά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1851 Π	
019	Ἅγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1881	Γιακουμῆς Μάκρας
020	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1855	Γιακουμῆς Μάκρας
021	Ἅγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
024	Ἅγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
025	Ἁγία Αἰκατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1857	Γιακουμῆς Μάκρας
026	Ἅγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1743 Π	
027	Ἁγία Ἄννα, Καλαβάρδα, Ρόδος	κτιστό		
028	Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1891	Νικόλαος Δημητρίου Στουπῆς
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1881	Γιακουμῆς Μάκρας ἢ Νικόλαος Καραμαρίας
030	Κοίμηση, Ἀφάντου, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
032	Ἅγιοι Τεσσαράκοντα, Διμυλιά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1872 Π	
033	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρχίπολη, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1966	
034	Ἅγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1874	Κύριλλος Λίνδιος, μοναχός
035	Τίμιος Σταυρός, Ἀπόλλωνα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1858-1863	Γιακουμῆς Μάκρας
036	Ἅγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1858 Π	
037	Κοίμηση, Ἐμπωνα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1875 Π	
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1760-1783	Μαστρο Δράκος Ταλιαδοῦρος, Κῶος
039	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1859 Π	
040	Κοίμηση, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
041	Ἅγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1841	
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
043	Εὐαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1875 Π	
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1855	
045	Ἅγιος Πέτρος & Παῦλος, Χαρακί, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1912	Ἐμ. Κ. Φασάκης, Καρπάθιος

Π.Α.10 (συνέχεια). Πίνακας μαστόρων τῶν τέμπλων

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	τέμπλο	χρονολογία τέμπλου	ξυλογλύπτης/καλλιτέχνης
046	Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1867 Π	
047	Ευαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
049	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
050	Άγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1882	Αντώνιος Χατζηγιάννου, Κρητικός
051	Άγιος Ισίδωρος, Άγιος Ισίδωρος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1863 Π	
052	Αρταμίτης, Άγιος Ισίδωρος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1870	
053	Άγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος			
054	Απόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος	ἀπομίμηση		
055	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1869	Γιακουμής Μάκρας
056	Άγιος Μερκούριος, Ίστριο, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1901 ή 1904	Νικόλαος Δημ. Στουπής
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	ἀπομίμηση	1873	
058	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1862-1866	Γιακουμής Μάκρας
059	Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
060	Ύψηνή, Λάρδος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1886 Π	
061	Κοίμηση, Ασκληπείδι, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1863 Π	
062	Άγια Μαρίνα, Απολακκιά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1881	Γιακουμής Μάκρας
063	Σκιαδενή, Απολακκιά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
064	Άγιος Γεώργιος, Αρνίθα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1882	Νικόλαος Δημ. Στουπής
065	Άγιος Φιλήμονας, Αρνίθα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1690-1699	Κρητικοί καλλιτέχνες
066	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1868 Π	
067	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1851 Π	
068	Άγια Αναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1725	Κρητικοί καλλιτέχνες
069	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1885	Νικόλαος Δημ. Στουπής
070	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
071	Άγια Ειρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
072	Ζωοδόχος Πηγή, Πλημμύρι, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1843 Π	
073	Άγια Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1895 Π	
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος	ξυλόγλυπτο	1690-1699	Κρητικοί καλλιτέχνες
075	Άγιος Παῦλος, Κατταβιά, Ρόδος			
076	Άγια Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	ξυλόγλυπτο	1913 Π	
077	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	ξυλόγλυπτο	1854 Π	
078	Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κῶς	ξυλόγλυπτο	1985	
079	Άγια Τριάδα, Αντιμάχεια, Κῶς	ξυλόγλυπτο	1878 Π	
080	Άγιοι Ανάργυροι, Καρδάμαινα, Κῶς	ξυλόγλυπτο	1854	
081	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορείο, Νίσυρος	κτιστό	1892 Π	
082	Εισόδια, Νικεΐα, Νίσυρος	μαρμάρينو		Π. Ἀρμακόλας
083	Παναγία Κυρά, Ἐμπορείο, Νίσυρος	ξυλόγλυπτο	1863	
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	ξυλόγλυπτο	1863 Π	
085	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	τσατμάς	1929 Π	
086	Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος	ξυλόγλυπτο		
087	Παναγιά Κάστρου, Χωριό, Σύμη	ξυλόγλυπτο	1948	Ιωάννης Γ. Ζουρούδης ή «Λατζής», Συμαίος
088	Πανορμίτης, Σύμη	ξυλόγλυπτο	1783-1788	Μαστρο Δράκος Ταλιαδούρος, Κῶς
089	Άγιος Ιωάννης, Γιαλός, Σύμη	μαρμάρينو	1881 Π	
090	Άγιος Αθανάσιος, Χωριό, Σύμη	μαρμάρينو	1855-1859	
091	Άγιος Ἐλευθέριος, Χωριό, Σύμη	μαρμάρينو	1882 Π	
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	ξυλόγλυπτο	1864 Π	Μαθητὲς Συμακοὶ Μαστρο Δράκου Ταλιαδούρου

τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	τέμπλο	χρονολογία τέμπλου	ξυλογλύπτης/καλλιτέχνης
093	Εὐαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	ξυλόγλυπτο		
094	Ἑλικωνή, Γιαλός, Σύμη	ἀπομίμηση		
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	ξυλόγλυπτο		
096	Ἁγία Εἰρήνη, Νημποριό, Σύμη	ἀπομίμηση		
097	Κοίμηση, Μικρὸ Χωριό, Τήλος	ξυλόγλυπτο		
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	ξυλόγλυπτο	1743-1778	Κρητικοὶ καλλιτέχνες, Δ.Γ-Χ.Μ.
099	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	ξυλόγλυπτο		
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	ξυλόγλυπτο	1743	Γαβριήλ, ἱερ. με Κρητικούς καλλιτέχνες
101	Ἅγιος Νικόλαος, Ἐμπορεῖο, Χάλκη	ξυλόγλυπτο	1855 Π	
102	Πανορμίτης, Χωριό-ἐξοχή, Χάλκη	ξυλόγλυπτο	1883	
103	Ἅγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο	μαρμάρينو	1840 Π	
104	Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	ἀπομίμηση	1891 Π	
105	Ἅγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	ξυλόγλυπτο	1763 Π	
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	ξυλόγλυπτο		
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	ἀπομίμηση	1886	
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	ξυλόγλυπτο	1852 Π	Λεντῆς τῆς Βιτορούλας
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	ξυλόγλυπτο	1874 Π	
110	Ὑπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος	ξυλόγλυπτο	1898 Π	Μαστρο Γιώργης Γιαμᾶς
111	Παναγία, Ὅθος, Κάρπαθος			
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	ξυλόγλυπτο		
113	Πανορμίτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος	ξυλόγλυπτο	1868	Μαστρο Γιώργης Γιαμᾶς
114	Ἅγιος Σπυρίδων, Φρύ, Κάσος	ξυλόγλυπτο	1866	Μαστρο Γιώργης Γιαμᾶς
115	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορεῖο, Κάσος	ἀπομίμηση	1842 Π	
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	ἀπομίμηση	1921 Π	
117	Τίμιος Σταυρός, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	ἀπομίμηση	1905	Κ. Κοιμάνου, ἀρχιτέκτον
118	Ἁγία Μαρίνα, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	ξυλόγλυπτο	1862	Μαστρο Γιώργης Γιαμᾶς
119	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος	ξυλόγλυπτο		
120	Ἁγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος	ξυλόγλυπτο	1867 Π	
121	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀλιμιά	ξυλόγλυπτο	1877	
122	Ζωοδόχος Πηγὴ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
123	Ἁγία Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		
125	Πυργιώτισσα, Λιβίσι, Λυκία	μαρμάρينو		
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	μαρμάρينو		
127	Ἀντιφελιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία			
128	Εἰσόδια, Ψέριμος	ξυλόγλυπτο	1846 Π	
129	Εἰσόδια, Καλαμάκι, Λυκία			
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία			
131	Εἰσόδια, Σπάρτη, Πισιδία			
132	Ἀσώματοι, Ἀσφενδιού, Κῶς	ξυλόγλυπτο	1853	
133	Ὑπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος	ξυλόγλυπτο		
134	Ἅγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	ξυλόγλυπτο		
135	Ἅγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος	ξυλόγλυπτο		

Τέμπλο:

ξυλόγλυπτο: ξυλόγλυπτο ἢ ξύλινο,

μαρμάρينو.

ἀπομίμηση: ἀπομίμηση μαρμάρου σὲ ξύλινο τέμπλο,

κτιστό: κτιστὸ ἐπιχρισμένο,

τοσατμᾶς: εἰδικὴ κατασκευὴ ἐπιχρισμένου τοσατμᾶ καὶ ξύλινου σκελετοῦ

Πολλοί από τους μάστορες μετανάστευαν προς την Μικρά Άσία, όπου έχτιζαν πλήθος κατασκευών και εκκλησιών, για την οργάνωση των νέων οικισμών⁴⁶⁷. Ροδίτες, μαζί με τα τσιράκια τους, εργάστηκαν εκεί, Άπολακ-κιάτες ως οικοδόμοι, Κοσκινιάτες ως ασβεστοποιοί, από τα Προφύλια και το Ίστριο ως μαραγκοί και χτίστες. Μάστορες της Καρπάθου, Σιαννίτες (από τα Σιάννα της Ρόδου) και Λινδιακοί έχτισαν πολλά χωριά, σπίτια εκκλησίες, τζαμιά, σχολεία, φούρνους, βρύσες, πηγάδια, νερόμυλους, άνε-μόμυλους, αλλά διαμόρφωσαν και δρόμους. Ο μάστορας Στέργος Κορ-κίδας δούλεψε στην Σμύρνη, όπου και παντρεύτηκε, έκανε οικογένεια και κατά την μικρασιατική καταστροφή επέστρεψε στην Ρόδο⁴⁶⁸. Είναι ο κτί-τορας του σταυροθολιακού ξωκλήσιου του Αγίου Γεωργίου στις Φάνες, που κτίστηκε από τον Λινδιακό αρχιτέκτονα Θόδωρο Φραντζή το 1920⁴⁶⁹. Ο Ροδίτης μάστορας Γεώργιος Τσιμμέτας δούλεψε και στην Μάκρη, όπου έκτισε ένα τζαμί⁴⁷⁰. Άλλα ακόμη και στην μακρινή Σπάρτη, Ροδίτης ήταν ο ένας από τους δύο πρωτομάστορες, ο Άνδρέας Σουληνᾶς, που έκτισε την εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου⁴⁷¹.

Ροδίτες μάστορες λοιπόν μετέδωσαν την τέχνη του σταυροθολιακού τύπου σε άλλα νησιά, και κυρίως στο Καστελλόριζο και στην Σύμη, αλλά και την Μικρά Άσία, μέχρι την Σπάρτη της Πισιδίας. Με την σειρά τους Συμιακοί, Καρπάθιοι και Καστελλοριζιοί εισηγάγαν την τέχνη τόσο στα άλλα νησιά, όσο και στην Μικρά Άσία.

Το καθολικό του μοναστηριού του Αγίου Γεωργίου του Βουνοῦ στο Καστελλόριζο κατασκεύασε ο ὁσιος και τυφλὸς Ἄνθιμος Κουρούκλης ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία με ἀρχιμάστορα τὸν Ροδίτη Κωνσταντῆ Προσκυ-νητή, σύμφωνα με τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή ἐπάνω ἀπὸ τὴν νότια εἴσοδο (1759). Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ ἀνακαινίσθηκε ἀπὸ τὸν Καστελλο-ριζιὸ ἀρχιμάστορα Μαστρογιώργη στὶς 9 Μαρτίου 1779⁴⁷². Ὁ ἐπισκοπικὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης κτίστηκε τὸ 1835, σύμφωνα με τὶς ἐπιγραφές στὴν βόρεια καὶ νότια εἴσοδο. Οἱ ἐργασίες ἔγιναν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Νικολάου Κ. Πρωτομάστορα, πιθανῶς ἀπογόνου τοῦ πρω-

μετεῖχε καὶ ὁ Χατζὴ Δράκων, ὁ Ροδίτης. Ἐπιστάτησε με ἄλλους τεχνίτες καὶ στὴν κατα-σκευὴ τῆς τρίπτυχης πύλης τοῦ ναοῦ τὸ 1809 καὶ ἀναφέρεται ὡς «πρωτοτέκτων Δράκων ὁ Ροδίτης».

467. Παπαχριστοδούλου [1994], 475.

468. Χονδρὸς [2009], 59-64,

469. ΚΣΕΔ 24.

470. Βρατσάλης [1990], 418-9.

471. Χονδρὸς [2009], 222, Πετρονώτης [2007], 207-8 καὶ ΚΣΕΔ 131.

472. Χονδρὸς [2002], 78, Στεφάνου [1987], 287-318, ΚΣΕΔ 105. Ὁ πρωτομάστορας Κωνσταντῆς Προσκυνητῆς ἢ Χατζὴ Κωνσταντῆς, ποὺ έκτισε τὸ καθολικὸ τοῦ Αγίου Γε-ωργίου τοῦ Βουνοῦ, παντρεύτηκε Καστελλοριζιά καὶ παρέμεινε στὸ νησί.

τομάστορα Χατζή Κωνσταντή, ἡ Κωνσταντὴ Προσκυνητὴ ἀπὸ τὴν Ρόδο, ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὸ Καστελλόριζο⁴⁷³.

Ὁ ἐπισκοπικὸς ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Ἀντιφελλιώτισσας⁴⁷⁴ κτίστηκε τὸ 1849 ἀπὸ τεχνίτες Ροδίτες (ἀπὸ τὴν Λίνδο, τὴν Κρεμαστὴ καὶ τ' Ἀφάντου), ποὺ προσκάλεσαν μὲ τὶς οἰκογένειές τους οἱ κάτοικοι τοῦ Καστελλόριζου καὶ τῆς Ἀντιφέλλου καὶ μὲ δωρεές κυρίως τῶν οἰκογενειῶν, Σταμάτογλου καὶ Χατζηστάτογλου⁴⁷⁵, ἐνῶ ὁ ἐπίσης ἐπισκοπικὸς ναὸς τῆς Παναγίας, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ Καλαμάκι, μὲ Καστελλοριζιῶν πῦθανῶς μάστορες τὸν 19ο αἰῶνα⁴⁷⁶. Ἡ ἐπισκευὴ τῆς στέγης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μύρα τῆς Κιλικίας ἐγίνε τὸ 1862-63 ἀπὸ τὸν Α. Salzmann μὲ σταυροθόλιο, ἐνῶ ἐκεῖ ἐργάστηκε ἀπὸ τὸ 1858 καὶ ὁ Τηνιακὸς γλύπτης Σκούταρης ἐνῶ τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς, μέχρι τὸν θάνατό του, διεύθυνε ὁ καστελλοριζιὸς Δημήτρης Ἀντωνᾶς (ἡ Χατζὴ Ἀντωνᾶς), προξενικὸς πράκτορας τῆς Ρωσίας⁴⁷⁷.

Τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν εἰσήγαγαν στὴν Σύμη Ροδίτες μάστορες (Π.Α.8), ποὺ γνώρισαν τὴν τέχνη τῶν σταυροθολιακῶν ναῶν στοὺς ντόπιους καὶ αὐτοὶ μὲ τὴν σειρά τους τὴν διέδωσαν σ' ἄλλα νησιά, στὴν Κάλυμνο καὶ στὴν Νίσυρο. Ὁ Ροδίτης Ἀναστάσης Καρναβᾶς ἔκτισε τὴν πρώτη σταυροθολιακὴ ἐκκλησίᾳ στὴν Σύμη, τὸ καθολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Πανορμίτη τὸ 1783⁴⁷⁸. Ἀργότερα, τὸ 1836-8, κτίστηκε καὶ ἡ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα ἐπίσης Καρναβᾶ Ρόδιο⁴⁷⁹, ἀπόγονο ἴσως τοῦ προηγούμενου, ἐφόσον μεταξύ τους ὑπάρχει χρονικὴ διαφορὰ 55 χρόνων. Ὁ Ροδίτης Μάστορ Κωνσταντὴς Χατζὴ Παρασκευᾶς, μαζί μὲ ἄλλους Ροδίτες καὶ τοπικοὺς τεχνίτες κατασκεύασε τὴν τρίκλιτη ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τὸ 1854-5⁴⁸⁰. Ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἐπιτροπῆς ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τῶν μαστόρων ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴν ἐπιβράβευση μὲ ἐπιπλέον πληρωμὴ τους μὲ «μπαξίσι πρωτομαστόρου, 210 γρόσια», πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἐγίνε καὶ γιὰ τοὺς «λοιποὺς μαστόρους», στὶς 5 Ἰανουαρίου 1855⁴⁸¹. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ βιβλίο τῆς ἐκκλησίας γιὰ τὸ προσωπικόν, ποὺ ἀσχολήθηκε κατὰ τὴν κατα-

473. Βαρδαμίδης [1948], 86-88, Χονδρός [2002], 122-129, ΚΣΕΔ 103.

474. ΚΣΕΔ 127.

475. Χονδρός [2002], 171-172.

476. ΚΣΕΔ 129, Χονδρός [2002], 169-170.

477. Ozgur, Kuleli [ἄ.χ.], 18-23, 26 καὶ Χονδρός [2009], 190-1.

478. ΚΣΕΔ 88, Χατζηφώτης [1975], 18, Χοτζέτι Πανορμίτη [1783], Χαβιαρᾶς [1911], 33. Ὁ Ἀναστάσης Καρναβᾶς μάλιστα μὲ ἀφορμὴ τὸ κτίσιμο τοῦ μοναστηριοῦ παντρεύτηκε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Σύμη.

479. ΚΣΕΔ 89 καὶ Καρανικόλας [1962], 13-28.

480. ΚΣΕΔ 90.

481. Βιβλίο Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853], 7.

σκευή της. Τὴν πρώτη περίοδο, μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1855, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρωτομάστορα Κωνσταντῇ Χατζηπαρασκευᾷ (μὲ ἡμερομίσθιο 23 γρόσια), ἐργάστηκαν οἱ μάστορες Κρητικός (μὲ 20 γρ.), Δ. Κώτης (μὲ 15 γρ.), συνοδευόμενος ἀπὸ μαθητές, ὁ Ἀργύρης (μὲ 12 γρ.), συνοδευόμενος ἀπὸ μαθητές, ἕνας Μαστρο-Κωνσταντῆς Ροδίτης (μὲ 11 γρ.), ὁ Μαστραντώνης (μὲ 10,5 γρ.), ἕνας μάστορας Καρπάθιος μὲ 7γρ. καὶ δύο ὁμάδες Ροδιτῶν καὶ Συμιακῶν μαστόρων, ποὺ συνεργάστηκαν γιὰ τὴν γρήγορη καὶ ἄρτια ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν. Παράλληλα ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι μάστορες, ὅπως ὁ Σωτήρης Καφετζῆς (;) καὶ ὁ Σταμάτης Μιχ., μὲ 5 γρ., ἐνῶ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία περὶ ἀπασχόλησης γυναικῶν γιὰ μεταφορὰ ὑλικῶν, ὡς ἀχθοφόρων, καθὼς καὶ μαθητευόμενων τεχνιτῶν. Τὴν δευτέρα περίοδο, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ πρωτομάστορα Κωνσταντῇ Χατζηπαρασκευᾷ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1855, πρωτοστάτησαν οἱ ἄλλοι μάστορες μὲ πρῶτον τὸν Ἀργύρη Χατζηπαρασκευᾷ, ἀπὸ τὸ 1856 μέχρι τὸ 1859 (μὲ ἡμερομίσθιο 20 γρόσια). Εἶναι τυχαῖο τὸ ἴδιο ἐπώνυμο μὲ τὸν πρωτομάστορα ἐργάστηκαν ἢ ἦταν συγγενῆς του; Οἱ ἄλλοι μάστορες, ποὺ δούλεψαν ἢ συχνότερα, ἦταν ὁ Κ. Κρητικός (μὲ 20γρ.) καὶ ὁ Γ. Κρητικός (μὲ 20 γρ.), ὁ Μ. Κώτης (μὲ 19-20 γρ.) καὶ ὁ Δ. Κώτης (μὲ 19 γρ.), ποὺ πιθανότατα εἶναι ὁ ἴδιος καὶ τὴν πρώτη περίοδο εἶχε μεροκάματο 15 γρ., ὁ Μ. Ροδίτης (μὲ 16 γρ.), ποὺ πιθανότατα εἶναι ὁ ἴδιος καὶ τὴν πρώτη περίοδο εἶχε μεροκάματο 11 γρ., ὁ Ἀργύρης (μὲ 15 καὶ ἀργότερα 20 γρ.), προφανῶς ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνον τῆς πρώτης περιόδου, μὲ ἡμερομίσθιο τότε 12 γρ., ὁ Παναγιώτης Κότης (μὲ 15 γρ.), ὁ Π. Καρπάθιος (μὲ 12 καὶ ἀργότερα 16 γρ.), ποὺ ἴσως εἶναι ὁ ἴδιος Καρπάθιος, ποὺ τὴν πρώτη περίοδο εἶχε ἡμερομίσθιο 7 γρ., ὁ Ν. Καρδοπουλιοῦ (μὲ 11 γρ.) καὶ ὁ Β. Μάττακας (μὲ 6 γρ.) Τὸ 1858 ἐμφανίζεται ὁ Ν. Κοκκονός (μὲ 12 γρ.) καὶ παράλληλα μὲ τὸν Ἀργύρη Χατζηπαρασκευᾷ, γιὰ μικρὸ διάστημα καὶ ὁ Ἀργύρης Χατζηιωάννου (μὲ 20 γρ.), ἐνῶ τὸ 1859 καὶ ὁ σοβατζῆς Μαστρο Νικόλας, ὁ Κωνσταντῆς (μὲ 15 γρ.), ὁ Κων. Ροδίτης (μὲ 15 γρ.), ὁ Μάστρο Σταμάτης (μὲ 5 γρ.), ἐνῶ τὸ 1862 ὁ Τζαμπαλιὸς καὶ ὁ Καρπάθιος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Μαστρο Νικόλα τὸν σοβατζῆ. Ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι, τῶν ὁποίων δὲν φαίνεται τὸ ἡμερομίσθιο, ὅπως ὁ Σωτήρης Κοντός, ὁ Μ. Καρπαθακιοῦ, ὁ Γ. Κρητικός, Ροδίτης, ὁ Ἀργύρης Κα... (δυσανάγνωστο ὄνομα). Τὴν ἴδια περίοδο ἀπασχολοῦνται, ἐκτὸς ἀπὸ γυναῖκες (συνήθως μὲ 3 γρ.), ἐργάτες, μαθητές (μὲ 2,5 ἕως 5 γρ.) καὶ μικροὶ πιθανότατα βοηθοί, ἐνῶ ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι μάστορες ὡς Ρόδιοι, λοιποὶ ἢ διάφοροι⁴⁸².

Ἡ κατασκευή τοῦ καμπαναριοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης ἐγίνε εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὴν κατασκευή τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὶς 10 Ἰουνίου 1876 ἕως τὶς 20 Ὀκτωβρίου 1878, μὲ πρωτομάστο-

482. Βιβλίο Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853].

ρα τὸν Μαστρονικολῆ, καὶ κόστισε 59.907,50 γρόσια. Ἀπὸ τὰ ἐξοδα οἱ «ἐργάτες», δηλαδὴ οἱ μάστορες, κόστισαν 28.292,30, οἱ «ὑπουργοί», δηλαδὴ οἱ ἐργάτες, 4.389 καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἐξοδα καὶ τὰ ὑλικά 27.226,20 γρόσια⁴⁸³. Καταμετρήθηκαν 22 μάστορες, ποὺ ἀμείβονταν μὲ ἡμερομίσθια: ὁ Μαστρονικολῆς (18 γρ.), ὁ Μικὲς Γλύκας (17-18 γρ.), ὁ Ἡλίας Χατζῆς (17 γρ.), ὁ Πάχος, ὁ Βασίλης καὶ ὁ Γεώργιος Διάκου Κωνσταντῆς (ἀπὸ 14 γρ.), ὁ Σταμάτης καὶ ἡ Γεωργία (ἀπὸ 13 γρ.), ὁ Μιχάλης Κατρακωνσταντῆς (12-13 γρ.), ὁ Γεώργιος Καστρουνῆς, ὁ Ἰωάννης Καρδιοπούλης, ὁ Θεόδωρος Μουλιάτης, ὁ Πέτρος Κώτης καὶ ὁ Νίκος Καρπάθιος (ἀπὸ 12 γρ.), ὁ Θεόδωρος Μιχαῖλης καὶ ὁ Γιωργάκης Καρπαθάκης (ἀπὸ 11-12 γρ.), ὁ Νίκος Καραγιάννης, ὁ Μιχάλης Καστρουνῆς, ὁ Βαλασκᾶς ἢ Μπαλασκᾶς, ὁ Κομμενῆς, ὁ Ξύπας, ὁ Μανώλης Ἀθηναῖος (ἀπὸ 11 γρ.) καὶ ὁ Μιχάλης Νερός(;) (10 γρ.). Οἱ «ὑπουργοί», δηλαδὴ οἱ βοηθοί, ποὺ κατὰ πλειονότητα ἦταν γυναῖκες, εἶχαν μικρότερο ἡμερομίσθιο (ἀπὸ 6 ἕως 3 γρ.), ἐνῶ ἓνας μικρὸς καὶ ἡ Σοφίό (ἀπὸ 1 ἕως 2,5 γρόσια)⁴⁸⁴.

Οἱ Ροδίτες λοιπὸν μάστορες διέδωσαν τὴν τέχνη στοὺς Συμιακοὺς, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν σειρά τους τὴν μεταλαμπάδευσαν σ' ἄλλα νησιά. Ὁ Ἰωάννης Συμαῖος ἔκτισε τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο στὸ Χωριὸ τῆς Καλύμνου τὸ 1831⁴⁸⁵ καὶ ὁ Μαστρο-Γιώργης ἀπὸ τὴν Σύμη κατασκεύασε πιθανῶς τρεῖς ἐκκλησίες στὴν Νίσυρο, τὴν Παναγία τὴν Ποταμίτισσα στὸ Μανδράκι, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1837⁴⁸⁶, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὰ Νικεῖα⁴⁸⁷, πρὶν ἀπὸ τὸ 1842 καὶ τὸ καθολικὸ τῆς Παναγίας τῆς Κυρᾶς κοντὰ στὸ χωριὸ Ἐμπορείος, τὸ 1842⁴⁸⁸. Ἔτσι οἱ ἐκκλησίες, ποὺ ἀκολούθησαν, κατασκευάστηκαν ἴσως καὶ ἀπὸ ντόπια συνεργεῖα, ποὺ μαθήτευσαν κοντὰ τους, ὅπως οἱ ἐνοριακὲς ἐκκλησίες τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορείο, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὸ ἐξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μανδράκι.

Τὴν τέχνη τῶν σταυροθολιακῶν ναῶν τῆς Τήλου εἰσήγαγαν Συμιακοὶ ἀρχικὰ καὶ ἀργότερα Ροδίτες μάστορες (Π.Α.8). Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη στὸ Μεγάλο Χωριὸ ἦταν καθολικὸ μονῆς ἀφιερωμένο στὴν Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος, ὅπως ἀναγράφεται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή στὸ καμπα-

483. Βιβλίο καμπαναριοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27.

484. Βιβλίο καμπαναριοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27.

485. ΚΣΕΔ 77. Σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ του ἐπιγραφή, σὲ μαρμάρινη πλάκα δίπλα ἀπὸ τὴν νότια εἰσοδο, «Ο ΙΕΡΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΝΑΟΣ ΑΝΗΓΕΡ/ΘΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΕΝ ΤΩΝ / ΕΝ ΤΗ ΝΗΣΩ Κ(ΑΛΥΜΝ)ῳ / ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΔΕ (ΙΩΑΝΝΗ) ΑΡ/ΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ ΣΥΜΑΙΟΥ 1831».

486. ΚΣΕΔ 84. Σπηλιανῆς Ἀρχεῖον [1999], τ. Α΄, 106, Κέντρης [1982], 88-89, Economakis [2001], 34-35.

487. ΚΣΕΔ 82.

488. ΚΣΕΔ 83.

ναριό, πού κτίστηκε από τὸν Γεώργιο Συμαῖο⁴⁸⁹ τὸ 1827, ἀλλὰ ἀργότερα, ὅταν ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη στὸ κάστρο, ἀφιερώθηκε στὸν Ταξιάρχη. Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Μεγάλο Χωριὸ κτίστηκε πιθανῶς τὴν περίοδο 1839-1856. Τὸ καμπαναριὸ ἔχει μαρμάρινη ἐπιγραφή στὴν βάση του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κτίστηκε ἀπὸ τὸν Μ.Γ. τὸ 1833⁴⁹⁰. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου ἢ Τιμίας Ζώνης στὸ Μικρὸ Χωριὸ τῆς Τήλου κτίστηκε ἀπὸ τὴν 1 Μαρτίου 1867 ἕως τὶς 18 Αὐγούστου 1868 ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γεώργιο Πατίστα ἀπὸ τὴν Ψίνθο τῆς Ρόδου⁴⁹¹.

Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευση τῶν μαστόρων, πού ἔχτισαν τὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Καρπάθου μεταξὺ 1845 καὶ 1885. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς κτίστηκε ἀπὸ τὸν Ἑμμανουὴλ Χατζημανώλη τὸ 1845⁴⁹², σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή στὴν νότια εἴσοδο. Στὸ παλιὸ καμπαναριὸ της, ἔργο τοῦ 1865-69, πρωτομάστορας ἦταν ὁ Μιχάλης Ζαβόλας⁴⁹³. Φυσικὰ αὐτοὶ θὰ μαθήτευσαν σὲ μάστορες τῆς Ρόδου καὶ τῆς Σύμης⁴⁹⁴.

Ὡστόσο εἶναι γνωστὸ ὅτι Καρπάθιος ἦταν ὁ τεχνίτης Μαστροδημήτρης, πού μαζί μὲ ἄλλους καρπάθιους τεχνίτες ἔχτισε τὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Χάλκης, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1839 καὶ 1877. Ὁ ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ Ἡμπορίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου κτίστηκε πιθανῶς τὴν περίοδο 1839-1855 ἀπὸ τὸν καρπάθιο τεχνίτη Μαστροδημήτρη. Τὸ καμπαναριὸ του εἶναι ἔργο τοῦ Ροδίτη ἀρχιτέκτονα Ἐλευθερίου Σελλά, τοῦ 1894⁴⁹⁵. Ἡ

489. ΚΣΕΔ 99, Κόλλιας [1974], 23, Φώσκολου - Κουτελάκης [2005], 164 καὶ Κουτελάκης [2008], τ. α', 744 καὶ 595-600. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἐξῆς: «ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΤΟΥΤΟΣ ΝΑ/ΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΩΚΟΔΟΜΗΘΗ / ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΩΝ ΠΑΝ/ΤΩΝ ΤΩΝ ΤΙΜΙΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ / ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΠΑΡΑ ΠΡΩΤΟ-ΜΑΪΣΤΟΡΑ / ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΥΜΑΙΟΥ / ΑΩΚΖ ΑΠΡΙΛ. ΙΗ'».

490. ΚΣΕΔ 98. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι δυσδιάκριτη καὶ ἔχει μεταγραφεῖ σύμφωνα μὲ τὸν Κουτελάκης [2008], τ. α', 743, «ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΩΔΟΝΟΣΤΑ/ΣΙΟΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗ ΠΑΡΑ Μ. ΚΑΡΤΑΠΑΝΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ 1855», ἐνῶ ὁ Ἄντ. Ἀναγνωστίδης τὴν μετέγραψε ἐντελῶς διαφορετικὰ, «ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΩΔΟΝΟΣΤΑ/ΣΙΟΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗ ΠΑΡΑ Μ.Γ. ΔΑΠΑΝΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΑΝΤΩΝ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΥ 10 1855/Α.Κ.» Εἶναι προφανὲς ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν σημερινὴ φωτογραφία εἶναι ἐπικρατέστερη ἡ δευτέρη ἀνάγνωση. Ὡστόσο καλὴτερη παρατήρηση δείχνει ὅτι ἡ χρονολογία εἶναι 1833 καὶ ὄχι 1855.

491. ΚΣΕΔ 97, Κουτελάκης [1996β], 149-153.

492. Ντέλλας [2009β], 123-129, ΚΣΕΔ 108, Μελάς [1996], 36-50, Κουτελάκης [2006], 141-2.

493. Ντέλλας [2009β], 123-129, ΚΣΕΔ 108, Μελάς [1996], 36-50.

494. ΚΣΕΔ 90. Στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο, ἐκτὸς ἄλλων, ἐργάστηκε καὶ ἓνας Καρπάθιος μάστορας τὸ 1854-1862.

495. ΚΣΕΔ 101, Σιγάλα [1992], 668-669, Σιγάλα [2000β], 482, Ἡλιάδης [1950], τ. Α', 302-305 καὶ Φιλιππίδης [1990], 99.

ἐκκλησία τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαήλ-Πανορμίτη κτίστηκε περὶ τὸ 1865 ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Σάββα μαζί με ἄλλους χαλκῆτες καὶ καρπάθιους τεχνίτες⁴⁹⁶. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Ἀλιμιά κτίστηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν καρπάθιο τεχνίτη Μαστροδημήτρη καὶ με δαπάνη τοῦ Καραφύλλη Παπαδάκη τὸ 1877⁴⁹⁷.

Δὲν ὑπάρχουν διαθέσιμα οὔτε γιὰ τὴν προέλευση τῶν μαστόρων, ποὺ ἔκτισαν τὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Κάσου, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ τὸ ὄνομα μόνο τοῦ ἀρχιτέκτονα Χ. Ε. Νενέ, ὁ ὁποῖος ἔκτισε τὴν Ἁγία Μαρίνα τὸ 1850, σύμφωνα με ἐπιγραφή στὸ πρέκι τῆς νότιας εἰσόδου⁴⁹⁸.

Οἱ σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες, ποὺ κατασκευάστηκαν στὴν Κῶ, ὀφείλονται προφανῶς στοὺς μαστόρους τοῦ νότιου δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος, ποὺ γνώριζαν τὸν ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸν τύπο καὶ κλήθηκαν, γιὰ νὰ τὶς κτίσουν⁴⁹⁹, ὅπως συνέβη καὶ στὴν διπλανὴ Κάλυμνο⁵⁰⁰ καὶ στὴν Νίσυρο⁵⁰¹. Ὁ μαστρο-Νικόλας Καλαφάτης ἴσως ἦταν ὁ μάστορας τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ⁵⁰². Ὁ μικρότερος ναῖσκος τῆς Ἁγίας Τριάδας τῆς Ἀντιμάχειας κατεδαφίστηκε τὸ 1830 καὶ κτίστηκε νέα μεγαλύτερη ἐνοριακὴ ἐκκλησία με ἐπιστάσια τοῦ Γεωργίου Ἀμαλλου, ποὺ ἴσως ἦταν καὶ μάστορας τῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1926 καὶ τοῦ 1933 ἡ ἐκκλησία ἔπαθε ζημιὲς καὶ ἐπισκευάστηκε τὸ 1935 με ἐργολαβία τοῦ Δημητρίου Πισσάρη⁵⁰³.

Κτίστες γιὰ τοὺς ναοὺς οἱ Σπαρταλῆδες καλοῦσαν ἀπὸ τὴν παλαιὰ Ἑλλάδα⁵⁰⁴. Τὸν σταυροθολιακὸ τύπο στὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας εἰσήγαγε Ροδίτης μάστορας⁵⁰⁵. Ἡ ἐνοριακὴ ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸν Πάνω Μαχαλᾶ θεμελιώθηκε τὸ 1857 με πρωτομάστορες τὸν μικρασάτη Νισλὴ Χατζηνικόλα καὶ τὸν Ρόδιο Ἀνδρέα Σουληνᾶ καί, μετὰ τὸν

496. ΚΣΕΔ 102 καὶ Ἡλιάδης [1950], 317-8.

497. ΚΣΕΔ 121, Σιγάλα [1994], 814 καὶ Σιγάλα [2000β], 482, 485. Ὁ ἴδιος τεχνίτης ἔκτισε καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸν Ἡμποριό.

498. ΚΣΕΔ 118. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει «ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ Χ.Ε. ΝΕΝΕ/ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ Α... ΑΩΝ ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ Ο ΝΑΟΣ».

499. Καρπαθίου [1969]. Ἡ μητρόπολη τῆς Κῶ διαθέτει σημαντικὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο με κώδικες καὶ ἄλλα ντοκουμέντα, ποὺ, δυστυχῶς, δὲν ἔχουν πλήρως μελετηθεῖ, γιὰ νὰ ἔλθουν στὸ φῶς περισσότερα στοιχεῖα σχετικὰ με τοὺς μαστόρους, οἱ ὁποῖοι κατασκεύασαν τὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Κῶ.

500. ΚΣΕΔ 77.

501. ΚΣΕΔ 82, ΚΣΕΔ 83, ΚΣΕΔ 84, Κέντρης [1982], 88 καὶ Economakis [2001], 44.

502. ΚΣΕΔ 78, Καρπαθίου [1969], 68-69, Κώδικας Β' τῆς Μητροπόλεως τῆς Κῶ: «αὐτά (320 γρόσια) ἐπαρᾶδωσαμεν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ μαστρο-Νικόλα Καλαφάτη, ἀποκαταστήσαντες αὐτὸν Ἐπίτροπον εἰς τὴν αὐτὴν Ἐκκλησίαν, ἵνα διοικῇ καὶ τελειώνη ὅλα τὰ χρειζόμενα τῆς ἐκκλησίας, ἁωκοστ' αὐγούστου κδ' Κῶου Γεράσιμος ἐπιβεβαίει».

503. ΚΣΕΔ 79, Καρπαθίου [1969], 66.

504. Σαπουντζάκης [2007], 25-27.

505. Βογιατζόγλου [1986], 272, Πετρονώτης [2007], 207-8 καὶ ΚΣΕΔ 131.

θάνατο του Χατζηνικόλα (20 Μαΐου 1858) αποπερατώθηκε τὸ 1860 ἀπὸ τὸν πρωτομάστορα Ἀνδρέα⁵⁰⁶. Ἡ μητρόπολη τῆς Σπάρτης, ἀφιερωμένη στὴ Γέννηση τῆς Θεοτόκου, «ἀνακαινίσθηκε» τὸ 1868⁵⁰⁷. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πρωτομάστορας νὰ ἦταν ὁ ἴδιος Ἀνδρέας Σουληνᾶς, ποὺ ἔκτισε καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου λίγα χρόνια νωρίτερα (1857-1860). Συνδυάζει ὁμως καὶ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ξύλινες στέγες μὲ σταυροθόλια ἐσωτερικὰ ἀπὸ μπαγδατί, ποὺ ἀπαντοῦν εὐρύτατα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Λέσβου⁵⁰⁸, τῶν βόρειων παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵⁰⁹ τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα.

Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸ νὰ εἶναι Δωδεκανήσιος⁵¹⁰ ὁ μάστορας Ἀθανάσιος προσκυνητής, ποὺ τὸ 1840 ἔκτισε τὴν Παναγία τὴν Πυργιώτισσα στὸ Λιβίσσι τῆς Λυκίας, σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ στὸ μαρμάρينو θύρωμα τῆς βόρειας εἰσόδου, .

Ἄλλοι καλλιτέχνες, ξυλογλύπτες καὶ μαρμαρογλύπτες

Στὰ Δωδεκάνησα ἐργάστηκαν κρητικοὶ καλλιτέχνες ξυλογλύπτες ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπως στὶς ἐκκλησίες τοῦ Ἀγίου Φιλήμονα στὴν Ἀρνίθα, τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὸ Γεννάδι καὶ τῆς Παναγίας τῆς Καθολικῆς στὴν Κατταβιά⁵¹¹ τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου⁵¹² καὶ τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου⁵¹³ στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς

506. ΚΣΕΔ 131, Πετρονώτης [2007], 207-8. Ἡ μετάφραση τῆς караμανλίδικης ἐπιγραφῆς ἀναφέρει: «Αὐτὸς ὁ ἱερὸς ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, πρῶτα ὁ θεὸς καὶ ἔπειτα μὲ τίς πρεσβείες τῆς Παναγίας, μὲ τὴν εὐνοία τοῦ ἀγαπητοῦ βασιλιᾶ καὶ αὐθέντη μας Ἀπτοῦλ Μετζήτ καὶ ἐπὶ ἐποχῆς τοῦ ἀρχιερέα μας κυρίου κυρ Μελετιίου, μὲ τὴν βοήθεια καὶ τίς προσπάθειες ὅλων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν θεμελιώθηκε στὶς 5 Μαΐου 1857 μὲ πρωτομάστορες τὸν Νισλῆ Χατζηνικόλα καὶ τὸν ρόδιο Ἀνδρέα Σουληνᾶ, μετὰ δὲ τὸν θάνατο τοῦ πρωτομάστορα Χατζηνικόλα στὶς 20 Μαΐου 1858, αποπερατώθηκε στὰ 1860 ἀπὸ τὸν πρωτομάστορα Ἀνδρέα».

507. ΚΣΕΔ 130, Βογιατζόγλου [1986], 272, Χονδρός [2009], 222.

508. Τσιτιμάκη [2006] δ.δ.

509. Τσιτιμάκη [2004], 190-1.

510. Ντέλλας [2008α], 143. Στὴν ἐπιγραφὴ τῆς κύριας εἰσόδου ἀναγράφεται χαρακτηριστικά: «ΕΝ ΕΤΕΙ 1840 ΙΟΥΝΙΟΥ 5 / ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΑΝΑ/ΚΑΙΝΕΙΣΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ / ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΕΥΛΟΓΗΜΕΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ ΕΚΑ/ΛΟΥΜΕΝΟΥ ΝΑΟΥ ΠΕΡΙΒΟΗΤΟΣ / ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΠΙ/ΣΙΔΙΑΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, ΔΙΑ ΧΕΙ/ΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΥ».

511. ΚΣΕΔ 65, ΚΣΕΔ 68 καὶ ΚΣΕΔ 74.

512. ΚΣΕΔ 98. Οἱ Κρητικοὶ καλλιτέχνες Δ.Γ.-Χ.Μ. τὴν περίοδο 1743-1778.

513. ΚΣΕΔ 100, Κουτελάκης [1985], 2-3, ἐπίσης Κουτελάκης [1996α], 247 καὶ Κόλλιας [1974], 23. Τὸ ξύλινο τέμπλο, διακόσμησης ὀθωμανικοῦ μπαρόκ, κατασκευάστηκε ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Γαβριὴλ τὸ 1743 μὲ Κρητικούς καλλιτέχνες, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὴ σὲ ἀσπίδα, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὠραία πύλη, ποὺ δείχνει ὅτι πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ παλιότερη ἐκκλησία καὶ ἐπανατοποθετήθηκε στὴν νεότερη προσαρμοσμένο ἀναλόγως.

Τήλου (Π.Α.10). Τὸ ξυλόγλυπτο δεσποτικὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς εἶναι ἔργο τοῦ Νικήτα Σέπη τὸ 1726⁵¹⁴. Ὁ μαστρο Δράκος Ταλιαδοῦρος ἀπὸ τὴν Κῶ κατασκεύασε στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα τὰ τέμπλα τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα, τῆς Παναγίας τῆς Τσαμπίκας τῆς Κάτω στὴν Ρόδο καὶ τοῦ Πανορμίτη στὴν Σύμη⁵¹⁵. Συμιακοὶ μαθητὲς τοῦ μαστρο-Δράκου Ταλιαδοῦρου κατασκεύασαν τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τῆς Παναγίας Κεχαριτωμένης στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης⁵¹⁶. Σημαντικοὶ ξυλογλύπτες ἔχουν ἐκπονήσει ἀρκετὰ τέμπλα, ἄμβωνες καὶ δεσποτικούς θρόνους στὰ Δωδεκάνησα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, ὁ Γιακουμῆς Μάκρας⁵¹⁷ καὶ ὁ Νικόλαος Δημητρίου Στουπῆς ἢ «Κουτσονικόλας»⁵¹⁸ στὴν Ρόδο καὶ ὁ μαστρο Γιώργης Γιαμᾶς ἢ «Μαστρογιωργᾶς» ἀπὸ τὸ Ἀπὲρι τῆς Καρπάθου στὸ νησί του καὶ στὴν Κάσο⁵¹⁹. Στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὸ α' τέταρτο τοῦ 20οῦ αἰῶνα κατασκεύασαν τέμπλα στὴν Ρόδο οἱ ἀρχιτέκτονες Γεώργιος⁵²⁰ καὶ ὁ Νικόλαος Τσιμέττας⁵²¹.

Ἀναλυτικότερα ὁ Γιακουμῆς Μάκρας βεβαιωμένα κατασκεύασε:

-Τὸ ξύλινο τέμπλο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου (πρὶν ἀπὸ τὸ 1854) διακόσμησης ὁθωμανικοῦ μπαρόκ (1862-1866)⁵²².

-Ἐπίσης τὸ ξύλινο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὴν Κάλαθο τῆς Ρόδου (1839-1856), σὲ ἀπομίμηση μαρμάρινου, (1869), σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή⁵²³.

-Τὸ ξύλινο τέμπλο τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ στὴν Σορωνὴ τῆς Ρόδου, διακόσμησης ὁθωμανικοῦ μπαρόκ, εἶναι κατασκευασμένο τὸ 1881, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή σὲ κεντρικὸ του σημεῖο, ἀλλὰ καὶ μὲ πληροφορίες ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς ἐκκλησίας⁵²⁴.

514. Μελάς [1996], 40 καὶ Κουτελάκης [2006], 146.

515. ΚΣΕΔ 1, ΚΣΕΔ 8, ΚΣΕΔ 88 καὶ Κουτελάκης [1996α], 256. Τὸ συνεργεῖο τοῦ μαστρο Δράκου Ταλιαδοῦρου κατασκεύασε τὰ τέμπλα τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου (1760), τοῦ Πανορμίτη στὴν Σύμη (1787), τῆς Παναγίας στὰ Τριάντα (1756-1783), τῆς Παναγίας Τσαμπίκας τῆς Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου (1760-1783) καὶ στὴν Πάτμο τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Προφήτη Ἡλία (1765-1783) καὶ ἴσως τῆς Μεγάλης Παναγίας (1783 περίπου). 516. ΚΣΕΔ 92.

517. ΚΣΕΔ 19, ΚΣΕΔ 20, ΚΣΕΔ 25, ΚΣΕΔ 29, ΚΣΕΔ 35, ΚΣΕΔ 55, ΚΣΕΔ 58 καὶ ΚΣΕΔ 62.

518. ΚΣΕΔ 28, ΚΣΕΔ 56, ΚΣΕΔ 64 καὶ ΚΣΕΔ 69.

519. ΚΣΕΔ 110, ΚΣΕΔ 113, ΚΣΕΔ 1114 καὶ ΚΣΕΔ 118.

520. ΚΣΕΔ 6 καὶ ΚΣΕΔ 14.

521. ΚΣΕΔ 13.

522. ΚΣΕΔ 58, Κουτελάκης [1985], 8, 14 καὶ Κώδικας Λάρδου [1858].

523. ΚΣΕΔ 55, Κουτελάκης [1985], 8 καὶ 14.

524. ΚΣΕΔ 19, Κουτελάκης [1985], 8, 14, Κώδικας Σορωνῆς [1858] καὶ Κουτελάκης [1996], 281. Στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1894 ἀποφασίσθηκε ἐπίσης γιὰ «τελείαν ἐξόφλησιν» πρὸς τὸν «ἀρχιτέκτονα Μάκραν, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀνέρχεται ... ἐκ γροσίων 3140» νὰ ἐκποιηθοῦν ἀνάλογης ἀξίας χωράφια...

Ἡ προέλευση τοῦ μαστρο Γιώργη Γιαμᾶ ἀπὸ τὸ Ἀπέρι τῆς Καρπάθου, δηλώνει ὅτι πιθανῶς τὴν ξυλογλυπτικὴ τέχνη στὴν Κάσο εἰσήγαγαν καρπάθιοι μάστορες⁵²⁵. Ὁ μαστρο Γιώργης Γιαμᾶς κατασκεύασε τὰ ξυλογλυπτα τέμπλα τῆς Ἀγίας Μαρίνας (1862), σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὠραία πύλη⁵²⁶ καὶ τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα στὸ Φρῦ τῆς Κάσου (1866)⁵²⁷ καὶ τὸ τέμπλο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Πανορμίτη στὸ Μεσοχώρι τῆς Καρπάθου (1868)⁵²⁸. Ὁ ἴδιος πιθανότερα εἶναι ὁ κατασκευαστὴς τοῦ τέμπλου τῆς Ὑπαπαντῆς στὴν Ἀρκάσα⁵²⁹, ἐνῶ ὁ Λεντῆς τῆς Βιττορούλας, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετές (1845-52) τῆς Καρπάθου⁵³⁰.

Ὁ ξυλόγλυπτος ἄμβωνας ἐπίσης τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετές στηρίζεται στὸν βόρειο τοῖχο καὶ εἶναι ἔργο τοῦ Π. Βιττορούλη ἀπὸ τὴν Κάρπαθο (1955)⁵³¹. Τὸ ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀρκάσα εἶναι ἔργο τοῦ Ν. Βιττορούλη ἀπὸ τὴν Κάρπαθο (1974)⁵³².

Ἄλλα τέμπλα, ποὺ φιλοτέχνησαν οἱ καλλιτέχνες στὴν Ρόδο, εἶναι:

-Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ψίνθο τῆς Ρόδου, ἔργο τοῦ Νικολάου Καραμαρία⁵³³.

-Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Πλατάνια τῆς Ρόδου, ἔργο τοῦ μοναχοῦ Κύριλλου ἀπὸ τὴν Λίνδο τοῦ 1874⁵³⁴.

-Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Λάερμα τῆς Ρόδου, ἔργο τοῦ Ἀντωνίου Χατζῆ-Ἰωάννου ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸ 1882⁵³⁵, σύμφωνα

Τὸ 1899 σημειώθηκαν ἔξοδα, «ὅσα εἰς χρέη Μάκρα» 612 γρ. καὶ τὸ 1900, «ὅσα εἰς Μάκραν» 278,10 γρ.

525. Κουτελάκης [1996α], 249.

526. ΚΣΕΔ 118, Βολανάκης [1996], 81-82, Κουτελάκης [1996α], 249. «1862 ΜΑΡΤ 14 ΜΑΣΤΡΟΓΙΟΡΓΙΟ ΓΙΑΜΑ». Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς 14 Μαρτίου 1862 δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν χρονολογία 26 Ἰουλίου 1867, ποὺ ἀναφέρει ὁ Χάρης Κουτελάκης.

527. ΚΣΕΔ 114.

528. ΚΣΕΔ 113 καὶ Κουτελάκης [1984β], 166 καὶ 179-180. «1868 ΝΟ. Δ/ Η ΕΞΟΔΟ. ΧΗ ΠΑ ΜΑΚΑΡΙΟΣ/ ΜΑΣΤΡΩΓ/ ΕΩΡΓΗΣ ΓΙΑ/ ΜΑΣ».

529. ΚΣΕΔ 110 καὶ Κουτελάκης [1996α], 249, 278. Τὸ τέμπλο κατασκευάστηκε ἴσως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1885 καὶ 1898 καὶ ἀντιγράφει ἐκεῖνο τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετές.

530. ΚΣΕΔ 108, Κουτελάκης [1984β], 176 καὶ Κουτελάκης [1996α], 278. Ἡ ἡλικία τοῦ Μαστρο Γιώργη Γιαμᾶ τὴν ἐποχὴ τῆς ὑλοποίησης τοῦ τέμπλου (1845-1852) δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀποδοχὴ του ὡς κατασκευαστὴ του, ἀφοῦ πέθανε τὸ 1940.

531. Κουτελάκης (1996), 243.

532. ΚΣΕΔ 82, Κουτελάκης [1996] 243 καὶ Κουτελάκης [2006], 145. Εἶναι γιὸς τοῦ Π. Βιττορούλη.

533. ΚΣΕΔ 29, Μαριᾶ [2004], 19.

534. ΚΣΕΔ 34, Κουτελάκης [1996], 273.

535. ΚΣΕΔ 50 καὶ Κουτελάκης [1991], 123.

μέ την έπιγραφή. Οί καλλιτέχνες καί ζωγράφοι άπό την Κρήτη, γνωστοί ως Πεδιώτες, έχουν νά επιδείξουν πλούσια παραγωγή κυρίως εικώνων τόν 19ο αιώνα καί στίς σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου, πού άξίζει νά μελετηθοῦν⁵³⁶.

-Τό ξυλόγλυπτο τέμπλο της Ύψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στήν Ἁγία Μαρίνα της Κάσου, έργο τοῦ αρχιτέκτονα Κ. Κομιάνου, τὸ 1905⁵³⁷.

-Τό ξυλόγλυπτο τέμπλο της Παναγιᾶς τοῦ Κάστρου στοῦ Χωριό της Σύμης, έργο τοῦ Συμιακοῦ Ἰωάννη Γ. Ζουρούδη, «Λατζή» τὸ 1948, μετά τούς βομβαρδισμούς τοῦ Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, πού κατέστρεψαν τήν διπλανή εκκλησία της Μεγάλης Παναγιᾶς⁵³⁸.

Τά πολὺ αξιόλογα μαρμάρινα τέμπλα τῶν εκκλησιῶν στήν Σύμη⁵³⁹, στήν Νισύρο⁵⁴⁰, στοῦ Καστελλόριζο⁵⁴¹ καί στοῦ Λιβισι⁵⁴², δείχνουν τήν μεγάλη ἀπήχηση, πού εἶχε ἡ μαρμαρογλυπτική τέχνη στὰ Δωδεκάνησα⁵⁴³ καί στήν Μικρὰ Ἀσία τόν 19ο αῖώνα. Ἡ τέχνη αὐτὴ ἀναπτύχθηκε κυρίως στίς Κυκλάδες μέ τούς ξακουστοὺς τηνιακοὺς γλύπτες, ἕναν ἐκ τῶν ὁποίων, ὀνόματι Σκούτραλη, κάλεσε τὸ 1858 ἡ Δημογεροντία τοῦ Καστελλόριζου, γιὰ νά ἐργαστεῖ στήν εκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μύρα της Λυκίας⁵⁴⁴.

Τὸ τέμπλο της εκκλησίας τῶν Εἰσοδίων της Θεοτόκου στὰ Νικεῖα της Νισύρου εἶναι ἀπὸ ἄσπρα καί γκρίζα μάρμαρα καί κατασκευασμένο ἀπὸ τὸν Π. Ἀρμακόλα (Π.Α.10), ἐνῶ ἰδιαίτερα ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας εἶναι ἡ γλυπτικὴ διακόσμηση τοῦ δεσποτικοῦ καί τοῦ ἁμβωνα της ἴδιας εκκλησίας ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο, ἔργα μπαρόκ ἀρχιτεκτονικῆς, κατασκευ-

536. Σιγάλα [2000α]. Μία πρώτη δημοσίευση ἔχει προηγηθεῖ, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται διεξοδική μελέτη τῶν ἀξιόλογων αὐτῶν ἔργων.

537. ΚΣΕΔ 117.

538. ΚΣΕΔ 87, Κουτελάκης [1996α], 257.

539. ΚΣΕΔ 89, ΚΣΕΔ 90 καί ΚΣΕΔ 91.

540. ΚΣΕΔ 82.

541. ΚΣΕΔ 103.

542. ΚΣΕΔ 125 καί ΚΣΕΔ 126.

543. Γουλᾶκη-Βουτυρά [1989], 100-107 καί εἰκ. 22-36. Ὁ Ἰωάννης Χαλεπᾶς φιλοτέχνησε, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἔργα στήν Σμύρνη τήν Λέσβο καί ἀλλοῦ, τρία ἔργα στήν Κάλυμνο τὸ 1877: τὸ τέμπλο της Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ (1868) στήν Πόθια της Καλύμνου, τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους στοῦ Χωριό της Καλύμνου καί τὸν ἁμβωνα της εκκλησίας της Κοίμησης της Θεοτόκου στοῦ ἴδιο Χωριό.

544. Χονδρός [2009], 190-1 καί Γουλᾶκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας [1996], 168. Ὁ Κ. Χονδρός ἀναφέρει ἕναν Τηνιακὸ γλύπτη Σκούταρη, πιθανὰ ἀπὸ λάθος, πού κάλεσε ἡ Δημογεροντία τοῦ Καστελλόριζου, γιὰ νά ἐργαστεῖ. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Γιαννοῦλη Σκούτραλη ἀπὸ τὸν Πύργο της Τήνου ἐγκαταστάθηκε καί ἐργάστηκε στήν Ἀπείρανθο της Νάξου στὰ τέλη τοῦ 18ου καί ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Καί ἴσως ἀπὸ αὐτὴν νά καταγόταν ὁ ἐν λόγω γλύπτης.

ασμένα από τὸν Παῦλο Πασχαλάκη στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1905 καὶ 1911 ἀντίστοιχα, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές τους⁵⁴⁵.

Οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς καλλιτέχνες (ζωγράφους καὶ χρυσοχόους) εἰκόνων, τοιχογραφιῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἱερῶν σκευῶν τῶν σταυρο-θολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου εἶναι πολλές καὶ τὸ πλούσιο ὕλικό μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο σχετικῶν ἐρευνῶν⁵⁴⁶.

Χρονολόγηση ἐκκλησιῶν, συνοδευτικῶν κατασκευῶν (πρόναων καὶ καμπαναριῶν) καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν καὶ εἰκόνων (Π.Α.9, Π.Α.10, Π.Α.11)

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν ἐξεταζόμενων ἐκκλησιῶν κύρια πηγὴ πληροφόρησης ἀποτελοῦν οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές. Ἐξήντα τέσσερις ἐκκλησίες διαθέτουν κτιτορικὲς ἐπιγραφές καὶ χρονολογοῦνται ἄμεσα. Δεύτερη πηγὴ πληροφόρησης εἶναι οἱ κώδικες τῶν λογαριασμῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτροπῶν καὶ τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου καὶ ἔτσι ἔγινε δυνατὴ ἡ χρονολόγηση ἄλλων δώδεκα⁵⁴⁷. Σὲ ἄλλες δέκα ὁκτὼ ἐκκλησίες ἡ χρονολόγηση προῆλθε ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία. Σὲ τριάντα δύο, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα, ἡ χρονολόγησή τους προῆλθε ἔμμεσα ἀπὸ τὶς χρονολογίες τῶν βοτσαλωτῶν δαπέδων, τῶν ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν (τῶν τέμπλων τῶν ἀμβώνων, τῶν δεσποτικῶν θρόνων καὶ τῶν προσκυνηταριῶν) καὶ τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων⁵⁴⁸. Ἡ καταγραφὴ καὶ ἡ ἀνάγνωση τῶν ἐπιγραφῶν προσέφερε τὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν χρονολόγηση, τοὺς μαστορες καὶ τοὺς κτίτορες τῶν ἐκκλησιῶν⁵⁴⁹.

Ἡ χρονολόγηση δύο ἐκκλησιῶν προῆλθε ἀπὸ τὸν Κώδικα τοῦ 1833 τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ρόδου. Κτίστηκαν κατὰ τὴν περίοδο 1829-1836⁵⁵⁰. Εἶναι ἡ ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὰ Κοσκινού τῆς Ρόδου⁵⁵¹ καὶ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴν συνοικία τοῦ Νιοχωριοῦ,

545. ΚΣΕΔ 82.

546. Βλέπε ΚΣΕΔ καὶ Ἀρχεῖα Κωδίκων.

547. Βλ. πρόλογο τῆς παρούσας μελέτης.

548. Ἡ μελέτη τῶν εἰκόνων καὶ τοῦ πλούσιου ὕλικου τοῦ ΚΣΕΔ τῶν ἐξεταζόμενων ἐκκλησιῶν μπορεῖ νὰ φωτίσει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἱστορία τους, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωγραφικὴ τέχνη αὐτῆς τῆς περιόδου.

549. Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ κάθε ἐκκλησία στὸν ΚΣΕΔ.

550. Κώδικας μητρόπολης Ρόδου [1833], σὲ ἔγγραφο στὴν σελ. 181-2 μὲ χρονολογία 1849 «Τοῖς ἐντευξομένοις...», ἀναφέρεται ἡ οἰκοδόμησις τῆς ἐκκλησίας στὸ Νιοχώρι τῆς Ρόδου, τῆς ἐκκλησίας στὸ χωριὸ Κοσκινού καὶ στὴν Βιλλανόβα (Παραδείσι) στὸ νησί τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸ 1836 ἕως τὸ 1839 ἐπὶ μητροπολίτη Ρόδου Κυρίου Καλλινίκου ἐκ Κρήτης. Ἡ τρίτη, ἡ ἐνοριακὴ ἐκκλησία στὸ Παραδείσι, εἶναι τρίκλιτη σταυροειδὴς μὲ τροῦλο. Ἐπίσης Παπαχριστοδούλου [1994], 483 καὶ 516 καὶ Σαβοριανάκης [2000], 221.

551. ΚΣΕΔ 15.

Π.Α.11.
Χρονολογικός πίνακας κατασκευής εκκλησιών

ΚΣΕΔ	έκκλησία - περιοχή	κύρια πηγή χρονολόγησης	χρονολογία
-------------	---------------------------	--------------------------------	-------------------

6 Έκκλησίες παλιότερες, όπου έγινε προσθήκη σταυροθολίων

061	Κοίμηση, Άσκληπειό, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1309-1522
063	Σκιαδενή, Άπολακκιά, Ρόδος	Βιβλιογραφία	1309-1522
068	Άγία Άναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1309-1522
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	Έπιγραφή	1309-1522
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος	Κώδικας	1310-1522
111	Παναγία, Όθος, Κάρπαθος	Έπιγραφή	1759

6 Σταυροθολιακές εκκλησίες περιόδου κατασκευής 1750-1774

001	Εισόδια, Ρόδος	Έπιγραφή	1750
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	Έπιγραφή	1756
002	Άγιος Νικόλαος, Ρόδος	Έπιγραφή	1759
105	Άγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	Έπιγραφή	1759
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Αρχάγγελος, Ρόδος	Έπιγραφή	1760
071	Άγία Ειρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	Έπιγραφή	1760

55 Σταυροθολιακές εκκλησίες περιόδου κατασκευής 1774-1856

088	Πανορμίτης, Σύμη	Έπιγραφή	1783
075	Άγιος Παῦλος, Κατταβιά, Ρόδος	Έπιγραφή	1810
078	Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κῶς	Βιβλιογραφία	1825
077	Άγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	Έπιγραφή	1831
082	Εισόδια, Νικειά, Νίσυρος	Βιβλιογραφία	1833
049	Άγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	Έπιγραφή	1834
103	Άγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο	Έπιγραφή	1835
072	Ζωοδόχος Πηγή, Πλημμύρι, Ρόδος	Έπιγραφή	1837
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	Βιβλιογραφία	1837
089	Άγιος Ἰωάννης, Γιαλός, Σύμη	Έπιγραφή	1838
030	Κοίμηση, Αφάντου, Ρόδος	Έπιγραφή	1839
041	Άγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	Έπιγραφή	1840
066	Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	Έπιγραφή	1840
125	Εισόδια Θεοτόκου , Λιβίσι, Λυκία	Έπιγραφή	1840
132	Ἀσώματοι, Ἀσφενδιού, Κῶς	Έπιγραφή	1840
025	Άγία Αἰκατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	Έπιγραφή	1841
067	Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	Έπιγραφή	1841
083	Παναγία Κυρά, Ἐμπορείο, Νίσυρος	Έπιγραφή	1842
039	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Αρχάγγελος, Ρόδος	Έπιγραφή	1845
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	Έπιγραφή	1845
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	Βιβλιογραφία	1846
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	Έπιγραφή	1847
080	Άγιοι Ἀνάργυροι, Καρδάμαινα, Κῶς	Έπιγραφή	1847
127	Ἀντιφελλιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	Βιβλιογραφία	1849
020	Άγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	Έπιγραφή	1850
118	Άγία Μαρίνα, Άγία Μαρίνα, Κάσος	Έπιγραφή	1850
034	Άγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	Έπιγραφή	1852
036	Άγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος	Έπιγραφή	1852
037	Κοίμηση, Ἐμπωνα, Ρόδος	Έπιγραφή	1853
044	Υψωση Τιμίου Σταυροῦ, Μαλώνα, Ρόδος	Έπιγραφή	1855
060	Υψενή, Λάρδος, Ρόδος	Έπιγραφή	1855
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	Έπιγραφή	1855

Π.Α.11 (συνέχεια). Χρονολογικός

ΚΣΕΔ	έκκλησία - περιοχή	κύρια πηγή χρονολόγησης	χρονολογία
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	Κώδικας	1829-36
015	Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος	Κώδικας	1829-36
079	Άγια Τριάδα, Αντιμάχεια, Κως	Βιβλιογραφία	1830-47
018	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μαριτσά, Ρόδος	Κώδικας	1839-51
101	Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη	Κώδικας	1839-55
055	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	Κώδικας	1839-56
065	Άγιος Φιλήμονας, Άρνίθα, Ρόδος	Κώδικας	1839-56
098	Κοίμηση, Μεγ. Χωριό, Τήλος	Κώδικας	1839-56
099	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγ. Χωριό, Τήλος	Έπιγραφη	1839-56
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγ. Χωριό, Τήλος	Κώδικας	1839-56
028	Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος	Κώδικας	1841-46
090	Άγιος Αθανάσιος, Χωριό, Σύμη	Έπιγραφη	1854-55
005	Άγια Αναστασία, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1809 Π
007	Άγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1809 Π
115	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Κάσος	Έμμεση χρονολόγηση	1842 Π
128	Εισόδια, Ψέριμος	Έμμεση χρονολόγηση	1846 Π
070	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1848 Π
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	Βιβλιογραφία	1853 Π
004	Άγιος Ίωάννης, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1854 Π
016	Άγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος	Βιβλιογραφία	1854 Π
062	Άγια Μαρίνα, Απολακκιά, Ρόδος	Βιβλιογραφία	1854 Π
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1855 Π
047	Ευαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1857 Π

56 Σταυροβολιακές εκκλησίες περιόδου κατασκευής 1856-1912

042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	Βιβλιογραφία	1857
033	Άγιος Δημήτριος, Αρχήπολη, Ρόδος	Έπιγραφη	1858
035	Υψωση Τιμίου Σταυρού, Απόλλωνα, Ρόδος	Έπιγραφη	1858
052	Αρταμίτης, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	Έπιγραφη	1859
051	Άγιος Ισίδωρος, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	Έπιγραφη	1860
023	Παναγία Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	Έπιγραφη	1861
069	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	Έπιγραφη	1861
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	Έπιγραφη	1861
021	Άγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	Έπιγραφη	1864
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	Έπιγραφη	1865
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος	Έπιγραφη	1867
119	Άγιος Δημήτριος, Αρβανιτοχώρι, Κάσος	Έπιγραφη	1867
123	Άγια Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	Έπιγραφη	1867
040	Κοίμηση, Αρχάγγελος, Ρόδος	Έπιγραφη	1868
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισidia	Βιβλιογραφία	1868
117	Τίμιος Σταυρός, Άγια Μαρίνα, Κάσος	Έπιγραφη	1869
081	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Νίσυρος	Έπιγραφη	1870
121	Άγιος Γεώργιος, Άλιμια	Έπιγραφη	1877
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	Έπιγραφη	1882
110	Υπαπαντή, Αρκάσα, Κάρπαθος	Έπιγραφη	1885
053	Άγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος	Έπιγραφη	1892
076	Άγια Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	Έπιγραφη	1893
116	Κοίμηση, Παναγία, Κάσος	Έπιγραφη	1896
131	Εισόδια, Σπάρτη, Πισidia	Βιβλιογραφία	1857-60
019	Άγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	Κώδικας	1858-72
097	Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος	Βιβλιογραφία	1867-8
046	Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος	Έπιγραφη	1863-67

πίνακας κατασκευής ἐκκλησιῶν

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	κύρια πηγή χρονολόγησης	χρονολογία
134	Άγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	Βιβλιογραφία	1858 Π
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	Έμμεση χρονολόγηση	1864 Π
058	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1865 Π
114	Άγιος Σπυρίδων, Φρύ, Κάσος	Έμμεση χρονολόγηση	1866 Π
012	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1867 Π
120	Άγια Τριάδα, Πόλι, Κάσος	Έμμεση χρονολόγηση	1867 Π
056	Άγιος Μερκούριος, Ίστριο, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1868 Π
113	Πανορμίτης, Μεσχωρί, Κάρπαθος	Έμμεση χρονολόγηση	1868 Π
032	Άγιοι Σαράντα, Διμιλιά, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1872 Π
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1873 Π
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	Έμμεση χρονολόγηση	1874 Π
043	Εὐαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1875 Π
050	Άγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1877 Π
006	Άγιος Γεώργιος Άνω, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1882 Π
064	Άγιος Γεώργιος, Άρνιθα, Ρόδος	Κώδικας	1882 Π
091	Άγιος Έλευθέριος, Χωριό, Σύμη	Έμμεση χρονολόγηση	1882 Π
059	Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1883 Π
102	Πανορμίτης, Χωριό-έξοχη, Χάλκη	Έμμεση χρονολόγηση	1883 Π
104	Άγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	Έμμεση χρονολόγηση	1891 Π
073	Άγια Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1895 Π
093	Εὐαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	Έμμεση χρονολόγηση	1908 Π
126	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	Έμμεση χρονολόγηση	1910 Π
026	Άγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος		19ος
054	Απόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος		19ος
086	Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος		19ος
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος		19ος
135	Άγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος		19ος
122	Ζωοδόχος Πηγή, Αρχάγγελος, Ρόδος		19ος
129	Εισόδια, Καλαμάκι, Λυκία	Βιβλιογραφία	19ος

9 Έκκλησίες σταυροβολιακές Ιταλικής περιόδου (1912-1924)

045	Άγιος Πέτρος και Παῦλος, Χαράκι, Ρόδος	Έπιγραφή	1912
096	Άγια Ειρήνη, Νημποριό, Σύμη	Έπιγραφή	1914
024	Άγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	Έπιγραφή	1920
011	Άγια Αναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	Έπιγραφή	1921
094	Έλικωνή, Γιαλός, Σύμη	Βιβλιογραφία	1924
013	Άγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1925 Π
014	Άγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	Έμμεση χρονολόγηση	1925 Π
085	Άγ. Ιωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος		1929 Π
133	Ύπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος		20ος

1 Έκκλησία σταυροβολιακή άκαθορίστου χρονολόγησης

087	Παναγιά Κάστρου, Χωριό, Σύμη		
-----	------------------------------	--	--

2 Έκκλησίες σταυροβολιακές νεότερες

027	Άγια Άννα, Καλαβάρδα, Ρόδος	Έπιγραφή	1973
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	Βιβλιογραφία	1984

βορειοδυτικά της παλιάς πόλης της Ρόδου⁵⁵². Ο ίδιος κώδικας παρέχει πληροφορίες και για την χρονολόγηση τριάντα ξι άλλων εκκλησιών της Ρόδου, εκ τών οποίων οι είκοσι είναι σταυροθολιακές και κατασκευάστηκαν κατά την περίοδο 1839-1856, επί μητροπολίτη Ίακώβου⁵⁵³. Οι δέκα τέσσερις είναι στην Ρόδο: στις Καλυθιές ή Ύψωση του Τίμιου Σταυρού (1841-6)⁵⁵⁴, στον Αρχάγγελο ο Αρχάγγελος Μιχαήλ Ταξιάρχης (1845)⁵⁵⁵, δύο στην Μαλώνα, ο Άγιος Γεώργιος (1840)⁵⁵⁶ και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος⁵⁵⁷ ή η Ύψωση του Τιμίου Σταυρού (1855)⁵⁵⁸, στην Κάλαθο ο Αρχάγγελος Μιχαήλ Ταξιάρχης (πρὸ τοῦ 1869)⁵⁵⁹, η Παναγία Ὑψηνή στην Λάρδο (1855)⁵⁶⁰, στο Γεννάδι ο Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος (1841)⁵⁶¹, στην Λαχανιά ο Άγιος Γεώργιος (πρὸ τοῦ 1848)⁵⁶², η Παναγία Σκιαδενή (πρὸ τοῦ 1885)⁵⁶³, στην Κατταβιά ή προσθήκη στην Παναγία Καθολική (πρὸ τοῦ 1859)⁵⁶⁴, στο χωριὸ Ἀρνίθα τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Φιλήμονα (πρὸ τοῦ 1865)⁵⁶⁵, στὰ Καλαβάρδα ή Ἀγία Αἰκατερίνη (1841)⁵⁶⁶ καὶ στὶς Φάνες, ο Άγιος Ἰωάννης Πρόδρομος (1850)⁵⁶⁷. Οι άλλες 6 κατασκευάστηκαν στὰ γύρω νησιά, , ο Άγιος Ἰωάννης στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης (1838)⁵⁶⁸, ο Άγιος Νικόλαος στὸν Αἰγιαλὸ τῆς Χάλκης (πρὸ τοῦ 1855)⁵⁶⁹, τρεῖς στὴν Τῆλο, πιθανῶς ή Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριό⁵⁷⁰, ή Κοίμηση τῆς Θεοτόκου⁵⁷¹ καὶ ο Αρχάγγελος Μιχαήλ Ταξιάρχης στὸ Μεγάλο Χωριό⁵⁷² καὶ μία στὴν Νίσυρο, τὸ μοναστήρι τῆς Κυρᾶς (1842)⁵⁷³.

552. ΚΣΕΔ 3.

553. Κώδικας μητρόπολης Ρόδου [1833], σὲ ἔγγραφο στὴν σελ. 183 ἐπὶ μητροπολίτη Ἰακώβου ἐκ Πάτρας (1839-1856), κατασκευάστηκαν ἢ ἐπισκευάσθηκαν συνολικὰ 36 ἐκκλησίες καί, ἐνῶ ἀναφέρονται ἀναλυτικὰ οἱ περισσότερες, κάποιες παραλείπονται.

554. ΚΣΕΔ 28.

555. ΚΣΕΔ 39.

556. ΚΣΕΔ 41.

557. ΚΣΕΔ 42.

558. ΚΣΕΔ 44.

559. ΚΣΕΔ 55.

560. ΚΣΕΔ 60.

561. ΚΣΕΔ 67.

562. ΚΣΕΔ 70.

563. ΚΣΕΔ 63.

564. ΚΣΕΔ 74.

565. ΚΣΕΔ 65.

566. ΚΣΕΔ 25.

567. ΚΣΕΔ 20.

568. ΚΣΕΔ 89.

569. ΚΣΕΔ 101.

570. ΚΣΕΔ 97.

571. ΚΣΕΔ 98.

572. ΚΣΕΔ 99.

573. ΚΣΕΔ 83.

Από τους κώδικες άλλων ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου ἔχουν χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα: Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὴν Κάλαθο τῆς Ρόδου⁵⁷⁴, ἡ ὁποία κτίστηκε βεβαίως πρὶν τὸ 1859, ὅπως δείχνουν τὰ στοιχεῖα τοῦ κώδικα τῆς ἐκκλησίας⁵⁷⁵, καὶ εἰδικότερα κατὰ τὴν περίοδο 1839-1856⁵⁷⁶. Ὁ Ἅγιος Λουκάς στὴν Σορωνή⁵⁷⁷, ὁ ὁποῖος θεμελιώθηκε τὸ 1858 καὶ ἐγκαινιάσθηκε τὸ 1872, ἐνῶ ὁ κώδικας τῆς ἐκκλησίας δίνει πολῦτιμα στοιχεῖα γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες, ποὺ σίγουρα γίνονταν μεταξὺ 1860 καὶ 1871⁵⁷⁸. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Ρόδου⁵⁷⁹, ἡ ὁποία κτίστηκε τὸ 1860, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή ἐπάνω στὸ νότιο θῦρωμα τῆς εἰσόδου καὶ τὸν κώδικα τοῦ ναοῦ⁵⁸⁰, ἐπάνω σὲ παλιότερη⁵⁸¹. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου, ἡ ὁποία κτίστηκε πρὶν τὸ 1862⁵⁸², ἴσως ἐπίσης ἐπάνω σὲ παλιότερη⁵⁸³. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὸν Μεσαναγρὸ τῆς Ρόδου⁵⁸⁴, ἡ ὁποία κτίστηκε τὸ 1861, σύμφωνα μὲ τὴν χρονολογία στὴν

574. ΚΣΕΔ 55.

575. Κώδικας Καλάθου [1858]. Σὲ ὑποσημείωση μὲ ἡμερομηνία 30 Δεκεμβρίου 1859 ἀναφέρεται ὅτι 13 χωράφια πωληθήκαν στὸν Φιλίππῃ Ἰωάννου ἀπὸ τὴν Λίνδο γιὰ ἀνάγκες τῆς ἐκκλησίας (προφανῶς γιὰ πληρωμὴ τῶν ἐξόδων τῆς κατασκευῆς).

576. Κώδικας μητροπόλεως Ρόδου [1833]. Ἐγγραφο τῆς σ. 183.

577. ΚΣΕΔ 20.

578. Κώδικας Σορωνῆς [1858]. Ἀπὸ τοὺς λογαριασμοὺς φαίνονται ἔξοδα γιὰ διάφορα ὑλικά, ἡμερομίσθια, ἀγιογράφηση τῆς ἐκκλησίας 2505 γρ. τὸ 1860-62, ἐνῶ ἐμφανίζονται χρέη στὴν ἐκκλησία 17.976,20 γρ. τὸ 1862 καὶ χρέη σὲ μετρητὰ καὶ ὁμόλογα 13.412,40 γρ. τὸ 1865. Στὴ θεώρηση τοῦ λογαριασμοῦ τῶν ἐτῶν 1867-1871 ἀναφέρονται ἔσοδα, ἐκτὸς ἄλλων ἀπὸ πώληση δύο χωραφίων καὶ ἀπὸ δάνειο, σύνολο 16.407 γρ., καὶ ἔξοδα μεταξὺ ἄλλων «εἰς τοὺς μαστόρους ὡς τὸ ἰδιαιτέρον κατάστιχον διὰ νεοκτιζομένην ἐκκλησίαν μας» 4.046 γρ.

579. ΚΣΕΔ 51.

580. Κώδικας Ἁγίου Ἰσιδώρου [1858], στὸν λογαριασμὸ τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ 1858-1859 ἀναφέρονται «ἀπὸ ἔσοδα τῆς πώλησης δύο κηπουλίων καὶ ἐνὸς καφενείου(;)» 4.325 γρ. καὶ «ἀπὸ βοήθεια τῶν χριστιανῶν ...» 2.877.20 καὶ στὰ ἔξοδα «εἰς μαστόρους πέτρας, σίδερα καὶ τροφήν τῶν μαστόρων καὶ τὴν ... τῆς νέας ἐκκλησίας» 7.202,20 γρ., γεγονός ποὺ δείχνει ὅτι τότε κτιζόταν ἡ ἐκκλησία.

581. Παπαϊωάννου [1989], 293, ὅπως δείχνει ἡ περιγραφή τοῦ V. Guérin, ὅταν ἐπισκέφθηκε τὸ χωριὸ τὸ 1854. «Ἡ ἐκκλησία Αἰσίωρος εἶναι ἀφιερωμένη στὸν πολιοῦχο Ἅγιο, τοῦ ὁποίου ἡ τοποθεσία φέρει τὸ ὄνομα».

582. Κώδικας Λάρδου [1858]. Στὶς 24 Μαΐου 1858 σημειώνεται ὅτι δὲν ἔγινε λογαριασμὸς «ἐπειδὴ τὰ εἶχαν ἐξοδεμένα εἰς τὴν οἰκοδομὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅταν τελειώσει ἡ οἰκοδομὴ, τότε θὰ ἀλλάξουν καὶ τὸν ἐπίτροπο» καὶ στὴν θεώρηση τοῦ λογαριασμοῦ τῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ 1860-62 ἀναφέρονται ἔξοδα διάφορα τῆς ἐκκλησίας, ἡμερομίσθια καὶ λοιπὰ 3.226 γρ. Ἄρα τὸ 1858 ἡ ἐκκλησία κτιζόταν καὶ πιθανῶς οἱ ἐργασίες οἰκοδομῆς συνεχίζονταν μέχρι τὸ 1862.

583. Παπαϊωάννου [1989], 265. Πάντως ἐκκλησία ὑπῆρχε τὸ 1854, ὅταν ἐπισκέφθηκε τὸ νησί ὁ V. Guérin, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἦταν 70 σπίτια.

584. ΚΣΕΔ 69.

σιδεριά της δυτικής εισόδου, αλλά και με πληροφορίες από τον κώδικα⁵⁸⁵. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Αρνίθα της Ρόδου⁵⁸⁶, ο οποίος ήταν γκρεμισμένος το 1858, κτιζόταν το 1862 και είχε ολοκληρωθεί το 1879⁵⁸⁷.

Έξι εκκλησίες χρονολογούνται πριν από την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή στις 21 Ιουλίου 1774: Τα Εισόδια της Θεοτόκου, ή Μητρόπολη της Ρόδου (1750)⁵⁸⁸, ή Κοίμηση της Θεοτόκου στα Τριάντα της Ρόδου (1756)⁵⁸⁹, ο Άγιος Νικόλαος στην πόλη της Ρόδου (1759)⁵⁹⁰, ο Άγιος Γεώργιος Βουνοῦ στο Καστελλόριζο (1759)⁵⁹¹, ή Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στον Αρχάγγελο (1760)⁵⁹² και η Αγία Ειρήνη στην Λαχανιά της Ρόδου (1760)⁵⁹³. Η οικονομική ανάπτυξη της Δωδεκανήσου ξεπέρασε τις δυσκολίες της εποχής για ανέγερση νέων εκκλησιών, όταν σ' όλη την οθωμανική επικράτεια, και ιδιαίτερα στο Αιγαίο, αυτό έγινε έφικτο μετά από τὰ Όρλωφικά. Αλλά και κατά την δεύτερη περίοδο, από το 1774 έως το Τανζιματ το 1856, ανεγέρθηκαν πενήντα πέντε εκκλησίες, γεγονός που επιβεβαιώνει την οικονομική ισχύ των κοινοτήτων και των Ένοριακῶν Έπιτροπῶν τους. Μετά το 1856, όταν είχαν δοθεί αρκετές ελευθερίες για την οικοδόμηση ὀρθόδοξων ναῶν στην οθωμανική επικράτεια μέχρι το 1912 κατασκευάστηκαν πενήντα ἑξι. Άλλες ἑννέα κτίστηκαν κατά την πρώτη ιταλική περίοδο από το 1912 έως το 1925 (Π.Α.11 και Π.Α.9).

Σε πέντε παλιότερες εκκλησίες της περιόδου της Ίπποτοκρατίας έγινε

585. Κώδικας Μεσαναγρού [1858]. Στον λογαριασμό του 1860-62 της εκκλησίας της Κοίμησης της Θεοτόκου αναφέρονται στὰ ἔσοδα 2.000 γρόσια ἀπὸ δάνεια καὶ ἰσόποσα χρέη τῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ στὰ ἔξοδα «εἰς μαστόρους καὶ λοιπούς, ὡς τὸ ἰδιαίτερον (κατάστιχο) 1.354 γρόσια». Ο κώδικας τῆς ἐκκλησίας συντάχθηκε τὸ 1858, ὅταν αὐτὴ λειτουργοῦσε ὡς ἐνοριακή. Παράλληλα ἔκτισαν μεταξύ 1860-62 τὴν νέα ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχη.

586. ΚΣΕΔ 64.

587. Κώδικας Αρνίθας [1858]. Στις 10 Μαΐου 1858 ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ «Λογαριασμός τῆς ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει μὲ τὸ νὰ ἦναι κρημνησμένη ἡ ἐκκλησία καὶ ὅσους παράδες τῶν χωραφίων ἔχει νὰ λάβει εἶναι ἀσύνακτοι, ἐπιφυλαττόμενοι νὰ τοῦ συνάξωσιν ὁπότεν κάμνωσιν ἀρχὴν εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἐκκλησίας...». Ο λογαριασμός δείχνει ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι γκρεμισμένη καὶ ἀρχίζει ἡ οἰκοδόμηση νέας. Στις 3 Ὀκτωβρίου 1862 ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ «Λογαριασμός τῆς ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει, διότι ἀπ' ἀρχῆς ποσῶς δὲν ἔγραφον ...» (μῆπως ἐννοεῖ ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἐκκλησίας;). Στὴ θεώρηση τοῦ λογαριασμοῦ τῆς ἐκκλησίας στὶς 21 Ὀκτωβρίου 1879 ἀναφέρονται χαρακτηριστικὰ ἔξοδα εἰς τὸν Νικόλαον Κασκινὲ Λίνδιον διὰ τὸ σοβάτισμα καὶ χρωμάτισμα τῆς ἐκκλησίας 1.480 γρόσια. Τὸ 1879 ἐπομένως εἶχε τελειώσει ἡ ἐκκλησία.

588. ΚΣΕΔ 1.

589. ΚΣΕΔ 8.

590. ΚΣΕΔ 2.

591. ΚΣΕΔ 105.

592. ΚΣΕΔ 38.

593. ΚΣΕΔ 71.

προσθήκη δυτικῶν σταυροθολίων κυρίως γιὰ πρόναο. Στὴν τετράκογχη Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Σάλακο τῆς Ρόδου προστέθηκε ἓνα σταυροθόλιο τὸ 1845 γιὰ πρόναο μὲ γυναικωνίτη σὲ πατάρι⁵⁹⁴. Δύο σταυροθόλια προστέθηκαν στὸν κοιμητηριακὸ ναὸ τῆς Παναγίας Καθολικῆς στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου, τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ τροῦλο, (πρὸ τοῦ 1859) γιὰ πρόναο καὶ ὀστεοφυλάκιο⁵⁹⁵. Στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας Σκιαδενῆς, τύπου ἐπίσης ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ τροῦλο καὶ μικρῶν διαστάσεων, κοντὰ στὸν Μεσαναγρὸ καὶ στὴν Ἀπολακκιά τῆς Ρόδου, ἔγινε προσθήκη δύο φορές. Ἀρχικὰ προστέθηκαν δύο σταυροθόλια στὴν δυτικὴ πλευρὰ γιὰ ἐπέκταση τῆς ἐκκλησίας τὴν περίοδο 1839-1856 καὶ ἄλλη μία μὲ ἓνα σταυροθόλιο γιὰ πρόναο ἴσως τὸ 1861⁵⁹⁶. Τὸ καμπαναριό του στὴν δυτικὴ ὄψη τοῦ πρόναου κατασκευάστηκε, σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα τοῦ μοναστηριοῦ, τὸ 1900-1901⁵⁹⁷. Στὸν μονόχωρο καὶ καμαροσκέπαστο κοιμητηριακὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας στὸ Γεννάδι τῆς Ρόδου προστέθηκε μία βόρεια ἀνοικτὴ στοὰ μὲ δύο σταυροθόλια ἴσως τὸ 1837 ἢ τὸ 1871, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές⁵⁹⁸. Στὴν ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου⁵⁹⁹, τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ τροῦλο, ἔγινε μία ἐνδιαφέρουσα προσθήκη σταυροθολίων μὲ νευρώσεις στὰ δυτικὰ γωνιακὰ διαμερίσματα τὸ 1856, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή στὴν δυτικὴ εἴσοδο τοῦ βορειοδυτικοῦ σταυροθολίου καὶ μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν κώδικα⁶⁰⁰. Στὴν ἐπίσης τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ τροῦλο ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὸ Ὅθος τῆς Καρπάθου τοῦ 1759 ἔγινε προσθήκη ἐνὸς σταυροθολίου γιὰ πρόναο μὲ γυναικωνίτη σὲ πατάρι στὴν ἀπόληξη τῆς νότιας κεραίας⁶⁰¹.

Περισσότερες καὶ ἀναλυτικότερες πληροφορίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐπιγραφές, παρέχουν οἱ κώδικες καὶ γιὰ ἄλλες οἰκοδομικὲς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν, γιὰ προσθήκες, πρόναους καὶ γυναικωνίτες, καθὼς καὶ γιὰ καμπαναριὰ στὶς ἐξεταζόμενες ἐκκλησίες: Δυτικὰ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα ἢ Ἰαλυσό, τῆς Ρόδου⁶⁰², κατασκευάστηκε διώροφη

594. ΚΣΕΔ 31.

595. ΚΣΕΔ 74.

596. ΚΣΕΔ 63.

597. Ἡρακλείδης [1995], 72, Χονδρός [1996], 43-45.

598. ΚΣΕΔ 68.

599. ΚΣΕΔ 61.

600. Κώδικας Ἀσκληπιοῦ [1858]. Στὶς 21 Μαΐου 1858, ποὺ ἔγινε ἡ ἀπογραφή τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ τῶν κτημάτων τῆς ἐκκλησίας δὲν ἔκαναν λογαριασμό «ἐπὶ λόγῳ ὅτι ἐλιποῦσι(;) ἔξοδα ἐπιδιορθώσεως...», ἐνῶ στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1859 ἐμφανίζονται ἔξοδα γιὰ τὸ χρέος τῆς ἐκκλησίας.

601. ΚΣΕΔ 111.

602. ΚΣΕΔ 8.

προσθήκη με τὸ ἀρχικὸ καμπαναριό, ποὺ δὲν σώζεται σήμερα, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1857 καὶ 1860⁶⁰³. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ νάρθηκας καὶ τὸ καμπαναριὸ ἐπισκευάσθηκαν ἐκ νέου κατὰ τὰ ἔτη ἀπὸ 1902-1907⁶⁰⁴. Τὸ σημερινὸ καμπαναριὸ κατασκευάστηκε τὸ 1939 ἀπὸ τὸν Ρόδιο ἀρχιτέκτονα Νικόλαο Τσιμέττα, σύμφωνα με μαρμάρινη ἐπιγραφή⁶⁰⁵ καὶ με τὸν κώδικα τῆς ἐκκλησίας⁶⁰⁶. Τὰ δάπεδα τῶν αὐλῶν ἐπισκευάσθηκαν πιθανῶς τὸ 1908-1909⁶⁰⁷. Τὸ δάπεδο τῆς ἴδιας ἐκκλησίας εἶναι μαρμαρόστρωτο κατασκευασμένο κατὰ τὴν περίοδο 1940-1943⁶⁰⁸ καὶ φέρει στὸ κέντρο τῆς τὴν ἐπιτύμβια ψηφιδωτὴ πλάκα με μαρμάρινη ἐπιγραφή τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Παρθένιο, ποὺ πέθανε τὸ 1805⁶⁰⁹. Στὴν βόρεια καὶ στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς τῆς Μονῆς Ἀρταμίτη ἢ τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη, στὸν Ἅγιο Ἰσίδωρο τῆς Ρόδου⁶¹⁰, διατηροῦνται ἰσόγεια κελιά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κάποια φέρουν χρονολογία 1862⁶¹¹. Τὸ καθολικὸ θὰ πρέπει νὰ ὁλοκληρώθηκε ἢ νὰ ἐπισκευάστηκε τὸ 1876-1877⁶¹², ἐνῶ ἐνισχύθηκε με ἐξω-

603. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Ἀναφέρονται ἔξοδα, μεταξύ ἄλλων, στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1858, στὸν νάρθηκα 5.245,20 γρ. τοῦ 1859 «ὅσα ἐξόδευσεν εἰς οἰκοδομὴν κωδωνοστασίου, νάρθηκος, καμπάνας καὶ λοιπὰ ἔξοδα» 20.619,10 γρ. καὶ τοῦ 1860 «εἰς ἔξοδα ... καὶ ἐπιδιόρθωσης τῆς ἐκκλησίας...» 5.617,70 γρ. «εἰς τόκον τοῦ δανείου» 995,30 γρ, ... τὸ χρέος τῆς ἐκκλησίας εἶναι 7.300 γρ.

604. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Στους λογαριασμοὺς τῶν ἐτῶν 1902-1907 ἀναφέρονται ἔξοδα σὲ «κοχλάκια» καφεν. καὶ ἐκκλησίας, στὴν διόρθωση μεγάλης θύρας καὶ νάρθηκα, σὲ ἐπιδιόρθωση νάρθηκα καὶ στὴν ἀγορὰ πετρῶν γιὰ κωδωνοστάσιο.

605. ΚΣΕΔ 8, γιὸς τοῦ ἀρχιτέκτονα Γεωργίου.

606. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Ἀπὸ τὶς 16 Αὐγούστου 1921 ἀποφασίστηκε ἡ ἀνέγερση νέου κωδωνοστασίου καὶ διενέργεια ἰδιαίτερου ἐράνου, γιὰ νὰ μὴ ἐπιβαρυνθεῖ τὸ ταμεῖο, ὅπως φαίνεται σὲ σημείωση τοῦ λογαριασμοῦ. Τελικὰ, πολὺ ἀργότερα στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1939-1940, ἐμφανίζονται στὰ ἔξοδα «εἰς Νικόλαον Τσιμέττα διὰ κωδωνοστάσιο» 13.000 λιρέτες καὶ τοῦ 1940-1941 «εἰς Νικόλαον Τσιμέττα διὰ κωδωνοστάσιο» 10.000 ἰταλικά φράγκα (λιρέτες).

607. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Στὸν λογαριασμὸ τοῦ κώδικα τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ 15 Αὐγούστου 1902 ἕως 15 Αὐγούστου 1903 ἀναφέρονται ἔξοδα, ἐκτὸς ἄλλων σὲ «κοχλάκια» καφεν. καὶ ἐκκλησίας 844 γρόσια, καὶ τοῦ 1908 - 1909, σὲ ἐπιδιόρθωση προαυλίου ἐκκλησίας 5689 γρ. Ἡ «ἀνέγερση αὐλότοιχου» ἔγινε τὸ 1947-1948.

608. Κώδικας Τριαντῶν [1858]. Στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1940-1941 ἐμφανίζεται στὰ ἔξοδα «εἰς Μιχαὴλ Τηλιακὸν μαρμαρ. 28.020 ἰταλικά φράγκα (λιρέτες), τοῦ 1941-1942 «εἰς μαρμαρόστρωσιν» 42.712 φρ. καὶ τοῦ 1942-1943 «εἰς μαρμαρόστρωσιν» 5.268 φρ.

609. Παπαχριστοδούλου [1994], 489.

610. ΚΣΕΔ 62.

611. Κώδικας Ἀγίου Ἰσίδωρου [1858]. Σὲ δωρητήριό τῆς Δέσποινας Χ' Παπᾶ πολλῶν κτημάτων στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου, στίς 2 Ὀκτωβρίου 1862, ἀφιερώνει καὶ στὴν μονὴ Ἀρταμίτη ἓνα κελὶ στὴν συνέχεια ἄλλου μεταξύ αὐτοῦ καὶ τοῦ δημόσιου δρόμου.

612. Κώδικας Ἀγίου Ἰσίδωρου [1858]. Στίς 12 Ὀκτωβρίου 1876 ἀποφασίζεται νὰ γίνει ἔκτακτος λογαριασμὸς γιὰ τὴν οἰκοδομὴ τοῦ μοναστηριοῦ (προφανῶς τοῦ Ἀρταμίτη) καὶ στίς 25 Ὀκτωβρίου 1877 «τὸ χρέος τῆς νέας ἐκκλησίας (προφανῶς τοῦ Ἀρταμίτη) ... ἀνέρχεται εἰς 9.132 γρόσια».

τερικό μανδύα από όπλισμένο σκυρόδεμα από τον έργολάβο Δημήτριο Κινδυλίδη κατά το έτος 1950, σύμφωνα με έντοιχισμένη έπιγραφή στην δυτική πλευρά. Τά σταυροθόλια τής εκκλησίας τής Κοίμησης τής Θεοτόκου στον Έμπωνα τής Ρόδου⁶¹³ καλύπτονται με δිරριχτες στέγες καί γαλλικά κεραμίδια, πού προφανώς τοποθετήθηκαν μεταγενέστερα, ίσως τó 1884-5, για έπί πλέον μόνωση έπάνω από τó κουρασάνι⁶¹⁴. Τó πυραμιδοειδές καμπαναριό τής εκκλησίας, έπάνω από τήν βόρεια αulóπορτα, είναι τετραώροφο καί κτίσθηκε τó 1886⁶¹⁵. Τó δυτικό σταυροθόλιο καί τó καμπαναριό τής εκκλησίας τού Άρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στην Κάλαθο τής Ρόδου⁶¹⁶ είναι λίγο διαφορετικό από τά άλλα, με λεπτές νευρώσεις-βεργία, όξυκόρυφους φεγγίτες καί μεγαλύτερη τήν στενή πλευρά του καί προστέθηκε αργότερα για πρόναο με ξύλινο πατάρι για γυναικωνίτη, όπως δηλώνεται στο σχετικό κατάστιχο τής εκκλησίας, πού κατασκευάσθηκε μεταξύ τών έτών 1890 -1896⁶¹⁷. Τó νότιο μαρμάρινο θύρωμα κατασκευάσθηκε τó 1893-1894⁶¹⁸. Τó δυτικό σταυροθόλιο τής Ύψωσης τού Τιμίου Σταυρού στον Απόλλωνα τής Ρόδου⁶¹⁹ είναι λίγο μεγαλύτερο ως πρòς τó πλάτος από τά άλλα, χρησιμεύει για πρόναο με γυναικωνίτη στο ξύλινο πατάρι καί είναι προφανώς μεταγενέστερο⁶²⁰. Τó πεντάόροφο καμπαναριό της στην δυτική όψη τού πρόναου είχε ολοκληρωθεί τó 1892⁶²¹. Τó τετραόροφο καμπαναριό τού Άρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στον Μεσαναγρό τής Ρόδου⁶²² κατασκευάσθηκε σέ συν-

613. ΚΣΕΔ 37.

614. Κατάστιχο Έμπωνα [1884]. Στον λογαριασμό τής εκκλησίας τού 1884-1885 στα έξοδα έμφανίζονται καταχωρισμένα για τήν μόνωση τής ταράτσας τής εκκλησίας.

615. Κατάστιχο Έμπωνα [1884]. Στις 21 Σεπτεμβρίου 1886 έμφανίζονται έξοδα «έδοσα εις Μαστρογιώργην δια τó καμπαναριόν» 790 γρ., για τις πέτρες, για τά σανίδια καί τó ρακί γρ. 47, καί στις 16 Δεκεμβρίου 1886 «έδοσα εις Μαστρογιώργην δια τó καμπαναριόν» 1.000 γρ.

616. ΚΣΕΔ 55.

617. Κατάστιχο Καλάθου [1890]. Στους λογαριασμούς τών έτών 1890-1896 έμφανίζονται έξοδα για αγορά σανίδων για τόν νάρθηκα 69 γρ, για τόν μάστορα τού νάρθηκα 237,30 γρ., για καρφιά, μεντεσέδες καί κλειδαριά 10+12 γρ., τήν πρώτη χρονιά, για αγορά σανίδων για τόν νάρθηκα 35 γρ., τήν δεύτερη, αγορά σανίδων, τήν τρίτη καί τήν τέταρτη, καί για αγορά δοκών 40+32 γρ. τήν τελευταία.

618. Κατάστιχο Καλάθου [1890]. Στον λογαριασμό τού 1893-1894 έμφανίζονται έξοδα, μεταξύ άλλων, για αγορά μαρμάρων για τήν θύρα.

619. ΚΣΕΔ 35.

620. Κουμέντος [2000], 350. Τó ξύλινο πατάρι αντικαταστάθηκε από πλάκα όπλισμένου σκυροδέματος τó 1970.

621. Κώδικας Απόλλωνα [1876]. Στον λογαριασμό τής 18 Μαΐου 1892 αναφέρεται ότι, «μετά τήν ανέγερση τού κωδωνοστασίου, πού στοίχησε περι τις 7.500 γρόσια...».

622. ΚΣΕΔ 69.

δυσασμό με την βόρεια αλύοπορτα τὸ 1896-7⁶²³. Τὸ δυτικὸ σταυροθόλιο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Ἀρνίθα τῆς Ρόδου⁶²⁴ χρησιμεύει γιὰ πρόναο με ξύλινο πατάρι γιὰ γυναικωνίτη καὶ ἐξωτερικὴ σκάλα, ποὺ κατασκευάστηκε κατὰ τὰ ἔτη 1898-1901⁶²⁵. Τὸ καμπαναριὸ στὸν βόρειο μαντρότοιχο εἶναι ἔργο τῶν ἐτῶν 1907-1911⁶²⁶. Ὁ ναὸς ἔπαθε ζημιές, πιθανῶς ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1920-2, καὶ ἐπισκευάστηκε⁶²⁷. Τὸ 1901 τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Φιλήμονα στὴν Ἀρνίθα τῆς Ρόδου⁶²⁸ παρουσίαζε προβλήματα καὶ ἔπρεπε νὰ ἐπισκευασθεῖ καὶ πιθανῶς τότε ἔγινε καὶ ἡ ἐπέκταση με τὸν πρόναο καὶ τὸ καμπαναριό⁶²⁹. Ἡ νότια εἰσοδος στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου⁶³⁰ στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Ρόδου ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνια πόρτα με τοξωτὴ κόγχη καὶ διπλὸ περιθύρωμα τοῦ 1860, σύμφωνα με τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή. Ἐνα δεύτερο περιθύρωμα, ἀρχιτεκτονικῆς μπαρόκ, ἀποτελεῖ πιθανῶς προσθήκη τοῦ 1906⁶³¹. Τὰ παράθυρα εἶναι ὀρθογώνια με ἀνακουφιστικὸ χαμηλωμένο τόξο καὶ ἐνιαῖο πλαίσιο σύνθετης διατομῆς, ποὺ θὰ πρέπει νὰ πῆραν τὴν σημερινή τους μορφή κατὰ τὴν ἐπισκευή τοῦ 1911-1912⁶³². Τὰ σταυροθόλια τῆς ἐκκλησίας στεγάζονται με κοῖλα καὶ κυρτὰ κεραμίδια, ποὺ κάλυψαν προφανῶς τὸ παλιότερο κουρασάνι

623. Κώδικας Μεσαναγροῦ [1858]. Στὸν ἰσολογισμό τοῦ 1896-7 στὰ ἔξοδα ἀναφέρονται «ὅσα εἰς τὴν κατασκευὴν κωδωνοστασίου 345 γρόσια».

624. ΚΣΕΔ 64.

625. Κώδικας Ἀρνίθας [1858]. Σὲ λογαριασμὸ τοῦ 1898-1901 ἀναφέρονται ἔξοδα γιὰ σίδερα, σανίδια, ἀσβέστη καὶ μαστορικὰ ἐπιταφίου, σκάλας καὶ γυναικωνίτη. Σήμερα τὸ πατάρι εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα.

626. Κώδικας Ἀρνίθας [1858]. Στὴν συνεδρίαση στὶς 8 Ὀκτωβρίου 1907 ἀποφασίσθηκε νὰ πουληθοῦν 30 κοιλὰ σιταριοῦ (μονάδα μέτρησης σιταριοῦ τῆς ἐποχῆς, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἰσχύουσα μονάδα μέτρησης τοῦ κιλοῦ) τῆς κοινοτικῆς ἀποθήκης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 20 κοιλὰ σιταριοῦ τῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐκκλησίας, γιὰ τὴν οἰκοδομὴ τοῦ καμπαναριοῦ καὶ τοῦ κοιμητηρίου, ἐνῶ στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1907-1908 ἀναφέρονται ἔξοδα γιὰ κατασκευὴ κωδωνοστασίου 257,20 καὶ σὲ αὐτὸν τοῦ 1910-1911 ἔξοδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξόφληση χρέους Κασκινὲ 521 γρ. σὲ ἡμερομίσθια 74,15 γρ. καὶ σὲ διάφορα ὑλικά οἰκοδομῆς 84,25 γρ.

627. Κώδικας Ἀρνίθας [1858]. Σὲ σημείωση (πιθανῶς τοῦ 1920) ἀναφέρεται ὅτι ἀναβάλλεται ἡ οἰκοδομὴ τῆς Σχολῆς γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας, ποὺ ἔπαθε ζημιές ἀπὸ τὸν τελευταῖο σεισμό.

628. ΚΣΕΔ 65.

629. Κώδικας Ἀγίου Φιλήμονος [1858]. Σὲ ἔγγραφο τῆς 9ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1901 ἀναφέρεται ὅτι τὸ μοναστήρι εἶναι κατεστραμμένο καὶ πρέπει νὰ ἀνακαινισθεῖ.

630. ΚΣΕΔ 61.

631. Κώδικας Ἀγίου Ἰσιδώρου [1858]. Κατὰ τὸν ἰσολογισμό τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1906 σημειώνονται ἔξοδα, μεταξὺ ἄλλων, γιὰ οἰκοδομὴ τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας 159 γρ.

632. Κώδικας Ἀγίου Ἰσιδώρου [1858]. Κατὰ τὸν ἰσολογισμό τῆς 3 Νοεμβρίου 1911 σημειώνονται ἔξοδα, μεταξὺ ἄλλων, γιὰ ἐπιδιόρθωση τῶν παραθύρων τῆς ἐκκλησίας 234 γρ. καὶ ἐκκλησίας 361 γρ., τῆς 3 Νοεμβρίου 1912 γιὰ ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ κωδωνοστασίου 3.337 γρ., καὶ τοῦ 1913 σὲ ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας 502,35 γρ.

ίσως τὸ 1930-31⁶³³. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Μαρίνας στὴν Ἀπολακκιά τῆς Ρόδου⁶³⁴ ἔχει διώροφη προσθήκη πρὸς τὰ δυτικά, μὲ ἐπίπεδο ξύλινο δῶμα, γιὰ πρόναο καὶ γυναικωνίτη, κατασκευασμένη πρὶν ἀπὸ τὸ 1908, χρονο-λογία ποὺ ἐπισκευάσθηκε⁶³⁵. Τὸ καμπαναριό, νοτιοδυτικά τῆς ἐκκλησίας, εἶναι ἔργο τοῦ 1969, σύμφωνα μὲ τὴν μαρμάρινη ἐπιγραφή του, ὑπῆρχε ὅμως καὶ παλαιότερο, πρὶν ἀπὸ τὸ 1912⁶³⁶, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διατηρεῖται τὸ ισόγειο. Τὸ καμπαναριό τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου⁶³⁷ κατασκευάσθηκε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν νότια αὐλόπορτα τὸ 1908-1909⁶³⁸. Τὸ ισόγειο εἶναι πετρόκτιστο, ἐνῶ τὸ ἄνω τμήμα εἶναι ἀνακατασκευασμένο ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα τὰ ἔτη 1935-1937⁶³⁹. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι μαρμάρινο καὶ κατασκευάσθηκε τὸ 1939-40⁶⁴⁰. Ἔργασίες ἐπισκευῆς τῆς στέγης τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου⁶⁴¹ ἔγιναν κατὰ τὸ 1909⁶⁴². Στὴν ἴδια ἐκκλησία ἔγιναν προσθήκες δύο φορές, ἀρχικὰ ἐνὸς σταυροθολίου, λίγο μεγαλύτερου πλάτους, ἴσως τὸ 1920, πρὸς τὰ δυτικά, γιὰ πρόναο, μὲ ξύλινο πατάρι καὶ ἐσωτερικὴ σκάλα γιὰ γυναικωνίτη⁶⁴³. Ἡ δευτέρα ἐπέκταση,

633. Κώδικας Ἀγίου Ἰσίδωρου [1858]. Σὲ ἀπόφαση τῆς 1 Σεπτεμβρίου τοῦ 1930 γίνεται σύσταση «ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ ὀφείλει νὰ μεριμνήσῃ γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας πρὶν τὸν χειμῶνα, γιὰ νὰ μὴν εἰσρεύσουν τὰ ὄμβρια ὕδατα». Εἶναι πολὺ πιθανὸ τότε νὰ καλύφθηκε ἡ ἐκκλησία μὲ κεραμίδια γιὰ μόνωση.

634. ΚΣΕΔ 62.

635. Κώδικας Ἀπολακκῆς [1858]. Στὸν ἰσολογισμὸ τοῦ 1908 ἀναφέρεται ἐπιδιόρθωση τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ ἄμβωνα καὶ κατασκευὴ ἀναλογίου.

636. Κώδικας Ἀπολακκῆς [1858]. Στοὺς ἰσολογισμοὺς τῶν ἐτῶν 1912 - 1914 ἀναφέρεται ἡ ἐπισκευὴ κωδωνοστασίου καὶ τῆς ἐκκλησίας, ποὺ κόστισε 1.241 καὶ 677,30 γρόσια ἀντίστοιχα.

637. ΚΣΕΔ 58.

638. Κώδικας Λάρδου [1858]. Στὸν λογαριασμὸ τῆς 17 Ὀκτωβρίου 1909, σημειώνονται ἔξοδα γιὰ τὴν κατασκευὴ κωδωνοστασίου καὶ γιὰ ἀμοιβὴ ἀρχιτέκτονα Α. Κασχῆ (ἢ Κασχινῆ) 3.400 γρόσια.

639. Βολανάκης [1988], 73. Κώδικας Λάρδου [1858]. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ καμπαναριὸ ἐπισκευάστηκε καὶ παλιότερα, ὅπως δείχνει ἡ θεώρηση τῶν λογαριασμῶν τοῦ 1935-1936 μὲ ἔξοδα γιὰ ἐπισκευὴ κωδωνοστασίου καὶ περιβόλου ἐκκλησίας 2.255,30 φρ. καὶ τοῦ 1936-1937 γιὰ ἐπισκευὴ κωδωνοστασίου 600 φράγκα.

640. Κώδικας Λάρδου [1858]. Στὴν θεώρηση τοῦ λογαριαμοῦ τοῦ 1939-1940 καταχωρίζονται ἔξοδα γιὰ πλακόστρωση ἐκκλησίας 3.801,80 φράγκα.

641. Μπακίρης [1983], 231-232. Αὐτὴ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὶς ἐργασίες ἐπέκτασης τῆς ἐκκλησίας καὶ δὲν ἐπανατοποθετήθηκε. Ἀναφερόταν στὴν μεγάλη τρικυμία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνῃ ὁ «χαλασμός τοῦ ποταμοῦ», ποὺ μέχρι τότε ἦταν ρυάκι. Ἐπίσης ΚΣΕΔ 30.

642. Κώδικας Ἀπόλλωνα [1876]. Στὸν ἰσολογισμὸ τοῦ 1909 ἀναφέρονται ἔξοδα «εἰς ἐπιδιόρθωσιν στέγης ἐκκλησίας, τροφὴν ἐργατῶν καὶ χτίσιμον αὐτῆς» 2.316 γρ.

643. Κώδικας Ἀφάντου [1858]. Στὸν ἰσολογισμὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1920 ἐμφανίζονται ἔξοδα «εἰς κωδωνοστάσιον» (4.267,80 γρ.), «εἰς διαφόρους ἐπισκευάς»

του 1966, σύμφωνα με έπιγραφή, αποτελείται από δύο πλάγια κλίτη⁶⁴⁴, που καλύπτονται με ήμικυλινδρικές καμάρες και πεντάπλευρες κόγχες και είναι αφιερωμένα στον Απόστολο και Ευαγγελιστή Λουκά και στους Τρεις Τεράρχες⁶⁴⁵. Νοτιοανατολικά του ίδιου ναού είναι κατασκευασμένο καμπαναριό με πετρόκτιστη έπιχρισμένη λιθοδομή, αρχιτεκτονικής μπαρόκ, έργο τὸ 1924, σύμφωνα με έπιγραφή και τὸν κώδικα τῆς έκκλησίας, ενώ φαίνεται ὅτι λειτουργούσε παλαιότερο καμπαναριό και πρὸ τοῦ 1862⁶⁴⁶. Τὸ δυτικὸ σταυροθόλιο τῆς έκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Μαλὼνα τῆς Ρόδου⁶⁴⁷ εἶναι προσθήκη τοῦ 1909-10⁶⁴⁸. Τὸ καμπαναριό τῆς ἴδιας έκκλησίας εἶναι έργο έξαιρετικῆς αρχιτεκτονικῆς σύνθεσης μπαρόκ και χρονολογείται τὸ 1895. Τis καμπάνες φέρουν ὁ τρίτος και ὁ τέταρτος ὄροφος, πού, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς έκκλησίας, ἀνανεώθηκαν τὸ 1911-14 και ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ μέσο προβολῆς γιὰ τὴν κοινότητα⁶⁴⁹. Στὴν έκκλησία τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στis Καλυθies τῆς Ρόδου⁶⁵⁰ έγιναν μεταγενέστερες προσθήκες δύο φορές πρὸς τὰ δυτικά γιὰ πρόναο και γυναικωνίτη, με ξύλινο πατάρι ἀρχικά και πλάκα ὀπλισμένου σκυροδέματος ἀργότερα. Ἡ πρώτη προσθήκη, πού ἐξελισσόταν κατὰ τὰ έτη 1912-13, συνεχίστηκε τὸ 1924⁶⁵¹. Ἡ δεύτερη προσθήκη έγινε τὸ 1946⁶⁵².

(4.838,23 γρ.). Ἴσως τότε έγινε ἡ επέκταση τῆς έκκλησίας με πρόναο και γυναικωνίτη, μαζί με τὸ καμπαναριό, με κάθε έπιφύλαξη, καθόσον ἡ ἀναφορά τοῦ κώδικα δὲν εἶναι σαφής.

644. Μπακίρης [1983]. Θεμελιώθηκε στis 7 Μαΐου 1961 και ἐγκαινιάσθηκε στis 29 Ἰανουαρίου 1967.

645. Βολανάκης [1988], 72 και Μπακίρης [1983]. Ἡ δαπάνη ἀνῆλθε σὲ 1.000.000 δρχ. με δωρεές ἀπὸ μετανάστες Ἀφαντενοὺς κυρίως στὴν Ἀμερική.

646. Κώδικας Ἀφάντου [1858]. Στὸν ἰσολογισμό τοῦ 1862 ἀναφέρεται ἀγορὰ κώδωνος 342,20 γρ. και τοῦ 1901 ἐπίσης ἔξοδα κώδωνα 555 γρόσια.

647. ΚΣΕΔ 41.

648. Κώδικας Μαλῶνας [1908]. Στὸν ἰσολογισμό τοῦ 1909-1910 ἀναφέρονται ἔξοδα «πρὸς κατασκευὴ γυναικωνίτη 2.112 γρ.

649. ΚΣΕΔ 41 Κώδικας Μαλῶνας [1908]. Στὸν ἰσολογισμό τῆς Ἐφορείας τῶν Σχολῶν τοῦ 1908-1909 ἀναφέρονται ἔσοδα και ἀπὸ συνδρομὴ διὰ κώδωνα, συνολικά 29.775,05 γρ. και ἔξοδα, μεταξύ ἄλλων, γιὰ ἀγορὰ κώδωνος και ἔξοδα μεταφορὰς 3.553 γρ. Στὸν ἰσολογισμό τοῦ Κοινοτικοῦ Ταμείου τῶν ἐτῶν 1911-1914, πού εἶναι κοινὸ γιὰ τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς έκκλησίας και τὴν Ἐφορεία τῆς Σχολῆς καταχωρίζονται ἔξοδα γιὰ «ἐπισκευὴν κωδῶνων» 2.193,10 γρ. Τὸ καμπαναριό ἐπισκευάστηκε τὰ τελευταία χρόνια.

650. ΚΣΕΔ 28.

651. Στὸ Κατάστιχο Καλυθίων [1911] καταγράφονται γιὰ τὸ 1912-13 ἔξοδα και γιὰ μεροκάματα στὴν σκάλα, σὲ μάστορες (Σάββα Κακιοῦ), στὰ παράθυρα και γιὰ τὸ 1913-14 στὴν σκάλα, στis πέτρες, σὲ ἀσβέστη, στὸν μαστρο-Βασίλη Ἀφαντενό, σὲ Λιβισιανούς μαστόρους, στὸ εἰκονοστάσι (ἀγῶγι), ενώ στis 30/11/1924, σύμφωνα με τὸ Πρακτικὸ Καλυθίων [1923], ἀποφασίστηκε νὰ ἀρχίσουν ἄμεσα οἱ ἐργασίες στὸν γυναικωνίτη με ἡμερομίσθια.

652. Σtis 30/5/1946, κατὰ τὸ Πρακτικὸ Καλυθίων [1923], ἀποφασίστηκε «νὰ μεγαλώσει

Μικρότερης κλίμακας έπεμβάσεις στην έκκλησία καταγράφονται από τὸ ἀρχαϊκὸ ὑλικό, ποὺ διατηρεῖ ἡ ἐνοριακὴ ἐπιτροπὴ, ὅπως ἡ ἀντι-κατάσταση τῶν καφασωτῶν τῶν παραθύρων καὶ τῶν φεγγιτῶν τὸ 1935⁶⁵³ καὶ ἡ διάνοιξη μικρῆς πόρτας στὸ ἱερὸ τὸ 1936⁶⁵⁴, ἢ γιὰ τὴν νυκτερινὴ ἀνάδειξη τῆς ἐκκλησίας μὲ φωτισμὸ τὴν ἴδια χρονιά⁶⁵⁵. Τὸ ἐπιβλητικὸ μαρμάρينو καμπαναριὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Τα-ξιάρχη στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου⁶⁵⁶ κατασκευάσθηκε πιθανῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1914⁶⁵⁷ καὶ εἶναι ἐπισκευασμένο τὸ 1974, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή⁶⁵⁸. Τὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου⁶⁵⁹ καὶ τῆς δυτικῆς αὐλῆς τῆς εἶναι βοτσαλωτό, ἔργο τοῦ 1886-1889⁶⁶⁰. Ἐκτεταμένες ἐργασίες ἐπισκευῶν πρέπει νὰ ἔγιναν στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Ὑψενῆς στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου⁶⁶¹ κατὰ τὴν περίοδο 1940-3⁶⁶². Ἐπισκευὲς τῆς ἐκκλησίας τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου

ἡ ἐκκλησία καὶ νὰ διακοσμηθῇ, νὰ ἀνοιχθῇ νέα πόρτα καὶ ὁ γυναικωνίτης νὰ γίνεῖ μὲ ταράτσα, νὰ προστεθοῦν θεωρία, τὸ δὲ πάτωμα τῆς ἐκκλησίας νὰ γίνεῖ μὲ πλακάκια. Ὅθεν ἀπεφασίσθη καὶ ἐνεκρίθη ὑπὸ τοῦ Σεβασμιωτάτου ἡμῶν Μητροπολίτου κ.κ. Ἀποστόλου καὶ ἀπάντων τῶν μελῶν, ὅπου ἀνέλαβεν τὴν ἐργασίαν ὁ Ἀρχιτέκτων Δημήτριος Ραπτοπούλου καὶ Χαράλαμπος Ἰωάννου, οἱ δὲ ἐργολάβοι ὑπεσχέθησαν νὰ παραδώσωσιν ἐργασίαν καλὴν».

653. Στις 10 Φεβρουαρίου 1935, σύμφωνα μὲ τὸ Πρακτικὸ Καλυθιῶν [1923], ἀποφασίσθηκε νὰ γίνουν ἐπιδιορθώσεις τῆς ἐκκλησίας, καὶ δὴ ἀφαίρεση τῶν «καφασίων, καθόσον ταῦτα τυγχάνουσι παλαιῶ συστήματος καὶ δὴ ἐπὶ ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας», καθὼς καὶ ἐπιδιόρθωση καὶ βαφὴ τῶν στασιδίων καὶ καθαρισμὸς τῆς «κρίνας» (κρήνης).

654. Στις 2/3/1936, κατὰ τὸ Πρακτικὸ Καλυθιῶν [1923], ἀποφασίσθηκε νὰ ἀνοίξουν μιὰ μικρὴ θύρα στὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας.

655. Στις 27/3/1936, σύμφωνα μὲ τὸ Πρακτικὸ Καλυθιῶν [1923], ἀποφασίσθηκε νὰ ἀγορασθοῦν 70 μεγάλα καὶ 50 μικρὰ φανάρια «ἅτινα θὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ θὰ ἀνάπτωνται κατὰ τὰς ἁγίας ἡμέρας τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καὶ τοῦ Πάσχα καὶ ἐνίοτε εἰς μερικὰς θεομητορικὰς καὶ δεσποτικὰς ἐορτάς, ἵνα δὲ καὶ διὰ μέσου αὐτῶν δώσωμεν ζωὴν εἰς τὴν ὀρθόδοξον θρησκείαν μας».

656. ΚΣΕΔ 39.

657. Κώδικας Ἀρχαγγέλου [1858]. Κατὰ τὸν ἰσολογισμὸ τῶν ἐτῶν 1911-1914 ἔγιναν ἔξοδα «εἰς ἐπισκευὴν κώδωνος» 1.197,20 γρ., ἐνῶ σὲ ἐκείνον τοῦ ἔτους 1914-15 καταγράφονται ἔξοδα γιὰ «ἡμερομίσθια» 6.124,20 γρ., γιὰ «ἐπισκευὰς» 1.759,30 γρ., καὶ γιὰ «πληρωμὴν χρεῶν» 12.026,30 γρ.

658. Βολανάκης [1988], 71.

659. ΚΣΕΔ 61.

660. Κώδικας Ἀσκληπιοῦ [1858]. Στὸν λογαριασμὸ τῶν ἐτῶν 1886-1889 καταχωρίζονται ἔξοδα γιὰ τὸ στρώσιμο τῆς αὐλῆς τῆς ἐκκλησίας (προφανῶς μὲ βοτσαλωτὰ) 353,20 γρ., ἐνῶ στις 18 Ὀκτωβρίου 1899 ὀρίσθηκε τριμελὴς ἐπιτροπὴ μὲ πρόεδρο τὸν Δήμαρχο, γιὰ νὰ εἰσπράξει τὸ πλεόνασμα τοῦ 1897 καὶ νὰ φροντίσει γιὰ τὸν ἐξωραϊσμὸ καὶ τὴν ἐπιδιόρθωση τῆς αὐλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας.

661. ΚΣΕΔ 60.

662. Κώδικας Λάρδου [1858]. Στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1940-1941 ἀναφέρονται ἔξοδα γιὰ

στην Ψίνθο της Ρόδου⁶⁶³ και προστασία από τὰ ὄμβρια νερὰ ἔγιναν τὸ 1941-8⁶⁶⁴.

Ἀντίστοιχες πληροφορίες φυσικὰ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές καὶ τοὺς κώδικες καὶ γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν ἐκκλησιῶν, τὰ τέμπλα (Π.Α.10), τοὺς ἄμβωνες, τοὺς δεσποτικούς θρόνους, τὰ προσκυνητάρια, τὶς εἰκόνες, τὶς ἐπαργυρώσεις τους καὶ τὶς τοιχογραφήσεις. Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου⁶⁶⁵ κατασκευαζόταν ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 1856, ἐνῶ ἕως τὸ 1859 συνεχίζονταν οἱ ἐργασίες καὶ ἐξοφλεῖτο ἀκόμη τὸ χρέος ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τῆς ἐκκλησίας⁶⁶⁶. Τὸ δεσποτικὸ καὶ ὁ ἄμβωνας τῆς ἴδιας ἐκκλησίας ἐπιχρυσώθηκαν τὸ 1862⁶⁶⁷. Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου⁶⁶⁸ κατασκευάσθηκε μεταξὺ 1862 καὶ 1866⁶⁶⁹. Ἡ διακόσμηση καὶ ἐπιχρύσωση τοῦ τέμπλου, ἀλλὰ καὶ κατασκευὴ εἰκόνων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὴν Κάλαθο τῆς Ρόδου⁶⁷⁰ χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ κατάστιχο τῆς ἐκκλησίας, μεταξὺ 1893 καὶ 1898⁶⁷¹. Τὸ ξύλινο τέμπλο τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ στὴν Σορωνή

ἐπισκευὴ τῆς Μονῆς Ὑψους 2020 φράγκα, τοῦ 1941-1942 γιὰ ἐπισκευὴ 2.895 φράγκα καὶ τοῦ 1942-1943 γιὰ ἐπιδιόρθωσή της 19.854 φράγκα (ἰταλικὲς λιρέτες).

663. ΚΣΕΔ 29.

664. Κώδικας Ψίνθου [1937]. Στὸν ἰσολογισμό τοῦ 1941-1942 παρουσιάζονται ἔξοδα «σὲ ἐπιδιόρθωση εἰκόνων 1.600 καὶ ἐκκλησίας ... 2.985, στὸν Μπρόκο ἔναντι χρέους» 1.000 φράγκα. Προτείνεται νὰ προστατευθεῖ ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τὰ ὄμβρια νερὰ καὶ στὸν ἰσολογισμό τοῦ 1942-43 ἐμφανίζονται ἔξοδα «σὲ διάφορες ἐπισκευὲς ἡμερομίσθια καὶ διάφορα» 4367,80 φρ., καὶ «σὲ ἐξόφληση χρέους Μπρόκου» 3.000 φράγκα, τὰ ἔτη 1943-44 καὶ 1944-45 ἐμφανίζονται ἔξοδα «σὲ ἐπισκευὲς ἐκκλησίας» 34.810 καὶ 19.370 φρ. καὶ «σὲ ἐξόφληση χρέους Μπρόκου» 3.000 φράγκα. Τὸ 1947-48 ἀναφέρονται ἐπίσης ἔξοδα «σὲ ἐπισκευές» 4.402.000 δρχ.

665. ΚΣΕΔ 39.

666. Κώδικας Ἀρχαγγέλου [1858]. Στὴν θεώρηση τῶν λογαριασμῶν τοῦ 1858 ἀναφέρονται «εἰς ἔξοδα τῆς ἐκκλησίας καὶ χρέους διὰ τὸ τέμπλον,...» γρόσια 11.349,10 καὶ ὁμοίως τοῦ 1857 καὶ μέρους τοῦ 1858 γρ. 6.216. Ἐπίσης κατὰ τὸ ἔτος 1859 καταγράφονται «εἰς ἔξοδα τῆς ἐκκλησίας τοῦ τέμπλου ...» γρόσια 6.167. Αὐτὸ δείχνει ὅτι τὸ τέμπλο θὰ πρέπει νὰ κατασκευαζόταν ἤδη πρὸ τοῦ 1856 καὶ κατὰ τὸ 1859.

667. Κώδικας Ἀρχαγγέλου [1858]. Στὴν θεώρηση τῶν λογαριασμῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ 1862 ἀναφέρεται τὸ χρύσωμα τοῦ ἄμβωνα καὶ τοῦ δεσποτικοῦ καὶ διάφορα ἔξοδα τῆς ἐκκλησίας γρόσια 10.304.

668. ΚΣΕΔ 58.

669. Κουτελάκης [1985], 8, 14 καὶ Κώδικας Λάρδου [1858]. Στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1862 παραδόθηκε ὁ κατάλογος τῶν συνδρομητῶν συγχωριανῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τέμπλου καὶ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

670. ΚΣΕΔ 55.

671. Κατάστιχο Καλάθου [1890]. Στους λογαριασμοὺς τῶν ἐτῶν 1893-1898 ἐμφανίζονται ἔξοδα γιὰ κατασκευὴ εἰκόνων 15 γρ. τὸν πρῶτο χρόνο, στὴν ζωγράφαινα 15 γρ. τὸν δεύτερο, στὸν ζωγράφο γιὰ Ταξιάρχη 500 γρ., στὸν ζωγράφο γιὰ τὸ τέμπλο 1354 γρ., στὸν

της Ρόδου⁶⁷² κατασκευάστηκε τὸ 1881, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή σὲ κεντρικό του σημεῖο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πληροφορίες τοῦ κώδικα τῆς ἐκκλησίας σχετικὰ μὲ τὸ παλαιὸ χρέος πρὸς τὸν ἀρχιτέκτονα, ποὺ ἀποπληρωνόταν ἀπὸ τὸ 1894 ἕως καὶ τὸ 1900⁶⁷³. Ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου⁶⁷⁴ προκύπτει ὅτι, κατὰ τὰ ἔτη 1899-1900, ἔγιναν ἑξοδα προφανῶς γιὰ τὶς εἰκόνες⁶⁷⁵, ἐνῶ συνολικὰ ἡ ἐργασία τοῦ ζωγράφου Τιμοθέου γιὰ τὸ τέμπλο, τὸ δεσποτικὸ καὶ τὸν ἄμβωνα κόστισε 3.700 γρόσια, σύμφωνα μὲ κατάστιχο τῆς ἐκκλησίας⁶⁷⁶. Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου⁶⁷⁷ στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Ρόδου εἶναι κατασκευασμένο ἴσως πρὶν ἀπὸ τὸ 1863, ἔτος ποὺ χρονολογεῖται καὶ ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ⁶⁷⁸. Ἡ διακόσμηση τοῦ τέμπλου ἔγινε τὸ 1902⁶⁷⁹, ἐνῶ τῆς ωραίας πύλης καὶ τῆς πρόθεσης τὸ 1907⁶⁸⁰. Ὁ πολυγωνικὸς ἄμβωνας τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Μαρίνας στὴν Ἀπολακκιά τῆς Ρόδου⁶⁸¹ εἶναι κατασκευασμένος πρὶν ἀπὸ τὸ 1908⁶⁸². Ὁ ἐξοπλισμὸς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Μαλὼνα τῆς Ρόδου⁶⁸³ ἀπὸ χοροὺς, στασίδια καὶ ἓνα ἐπὶ πλέον «παραθρονί» ἔγινε τὸ 1908-9⁶⁸⁴.

ζωγάφο 300 γρ., στήν «θέσιν» τῆς εἰκόνας τοῦ Ταξιάρχη 58 γρ. τὸν τρίτο, στὸν Μιχάλη Ζωγάφο 2504,45 γρ., γιὰ διάφορα ὑλικά τέμπλου 56,25 γρ. τὸν τέταρτο, στὸν ζωγάφο γιὰ χρύσωμα τοῦ τέμπλου 575 γρ., καὶ στὸν ζωγάφο 402 γρ. τὸν πέμπτο χρόνο.

672. ΚΣΕΔ 19.

673. Κουτελάκης [1985], 8, 14 Κουτελάκης [1996α], 281 καὶ Κώδικας Σορωνῆς [1858]. Στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1894 ἀποφασίσθηκε, γιὰ τὴν «τελείαν ἐξόφλησιν» πρὸς τὸν «ἀρχιτέκτονα Μάκραν, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀνέρχεται κατὰ τὸ ἐσχάτως ὑπογραφέν παρὰ τοῦ ἐπιτρόπου ὁμολογὸν ἐκ γροσίων 3140» νὰ ἐκποιηθοῦν ἀνάλογης ἀξίας χωράφια. Στὸν ἰσολογισμὸ τοῦ 1899 καταγράφονται ἑξοδα «ὅσα εἰς χρέη Μάκρα» 612 γρ., ἐνῶ τοῦ 1900 «ὅσα εἰς Μάκραν» 278,10 γρ. καὶ «ὅσα εἰς ζωγάφον» 262,20 γρ.

674. ΚΣΕΔ 30.

675. Κώδικας Ἀφάντου [1858]. Στὸν ἰσολογισμὸ τοῦ 1899 ἀναφέρονται ἑξοδα γιὰ ζωγάφον 1.900 γρόσια καὶ στοῦ 1900, ἑξοδα γιὰ ζωγάφον Τιμόθεο 67,20 γρόσια.

676. Μπακίρης [1983], 231-232.

677. ΚΣΕΔ 61.

678. Σύμφωνα μὲ καταγραφή τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

679. Κώδικας Ἁγίου Ἰσιδώρου [1858]. Στὸν ἰσολογισμὸ τοῦ 1902 ἀναφέρονται ἑξοδα, στὸν Καραμανώλη γιὰ τὸ εἰκονοστάσι κλπ. 348 γρ.

680. Κώδικας Ἁγίου Ἰσιδώρου [1858]. Στὸν ἰσολογισμὸ τοῦ 1907 καταχωρίζονται ἑξοδα, γιὰ ζωγάφο Σακελλάριο γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ωραίας πύλης καὶ τῆς πύλης τῆς πρόθεσης, καὶ γιὰ ἐνοίκιο κατοικίας του 400+13,2 γρ.

681. ΚΣΕΔ 62.

682. Κώδικας Ἀπολακκιάς [1858]. Στὸν ἰσολογισμὸ τοῦ 1908 ἀναφέρεται ἐπιδιόρθωση τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ ἄμβωνα καὶ κατασκευὴ ἀναλογίου.

683. ΚΣΕΔ 41.

684. Κώδικας Μαλῶνας [1908]. Στὸν ἰσολογισμὸ τῆς Ἐφορείας τῶν Σχολῶν τοῦ 1908-

Στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στὶς Καλυθιὲς τῆς Ρόδου⁶⁸⁵ ἔγιναν ἐργασίες κατὰ τὰ ἔτη 1919-20, 1935, 1937 καὶ 1947 γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ καὶ τὸν καλλωπισμὸ τῆς⁶⁸⁶. Ἡ ἐπιδιόρθωση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου⁶⁸⁷ ἔγινε τὸ 1930⁶⁸⁸.

1909 ἀναφέρονται ἑξοδα, μεταξὺ ἄλλων, γιὰ κατασκευὴ παραθρονίου, χορῶν καὶ στασιδίων 1067 γρ.

685. ΚΣΕΔ 28.

686. Κατάστιχο Καλυθίων [1911]. Στὸν λογαριασμὸ τοῦ ταμείου τῆς κοινότητος Καλυθίων καταγράφονται γιὰ τὸ 1919-1920 ἑξοδα καὶ σὲ χρυσοχόο γιὰ ἐπισκευὴ καντηλιῶν καὶ εἰκόνων. Σὲ πρακτικὸ τῆς ἑκτακτῆς συνεδρίασης τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ἐκκλησίας στὶς 27/4/1935, στὸ Πρακτικὸ Καλυθίων [1923], ἀποφασίσθηκε νὰ γίνῃ ἐπιδιόρθωση τῆς εἰκόνας τῆς Ἀναστάσεως μὲ νέο στέφανο καὶ ἡ ἀγορὰ δύο μεγάλων φανῶν καὶ μιᾶς κηροθήκης, στὶς 5/4/1937 ἀποφασίσθηκε νὰ ἀντικατασταθεῖ ὁ παλαιὸς ἐπιτάφιος καί, μετὰ ἀπὸ διαγωνισμὸ μεταξὺ τριῶν μαραγκῶν, ἀνατέθηκε στὸν μειοδότη Διάκο Χατζηνικόλα μὲ 400 φράγκα ἡ κατασκευὴ τοῦ νέου ἐπιταφίου. Στὸ Πρακτικὸ τῆς τακτικῆς συνεδρίασης τῆς 25/1/1947, σημειώνεται ὅτι ἀποφασίσθηκε νὰ γίνουν δύο μεγάλες εἰκόνες τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Σταύρωσης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη Ἀντώνιο Καραφυλλάκη, «ἵνα τοποθετηθῶσιν εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως διὰ εὐπρέπειαν».

687. ΚΣΕΔ 61.

688. Κώδικας Ἀσκληπιοῦ [1858] καὶ Βολανάκης [2006], 12-24. Στὴν θεώρηση τῶν λογαριασμῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου τοῦ Ἀσκληπιοῦ τοῦ 1930-1931 ἐμφανίζονται ἑξοδα πρὸς τὸν ζωγράφο ἔναντι 3.941,40 λιρέτες, ἐνῶ στὴν θεώρηση τῶν λογαριασμῶν τοῦ 1931-1932 ἐμφανίζονται ἐπὶ πλέον ἑξοδα στὸν ζωγράφο τῆς ἐκκλησίας 3.200 λιρέτες. Ἐννοεῖται προφανῶς ὁ Βασίλειος Σ. Παπαδόπουλος ἐκ Βουρδουρίου Πισιδίας. Ἡ ἐκκλησία εἶναι ὀλόγραφη μὲ τοιχογραφίες τοῦ 1676-77, ἐπάνω σὲ παλαιότερες πιθανῶς τοῦ 15ου αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερες (1701, 1715, 1769, 1866, 1877).

Β. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

1. Ἐπισκόπηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρώτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας στὰ Δωδεκάνησα (1523-1750) ἱπποτικὲς καὶ ὀθωμανικὲς ἐπιρροές

Ἡ περίοδος τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς αὐξημένης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος μὲ τὰ σπουδαῖα ἐπιτεύγματα στὴν ὀχυρωματικὴ, στὴν ἀστικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου¹ διακόπηκε ἀπότομα τὴν 1η Ἰανουαρίου τοῦ 1523. Χαρακτηριστικὸ τοῦ δυναμισμοῦ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς ἱπποτικῆς περιόδου εἶναι ἡ ἐπιβίωσή τους κατὰ τοὺς ἐπόμενους δύο αἰῶνες (1523-1750) στὴν Λίνδο καὶ στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου, στὴν Πάτμο, στὴν Τήλο, στὴν Σύμη καὶ σὲ ἄλλα νησιά τῆς Δωδεκανήσου², ἀκόμη καὶ στὶς Κυκλάδες³.

Ἡ συνύπαρξη τῶν ὀξυκόρυφων θόλων καὶ ἄλλων μορφολογικῶν καὶ κατασκευαστικῶν στοιχείων τοῦ γοθικοῦ στυλ στὶς περισσότερες ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τῆς Ρόδου (μὲ βυζαντινὴ τυπολογία) τεκμηριώνει τὴν ἄμεση ἐπίδραση τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοποθετεῖ τὴν κατασκευὴ τους κατὰ τοὺς δύο αἰῶνες τῆς ἱπποτικῆς κυριαρχίας⁴. Ἡ καθιέρωση, στὸ β' μισὸ τοῦ 15ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα, στοιχείων δυτικῆς, καὶ συγκεκριμένα ὕστερογοθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, σὲ πρόναους καὶ προστώα, ποὺ καλύπτονται μὲ νευρωτὰ σταυροθόλια, σὲ θυρώματα μὲ ὀριζόντια πρέκια ἢ χαμηλωμένα τόξα καὶ μὲ τοξωτὲς ἢ ὀξυκόρυφες ὑπέρθυρες κόγχες μὲ σύνθετες διατομές, προεξέχοντα πλαίσια καὶ γείσα, διακοσμημένα μὲ φουρούσια, ροδίτικους πλοχμούς

1. Gabriel [1923α], Gabriel [1923β].

2. Κόλλιας [2007], 244-260, Μπούρας [1988], 25- 53, Φατούρου [1962].

3. Ὁ τρίκογχος ἐρειπωμένος ναὸς τοῦ Χριστοῦ στὴν Ζεφυρία τῆς Μήλου κατασκευάστηκε τὸ 1620, Ποζιόπουλος [1989], 229-241.

4. Ντέλλας [2009α], 81-94.

καὶ κληματίδες καὶ σὲ παράθυρα καὶ φεγγίτες μὲ τριφυλλόσχημη, γοθικοῦ τύπου διακόσμηση στὸ τύμπανο, τεκμηριώνουν τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς τοπικοῦ ροδίτικου στυλ ἀνάλογου μὲ ἐκεῖνο τῶν ἀστικῶν κτιρίων⁵.

Ἄμεση ἐπίπτωση κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπὸ τὸ 1523 μέχρι τὸ 1750, ἦταν ἡ δραστικὴ μείωση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος τοῦ ὀρθοδόξου πληθυσμοῦ καὶ τῆς κατασκευῆς νέων ἐκκλησιῶν στὰ Δωδεκάνησα. Οἱ ἐκκλησίες στὸ κάστρο τῆς Ρόδου περιῆλθαν στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ μετατράπηκαν ὅλες σὲ ὀθωμανικὰ τεμένη⁶, ἐκτὸς αὐτῶν, ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ τὴν τελευταία πολιορκία. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν κατασκευάσθηκε οὔτε κἂν τοιχογραφήθηκε καμμία ἐκκλησία, οὔτε ἐγίνε κάποιον ἄλλο ἔργο χριστιανικῆς τέχνης στὸ νησί μετὰ τὴν πτώση τῆς Ρόδου τὸ 1523, ἀλλὰ καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ 16ου αἰῶνα⁷. Οἱ μικροὶ ναῖσκοι μόνο ἐκτὸς τῆς τειχισμένης πόλης, συνήθως καμαροσκέπαστοι, συνέχισαν νὰ ἀποτελοῦν τὸν κύριον τόπον λατρείας τῶν Δωδεκανησίων, ἐνῶ σπάνια παρατηρεῖται κατασκευὴ νέων ναῶν. Χαρακτηριστικὸ δεδομένο ἀποτέλεσε ἡ λειτουργία ὡς μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ρόδου τῆς μεσαιωνικῆς ἐκκλησίας τοῦ Παξιμάδου, διαστάσεων 14x8x6 μ. περίπου, στὴν συνοικία Παξιμάδα ἢ Κάτω Μαράσι, ἐνῶ ὁ ναῖσκος τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ στὸ Νιοχώρι λειτουργοῦσε ὡς ἐνοριακὴ ἐκκλησία τῆς πόλης κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα⁸.

Ἀντίθετα μεγάλα τζαμιά καὶ ἄλλα κοινωφελῆ ἔργα (χαμάμ, σχολεῖα καὶ συσσίτιο) κατασκευάσθηκαν ἀπὸ τὸ μουσουλμανικὸ «Βακούφ» τῆς Ρόδου, ποὺ ἵδρυσε ὁ Σουλεϊμάν ὁ Μεγαλοπρεπὴς μετὰ τὴν κατάληψη τῆς νήσου (1523) καὶ τὴν προικοδότησή του μὲ πλούσια εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν φορολογία τῆς Ρόδου, τῆς Κῶ καὶ τῶν ἄλλων μικρῶν νησιῶν τῆς Δωδεκανήσου⁹.

Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ φωτεινὸ παράδειγμα τῶν μικρῶν ἐκκλησιῶν τῆς Πάτμου τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα (Π.Β.1.1), ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὴν Τῆλο τὸ 1703 (Π.Β.1.2) καὶ ἡ καθ' ὕψος ἐπέκταση τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Ρουκουνώτη στὴν Σύμη μὲ δεῦτερον ναὸ πρὶν ἀπὸ τὸ 1738 (Π.Β.1.3.1). Οἰκονομικὴ ἀνθιστὴς ἐπίσης καὶ οἰκοδομικὴ ἀνάπτυξη, χάρις στὸ ναυτικὸ ἐμπόριο, παρουσιάζει ἡ Λίνδος. Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ἰπποτῶν καὶ τὴν μετοίκηση τῶν Ροδίων ναυτικῶν τοῦ νησιοῦ στὸ ἀπάνεμο λιμάνι τῆς Λίνδου, οἱ καραβοκύρηδες κράτησαν στὰ χέρια τοὺς τὸ ἐμπόριο τῆς Ρόδου καὶ κατασκεύασαν τὰ λαμπρὰ Λινδιακὰ ἀρχοντικὰ τοῦ 17ου αἰῶνα (Π.Β.1.3.3 καὶ 4).

5. Ντέλλας [2002β], 196-217.

6. Gabriel [1923β], 159-212.

7. Εἰσαγωγή Ἡλία Κόλλια στὸ βιβλίο Τσιρπανλῆς [2002], 9.

8. Τσιρπανλῆς [2002], 90-91.

9. Ντέλλας, Βλυσίδης, Στεφανῆς [2009γ], 131.

1. Οι Άγιοι Απόστολοι Πάτμου (1603).

2. Παρεκκλήσιο Σταυρού (1598)
τῆς μονῆς Θεολόγου Πάτμου.

3. Στοά «Τζαφάρας» (1698).

Τὸ νησί τῆς Πάτμου, μὲ τὸ εἰδικὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς¹⁰, γνώρισε περίοδο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα μέχρι τὸ 1700¹¹. Ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἦταν ἡ εὐημερία τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τῶν Πατμίων. Παρατηρήθηκε τότε ἕνας οἰκοδομικὸς ὄργανσμός, ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τὸ μοναστήρι ὁ οἰκισμὸς τῆς Χώρας τῆς Πάτμου καὶ κατασκευάσθηκαν πλούσια καὶ μοναδικὰ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀρχοντικά¹². Πραγματοποιήθηκε ἕνα εὐρὺ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα βελτίωσης τοῦ μοναστηριοῦ¹³. Ὁ Κρητικὸς ἡγούμενος Νικηφόρος καὶ μετέπειτα μητροπολίτης Λαοδικείας, πρωτοστάτησε στὰ οἰκοδομικὰ ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 16ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου κυρίως αἰώνα. Αὐτὸς εἶναι ὁ κτίτορας πολλῶν ἐκκλησιῶν (Π.Β.1.1.1)¹⁴. Ὁ Παρθένιος Παγκώστας ἐπίσης ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὰ ἐκκλησιαστικὰ οἰκοδομικὰ προγράμματα τῆς Πάτμου¹⁵. Ὁ Πάτμιος ἡγούμενος Νεόφυτος καὶ μετέπειτα μητροπολίτης Καρπάθου διαμόρφωσε τὴν αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη μαζὶ μὲ τὴν νότια στοὰ τῆς «Τζαφάρας» (1698)¹⁶ (Π.Β.1.1.3).

Ἡ ἐπικράτηση ἐνὸς τοπικοῦ στυλ, τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τύπου τοῦ μονόχωρου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μὲ τροῦλο καὶ τοῦ τρουλωτοῦ μαυσωλείου μικροῦ μεγέθους¹⁷, σὲ συνδυασμὸ μὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἵπποτική ὑστερογοθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ρόδου, ἀλλὰ καὶ τὴν νεότερη παράδοση τῆς διακόσμησης τῶν ὀθωμανικῶν μνημείων της, ἔδωσε ἑξοχα δείγματα στὴν Πάτμο τὴν περίοδο

10. Ὅτι ἀνῆκε δηλαδὴ στὴν σταυροπηγιακὴ μονὴ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου μὲ ἰδιαίτερα προνόμια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.

11. Φατούρου [1962], 7, Φατούρου [1966], 114. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν Ἱπποτῶν ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου τῶν Πατμίων ὑπὸ τὴν σημαία τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

12. Ἰακωβίδης [1984], 137-170.

13. Φατούρου [1966], 112-117 καὶ 121-123, Μπούρας [1988], 25-53.

14. Φατούρου [1962], 16-17, 25. Εἶναι κτίτορας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (1603), βόρεια τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, πιθανῶς τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Σταυροῦ (1598) καὶ τοῦ σκευοφυλακίου τῆς ἰδίας μονῆς (1625) καὶ τοῦ Ἀγίου Λουκά (1613) στὸ κάθισμα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

15. Μπούρας [1988]. Εἶναι ἰδρυτὴς τοῦ καθολικοῦ (1607), τοῦ πρόναου καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη (1611-1612) τῆς μονῆς, καθὼς καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Προδρόμου (πρὶν ἀπὸ τὸ 1605), τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, καὶ τοῦ Ἀγίου Ὀνούφριου (1611), βορείως τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου.

16. Μπούρας [1988], 32, Φατούρου [1966], 121-125.

17. Ὁρλάνδος [1970], 45-78, Μπούρας [1988], 25-26 καὶ 30-32, Φατούρου [1962], 5-24. Παράλληλα ἐξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται καὶ στὴν Πάτμο ὁ τύπος τοῦ τετρακιδίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ, τοῦ καθολικοῦ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Θεολόγου, ποὺ ἱδρύσεν ὁ ὁσῖος Χριστόδουλος τὸν 11ο αἰώνα, καὶ ὁ ἀπλὸς καὶ εὐρύτατος χρησιμοποιημένος τύπος τῶν μονόχωρων καμαροσκέπαστων μικρῶν ἐκκλησιῶν. Πολὺ συχνὴ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ ἐνὸς τοπικοῦ τύπου δίδυμων ναῶν. Οἱ τύποι τρουλωτῶν ἐκκλησιῶν συνέχισαν νὰ κτίζονται στὴν Πάτμο καὶ κατὰ τοὺς 18ο καὶ 19ο αἰῶνες.

από τὸ 1522 ἕως τὸ 1750. Πράγματι τὰ ὀξυκόρυφα τόξα καὶ οἱ καμάρες, ἡ ἀπότμηση καὶ τὰ βεργία στὶς ἀκμές, τὰ ἐπίκρανα μὲ διακόσμηση φύλλου στὶς γωνίες, οἱ θυρεοὶ στὶς γωνίες τῶν βάσεων, οἱ σύνθετες διατομὲς στὰ ἐπίκρανα καὶ τὰ πλαίσια τῶν θυρωμάτων, τῶν κογχῶν, τῶν παραθύρων καὶ τῶν φεγγιτῶν, ποὺ διαφέρουν ἐλαφρὰ ἀπὸ τὰ ἱπποτικά λόγω τοῦ μικρότερου βάθους, καὶ τὰ κοιλόκυρτα γείσα ἔχουν σαφῆ προέλευση ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ ὑστερογοτθικὴ παράδοση, ὅπως διαμορφώθηκε στὸ τελευταῖο διάστημα τῆς Ἱπποτοκρατίας, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου μέχρι τὴς ἀρχῆς τοῦ 16ου αἰώνα, στὶς ἐκκλησίες τῆς Ρόδου. Ὁ συνδυασμὸς μὲ κόγχες καὶ φεγγίτες τοξωτοὺς ἢ μὲ σύνθετα μουσουλμανικὰ τόξα καὶ ἡ χρῆση ἐνίοτε διακοσμητικῶν σταλακτιτῶν ἀραβικῆς προέλευσης εἶναι ἀποτέλεσμα σύζευξης τεχνοτροπιῶν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν μαστόρων, μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν μεγάλων τζαμιῶν καὶ ἄλλων ὀθωμανικῶν κτιρίων στὴν Ρόδο, κυρίως τὸν 16ο αἰώνα, καὶ λιγότερο στὰ ἄλλα νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ βυζαντινὴ καὶ λαϊκὴ γλυπτικὴ παράδοση συνόδευε τὴν διακόσμηση μὲ ἀνάγλυφους ρόδακες καὶ σταυροὺς.

Τὰ ωραιότερα θυρώματα ἀπὸ ὀρθογώνιες πόρτες καὶ τοξωτὲς κόγχες μὲ πλαίσια ἀπὸ σύνθετες διατομὲς χαμηλοῦ βάθους καὶ ὑπέρθυρα κοιλόκυρτα γείσα, ὅπως στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους (1603, Π.Β.1.1.1), εἶναι τὰ χαρακτηριστικότερα αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐξίσου σημαντικὰ εἶναι τὰ θυρώματα στὰ παρεκκλήσια τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Θεολόγου, τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (πιθανῶς 1598, Π.Β.1.1.2), μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο μὲ σύνθετη διατομὴ καὶ φεγγίτη μὲ σύνθετο μουσουλμανικὸ τόξο, ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ κατώφλι, μὲ ἀνάγλυφους σταυροὺς στὶς γωνίες, καθὼς καὶ τοῦ Προδρόμου (1611) ἐπίσης μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο μὲ σύνθετη διατομὴ καὶ τοξωτὴ κόγχη μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ κατώφλι. Χαρακτηριστικὲς εἶναι πάντα οἱ σύνθετες διατομὲς χαμηλοῦ βάθους. Ἀνάλογα θυρώματα ἀπαντοῦν τόσο στὸ μοναστήρι τοῦ Θεολόγου μεταξὺ δυτικῆς καὶ νότιας αὐλῆς μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, μὲ γείσο σύνθετης διατομῆς, ὑπέρθυρο γείσο καὶ τοξωτὴ κόγχη (1738), ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴν Χώρα. Τοξωτὰ καὶ ὀρθογώνια παράθυρα, ὀξυκόρυφοι καὶ τοξωτοὶ φεγγίτες, εἴτε φεγγίτες μὲ σύνθετα μουσουλμανικὰ τόξα, πλαισιωμένα μὲ σύνθετες διατομὲς, ἀποτμήσεις ἢ βεργία, συμπληρώνουν τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὄψεων τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Πάτμου.

Ἡ διώροφη νότια στοὰ τῆς «Τζαφάρας» (1698) στὴν αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Θεολόγου (Π.Β.1.1.3) ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα τῆς ἀφομοίωσης τῶν διακοσμήσεων αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὰ ὀξυκόρυφα τόξα τοῦ ἰσογείου, ποὺ φέρονται ἀπὸ κολώνα μὲ δωρικὸ κιονόκρανο καὶ τὰ χαμηλωμένα τόξα τοῦ ὀρόφου, ποὺ στηρίζονται σὲ τετράπλευρους πεσσοὺς μὲ ἀπότμηση καὶ ἐπίκρανα σύνθετης διατομῆς, πλαισιώνονται ἀπὸ βεργία. Δύο ὀριζόντια κοιλόκυρτα γείσα μὲ ἀνάγλυφους σταλακτίτες κάτω ἀπὸ τὸ γείσο τοῦ στηθαίου καὶ φυλλοφόροι ρόδακες καὶ σταυροὶ

συμπληρώνουν την διακόσμησή της. Ἡ ανάγλυφη ἐπιγραφή στὸ κέντρο παρέχει ὅλες τὶς πληροφορίες τῆς κατασκευῆς της καὶ ἓνα δῖλοβο ἀνοιγμα μὲ σύνθετα μουσουλμανικὰ τόξα καὶ πεσσίσκους στὴν στέψη χρησιμεύει ὡς καμπαναριό.

Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ σταυροειδοῦς μὲ τροῦλο καὶ συνεπτυγμένα τὰ πλάγια σκέλη, λόγω τῶν μικρῶν διαστάσεων, βρῆκε μεγάλη ἐφαρμογὴ στὴν Πάτμο τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα καὶ ἐμφάνιζε καλλιτεχνικὲς προθέσεις σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε ὀνομάστηκε «Πατμιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ» μὲ ἀντιπροσωπευτικότερο δείγμα τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους, μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Θεολόγου.

Ἡ χρῆση στὶς ἐκκλησίες αὐτῆς τῆς περιόδου τῆς ντόπιας πέτρας τοῦ «Μανώλακα», ἀπὸ ἡφαιστειογενῆ ἀνδεσίτη φαιᾶς καὶ γκρίζας ἀπόχρωσης, ἔδινε τὴν δυνατότητα εὐκόλης λάξευσης τῶν ἀνάγλυφων διακοσμήσεων, ὅπως ἀνάλογα συνέβη καὶ μὲ τὸν πωρόλιθο στὴν Ρόδο. Ἀντίστοιχα χρησιμοποιήθηκε σὲ μικρότερη κλίμακα καὶ ἡ πέτρα τοῦ «Κουμᾶ», μὲ λεπτότερη σύνθεση καὶ ὑποκίτρινη ἀπόχρωση, ποὺ ἐφαρμόσθηκε περισσότερο στὴν ἀστική ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Πάτμου γιὰ τὴν λάξευση τῶν μορφολογικῶν στοιχείων, κυρίως τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων¹⁸. Οἱ ἐξωτερικὲς ὀψεις καὶ τὰ σημαντικότερα ἐσωτερικὰ δομικὰ στοιχεῖα (τόξα, παραστάδες, ἐπικράνα, βάσεις καὶ γεῖσα) μένουν συνήθως ἐμφανεῖς, ἀναδεικνύοντας τόσο τὸ βασικὸ οἰκοδομικὸ τοῦς ὑλικό, τὴν πέτρα, ὅσο καὶ τὰ ἀνάγλυφα διακοσμητικὰ καὶ μορφολογικὰ τοῦς στοιχεῖα, ἐνῶ πολλὲς ἐπιφάνειες ἐσωτερικὲς καλύπτονται ἀπὸ ἐπίχρυσμα γιὰ τὶς ἀνάγκες τοιχογράφησης. Ἡ ἐπικάλυψη γίνεται μὲ βυζαντινὰ κεραμίδια (πλατιοὶ στρωτῆρες καὶ λεπτότεροι καλυπτήρες), εἴτε μὲ ἀπλὲς κεραμικὲς πλάκες, ἀκόμη καὶ μὲ κουρασάνι.

Τὴν τέχνη μετέφεραν Ροδίτες κυρίως οἰκοδόμοι καὶ λιθοξοοὶ ἀπὸ τὸ «ροδιακὸ ἐργαστήριον», ὅπως τεκμηριώνουν οἱ ἐπιγραφές, τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (1612)¹⁹ ὁ Ρόδιος Μαστροστεφανῆς²⁰ καὶ τῆς «Τζαφάρας» (1698) ὁ Ρόδιος Δανιήλ²¹, ἐνῶ τὴν βόρεια σκάρπα τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Θεολόγου (1700) ἔκτισε ὁ Μανουήλ ἀπὸ τὴν Κῶ²². Εἶναι λοιπὸν εὐλόγο νὰ μετέφεραν τὴν τεχνογνωσίαν τῆς ροδίτικης οἰκοδομικῆς παράδοσης ἀπὸ τὴν ὑστερογοτθικὴ καὶ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπως αὐτὴ ἐξελίχθηκε κατὰ τὴν προηγούμενη ἵπποτικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ περίοδο, ὅταν ἔκτιζαν τὰ σημαντικὰ μεσαιωνικὰ ἀστικά καὶ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα²³ καὶ στὴν συνέχεια τὰ μουσουλμανικὰ τεμένη καὶ ἄλλα

18. Φατούρου [1962], 8-10.

19. «ΑΧ12 ΠΟΙΗΜΑ ΜΑΣΤΡΟΣΤΕΦΑΝΗ ΕΚ ΡΟΔΟΥ»

20. Μπούρας [1988], 33.

21. Φατούρου [1966], 124-125, Μπούρας [1988], 33.

22. Φατούρου [1966], 122-123.

23. Gabriel [1923β].

Π.Β.1.2.
 'Ο Άγιος Παντελεήμονας Τήλου (1703)

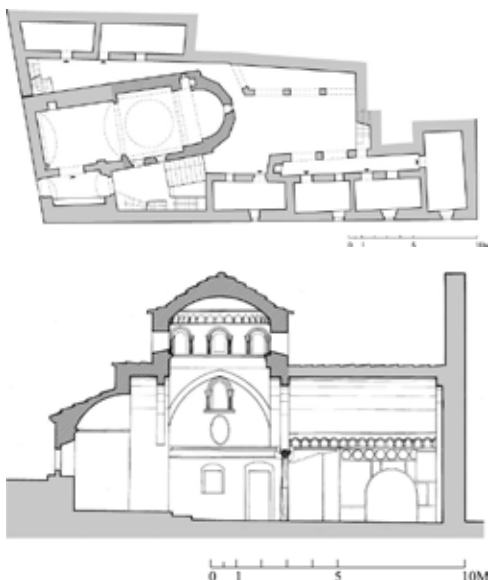
1. Ανατολική άποψη.

2. Έσωτερική άποψη.

3. Νότιο θύρωμα.

4. Κάτοψη και κατά μήκος τομή
 (άποτύπωση Μ. Σάνδαλος, ηλεκτρονική
 επεξεργασία Γ. Σταυρόπουλος).

κοσμικά κτίσματα (χαμάμ, σχολεία, συσσίτια, κατοικίες) της Ρόδου²⁴ τοῦ 16ου, ἀλλὰ καὶ τὰ Λινδιακὰ ἀρχοντικά τοῦ 17ου καὶ τοὺς πύργους τῶν Τριαντῶν²⁵.

Ἄλλη ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ τρίκογχη καὶ τρουλαία ἐκκλησία ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ τρία μετόχια τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου στὴν Μήλο, τοῦ Χριστοῦ στὴν Ζεφυρία, ποὺ κτίσθηκε τὸ 1620 ἀπὸ τὸν μοναχὸ Βενέδικτο καὶ σήμερα εἶναι κατερειπωμένη. Ἡ κατασκευὴ μὲ λαξευμένη, καλῆς ποιότητος, λιθοδομὴ καὶ θόλους, τὰ ἀνάγλυφα κοιλόκυρτα κυμάτια στὰ γείσα καὶ τὰ βεργία σὲ ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφες κόγχες δὲν ἀφήνουν καμμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἀρχιμάστορας Γεώργιος Μανουράς μαθήτευσε ἢ προέρχεται ἀπὸ ὁμάδα οἰκοδόμων καὶ λιθοξῶν τῆς Ρόδου²⁶.

Ἐνίστε κατασκευάζονταν μικροὶ ναοί, ὅπως ἡ Παναγία ἡ Κυρὰ Ψηλὴ κοντὰ στὸ Βαθὺ τῆς Καλύμνου, στὰ τέλη τοῦ 17ου. Τὸ καμαροσκέπαστο μονόχωρο μικρὸ καθολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμένο Καλύμνιο Γεώργιο Ταυλάριο ἢ Γκιούλ Ἀχμέτ πασᾶ, ποὺ διέτελεσε ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν ἢ Καπουδὰν πασᾶς τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης. Αὐτὸς ἔδωσε ἐντολὴ στὸν ἀνιψιὸ του Γερμανὸ νὰ τὸ κτίσει μὲ δικά του ἔξοδα²⁷.

Τὸν 18ο αἰῶνα ὥστόσο ἀρχίζει σὲ ὅλα τὰ Δωδεκάνησα μία οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ποὺ ὀφείλεται κυρίως στὴν ναυτιλία, στὴν σπογγαλιεία καὶ στὸ ἐμπόριο τῶν νησιῶν. Τὸ λιμάνι καὶ ὁ ταρσανᾶς τῆς Ρόδου ἀποτελοῦσε τὸν σημαντικότερο παράγοντα ἀνάπτυξης τῆς περιοχῆς²⁸. Τὸ ἐμπόριο ἦταν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ρόδου, ποὺ ἦταν βασικὸς σταθμὸς γιὰ τὶς μεταφορὲς καὶ τὶς συναλλαγές μὲ τὴν Πόλη, τὴν Σμύρνη καὶ τὰ ἄλλα μικρασιατικὰ λιμάνια, τὴν Ἀλεξάνδρεια κυρίως, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ Εὐρωπαϊκὰ καὶ τὰ ἄλλα λιμάνια τῆς Δωδεκανήσου, (τῆς Λίνδου, τοῦ Καστελλόριζου, τῆς Κάσου, τῆς Λέρου, τῆς Κῶ καὶ τῆς Πάτμου)²⁹. Μικρότερα ναυπηγικὰ κέντρα δραστηριοποιοῦνταν καὶ στὰ ἄλλα νησιά, ὅπως τῆς Σύμης, τῆς Καλύμνου καὶ τοῦ Καστελλόριζου. Ἡ κατασκευὴ ἢ ἡ ἐπισκευὴ τῶν πρώτων ἐκκλησιῶν στὰ Δωδεκάνησα, ἐκτὸς τῆς Πάτμου, ἐμφανίζεται στὴν Τήλο καὶ στὴν Σύμη στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα.

24. Balducci [1932].

25. Κόλλιας [2007], 254-256, Μουτσοπούλου [1984], 202-206.

26. Ποζιόπουλος [1989], 229 καὶ 239.

27. Φραγγόπουλος [1995], 57.

28. Efthymiou [1988].

29. Ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη παρουσιάστηκε τὴν περίοδο τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα στὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Καραμανία, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνταν μεγάλες ποσότητες δημητριακῶν καὶ ξυλείας, ἀπαραίτητης γιὰ τὴν ναυπήγηση πλοίων, καὶ γιὰ καυσόξυλα καὶ τὴν μεταπουλοῦσαν στὴν Αἴγυπτο.

Ἡ ἐπισκευὴ ἢ ἀνακατασκευὴ τῆς μονόχωρης σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένης μὲ τροῦλλο ἐκκλησίας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὴν Τήλο (Π.Β.1.2) τὸ 1703, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς νότιας ὀψης καὶ τὰ ἔγγραφα τοῦ μοναστηριοῦ³⁰, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση, ὅτι εἶναι ἔργο αὐτῆς τῆς χρονολογίας, ἂν καὶ ὁ νάρθηκας εἶναι τοιχογραφημένος στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, ὅπως τεκμηριώθηκε ἀπὸ τὶς ἐργασίες ἀφαίρεσης τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιχρισμάτων³¹ καὶ ἐπομένως παλαιότερος³². Ἐντονη εἶναι ἡ παρουσία καὶ ἡ δράση τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικότερα τῆς Δωδεκανήσου. Στὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μάλιστα ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς ἦταν ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἐκκλησίας τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου καὶ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος, ὅπου ἀνήκει ἡ Τήλος, καὶ τῶν κατοίκων στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση. Ἔτσι οἱ μοναχοὶ συνέλεξαν τοὺς φόρους γιὰ τὰ «βακούφια» τῆς Ρόδου³³. Ἡ ἐξεύρεση πόρων γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ καθολικοῦ πιθανῶς προέρχεται καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν πειρατῶν³⁴. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ καθολικοῦ ὁμοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐκκλησίες τῆς Πάτμου. Ὅλες οἱ καμάρες καὶ τὰ τόξα εἶναι ὀξυκόρυφα, οἱ ἐγκάρσιες κεραίες τοῦ σταυροῦ εἶναι συνεπτυγμένες καὶ φέρονται ἀπὸ παραστάδες, ἐνῶ ἡ ἡμικυλινδρική κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικά εἶναι πεντάπλευρη. Τὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ξανθὸ πωρόλιθο μὲ λεπτοὺς ἀρμούς καὶ τὸ δάπεδο εἶναι σύνθετο ἀπὸ μαλτεζόπλακες καὶ βοτσαλωτὰ μὲ γεωμετρικὰ σχέδια καὶ ὠραίες συνθέσεις, μία τοπικὴ τεχνικὴ (τῆς Τήλου, τῆς Νισύρου³⁵, ἀλλὰ καὶ τῆς Σύμης³⁶) μὲ ἐξαιρετικὰ ἀποτελέσματα.

Ὅμως τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ὀψων εἶναι συγγενῆ τόσο μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν ἱπποτικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου τοῦ τέλους τοῦ 15ου -

30. Κόλλιας [1974], 32-34, Κουτελάκης [1984α], 91-98 καὶ 108-116.

31. Παπαβασιλείου [1987], 660. Αὐτὸ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση, ὅτι ἡ ἐκκλησία ἀφιερώθηκε στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα μετὰ τὴν νικηφόρα ἐκβασή τῆς μάχης, τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἁγίου (27 Ἰουλίου 1480) καὶ τὴν ἀποσόβηση τῆς κατάκτησης τῆς Ρόδου κατὰ τὴν πολιρκία τῶν Τούρκων, στὴν ὁποία ἔλαβαν μέρος καὶ Τηλιακοί, ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ μαζὶ μὲ ἄλλους νησιῶτες γιὰ ἀσφάλεια στὸ κάστρο.

32. Ὁ Κουτελάκης [1984α], 115, ἀντίθετα ἰσχυρίσθηκε παλαιότερα ὅτι ὁ νάρθηκας κατασκευάστηκε πιθανῶς τὸ 1702-3 καὶ ἦταν μεταγενέστερος τοῦ κυρίως ναοῦ.

33. Κουτελάκης [2008], τ. α', 492-3. Τὸ πλούσιο ἀρχεῖο τῆς μονῆς παρέχει πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν δράση της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ.

34. Κουτελάκης [2008], τ. α', 495-506. Πράγματι τὸ 1702, ὅταν ὁ ἡγούμενος εἶχε προστατέψει τοὺς κουρσάρους Angelo Francisco καὶ Josepí Pretiosi, οἱ ὅποιοι παρείχαν στὴν συνέχεια προστασία στοὺς μοναχοὺς καὶ ἐνδεχομένως τοὺς ἐνίσχυσαν οἰκονομικὰ γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ καθολικοῦ.

35. Στὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τοῦ 19ου αἰώνα, Κοίμηση Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριό, Κοίμηση Θεοτόκου, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ-Ταξιάρχης καὶ Γέννηση Θεοτόκου στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου καὶ Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος στὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου.

36. Στὸν Μιχαήλ Ρουκουνιώτη· βλ. κατωτέρω.

ἀρχῶν τοῦ 16ου³⁷, ὅσο καὶ μετὰ αὐτὰ τῆς Πάτμου τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα³⁸. Τὸ νότιο θύρωμα (Π.Β.1.2.3) εἶναι ὀρθογώνιο μετὰ παραστάδες ἀπὸ πωρόλιθο καὶ μαρμάρينو πρέκι, μετὰ διατομὴ βεργίου στὶς ἀκμὲς καὶ ὀξυκόρυφη ἀπόληξη στὸ μέσον, ἀνάλογη μετὰ ἐκεῖνες, ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ἱπποτικὰ ροδίτικα ἀνοίγματα, καὶ ὑπέρθυρη ὀξυκόρυφη κόγχη μετὰ σύνθετη διατομὴ καὶ διπλὸ γέισο στὸ κατώφλι τῆς. Αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ σύνθετη διατομὴ τὸ πάνω καὶ μικρότερο σὲ πλάτος καὶ διακοσμημένο μετὰ σταλακτίτες τὸ κάτω. Ἀντίστοιχα διακοσμημένο μετὰ τὴν πόρτα εἶναι καὶ τὸ νότιο ὀρθογώνιο παράθυρο τοῦ καθολικοῦ, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ εἶναι μετὰ χαμηλωμένο τόξο καὶ οἱ τέσσερες φεγγίτες τοῦ τρούλου καὶ τῶν μετώπων τῶν τυμπάνων, ποὺ φέρουν τὸν τρούλο, ὀξυκόρυφοι. Τὸ χαρακτηριστικότερο στοιχεῖο, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογήσῃ τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ὄψεων αὐτῶν στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1703) εἶναι ἡ χρῆσις τῶν σταλακτιτῶν στὴν διακόσμηση ἐνὸς γείσου τοῦ νότιου θυρώματος, ποὺ ἐφαρμόσθηκε τὴν ἴδια περίοδο καὶ στὰ ἀρχοντικὰ τῆς Λίνδου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν στοὰ τῆς «Τζαφάρας» (1698) στὴν Πάτμο. Ἡ μὴ ὀλοκλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς, στὸ μαρμάρينو πρέκι «1703 ... ΧΕΙΡ...» μᾶς στέρησε τὴν ταυτότητα τοῦ ἀρχιμάστορα. Ὅμως ἡ πληροφορία ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς μονῆς γιὰ ἀμοιβὴ πρὸς κάποιον μαστρο-Δανιὴλ τὴν περίοδο ἐκείνη³⁹, παραπέμπει στὸν μάστορα τῆς στοᾶς τῆς «Τζαφάρας», Δανιὴλ τὸν Ρόδιο, μόλις λίγα χρόνια ἐνωρίτερα (1698) καὶ πιστεύουμε ὅτι αὐτὸς πιθανότατα ἦταν ὁ κατασκευαστὴς τοῦ καθολικοῦ, ποὺ ἦταν γνώστης τῆς ροδίτικης καὶ τῆς πατμιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἡ ἐπέκταση σὲ ὄροφο μετὰ διαμόρφωση διώροφης ἐκκλησίας στὸ καθολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Ρουκουνιώτη στὴν Σύμη πρὶν ἀπὸ τὸ 1738 (ὅποτε τοιχογραφήθηκε ἡ νέα ἐκκλησία)⁴⁰ εἶναι ἓνα παράδειγμα οἰκοδόμησις ναοῦ στὸ νησί μὴ καμαροσκεπάστου πρὶν ἀπὸ τὸ 1750 (Π.Β.1.3.1). Στὴν Σύμη πρέπει νὰ οἰκοδομήθηκε μικρὸς ἀριθμὸς ἐκκλησιῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπως σημειώνει ὁ Μπάρσκι⁴¹. Ὅμως

37. Ντέλλας [2002β], 216.

38. Φατούρου [1962], 26-27.

39. Κουτελάκης [2008], τ. α', 641, «1705 Μαῖο 7 / εὐγάλαμεν ριάλια 20 ὅπου τὰ δόσαμεν τοῦ μαστροδανι /ήλ (μαστρο - Δανιήλ) διὰ τὸν παπα-Νεόφυτον».

40. Ψαρρῆ - Ζαρίφης [2009], 40-41. Ἡ δημοσίευσις τοῦ μοναστηριοῦ θὰ φέρει στὸ φῶς νεότερα στοιχεῖα.

41. B. Slot [1977], 154-7. Ὁ Gr. Barskij ἐπισκέφθηκε δύο φορές τὴν Σύμη, τὸ 1723 καὶ 1747. Περιγράφοντας τὸν Μιχαὴλ Ρουκουνιώτη, ἀναφέρει ὅτι εἶναι διώροφος, ὁλόγραφος, ποὺ σημαίνει ὅτι τὸν εἶδε τὸ 1747, ἐφόσον τὸ 1723, ὅταν τὸν ἐπισκέφθηκε γιὰ πρώτη φορά, ὁ Ρουκουνιώτης δὲν εἶχε ἀκόμη ἀγιογραφηθεῖ, διότι ἡ τοιχογράφηση ὀλοκληρώθηκε τὸ 1738. Γιὰ τὸν Πανορμίτη ἀναφέρει ὅτι κτίσθηκε πρόσφατα καὶ ἐννοεῖ τὸ καθολικόν, ποὺ προϋπήρχε τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας τοῦ 1783. Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, ποὺ διατηρεῖται στὴν βορειανατολικὴ γωνία ἐξωτερικὰ τοῦ καθολικοῦ,

1. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ
Ρουκουνιώτης Σύμης, ἀποψη
σταυροθολίου ἰσογείου (πρὸ 1738).

2. Ὁ Μιναρὲς τοῦ Ρετζέπ πασᾶ τζαμί
Ρόδου (πιθανῶς 1880).

3. Ὡψη σάλας Λινδιακοῦ ἀρχοντικοῦ
(1642).

4. Ὡψη σάλας Λινδιακοῦ ἀρχοντικοῦ
(1626).

τοιχογραφήσεις έγιναν στο Χωριό κατά την Τουρκοκρατία και πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα⁴² και σε πολλά έξωκλήσια και μοναστήρια της Σύμης⁴³. Οί Συμιακοί είναι γνωστό ότι ανέπτυξαν την περίοδο της Τουρκοκρατίας την άλιεία και το εμπόριο τών σφουγγαριών και πέτυχαν εξαιρετική οικονομική άνοδο⁴⁴. Μετά την παράδοση της Ρόδου στον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή (1523) και την αποκατάσταση της ορθόδοξης μητρόπολης της Ρόδου⁴⁵ την Σύμη μάλλον εκπροσωπούσε ως αρχιερατικός επίτροπος ο ήγούμενος της σταυροπηγιακής μονής του Μιχαήλ Ρουκουνιώτη. Το μοναστήρι είχε άνηθρά οικονομικά στα τέλη του 17ου αιώνα, που δικαιολογούν οικοδομικά και διακοσμητικά προγράμματα και πιθανώς ο όροφος κατασκευάστηκε μεταξύ 1685-1700⁴⁶. Μόνο μετά το 1810 τον πρωτεύοντα ρόλο στην εκπροσώπηση της μητρόπολης στα κοινά του νησιού και στην Δημογεροντία της Σύμης είχε το μοναστήρι του Πανορμίτη, που εμφανίζεται και στην κοινοτική σφραγίδα του 1810⁴⁷. Τα δύο αυτά μοναστήρια φαίνεται ότι πρωτοστάτησαν στην ζωή του νησιού κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Έτσι εξηγείται και η κατασκευή, στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, του παλαιού καθολικού του Πα-

του 1769, καθώς και η εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Πανορμίτη στο προσκυνητάρι του 1724 (βλ. Χατζηφώτης [1975], 7-154), οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι το προηγούμενο καθολικό κατασκευάστηκε πριν από το 1769, ίσως στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα και πάντως πριν από το 1723.

42. Βολανάκης [1996β], 77-80. Σε δύο τουλάχιστον εκκλησίες στο Χωριό, όπως στον Άγιο Γεώργιο και στον παλιότερο ναό της Παναγίας του Κάστρου.

43. Βολανάκης [1996β], 77-80. Ο Άγιος Δημήτριος του Άμπελιού και ο Άρχων Μιχαήλ Κουρκουνιώτης, τόν 16ο, καθώς και ο Άγιος Βασίλειος στην θέση Λάπαθος, ο Άγιος Ίωάννης ο Θεολόγος και ο Άρχων Μιχαήλ Κοκκιμίδης τόν 17ο αιώνα, ενώ συνεχίστηκε αύξανόμενη τόσο η άγιογράφηση ναών, όσο και η κατασκευή νέων τόν 18ο αιώνα.

44. Χαβιαράς [1916], 35-36. Ίδιαίτερα με την Βενετία, που αποτέλεσε εμπορικό κέντρο από τόν 15ο έως τα μέσα του 18ου αιώνα, τών γνωστών σφουγγαριών της Βενετίας (*eronges de Venise*).

45. Εὐαγγελίδης [1929], 161-2.

46. Σύμφωνα με πληροφορίες του Χάρη Κουτελάκη, που πρόκειται να δημοσιευθούν και εύγενικά μου παρεχώρησε, «οί οικονομικές πρωτοβουλίες, που αναλήφθηκαν από τούς ήγουμένους (τών μοναστηριών του Αγίου Παντελεήμονα της Τήλου και του Ρουκουνιώτη της Σύμης) είναι πλέον φανερές από τόν πλούτο, που εισέρρευσε στα ταμεία τους μέχρι τó τέλος του 17ου αιώνα..., μέρος του οποίου επενδύθηκε σε εύρεϊας κλίμακας οικοδομικές έργασίες ανακαίνισης τών αρχικών καθολικῶν και του έξωραϊσμού τους» και «Ο πάνω ναός του Ρουκουνιώτη θά πρέπει να οικοδομήθηκε στο διάστημα 1685 - 1700».

47. Σκιαθίτης [1972], 7-19. Τα παλαιά έγγραφα της κοινότητας είχαν την σφραγίδα της Παναγίας του Κάστρου και τις υπογραφές τών Πρωτόγερων ή τών Γερόντων, στην συνέχεια την σφραγίδα της Ίερᾶς Μονῆς Ρουκουνιώτη και αποτυπώματα δακτύλων, που όνομάσθηκε και «μακτοῦ» από την ανάλογη φορολογία του νησιού. Η πρώτη κοινοτική σφραγίδα είναι του 1810 με την εικόνα του Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτη και «ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΥΜΗΣ» και αποτελείτο από τρία κομμάτια, όπως και οι έπομένες του 1870 και 1880.

νορμίτη, τῆς ἐπέκτασης σὲ ὄροφο καὶ τῆς ἀγιογράφησης τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ρουκουνιώτη.

Ἐνδιαφέρον παράδειγμα ἐπιβίωσης χαρακτηριστικῶν τεχνικῶν τῆς Ἱπποτοκρατίας, στὸ μέσον τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι ἡ κατασκευὴ στὴν θέση τοῦ παλαιοῦ τρούλου τῆς ισόγειας ἐκκλησίας τοῦ Μιχαὴλ Ρουκουνιώτη, ποὺ προφανῶς καθαιρέθηκε, σταυροθολίου μὲ διαγώνιες νευρώσεις ὀρθογώνιας διατομῆς, προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ τὸ δάπεδο τῆς νέας ἐκκλησίας τοῦ ὀρόφου. Τὸ παλαιότερο καθολικὸ εἶχε τὴν χαρακτηριστικὴ τυπολογία τοῦ μονόχωρου ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ τρούλο καὶ ἐπιμήκη τὴν δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, ποὺ εἶχε εὐρύτατη ἐφαρμογὴ στὰ Δωδεκάνησα. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ τοῦ παλαιοῦ καθολικοῦ εἶναι ἡμικυλινδρική. Ἡ νεότερη ἐκκλησία τοῦ ὀρόφου εἶχε ἀνάλογη τυπολογία μὲ συνεπτυγμένες τὶς ἐγκάρσιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς ἔγινε ἐφικτή, μὲ διαπλάτυνση ἐξωτερικὰ τοῦ πάχους τῶν τοίχων. Ἡ κόγχη τοῦ νεότερου ἱεροῦ εἶναι ἐπτάπλευρη ἐξωτερικὰ καὶ τὸ ὀκτάπλευρο τύμπανο τοῦ τρούλου ἐδράζεται σὲ κύβο, ἐνῶ οἱ τέσσερες ἐσωτερικὲς γωνίες καλύπτονται μὲ σφαιρικὰ τρίγωνα. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση ἀπὸ ἐπιχρισμένη λιθοδομὴ εἶναι λιτὴ μὲ λίγα ἀπλὰ ἀνοίγματα ἀπὸ ὀρθογώνια μικρὰ παράθυρα καὶ τοξωτοὺς φεγγίτες, ἐνῶ ἡ δυτικὴ εἴσοδος γίνεται ἀπὸ τοξωτὴ (μὲ χαμηλωμένο τόξο) θύρα. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ τέμπλα τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ποὺ ἀνήκουν πιθανῶς στὴν ἴδια περίοδο τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα ἀντίστοιχα μὲ ἄλλα τέμπλα τῆς Δωδεκανήσου⁴⁸. Τὸ δάπεδο τῆς ἐπάνω ἐκκλησίας εἶναι κατασκευασμένο μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ, ἀπὸ πλάκες καὶ βοτσαλωτά, διακοσμημένο μὲ γεωμετρικὰ σχέδια καὶ ἀνθέμια, μὲ τὸ δάπεδο τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα καὶ ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Τήλου. Οἱ τοιχογραφίαι τῆς ἐπάνω ἐκκλησίας εἶναι τοῦ Γρηγορίου τοῦ «Συμέου» τοῦ 1738, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὴν, καὶ χρονολογοῦν ἔμμεσα καὶ τὴν ἐπέμβαση στὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα.

Ἰδιαίτερης προσοχῆς ἀξίζουν τὰ λινδιακὰ ἀρχοντικὰ τοῦ 17ου αἰῶνα⁴⁹, ὅπου ἐμφανίζονται καὶ ἐδῶ ἀξιόλογα μορφολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα τεκμηριώνουν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱπποτικῆς ροδίτικης ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας⁵⁰. Ἡ πλατυμέτωπη «σάλα»⁵¹ εἶναι

48. Κουτελάκης [1986], 154.

49. Περιγραφὴ ἑξὶ σπιτιῶν κάνει ὁ Gerola [1914], 175-181. Αὐτὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ «καλὸ σπίτι» ἢ «σάλα», στὸ βάθος τῆς αὐλῆς, τὸν «πυλιῶνα» ἢ αὐλόπορτα καὶ τὸ «ἀνώγι», ἢ δωμάτιο τοῦ καπετάνιου, ἐπάνω ἀπ' αὐτὸν ἢ ἐπάνω ἀπὸ διαβατικὸ στὸν δρόμο, ποὺ εἶχε συνήθως θέα πρὸς τὴν θάλασσα. Μεταγενέστερα προσθῆκες βοηθητικῶν χώρων, στὰ πλαῖνὰ τῆς αὐλῆς, ἐξυπηρετοῦσαν τὶς αὐξανόμενες ἀνάγκες τοῦ σπιτιοῦ.

50. Οἱ δραστήριοι καπετάνιοι τῆς Λίνδου, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ἱπποτῶν καὶ τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάσταση τῶν Ὀθωμανῶν στὴν Ρόδο, συνέχισαν τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο καὶ ἀπέκτησαν ἔτσι οἰκονομικὴ ἰσχύ καὶ εὐμάρεια, ποὺ ἀποτυπώνεται χαρακτηριστικὰ στὰ ἑξοχα λινδιακὰ ἀρχοντικὰ.

51. Λειτουργεῖ ὡς μονόχωρο σπίτι, σύμφωνα μὲ τὴν δωδεκανησιακὴ παράδοση.

ένας μεγάλος ισόγειος και ψηλός χώρος από ντόπια καλής ποιότητας πωρολιθοδομή και αποτελείται από δύο στενόμακρα μέρη με ένδιάμεσο μεγάλο όξυκόρυφο τόξο επικοινωνίας, που καλύπτεται με ξύλινο ζωγραφιστό ένιοτε ταβάνι, καλυμμένο με «πατελιά». Έντυπωσιακότερα όμως είναι διακοσμημένες οι λιθόκτιστες όψεις της «σάλας» (Π.Β.1.3.3 και 4) και του δωματίου του καπετάνιου. Οι όξυκόρυφες πόρτες και τα τοξωτά (από χαμηλωμένα τόξα) παράθυρα, μία σειρά ορθογώνιων και όξυκόρυφων φεγγιτών ή άλλοτε με σύνθετα μουσουλμανικά τόξα ψηλότερα διαιμορφομένων, χρησιμεύουν για τον φωτισμό της «σάλας». Όλα τα ανοίγματα πλαισιώνονται με περιθωρώματα από σύνθετα μουσουλμανικά τόξα συνήθως. Η ορθογώνια πόρτα και τα παράθυρα στις όψεις του δωματίου του καπετάνιου περιβάλλονται από τοξωτά περιθωρώματα επίσης. Η εφαρμογή των γνωστών τότε λιθανάγλυφων διακοσμητικών μοτίβων από την ροδίτικη αρχιτεκτονική παράδοση της ιπποτικής περιόδου⁵², όπως τα όξυκόρυφα τόξα, τα βεργία στις γωνίες των παραστάδων, τα κοιλόκυρτα κυμάτια, οι ροδίτικοι δίκλωνοι πλοχοί και οι πλεξοῦδες από χαλαρά συμπλεκόμενα σχοινιά, τα κυμάτια της όψης των σκαλοπατιών, οι διακοσμητικές ζώνες με φυτικά θέματα και έλισσόμενες κληματίδες και η όξυκόρυφη απόληξη στο μέσον των προκίων, που περιβάλλει κομβίο, αλλά και από την ντόπια παραδοσιακή διακόσμηση όθωμανικού μπαρόκ, όπως οι ρόδακες, τα φυτά και τα ζώα, οι σταυροί και οι επιγραφές, ιδιαίτερα χρήσιμες για ιστορικές μαρτυρίες, συνοδεύουν τα πλαίσια των ανοιγμάτων και τα γεῖσα, αλλά και ολόκληρες τις όψεις. Η διαφοροποίηση από τα υστερογοτθικά πρότυπα της ροδίτικης ιπποτικής αρχιτεκτονικής συνίσταται στο μικρό βάθος και στις μικρότερες διατομές των ανάγλυφων λινδιακών διακοσμήσεων. Οι ανατολίτικοι σταλακτίτες στις οριζόντιες διακοσμητικές ζώνες και τα πλαίσια των ανοιγμάτων συμπληρώνουν την διακόσμηση των όψεων, που μαζί με τα σύνθετα μουσουλμανικά τόξα τεκμηριώνουν την επίδραση της όθωμανικής αρχιτεκτονικής. Η χρήση τους καθιερώθηκε μετά την έμπειρία, που απόκτησαν οι ντόπιοι μάστορες κατά την οικοδόμηση των μεγάλων τεμενών της Ρόδου του 16ου αιώνα, όπως το Ρεντζέπ πασά τζαμί (1588) και το Ίμπραήμ πασά τζαμί (1540)⁵³, αλλά και των άλλων δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων της Τουρκοκρατίας.

Η άλλη επίδραση και τα δάνεια στην χρήση μορφικών στοιχείων της ιπποτικής και της όθωμανικής αρχιτεκτονικής δεν παρατηρείται μόνο στην Λίνδο, αλλά και στα μουσουλμανικά τεμένη της Ρόδου, όπως ο ροδίτικος πλοχμός στην βάση του κυλινδρικού σώματος του μινάρε στο Ρετζέπ πασά τζαμί⁵⁴ (Π.Β.1.3.2) ή το περίτεχνο και κωνικό πώρινο φουρού-

52. Κόλλιας [2007], 244-260.

53. Balducci [1932], 94 και 99.

54. Balducci [1932], 99-113 και εικ. 75, Μάγος [2008], 366-367. Ο μινάρεσ αναστηλώθη-

σι της βάσης του χαμένου σήμερα έξωστη του αρχικού μιναρὲ στοῦ Μεχμέτ Ἀγὰ τζαμί της Ρόδου (1820)⁵⁵. Ἡ ἐπίδραση τῶν ἱπποτικῶν μορφολογικῶν στοιχείων ἐμφανίζεται καὶ στὴν παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ χωριὰ της Ρόδου, ὅπως σὲ τοξωτὸ θύρωμα στοῦ Γεννάδι, πλαισιωμένο μὲ σύνθετη διατομὴ καὶ ροδίτικο πλοχμό⁵⁶.

Δείγματα ἐπιρροῆς τῆς ἱπποτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς παρατηροῦνται καὶ στοὺς πύργους τῶν Τριαντῶν τοῦ 17ου αἰώνα, καὶ ἰδιαίτερα τῆς πυργόσχημης «ἐγγράππας», κυλινδρικοῦ πυργίσκου, ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴν ἀνοδο στοῦ δώμα⁵⁷. Τὴν ἴδια μορφή πύργου μὲ γωνιακοὺς πυργίσκους χρησιμοποίησαν οἱ Ἴταλοι καὶ στοῦ καμπαναριοῦ τῆς Παναγίας τῆς Φιλερήμου κατὰ τὶς ἐργασίες ἀποκατάστασης καὶ ἀνακατασκευῆς τῆς ἐκκλησίας τὸ 1930-5⁵⁸. Στὸ Χωριὸ ἐξάλλου τῆς Σύμης σὲ σπίτι τοῦ 19ου αἰώνα ἀπαντᾷ καὶ ἡ διακόσμηση ἀνοιγμάτων μὲ βεργίο καὶ ὀξυκόρυφη ἀπόληξη μὲ κομβίο στοῦ μέσον τοῦ πρεκιού⁵⁹. Ἀντίστοιχα παραδείγματα ἐπιρροῆς ἀπὸ τὴν ἱπποτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐμφανίζονται καὶ στὰ ἀγροτικὰ πυργόσπιτα τῆς Λέρου τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας⁶⁰.

Τὰ μορφολογικὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς ἱπποτικῆς Ρόδου δὲν παρέλειψαν νὰ μιμηθοῦν καὶ οἱ Ἴταλοί, μὲ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα ἐκλεκτιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ρόδο, κυρίως καὶ τὰ Δωδεκάνησα, πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰταλοκρατίας (1912 - 1947)⁶¹.

Ἡ ἐπιβίωση μορφολογικῶν στοιχείων τοῦ ροδίτικου στυλ ἐπιβεβαιώνει τὴν αἴγλη καὶ τὴν ἔντονη ἐπιρροὴ τῆς ὑστερογοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τόσο σὲ ἀστικά κτίσματα, ὅσο καὶ σὲ ἐκκλησίες κατὰ τοὺς δύο

κε τὸ 1880 καὶ δὲν εἶναι σαφὲς πότε χρησιμοποιήθηκε ὁ ροδίτικος πλοχμός (δηλαδὴ τὸ 1588 ἢ τὸ 1880). Εἶναι ὁμως βέβαιη ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν διακοσμήσεων καὶ ἡ κατασκευὴ τοὺς πιθανῶς ἀπὸ ροδίτες μάστορες.

55. Balducci [1932], 87-92 καὶ εἰκ. 64, Κόλλιας [2007], 252, Ντέλλας [2008β], Μεχμέτ Ἀγὰ τζαμί, 371-372 καὶ Konuk [2008], 20-21.

56. Κόλλιας [2007], 251.

57. Μουτσοπούλου [1984], 206-207 καὶ εἰκ. 87, Gabriel [1923β], 39-55, εἰκ. 22 καὶ πιν. X, XI, XII, Gabriel [1923α], 72-73, εἰκ. 40 καὶ πιν. XXIV, Rottiers [1828], πίν. LIV. Ὅπως στὸν πύργο τοῦ Καπετανάκη, δάνειο ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους πυργίσκους τοῦ καταλύματος τῆς «γλῶσσας» τῆς Γαλλίας στὴν ὁδὸ Ἱπποτῶν καὶ τῶν γωνιακῶν πυργίσκων τοῦ πύργου τοῦ Naillac, ποὺ γκρεμίσθηκε μὲ τὸν σεισμὸ τοῦ 1863 στὴν μεσαιωνικὴ πόλη, ἡ τοῦ πυργόσχημου κτίσματος, γνωστοῦ ὡς «βεντέτα», στὸν λόφο τοῦ Ἀγίου Στεφάνου ἢ Μόντε Σμίθ, σήμερα ἐρειπωμένου, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκὰ παραδείγματα. Ἀντίστοιχοι πυργίσκοι ὑπῆρχαν καὶ σὲ σπίτια στὰ μαράσια τῆς Ρόδου καὶ στοῦ Ἀναγνωστήριο Αἴγλη (1872) στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης.

58. Rocco [1997], 261-264.

59. Κόλλιας [2007], 253-4 καὶ 258.

60. Βενιάδου [1984], 105-106, 128-129 καὶ εἰκ. 53-54. Ἡ Ταρσούλη, [1950], τ. Β', 166-167 ἀναφέρει τὰ πυργόσπιτα τοῦ Μ. Νικηταΐδη καὶ τοῦ Θεολόγου Βαγιᾶ.

61. Martinoli, Perotti [1999] καὶ Ντέλλας [2001α], 390 καὶ 393.

πρώτους αιώνες της τουρκικής κατοχής της Δωδεκανήσου. Ή εξέλιξη και ή σύζευξή της με ανατολίτικα και όθωμανικά μορφικά στοιχεία παρήγαγε ένδιαφέροντα αρχιτεκτονήματα, αλλά κυρίως διατήρησε τις γνώσεις και την κατασκευαστική παράδοση τών εμπειρων μαστόρων, που άκολουθως έμελλε νά εξελιχθεί και νά δημιουργήσκει τις έξοχες σταυροθολιακές έκκλησίες στα Δωδεκάνησα και τά άπέναντι μικρασιατικά παράλια άπό τò 1750 έως τò 1924.

2. Τυπολογία

2.1. Τύποι σταυροθολιακών έκκλησιών

Στα Δωδεκάνησα άπό τò 1750 έως τò 1924 έπικρατεί κυρίως ó τύπος τής μονόχωρης και λιγότερο τής τρίκλιτης σταυροθολιακής, με κυρίαρχο στοιχείο τήν στέγαση άπό νευρωτά σταυροθόλια, συνήθως όξυκόρυφα. Οί ναοί έχουν κυρίως γοθτικά χαρακτηριστικά, με έπί μέρους μορφολογικά στοιχεία τής περιόδου τής Τουρκοκρατίας, και μετά τά μέσα του 19ου αιώνα και νεοκλασικά. Άντίστοιχα δείγματα έμφανίζονται και στην εύρύτερη περιοχή τής Μικράς Άσίας. Ή έπινοητικότητα τών έντόπιων μαστόρων συνδύασε τύπους τής βυζαντινής τυπολογίας και γοθικών μορφολογικών στοιχείων, προσφέροντας άρκετές παραλλαγές, όπως τής μονόχωρης τρουλαίας, τής μονόχωρης, τύπου έλεύθερου σταυρού με τροϋλο, τής μονόχωρης καμαροσκέπαστης, του τρίκογχου τύπου, τής τετράκογχης, τής τρίκλιτης σταυροειδούς με τροϋλο και τής τρίκλιτης καμαροσκέπαστης, στις όποιες οί κεραίες, τά κλίτη ή οί πρόναοι στεγάζονται με σταυροθόλια (Π.Β.2.1 και Π.Β.2.2). Ή εξέταση τών τύπων αυτών τών έκκλησιών όργανώθηκε σε τρεις ένότητες, σχετικά με τά κύρια χαρακτηριστικά τους (μονόχωρες και είδικές περιπτώσεις μονόχωρων, τρίκλιτες και είδικές περιπτώσεις τρίκλιτων), τις κόγχες του ιερού και τις προσθήκες τών πρόνων με τούς γυναικωνίτες.

- Μονόχωρες σταυροθολιακές έκκλησίες

Οί μονόχωρες σταυροθολιακές έκκλησίες άποτελούν τήν πλειονότητα αυτού του τύπου⁶² και στεγάζονται άπό ένα ή περισσότερα σταυροθόλια στον άξονα άνατολης-δύσης (Π.Β.2.1 τύπος ΜΧ: Μονόχωρη σταυροθολιακή, με Χ: σταυροθόλια, άπό 1 έως 5 και Π.Β.2.2). Τά σταυροθόλια

62. Άναφέρονται έκατόν είκοσι όκτώ, μέχρι σήμερα γνωστές, έκκλησίες συνήθως στον αρχικό τύπο και πριν άπό όποιαδήποτε προσθήκη, που έχει πιθανώς αλλάξει τήν τυπολογία τους.

Π.Β.2.1.

Τυπολογικός πίνακας σταυροθολιακών εκκλησιών Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	εκκλησία - περιοχή	άρχitectον. τύπος αρχικός	άρχitectον. τύπος τελικός
Μονόχωρες σταυροθολιακές (από 1 έως 5 σταυροθόλια)			
014	Άγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	Μονόχωρη-1 σταυροθ.	Μονόχωρη-1 σταυροθ.
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	Μονόχωρη-1 σταυροθ.	Μονόχωρη-1 σταυροθ.
023	Παναγία Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	Μονόχωρη-1 σταυροθ.	Μονόχωρη-1 σταυροθ.
024	Άγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	Μονόχωρη-1 σταυροθ.	Μονόχωρη-1 σταυροθ.
075	Άγιος Παύλος, Κατταβιά, Ρόδος	Μονόχωρη-1 σταυροθ.	Μονόχωρη-1 σταυροθ.
133	Υπαπαντή, Πάνορμο, Κάλυμνος	Μονόχωρη-1 σταυροθ.	Μονόχωρη-1 σταυροθ.
135	Άγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος	Μονόχωρη-1 σταυροθ.	Μονόχωρη-1 σταυροθ.
076	Άγια Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	Μον-1 σταυρ-γυν-καμπ.	Μον-1 σταυρ-γυν-καμπ.
007	Άγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Δίκλιτη-3 σταυρ.
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη
012	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μον-3 στ-πρόναος στ.
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
021	Άγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
026	Άγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
027	Άγια Άννα, Καλαβάρδα, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
043	Ευαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
045	Άγιος Πέτρος και Παύλος, Χαράκι, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
047	Ευαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
049	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
059	Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
060	Ύψηνη, Λάρδος, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μον-3 στ-πρόναος στ.
065	Άγιος Φιλήμονας, Αρνίθα, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-καμπ.
070	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
071	Άγια Ειρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μον-3 στ-πρόναος στ.
078	Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κώς	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μον-2 σταυρ-πρόναος
082	Εισόδια, Νικεία, Νίσυρος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μον-2 σταυρ-πρόναος
083	Παναγία Κυρά, Έμπορειο, Νίσυρος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μον-2 σταυρ-πρόναος
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μον-2 στ-ειδ. προσθήκη
085	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
086	Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
087	Παναγία Κάστρου, Χωριό, Σύμη	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.
088	Πανορμίτης, Σύμη	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.
093	Ευαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.	Μον. τρίκογχη-3 στ-γυν.
094	Έλικωνή, Γιαλός, Σύμη	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
096	Άγια Ειρήνη, Νημποριό, Σύμη	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
097	Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχ-2 στ-πρόναος
099	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχ-2 στ-πρόναος
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
101	Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.
102	Πανορμίτης, Χωριό-έξοχή, Χάλκη	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.
118	Άγια Μαρίνα, Άγια Μαρίνα, Κάσος	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.

Π.Β.2.1 (συνέχεια). Τυπολογικός πίνακας

ΚΣΕΔ	έκκλησία - περιοχή	άρχιτεκτον. τύπος άρχικός	άρχιτεκτον. τύπος τελικός
121	Άγιος Γεώργιος, Άλιμιά	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
122	Ζωοδόχος Πηγή, Αρχάγγελος, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
123	Άγία Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχωρη-2 σταυροθ.
128	Εισόδια, Ψέριμος	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μον-3 στ-πρόναος στ.
132	Ασώματοι, Ασφενδιού, Κως	Μονόχωρη-2 σταυροθ.	Μονόχ-2 σταυρ-γυν.
001	Εισόδια, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Τρίκλ. καμ. στ.-γυν-καμπ.
002	Άγιος Νικόλαος, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μον-3 στ-ειδ. προσθήκη
005	Άγια Αναστασία, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
006	Άγιος Γεώργιος Άνω, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
011	Άγια Αναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχωρη-3 σταυροθ.
016	Άγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχωρη-3 σταυροθ.
018	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μαριτσά, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μον-3 στ-ειδ. προσθήκη
020	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μον-4 σταυρ-γυν-καμπ.
025	Άγια Αικατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μον-3 σταυρ-γυν-καμπ.
028	Μεταμόρφωση, Καλυθίες, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
032	Άγιοι Τεσσαράκοντα, Διμυλιά, Ρόδος	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
033	Άγιος Δημήτριος, Αρχίπολη, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
034	Άγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
036	Άγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος	Μον-3 στ-γυν-καμπ.	Μον-3 στ-ειδ. προσθήκη
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Αρχάγγελος, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-πρόναος
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
052	Άρταμίτης, Άγιος Ισίδωρος, Ρόδος	Μον-3 στ-γυν-καμπ.	Μον-3 σταυρ-γυν-καμπ.
055	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	Μονόχ-3 σταυροθ.	Μον-4 στ-γυν-καμπ.
056	Άγιος Μερκούριος, Ίστριο, Ρόδος	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
062	Άγια Μαρίνα, Άπολακκιά, Ρόδος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
064	Άγιος Γεώργιος, Άρνιθα, Ρόδος	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
077	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
079	Άγία Τριάδα, Αντιμάχεια, Κως	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
080	Άγιοι Ανάργυροι, Καρδάμαινα, Κως	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μον-3 στ-πρόναος
105	Άγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
114	Άγιος Σπυρίδων, Φρύ, Κάσος	Μονόχωρη-3 σταυροθ.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.	Μονόχ-3 σταυρ-γυν.
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	Μονόχωρη-4 σταυροθ.	Μον-5 στ-ειδ. προσθ.
004	Άγιος Ιωάννης, Ρόδος	Μονόχωρη-4 σταυροθ.	Μονόχ-4 σταυρ- γυν.
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	Μονόχωρη-4 σταυροθ.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	Μονόχωρη-4 σταυροθ.	Τρίκλ. σταυρ.-τρούλο
015	Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος	Μονόχωρη-4 σταυροθ.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
030	Κοίμηση, Αφάντου, Ρόδος	Μονόχωρη-4 σταυροθ.	Τρίκλ. καμ. στ-γυν.
037	Κοίμηση, Έμπωνα, Ρόδος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
040	Κοίμηση, Αρχάγγελος, Ρόδος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
041	Άγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	Μονόχωρη-4 σταυροθ.	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.
046	Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
050	Άγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μον-4 στ-γυν-καμπ.
051	Άγιος Ισίδωρος, Άγιος Ισίδωρος, Ρόδος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
054	Απόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
058	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
069	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.

σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	ἀρχιτεκτον. τύπος ἀρχικός	ἀρχιτεκτον. τύπος τελικός
089	Ἅγιος Ἰωάννης, Γιαλός, Σύμη	Μονόχ-4 σταυροθ.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
091	Ἅγιος Ἐλευθέριος, Χωριό, Σύμη	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
104	Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
119	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.	Μονόχ-4 σταυρ-γυν.
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	Μον-5 στ-γυν-καμπ.	Μον-5 στ-γυν-καμπ.
035	Ὑψωση Τιμίου Σταυροῦ, Ἀπόλλωνα, Ρόδος	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.	Μον-5 στ-γυν-καμπ.
066	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.
067	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.
073	Ἁγία Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.
110	Ὑπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.	Μονόχ-5 σταυρ-γυν.
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	Μονόχ-5 σταυροθ.	Μονόχ-5 σταυρ- γυν.

Μονόχωρες τρουλαῖες μὲ σταυροθόλια

106	Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Πηγιάδα, Κάρπαθος	Μονόχ- τρουλ-2 στ-γυν.	Μονόχ τρουλ-4 στ-γυν.
127	Ἀντιφελιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	Μονόχ- τρουλ-2 στ-γυν.	Μονόχ- τρουλ-2 στ-γυν.
129	Εἰσόδια, Καλαμάκι, Λυκία	Μονόχ- τρουλ-2 στ-γυν.	Μονόχ- τρουλ-3 στ-γυν.
125	Εἰσόδια, Λιβίσι, Λυκία	Μονόχωρη τρουλ-4 στ.	Μονόχ τρουλ-5 στ-γυν.

Μονόχωρες τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ μετὰ τρούλου καὶ μὲ σταυροθόλια

053	Ἅγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος	Μον. ἐλ. στ.-τροῦλο-1 στ.	Μον. ἐλ. στ.-τροῦλο-1 στ.
081	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορειό, Νίσυρος	Μον. ἐλ. στ.-τροῦλο-1 στ.	Μον. ἐλ. στ.-τροῦλο-1 στ.
113	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσοχώρι, Κάρπαθος	Μον. ἐλ. στ.-τροῦλο-1 στ.	Μον. ἐλ. στ.-τροῦλο-1 στ.
013	Ἅγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	Μον. ἐλ. στ.-τρ.-2 στ-γυν.	Μον. ἐλ. στ.-τρ.-4 στ-γυν.

Εἰδικές περιπτώσεις μονόχωρων μὲ προσθήκη σταυροθολίων

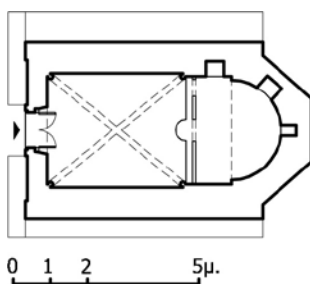
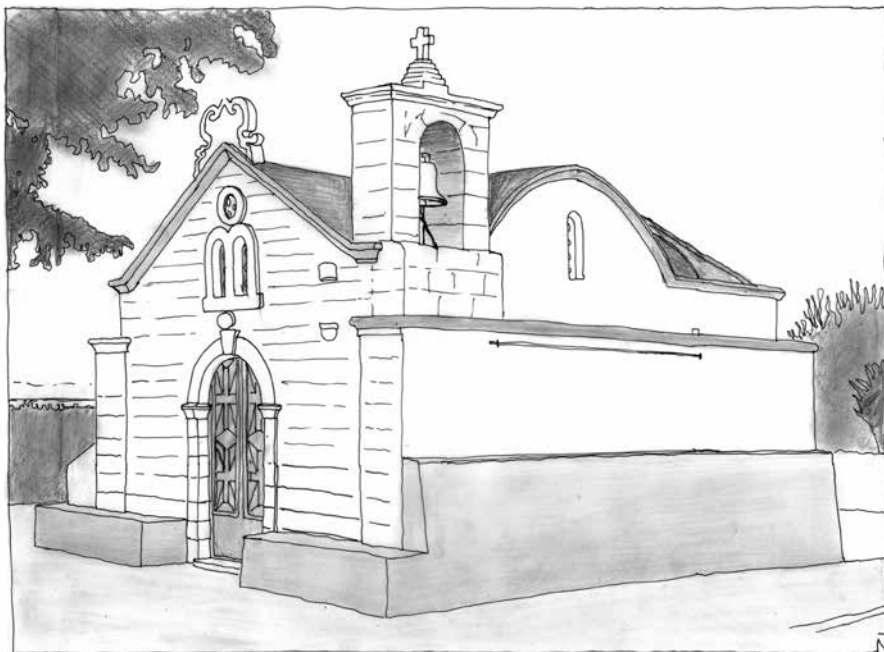
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	Μονόχ. τετράκογχη	Μον.-τετράκ.-πρόν. στ.
061	Κοίμηση, Ἀσκληπιό, Ρόδος	Μον. ἐλ. στ. μὲ τρούλο	Τρίκ. σταυροειδῆς τρούλο
063	Σκιαδενή, Ἀπολακκιά, Ρόδος	Μον. ἐλ. στ. με τρούλο	Μον. ἐλ. στ.τρ.-3 στ-πρ-καμπ.
068	Ἁγία Ἀναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	Μονόχωρη καμαροσκ.	Μον. καμ- εἰδ. προσθ. 2 στ.
072	Ζωοδόχος Πηγὴ, Πλημμύρι, Ρόδος	Μονόχωρη καμαροσκ.	Μονόχ. καμ-2 στ. πρόναο
074	Παναγία Καθολικὴ, Κατταβιά, Ρόδος	Μον. ἐλ. στ. μὲ τρούλο	Μον. ἐλ. στ.-τροῦλο-2 στ.
111	Παναγία, Ὄθος, Κάρπαθος	Μον. ἐλ. στ. μὲ τρούλο	Μον. ἐλ. στ.-τρ.-προσθ. στ.
120	Ἁγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος	Μονόχωρη τρίκογχη	Μονόχ-τρίκογχη-γυν. στ.
134	Ἅγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	Μονόχωρη τρίκογχη	Μον.-τρίκογχη-πρόν. στ.

Τρίκλιτες σταυροθολιακές (ξῶς 7)

039	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	Τρίκλιτη-4 σταυροθ.	Τρίκλ.-5 σταυροθ-γυν.
090	Ἅγιος Αθανάσιος, Χωριό, Σύμη	Τρίκλιτη-4 σταυρ-γυν.	Τρίκλ.-4 σταυροθ-γυν.
019	Ἅγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	Τρίκλ.-5 στ-γυν-καμπ.	Τρίκλ.-5 στ-γυν-καμπ.
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	Τρίκλιτη-5 σταυροθ.	Τρίκλ.-6 σταυροθ-γυν.
131	Εἰσόδια, Σπάρτη, Πισιδία	Τρίκλιτη-5 σταυροθ.	Τρίκλ.-6 στ-γυν-καμπ.
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία	Τρίκλιτη-6 σταυροθ.	Τρίκλ.-6 σταυροθ.
103	Ἁγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο	Τρίκλιτη-7 σταυροθ.	Τρίκλ.-8 σταυροθ-γυν.

Εἰδικές περιπτώσεις τρίκλιτων σταυροθολιακῶν

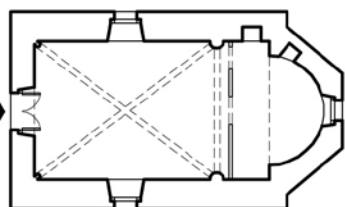
115	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορειό, Κάσος	Τρίκλ. καμαρ. και στ-γυν.	Τρίκλ. καμαρ. & στ-γυν.
117	Τίμιος Σταυρός, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	Τρίκλ. σταυρ-τρο.-4 στ.	Τρίκλ. σταυρ.-τρ.-4 στ.

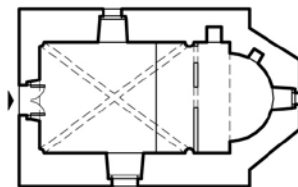
Μονόχωρη με ένα σταυροθόλιο,
ΚΣΕΔ 24. Άγιος Γεώργιος στις Φάνες Ρόδου (1920).

Π.Β.2.4.

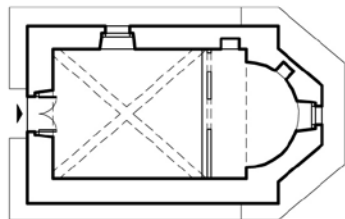
Πίνακας κατόψεων μονόχωρων ἐκκλησιῶν μὲ ἓνα σταυροθόλιο

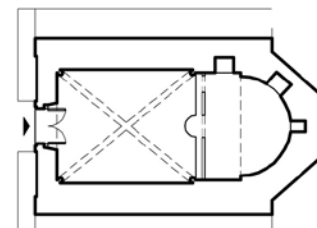
14. Άγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος

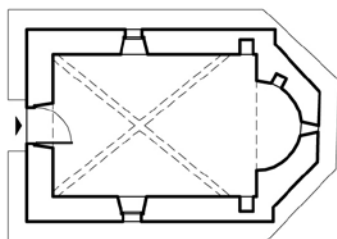
22. Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος

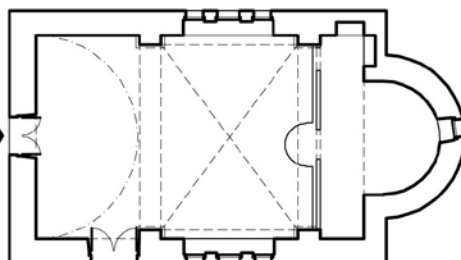
23. Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος

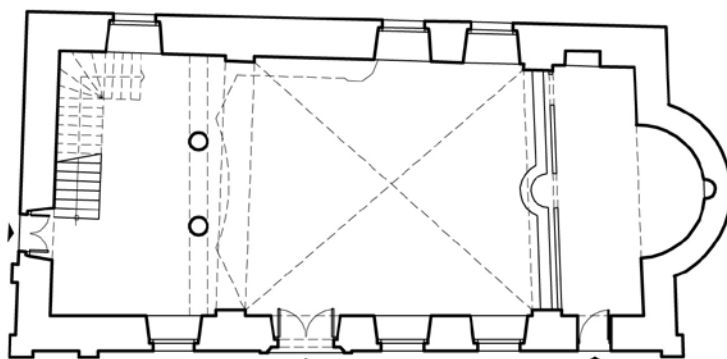
24. Άγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος

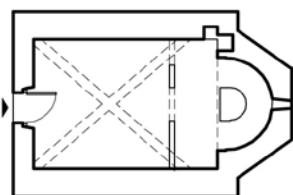
75. Άγιος Παῦλος, Κατταβιά, Ρόδος

133. Ὑπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος

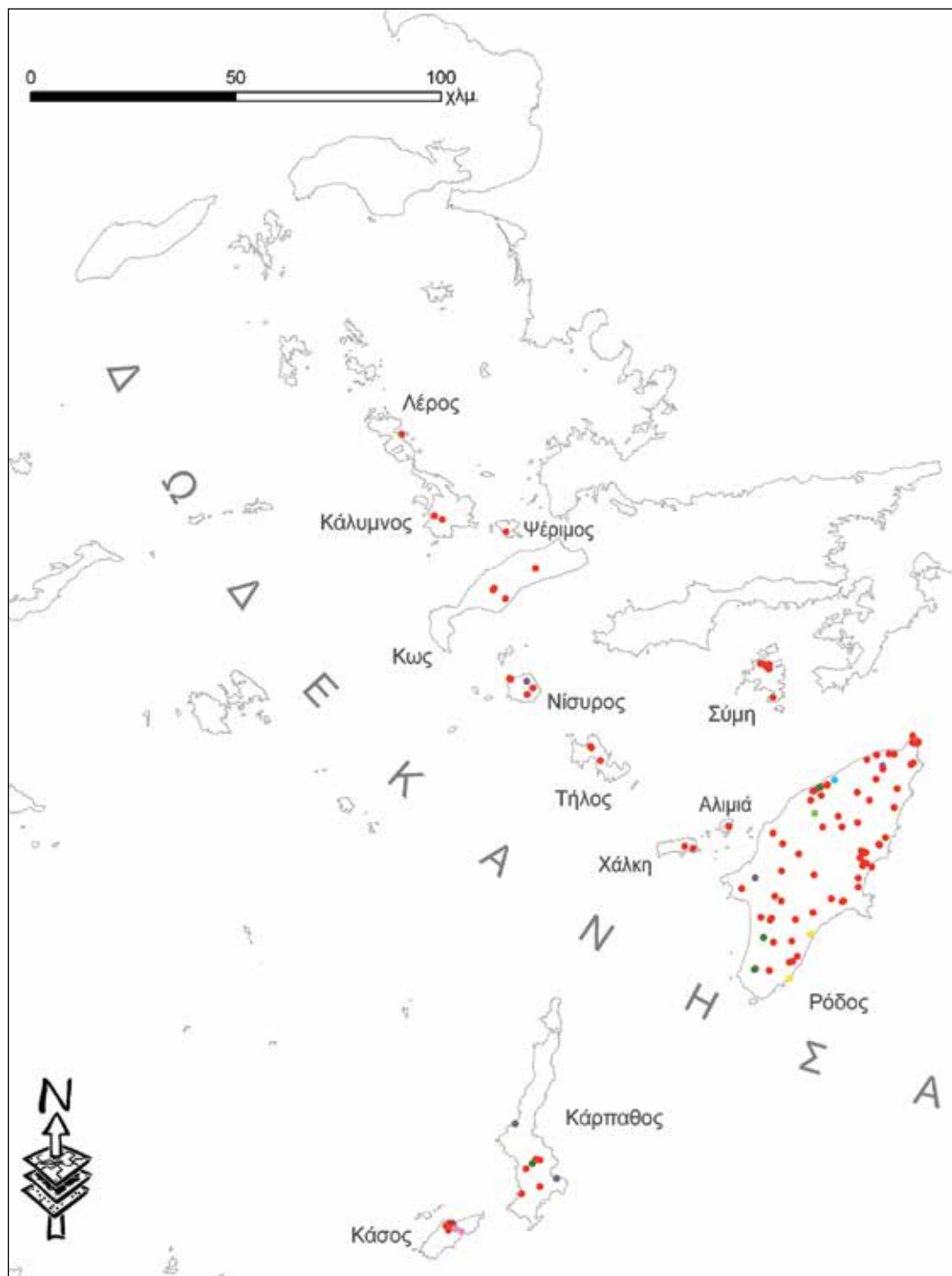
76. Αγία Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος

135. Άγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος

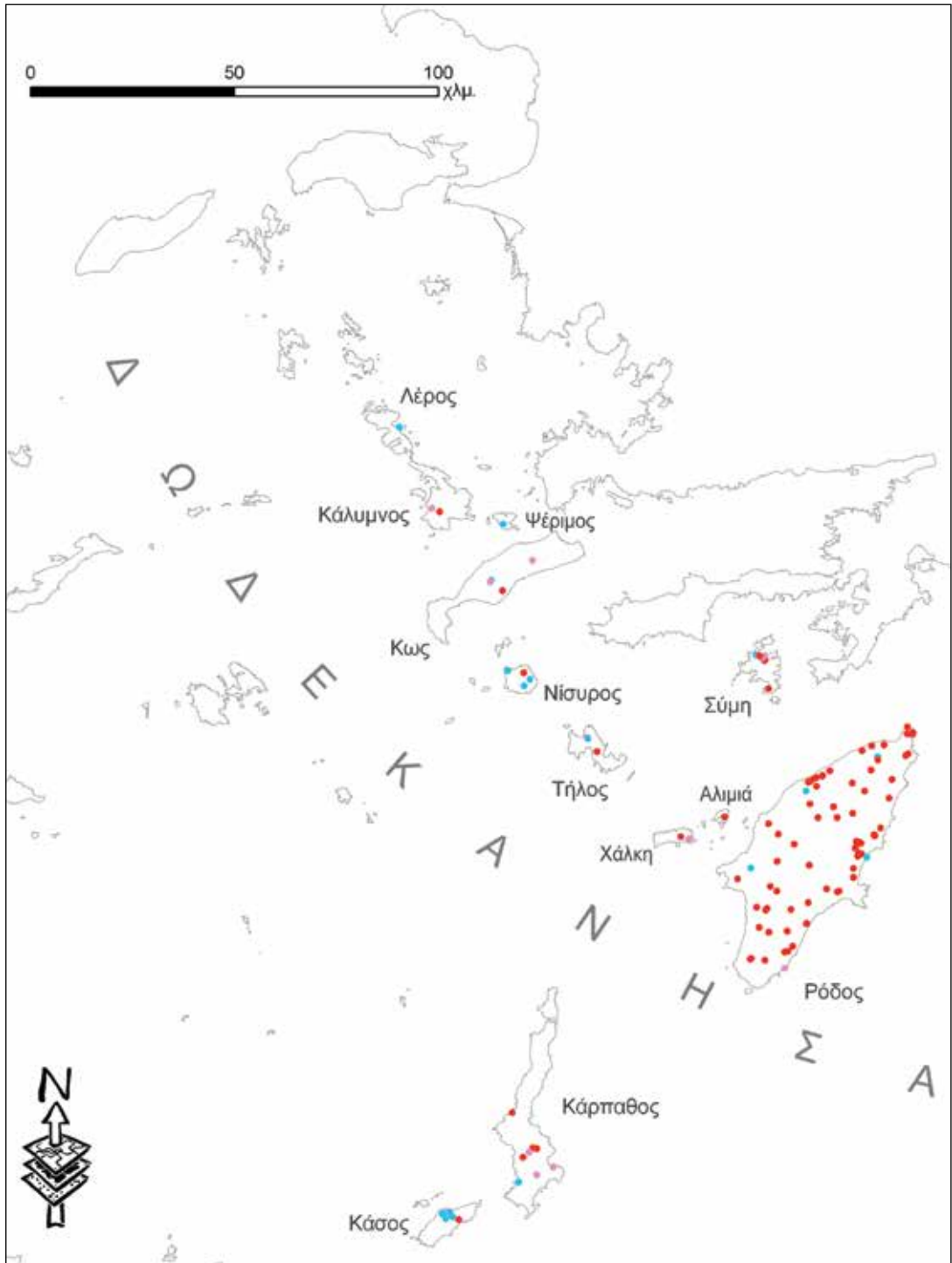
0 1 2 5μ.

Π.Β.2.2. Χάρτης αρχικών τύπων σταυροθολιακών

Π.Β.3.2. Χάρτης θόλων σταυροθολιακών

φέρουν νευρώσεις ὀρθογώνιας ἢ κυκλικῆς διατομῆς. Σπανιότερα κατασκευάζονται χωρίς νευρώσεις, ἐνῶ σὲ λίγες ἐκκλησίες οἱ νευρώσεις εἶναι καμπυλωμένες στὶς γωνίες, δίνοντας τὴν αἴσθηση κυλινδρικῶν⁶³ (βλ. Β.3. Μορφολογικὰ στοιχεῖα καὶ Π.Β.3.29, Νευρώσεις: ὀρθογώνιες, κυλινδρικές, λεπτές κυλινδρικές, χωρίς νευρώσεις, καμπυλωμένες). Ἡ πλειονότητα τῶν ἐκκλησιῶν ἔχει θόλους ὀξυκόρυφους στὰ σταυροθόλια, ἀρκετὲς ἔχουν ἡμικυλινδρικούς, ἐνῶ λιγοστὲς συνδυάζουν σταυροθόλια μὲ ἡμικυλινδρικούς καὶ ὀξυκόρυφους θόλους⁶⁴ (Π.Β.3.1 καὶ Π.Β.3.29, Θόλοι σταυροθολίων: ὀξυκόρυφοι, ἡμικυκλικοί, ἀνάμεικτοι, δηλαδή ὀξυκόρυφοι καὶ ἡμικυκλικοί). Τὸ δῶμα τους δὲν καλύπτεται μὲ ἐνιαία στέγη καὶ οἱ θόλοι μένουν ἐμφανεῖς ἐξωτερικά, ἢ καλύπτονται μὲ ἀλληλοτεμνόμενες δικλινεῖς στέγες.

Τὰ σταυροθόλια φέρονται ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους μὲ τὴν βοήθεια ἡμικίωνων ἐνταγμένων στὴν ἐσωτερικὴ τους παρειά. Στὰ κιονόκρανα τῶν ἡμικίωνων αὐτῶν καταλήγουν οἱ διαγώνιες νευρώσεις καὶ τὰ ἐγκάρσια τόξα τῶν σταυροθολίων. Σὲ μερικὲς ἐκκλησίες ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ παλαιότερα μνημεῖα, συνήθως κίονες ἀντὶ ἡμικίωνων, ἀρκετὲς ὀρθογώνιες παραστάδες, ἐνῶ ἄλλες τόσες ἔχουν φουρούσια, ὅπου καταλήγουν οἱ νευρώσεις, ἢ δὲν διαθέτουν ἄλλη στήριξη⁶⁵ (Π.Β.3.29, Τύποι κίωνων: κίονες, ἡμικίονες, παραστάδες, χωρίς κίονες, σπόλια). Ἡ κατασκευαστικὴ λύση τῆς ἀνάληψης τῶν πλάγιων ὠθήσεων μὲ τὴν δι-απλάτυνση πρὸς τὰ ἔξω τῶν τοίχων στὸ κάτω τμήμα τους καὶ μέχρι τὴν γένεση περίπου τῶν τόξων τῶν θόλων τῶν σταυροθολίων, γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανὴς στὶς ἐξωτερικὲς ὄψεις. Ὅριζόντιοι μεταλλικοί ἢ ξύλινοι ἐλκυστήρες, στὸ ὕψος ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, βοηθοῦν στὴν καλύτερη ἀνάληψη τῶν πλάγιων αὐτῶν ὠθήσεων, καὶ ἰδιαίτερα τῶν μηχανικῶν καταπονήσεων, ὅπως ὁ σεισμός.

Τὸ ἱερὸ βῆμα στεγάζεται, στὴν πλειονότητα τῶν ἐκκλησιῶν, μὲ τμήμα ὀξυκόρυφης καμάρας, ποὺ ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ τελευταίου σταυροθολίου πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἐκκλησίας, ποὺ φέρει τὴν ἀψίδα μὲ τὴν ἀγία τράπεζα. Ἡ προέκταση αὕτη δὲν ὑπάρχει σὲ δύο μόνο ἐκκλησίες⁶⁶. Οἱ μικρὲς κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ ἐντάσσονται στὸ πάχος τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ.

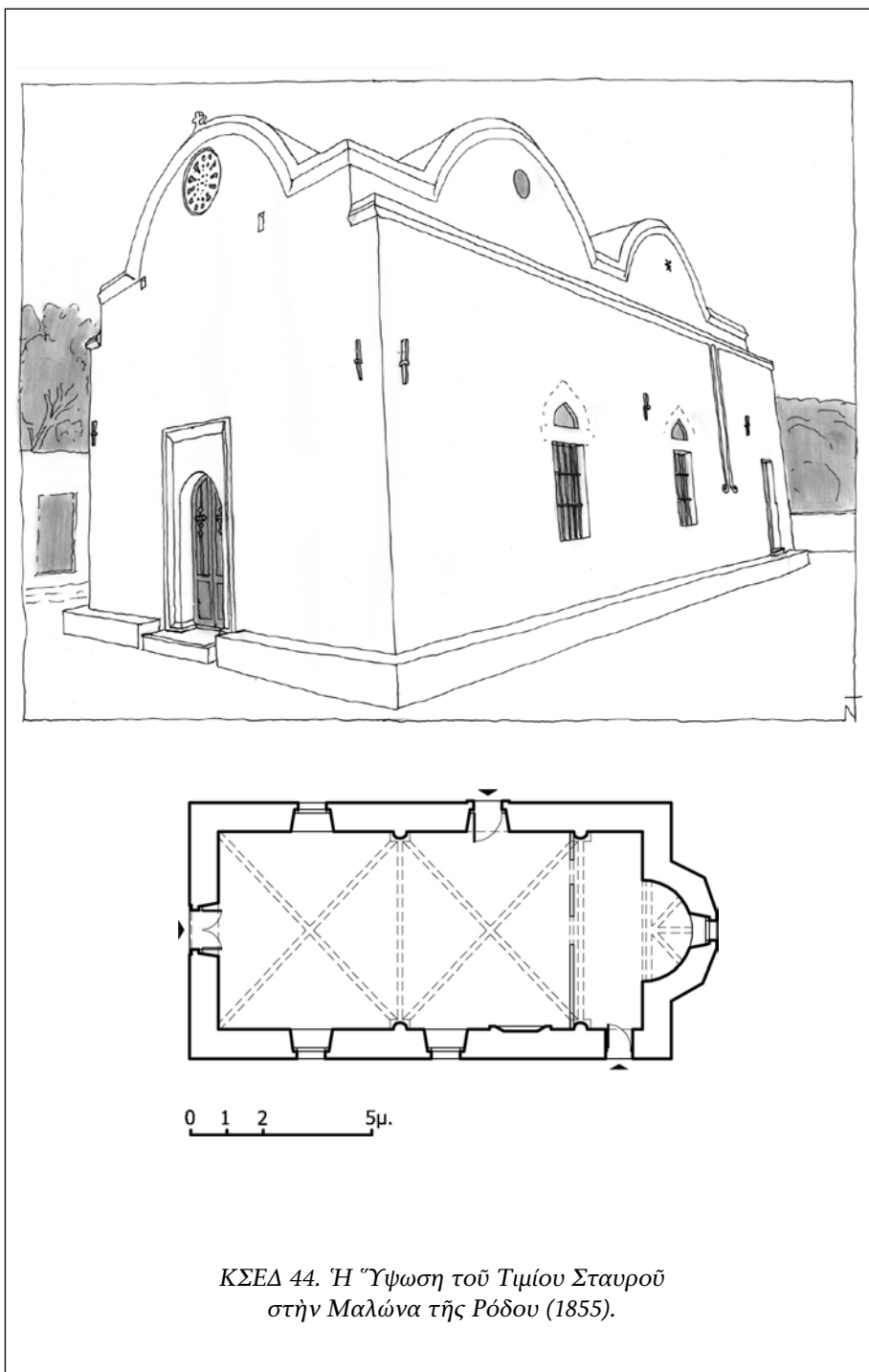
63. Νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς φέρουν ἑβδομήντα ἐπτὰ ἐκκλησίες, ὀρθογώνιες νευρώσεις τριάντα, χωρίς νευρώσεις εἶναι δεκαεννία, ἐνῶ σὲ ἕξι οἱ νευρώσεις εἶναι καμπυλωμένες στὸν ἀρχικὸ τύπο.

64. Ἑκατὸν δεκατρεῖς ἐκκλησίες ἔχουν ὀξυκόρυφους θόλους, εἴκοσι ὀκτὼ ἡμικυλινδρικούς θόλους, ἐνῶ δεκατρεῖς συνδυάζουν ἡμικυλινδρικούς μὲ ὀξυκόρυφους θόλους στὸν ἀρχικὸ τύπο.

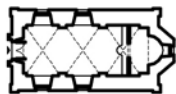
65. Ἐνδεκα ἐκκλησίες στὸν ἀρχικὸ τύπο διαθέτουν σπόλια γιὰ κίονες, δεκατρεῖς ὀρθογώνιες παραστάδες, ἐνῶ σὲ ἄλλες δεκατρεῖς τὰ φορτία ἀναλαμβάνουν οἱ τοῖχοι ἢ φουρούσια.

66. ΚΣΕΔ 110. Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀρκάσα τῆς Καρπάθου καὶ ΚΣΕΔ 114, Ἅγιο Σπυρίδωνα στὸ Φρὺ τῆς Κάσου.

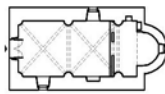
Π.Β.2.5.
Μονόχωρη με δύο σταυροθόλια

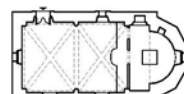
Π.Β.2.6. Πίνακας κατόψεων μονόχωρων

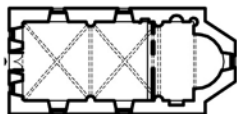
11. Αγία Αναστασία, Παραδείσι, Ρόδος

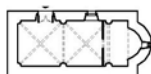
47. Ευαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος

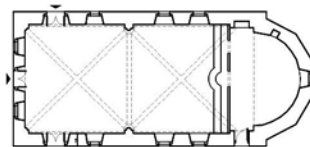
83. Παναγία Κυρά, Έμπορειό, Νίσυρος

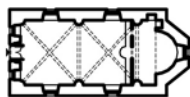
17. Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος

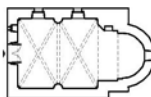
48. Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος

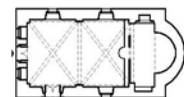
84. Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος

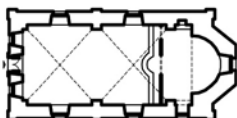
21. Άγιος Νικίτας, Φάνες, Ρόδος

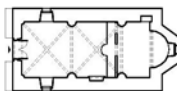
49. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος

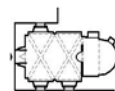
85. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος

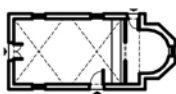
26. Άγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος

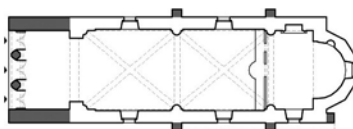
59. Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος

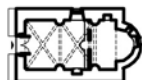
86. Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος

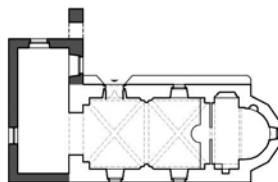
27. Αγία Άννα, Καλαβάρδα, Ρόδος

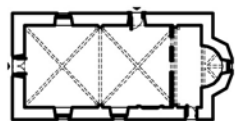
78. Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κως

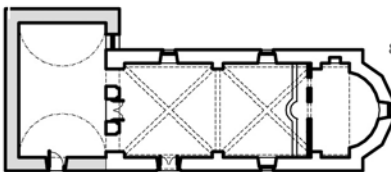
43. Ευαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος

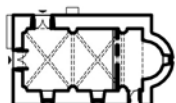
80. Άγιοι Ανάργυροι, Καρδάμαινα, Κως

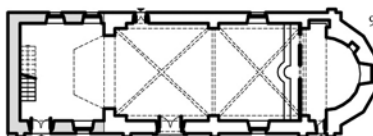
44. Τίμος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος

82. Εισόδια, Νικιά, Νίσυρος

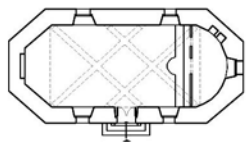
45. Άγιος Πέτρος & Παῦλος, Χαράκι, Ρόδος

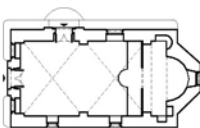
92. Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη

0 1 5μ.

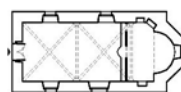
έκκλησιών με δύο σταυροθόλια

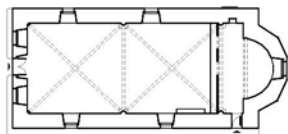
87. Παναγιά Κάστρου, Χωριό, Σύμη

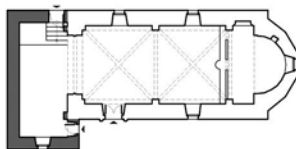
96. Αγία Ειρήνη, Νημποριό, Σύμη

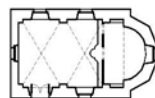
102. Πανομίτης, Χωριό-έξοχη, Χάλκη

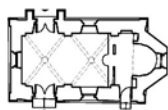
88. Πανομίτης

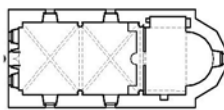
98. Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος

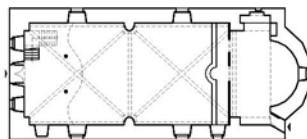
95. Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη

94. Έλικωνή, Γιαλός, Σύμη

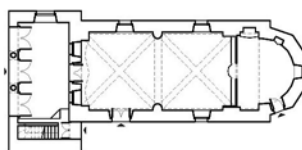
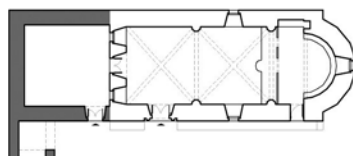

100. Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος

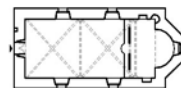
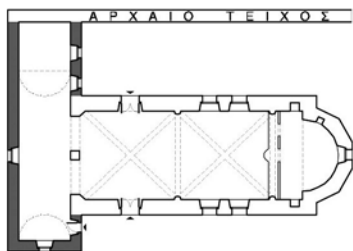
118. Αγία Μαρίνα, Αγία Μαρίνα, Κάσος

97. Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος

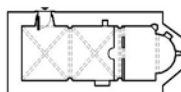
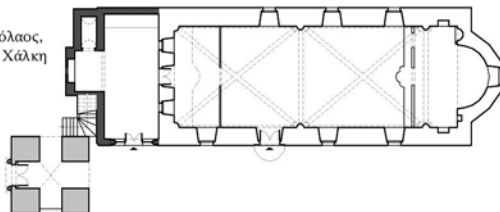
132. Ασωματοί, Ασφενδιού, Κώς

99. Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος

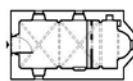
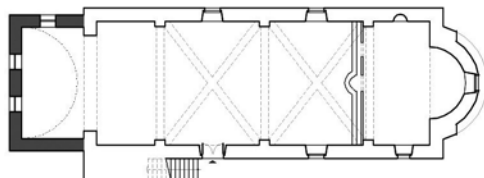
121. Άγιος Γεώργιος, Αλιμιά

101. Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη

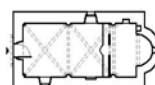

122. Ζωοδόχος Πηγή, Αρχάγγελος, Ρόδος

112. Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος

123. Αγία Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος

124. Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος

0 1

Ἡ εἴσοδος στὸν κυρίως ναὸ βρίσκεται στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ δύο συμμετρικὰ παράθυρα. Συχνὰ ἡ πρόσβαση γίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλη εἴσοδο στὴν βόρεια ἢ στὴν νότια ὄψη του, ἀνάλογα μὲ τὴν διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου. Στὶς πλάγιες ὀψεις καὶ σὲ κάθε σταυροθόλιο ἀντιστοιχεῖ συνήθως ἓνα ἄνοιγμα πόρτα ἢ παράθυρο. Τὸ ἱερὸ φωτίζεται ἀπὸ παράθυρο στὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς κόγχης. Στὰ μέτωπα τῶν σταυροθολίων ἀνοίγονται στὴν πλειονότητα τῶν ἐκκλησιῶν φεγγίτες. Γενικὰ οἱ ἐκκλησίες αὐτές, ὅπως καὶ οἱ ἀντίστοιχες γοθικές, φωτίζονται ἱκανοποιητικά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς βυζαντινές, ποὺ διακρίνονται γιὰ τὸν χαμηλὸ φωτισμὸ.

Ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν ὀφείλεται καὶ στὸν ἀριθμὸ τῶν σταυροθολίων (Π.Β.2.1 καὶ Π.Β.2.2). Τὸ κύτταρο - ἡ μονάδα - τοῦ σταυροθολίου ἀποτελεῖ τὸν ἀπλούστερο τύπο. Ὅκτῳ παραδείγματα μικρῶν μονόχωρων ἐκκλησιῶν μὲ ἓνα σταυροθόλιο χρησιμεύουν συνήθως ὡς ἐξωκκλήσια (Π.Β.2.1, Π.Β.2.3 καὶ Π.Β.2.4) καὶ ἔχουν μικρὸ μέγεθος, ἐνῶ τὸ παράδειγμα τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς τῆς Λέρου⁶⁷, ποὺ χρησιμεύει ὡς ἐνοριακὸς ναός, ἀποτελεῖ ἐξαίρεση λόγῳ τῶν μεγάλων του διαστάσεων. Τὰ ἐκκλησάκια αὐτὰ συνήθως παρουσιάζουν ἀπλουστευμένη μορφή μὲ ἐξαίρεση τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὶς Φάνες⁶⁸, ποὺ ἔχει ἐπιμελημένη τὴν κύρια δυτικὴ ὄψη ἀπὸ ἐμφανῆ λιθοδομὴ μὲ κλασικιστικὰ καὶ μπαρόκ στοιχεῖα. Ἀρκετὲς μονόχωρες δρομικὲς ἐκκλησίες μικρῶν σχετικὰ διαστάσεων μὲ δύο σταυροθόλια ἀρχικά, σαράντα πέντε στὸν ἀριθμὸ, ἔχουν κτιστεῖ στὴν περιοχὴ (Π.Β.2.5 καὶ Π.Β.2.6). Χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐνοριακὲς γιὰ μικρὲς κοινότητες ἢ ὡς καθολικὰ μοναστηριῶν, νεκροταφεῖα καὶ ἐξωκκλήσια. Εἴκοσι ὀκτῳ μονόχωρες ἐκκλησίες κτίσθηκαν σὲ ἀρχικὴ φάση μὲ τρία σταυροθόλια καὶ χρησιμεύουν κυρίως ὡς ἐνοριακοὶ ναοί, ἐνῶ τρεῖς εἶναι καθολικὰ μοναστηριῶν⁶⁹, μία εἶναι ἐκκλησία νεκροταφείου⁷⁰, ἐνῶ ὑπάρχει καὶ ἓνα ἐξωκκλήσι⁷¹ (Π.Β.2.7 καὶ Π.Β.2.8). Οἱ μονόχωρες δρομικὲς ἐκκλησίες μὲ δύο ἢ τρία σταυροθόλια παρουσιάζουν τὶς καλύτερες ἀναλογίες. Ἀντίστοιχα οἱ ἐκκλησίες μὲ τέσσερα ἢ πέντε σταυροθόλια ἀποκοτῶν χαρακτήρα δρομικοῦ ναοῦ, ποὺ ἔχει δυνατότητες στέγασης μεγαλύτερου ἀριθμοῦ πιστῶν. Εἶναι λιγότερο λειτουργικὲς ἀπὸ τὶς τρίκλιτες, ὅμως ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὲς γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν μορφή τους, ποὺ ἐπιβάλλεται στὴν φυσιογνωμία τῶν οἰκισμῶν τῆς Δωδεκανήσου. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τους (εἴκοσι μία μὲ τέσσερα σταυροθόλια καὶ ἑπτὰ μὲ

67. ΚΣΕΔ 76.

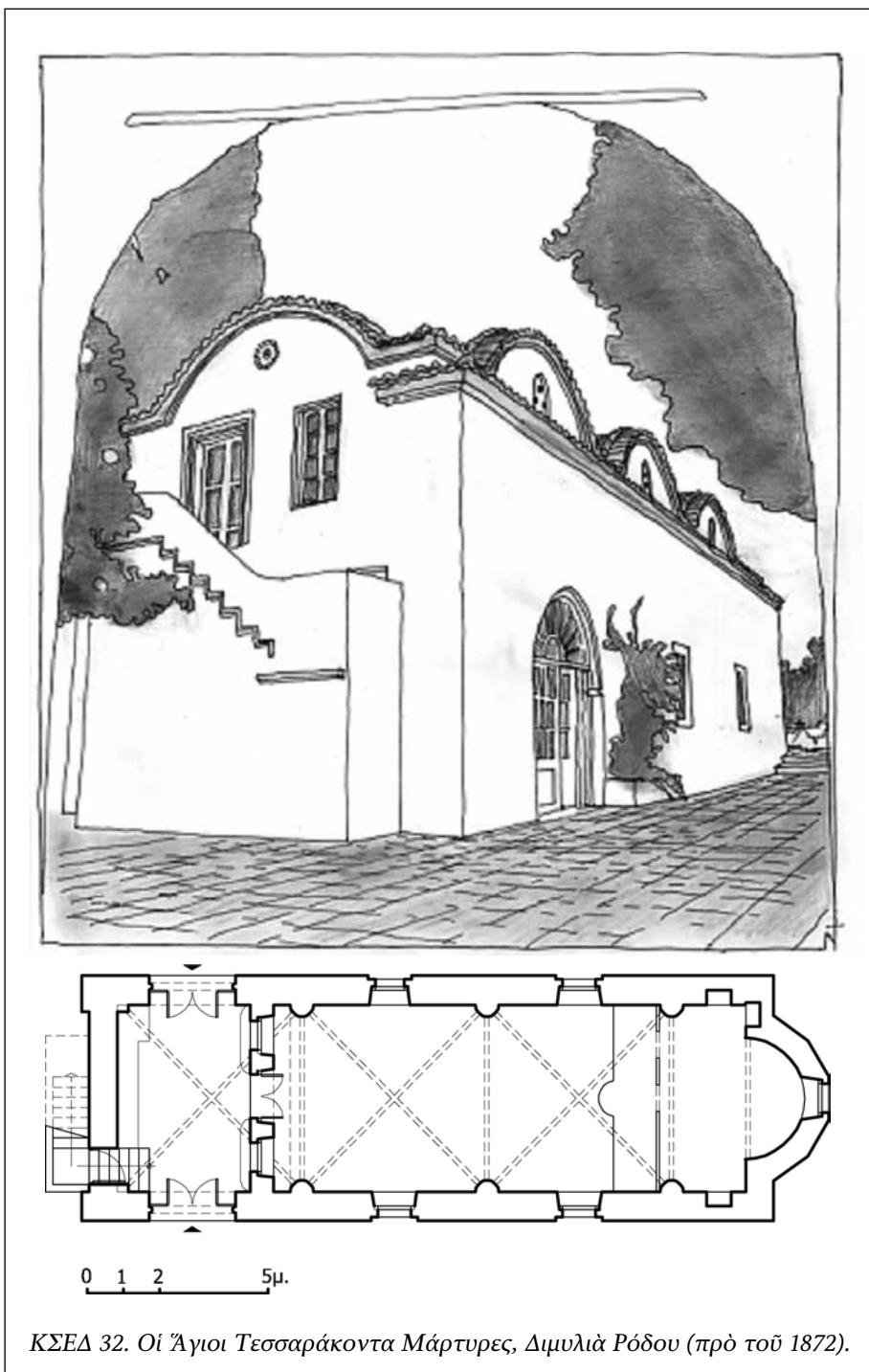
68. ΚΣΕΔ 24.

69. ΚΣΕΔ 52, ὁ Ἀρταμίτης, καὶ ΚΣΕΔ 38, ἡ Παναγία Τσαμπίκα ἢ Κάτω στὴν Ρόδο καὶ ΚΣΕΔ 105, ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ στὸ Καστελλόριζο.

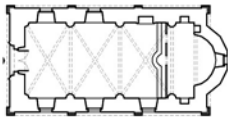
70. ΚΣΕΔ 16, ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς κοινότητος Κοσκινοῦ στὴν Ρόδο.

71. ΚΣΕΔ 11, ἡ Ἁγία Ἀναστασία τοῦ Ἀεροδρομίου Παραδείσιου στὴν Ρόδο.

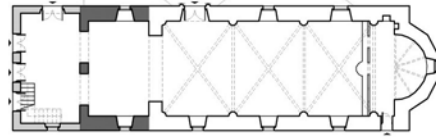
Π.Β.2.7.
Μονόχωρη με τρία σταυροθόλια

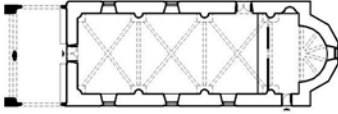
Π.Β.2.8. Πίνακας κατόψεων μονόχωρων

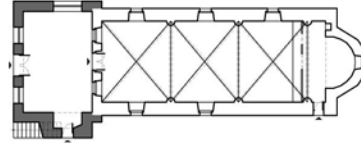
16. Άγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος

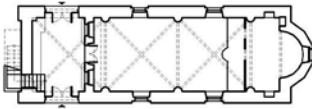
28. Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος

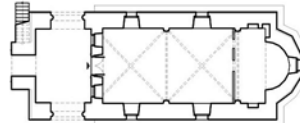
38. Παναγία Τσαμπτικά Κάτω, Αρχάγγελος, Ρόδος

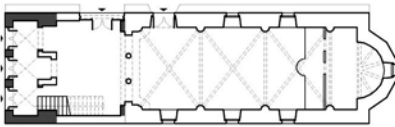
42. Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος

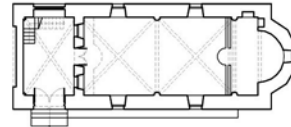
32. Άγιοι Τεσσαράκοντα, Διμιλία, Ρόδος

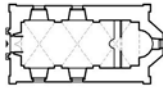
52. Αρταμίτης, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος

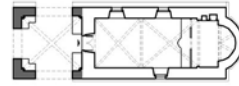
36. Άγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος

56. Άγιος Μερκούριος, Ίστριο, Ρόδος

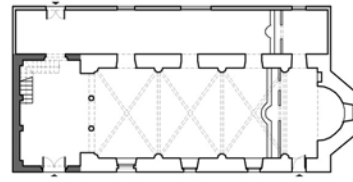
11. Αγία Αναστασία, Παραδείσι, Ρόδος

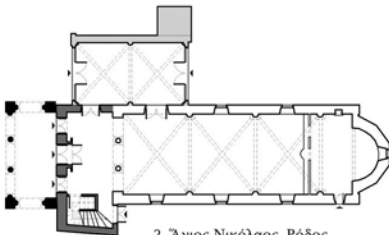
12. Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος

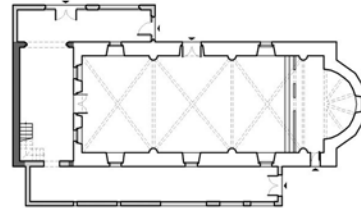
5. Αγία Αναστασία, Ρόδος

6. Άγιος Γεώργιος Άνω, Ρόδος

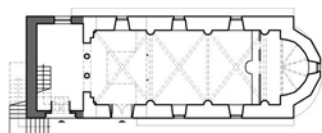
2. Άγιος Νικόλαος, Ρόδος

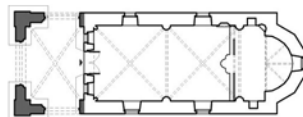
18. Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μαρितσά, Ρόδος

0 1 5μ.

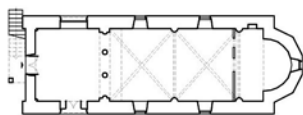
ἐκκλησιῶν μὲ τρία σταυροθόλια

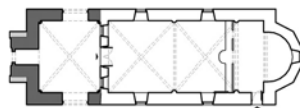
62. Αγία Μαρίνα, Απολακκία, Ρόδος

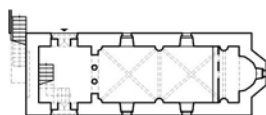
60. Υψενή, Λάρδος, Ρόδος

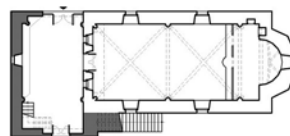
64. Άγιος Γεώργιος, Αρνίθα, Ρόδος

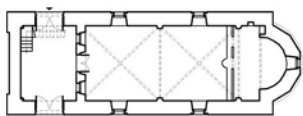
65. Άγιος Φιλίμονας, Αρνίθα, Ρόδος

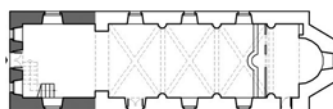
34. Άγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος

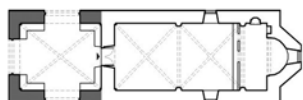
70. Άγιος Γεώργιος, Λαχανία, Ρόδος

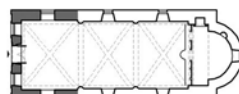
57. Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος

79. Αγία Τριάδα, Αντιμάχεια, Κως

71. Αγία Ειρήνη, Λαχανία, Ρόδος

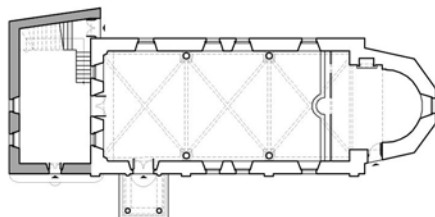
128. Εισόδια, Ψέριμος

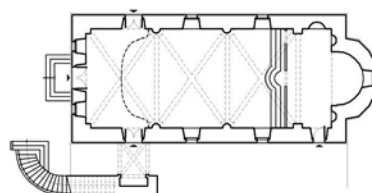
25. Αγία Αικατερίνη,
Καλαβάρδα, Ρόδος

105. Άγιος Γεώργιος Βουνού,
Καστελλόριζο

77. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος

116. Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος

0 1 5μ.

πέντε) δείχνει την προτίμηση τῶν Δωδεκανησίων γιὰ τὶς μεγάλες αὐτὲς ἐκκλησίες, ποὺ φαίνεται ὅτι συνδυάζεται μὲ τὴν οἰκονομικὴ πρόοδο τῆς περιόδου αὐτῆς (Π.Β.2.9, Π.Β.2.10 καὶ Π.Β.2.11). Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι εἶναι ὅλες τοῦ 19ου αἰῶνα (μεταξὺ τοῦ 1830 καὶ 1885 περίπου), ἐκτὸς ἀπὸ μία μὲ τέσσερα σταυροθόλια τοῦ 18ου αἰῶνα⁷².

Σὲ ἀρκετὲς ἐκκλησίες, ποὺ κτίσθηκαν μετὰ τὸ 1840, τὸ δυτικὸ τμῆμα εἶναι διώροφο καὶ περιλαμβάνει στὸ ἰσόγειο πρόναο καὶ στὸ πατάρι γυναικωνίτη. Τὸ καμπαναριὸ προστέθηκε στὴν δυτικὴ συνήθως ὄψη τῶν ἐκκλησιῶν, ἐπάνω ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο.

Στὶς ἐνοριακὲς ἐκκλησίες, ὅπου σύμφωνα μὲ τὶς κοινωνικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς οἱ γυναῖκες διαχωρίζονταν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἐκκλησίασμα, διαμορφωνόταν συχνά, στὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ σταυροθολίου, πατάρι μὲ χρῆση γυναικωνίτη (Π.Β.2.1). Κάτω ἀπὸ τὸ πατάρι ἦταν συνήθως διαμορφωμένος ὁ πρόναος. Ὁ γυναικωνίτης σὲ πατάρι συνηθίζεται τὴν ἴδια περίοδο καὶ στὰ μουσουλμανικὰ τεμένη καὶ στὶς ἐβραϊκὲς συναγωγές. Σπάνια τμῆμα τοῦ ἰσογείου στὴν δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας διαμορφωνόταν μὲ τὴν παρεμβολὴ ξύλινων κιγκλιδωμάτων ὡς γυναικωνίτης⁷³. Ὁ γυναικωνίτης εἶναι ἐνταγμένος σὲ πατάρι τοῦ δυτικοῦ σταυροθολίου ἐπάνω ἀπὸ τὸν πρόναο σὲ μία μονόχωρη ἐκκλησία μὲ ἓνα σταυροθόλιο⁷⁴, σὲ τέσσερις μὲ δύο σταυροθόλια, σὲ ὀκτὼ μὲ τρία, σὲ δεκατρεῖς μὲ τέσσερα σταυροθόλια καὶ στὶς ἑξὶ ἀπὸ τὶς ἑπτὰ μὲ πέντε σταυροθόλια.

Τὸ καμπαναριό, ἡ χρῆση τοῦ ὁποῖου ἐπιτράπηκε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, προστέθηκε στὴν δυτικὴ συνήθως ὄψη τῶν ἐκκλησιῶν, ἐπάνω ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο καὶ σπάνια στὴν νότια ὄψη ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο⁷⁵, ἐνῶ σὲ μία περίπτωση τοποθετήθηκε ἐπάνω ἀπὸ τὴν νότια εἴσοδο τοῦ γυναικωνίτη⁷⁶ (Π.Β.2.1). Στὶς περισσότερες ὁμως περιπτώσεις κτίσθηκε ἀνεξάρτητη κατασκευὴ στὴν αὐλὴ ἢ στὸν μανδρότοιχο τῆς ἐκκλησίας.

Δὲν ὑπάρχουν παραδείγματα δίκλιτων βασιλικῶν στεγασμένων μὲ σταυροθόλια στὰ Δωδεκάνησα. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἐκκλησίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἄνω⁷⁷ καὶ τοῦ Κάτω⁷⁸ στὴν πόλη τῆς Ρόδου, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση δίκλιτης, τὸ βόρειο κλίτος τῆς πρώτης καὶ τὸ νότιο τῆς δεύτερης ἀποτελοῦν νεότερη προσθήκη γιὰ ἐπέκταση τοῦ ναοῦ⁷⁹.

72. ΚΣΕΔ 8, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου (1756).

73. ΚΣΕΔ 92, ἡ Παναγία Κεχαριτωμένη στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης.

74. ΚΣΕΔ 76, ἡ Ἁγία Παρασκευὴ τῆς Λέρου.

75. ΚΣΕΔ 77, στὸν Ἅγιον Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο στὸ Χωριὸ τῆς Καλύμνου, γιὰ παράδειγμα.

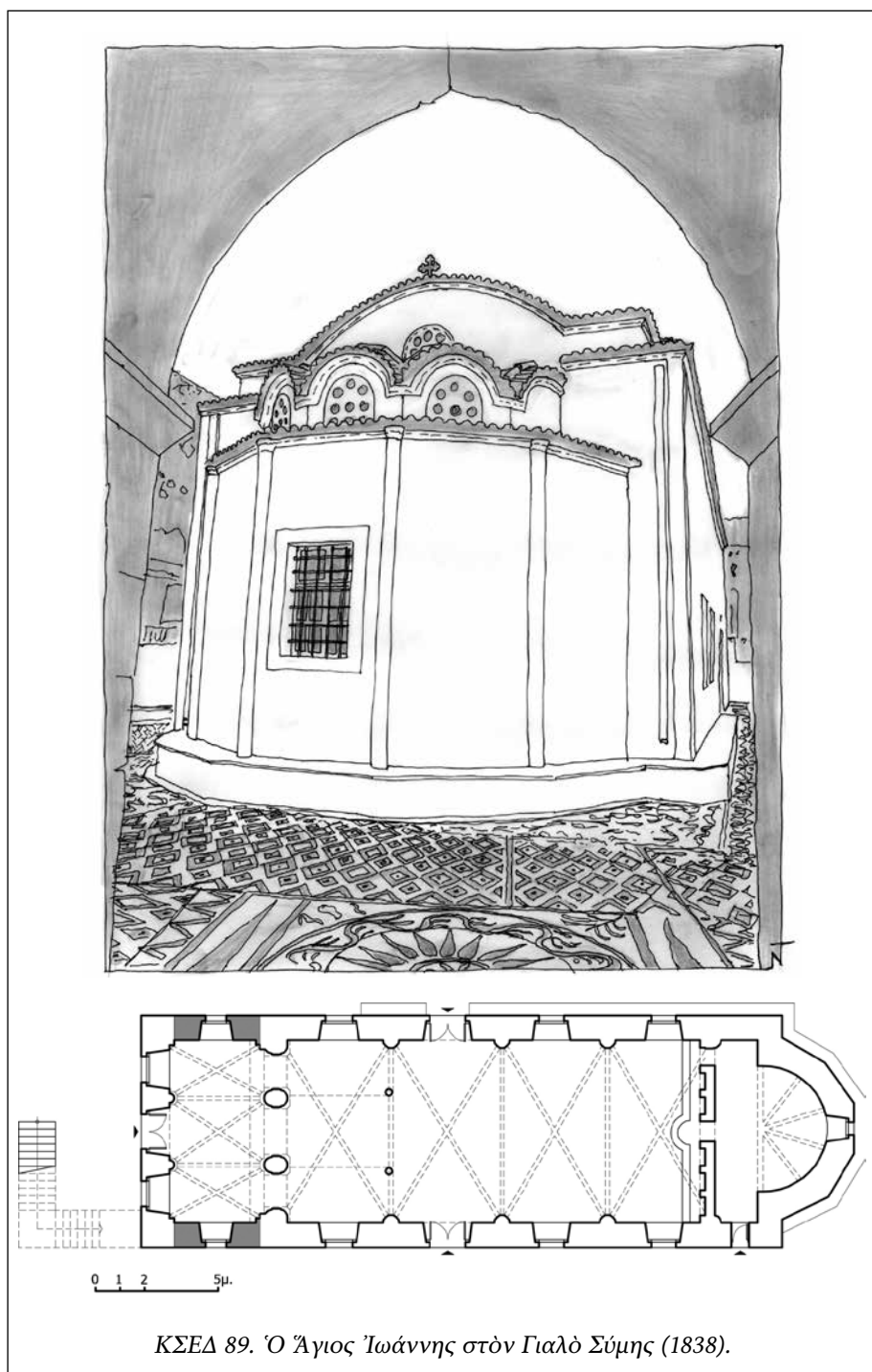
76. ΚΣΕΔ 25, στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου.

77. ΚΣΕΔ 6.

78. ΚΣΕΔ 7.

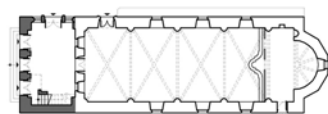
79. Βλ. κατωτέρω εἰδικὲς περιπτώσεις ἀπὸ προσθήκη.

Π.Β.2.9.
Μονόχωρη με τέσσερα σταυροθόλια

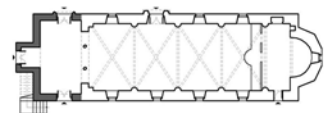

ΚΣΕΔ 89. Ό Άγιος Ιωάννης στόν Γιαλό Σύμης (1838).

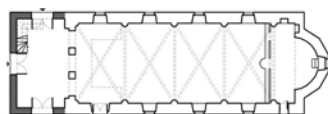
Π.Β.2.10. Πίνακας κατόψεων μονόχωρων

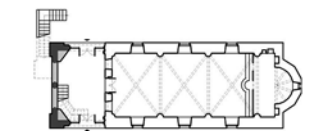
4. Άγιος Ίωάννης, Ρόδος

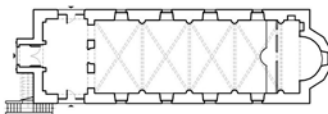
8. Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος

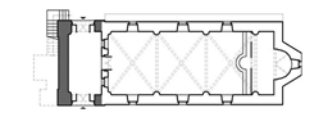
15. Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος

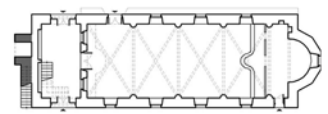
20. Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος

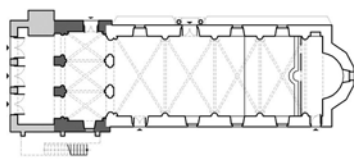
29. Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος

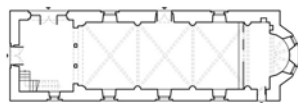
33. Άγιος Δημήτριος, Αρχίπολη, Ρόδος

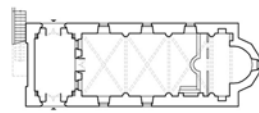
35. Τίμος Σταυρός, Απόλλωνα, Ρόδος

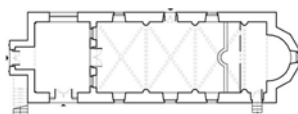
3. Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος

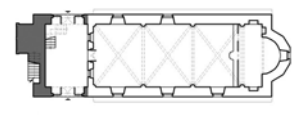
37. Κοίμηση, Έμπωνα, Ρόδος

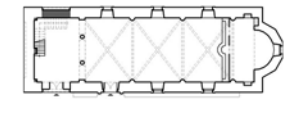
40. Κοίμηση, Αρχάγγελος, Ρόδος

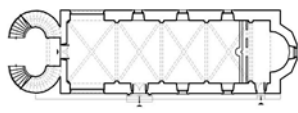
46. Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος

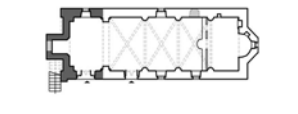
50. Άγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος

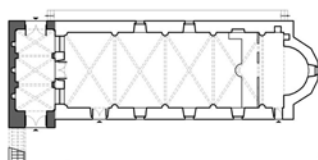
51. Άγιος Ίσίδωρος, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος

54. Απόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος

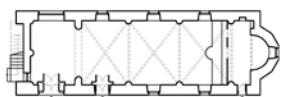
55. Αρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος

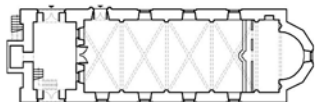
41. Άγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος

0 1 5μ.

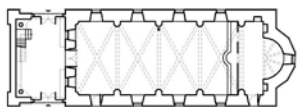
ἐκκλησιῶν μὲ τέσσερα καὶ πέντε σταυροθόλια

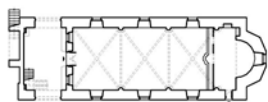
58. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος

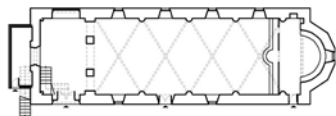
66. Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος

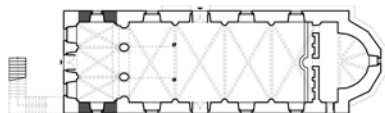
67. Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος

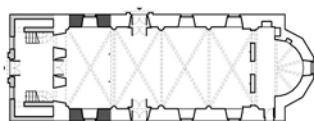
69. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος

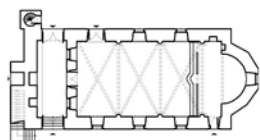
73. Ἁγία Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος

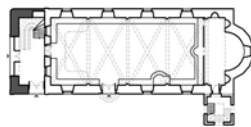
89. Ἅγιος Ἰωάννης, Γιαλός, Σύμη

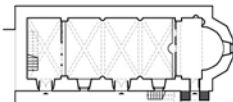
91. Ἅγιος Ἐλευθέριος, Χωριό, Σύμη

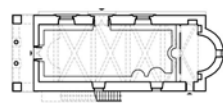
104. Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο

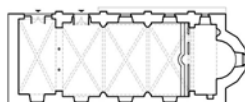
107. Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος

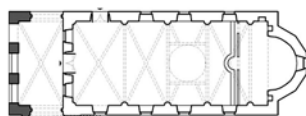
109. Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος

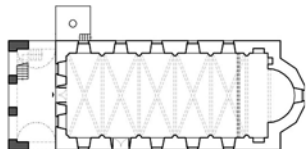
110. Ὑπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος

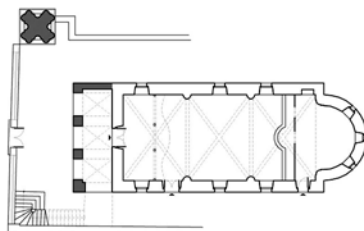
119. Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος

125. Πυργιώτισσα, Λιβίσι, Λυκία

126. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία

114. Ἅγιος Σπυρίδων, Φρό, Κάσος

0 1 5μ.

- Είδικες περιπτώσεις μονόχωρων

Πρωτότυπες τυπολογικά είναι τρείς μονόχωρες τρουλαίες βασιλικές με σταυροθόλια, που συνδυάζουν τους δύο αυτούς τύπους και τυχαίνει να βρίσκονται στα μικρασιατικά παράλια (Π.Β.2.1, Π.Β.2.2 και Π.Β.2.12). Σ' αυτές το ένα σταυροθόλιο είναι τροῦλος και δίνουν έτσι περισσότερο την εντύπωση ότι είναι τρουλαίες βασιλικές, όπως ή Παναγία ή Ἀντιφελιώτισσα, στην Ἀντίφελλο (Κας)⁸⁰, τὰ Εἰσόδια Θεοτόκου στο Καλαμάκι (Καλκάν) τῆς Λυκίας⁸¹, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Καστελλόριζο καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου στὰ Πηγάδια τῆς Καρπάθου⁸². Στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Πυργιώτισσας ἢ Εἰσόδια Θεοτόκου στο Λιβίσι (Καγιακιοῦ)⁸³, κοντὰ στὴν πόλη Μάκρη (Φετιχέ)⁸⁴, ἐπίσης τῆς Λυκίας, ὅπου ἐπικρατεῖ περισσότερο ἡ μορφή τῆς σταυροθολιακῆς ἐκκλησίας, ὁ τροῦλος ἐντάσσεται σὲ σταυροθόλιο.

Οἱ δύο πρῶτες ἐκκλησίες ἔχουν ἀνάλογη τυπολογία. Ἡ Παναγία ἢ Ἀντιφελιώτισσα ἔχει δύο σταυροθόλια χωρὶς νευρώσεις στὴν δυτικὴ κεραία (Π.Β.2.1) καὶ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Στὴν θέση τοῦ ἀνατολικοῦ σταυροθολίου ὑψώνεται ὀκτάπλευρος τροῦλος. Τὸ δυτικὸ σταυροθόλιο ἀποτελεῖ τὸν πρόναο μὲ ξύλινο πατάρι γιὰ γυναικωνίτη καὶ στὴν νοτιοδυτικὴ γωνία του ὑψώνεται μιναρὲς ἐπάνω σὲ πιθανῶς παλαιότερη βάση καμπαναριοῦ⁸⁵. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στο Καλαμάκι ἔχουν τρία νευρωτὰ καὶ ὀξυκόρυφα σταυροθόλια στὴν δυτικὴ κεραία καὶ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη τοῦ ἱεροῦ (Π.Β.2.1 καὶ Π.Β.2.12). Τὸ δυτικὸ σταυροθόλιο εἶναι πιθανῶς μεταγενέστερη προσθήκη καὶ ἀποτελεῖ τὸν πρόναο μὲ τὸν γυναικωνίτη. Στὴν θέση τοῦ ἀνατολικοῦ σταυροθολίου ὑψώνεται ὀκτάπλευρος τροῦλος. Στὴν στέγη τῆς νότιας ὀψης, ἀνάμεσα στο πρῶτο καὶ στο δεύτερο σταυροθόλιο ἀπὸ τὰ δυτικὰ καὶ σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸν γυναικωνίτη, ὑψώνεται ὁ μιναρὲς τοῦ τζαμιοῦ, ἐπάνω σὲ τετράγωνη βάση, πιθανῶς τοῦ παλαιότερου καμπαναριοῦ⁸⁶.

Ἡ Παναγία ἢ Πυργιώτισσα ἢ τὰ Εἰσόδια Θεοτόκου στο Λιβίσι (Π.Β.2.12) εἶναι μονόχωρη τρουλαία βασιλικὴ μὲ τέσσερα νευρωτὰ καὶ ὀξυκόρυφα σταυροθόλια καὶ πεντάπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη τοῦ ἱεροῦ (Π.Β.2.1 καὶ Π.Β.2.12), μὲ προσθήκη ἐνὸς πέμπτου σταυροθολίου πρὸς τὰ δυτικά, σὲ μεταγενέστερη φάση, πού ἀποτελεῖ τὸν πρόναο μὲ τὸν γυναικωνίτη. Στὸ

80. ΚΣΕΔ 127.

81. ΚΣΕΔ 129.

82. Ντέλλας [2009β], 146-147 καὶ εἰκ. 28 καὶ ΚΣΕΔ 106.

83. ΚΣΕΔ 125 καὶ Ντέλλας, [2008].

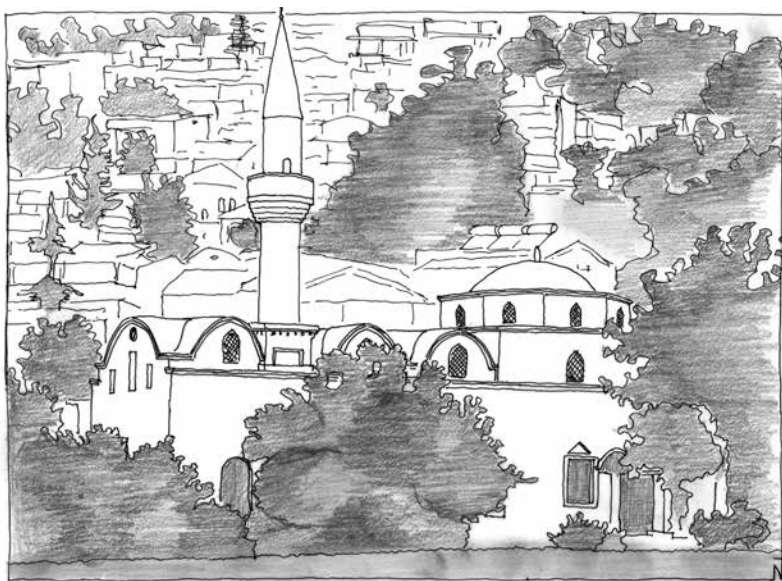
84. Ντέλλας, [2008α] καὶ ΚΣΕΔ 12.

85. ΚΣΕΔ 127.

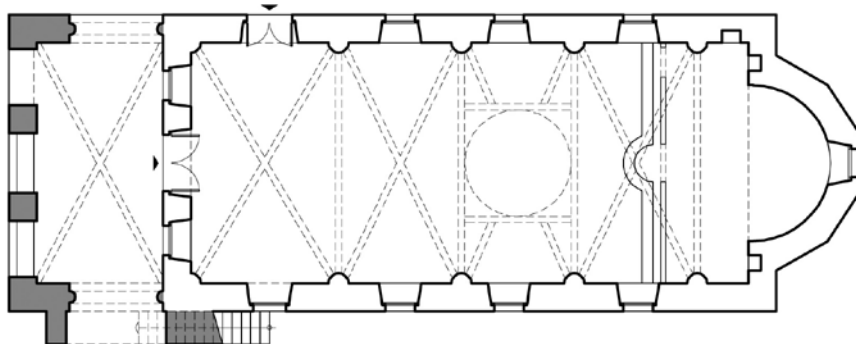
86. ΚΣΕΔ 129.

Π.Β.2.11.
Μονόχωρη με πέντε σταυροθόλια

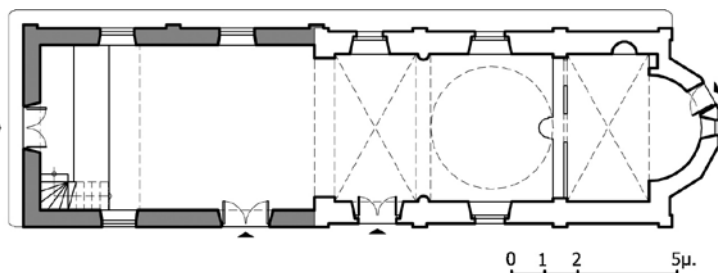

ΚΣΕΔ 129. Τὰ Εἰσόδια Θεοτόκου στὸ Καλαμάκι τῆς Λυκίας (19ος αἰ.).

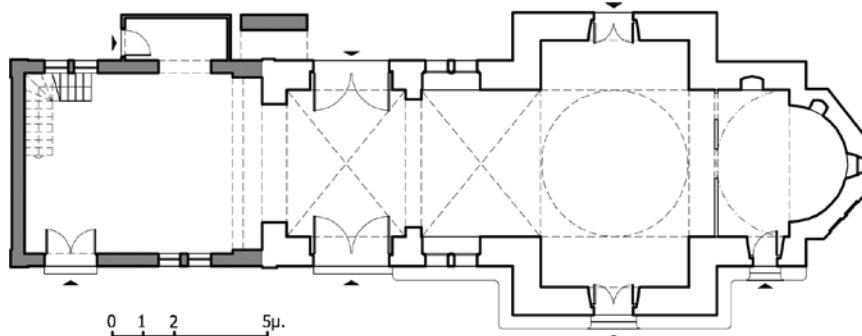
ΚΣΕΔ 125. Ἡ Παναγία ἡ Πυργιώτισσα στὸ Λιβίσι (1840).

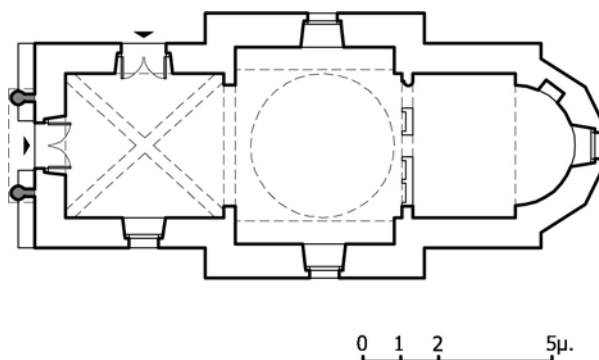
ΚΣΕΔ 106. Ὁ Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου στὰ Πηγὰδια τῆς Καρπάθου (ἀρχικὴ β' μισοῦ 19ου αἰ., ἀνακατασκευὴ 1984).

Π.Β.2.13.

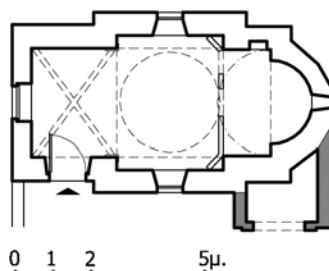
Μονόχωρες σταυροειδείς, τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ,
μὲ τροῦλο καὶ σταυροθόλια

ΚΣΕΔ 13. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὴν Παστίδα τῆς Ρόδου (πρὸ τοῦ 1925).

ΚΣΕΔ 81. Ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου (1870).

ΚΣΕΔ 113. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἢ Πανορμίτης στὸ Μεσοχώρι τῆς Καρπάθου (πρὸ τοῦ 1868).

μέσον τοῦ δεύτερου ἀπὸ ἀνατολικά σταυροθολίου, ὑψώνεται ἡμισφαιρικὸς τρουλίσκος, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται ἐπάνω στὰ ἐγκάρσια τόξα τοῦ σταυροθολίου καὶ σὲ κάθετα ἐνδιάμεσα, ποὺ διακόπτουν τὶς διαγώνιες νευρώσεις, κατὰ εὐρηματικὸ τρόπο. Ἐξωτερικὰ ὁ τρουλίσκος εἶναι ὀκτάπλευρος καὶ καλύπτεται μὲ ὀκταγωνικὴ στέγη⁸⁷.

Ἡ νεότερη ἐκκλησία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὰ Πηγὰδια τῆς Καρπάθου (Π.Β.2.12) εἶναι ἀνακατασκευὴ σὲ τύπο μονόχωρης τρουλαίας, μὲ ἓνα σταυροθόλιο στὴν ἀνατολικὴ κεραία καὶ ἄλλα τρία στὴν δυτικὴ ὀξυκόρυφα, χωρὶς νευρώσεις, ἀλλὰ μὲ ἐνισχυτικὰ τόξα καὶ πεντάπλευρη κόγχη στὸ ἱερό (Π.Β.2.1). Στὸ δυτικὸ ἄκρο βρίσκεται ὁ πρόναος μὲ τὸν γυναικωνίτη. Ὁ ὀκτάπλευρος τρουῖλος καλυπτόταν ἀπὸ ἡμισφαιρικὸ θόλο⁸⁸.

Ἐνδιαφέρουσες τυπολογικὰ εἶναι ἄλλες τέσσερις μονόχωρες, τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ, μὲ τρουῖλο καὶ σταυροθόλια, ποὺ συνδυάζουν τοὺς δύο αὐτοὺς τύπους. Σ' αὐτές ἡ δυτικὴ κεραία συνήθως καλύπτεται μὲ σταυροθόλια καὶ δίνουν περισσότερο τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι σταυροειδεῖς μὲ τρουῖλο (Π.Β.2.1 καὶ Π.Β.2.13).

Ἡ Γέννηση Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου ἔχει ὀκτάπλευρο τρουῖλο, ὀξυκόρυφες καμάρες, ἓνα νευρωτὸ σταυροθόλιο στὴν δυτικὴ κεραία καὶ πεντάπλευρη κόγχη τοῦ ἱεροῦ (Π.Β.2.13)⁸⁹. Τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαήλ-Πανορμίτη στὸ Μεσοχώρι τῆς Καρπάθου ἔχει ἐπίσης ὀκτάπλευρο τρουῖλο, συνεπτυγμένες ἐγκάρσιες κεραῖες μὲ ὀξυκόρυφους θόλους καὶ ἓνα ὀξυκόρυφο νευρωτὸ σταυροθόλιο (Π.Β.2.13)⁹⁰.

Ἡ ἐνοριακὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Παστίδα τῆς Ρόδου ἔχει ὀκτάπλευρο τρουῖλο, πεντάπλευρη ἢ ἡμιοκτάπλευρη κόγχη ἱεροῦ καὶ δυτικὴ κεραία μὲ τέσσερα σταυροθόλια, ἀπὸ ἡμικυλινδρικοὺς θόλους, καὶ ἐνισχυτικὰ τόξα, χωρὶς νευρώσεις, ποὺ φέρονται ἀπὸ ὀρθογώνιες παραστάδες (Π.Β.2.13). Τὰ δύο δυτικὰ σταυροθόλια εἶναι νεότερη προσθήκη πρόναου μὲ πατάρι γιὰ γυναικωνίτη⁹¹.

- Τρίκλιτες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες

Οἱ μεγάλες ἐκκλησίες ἐξυπηρέτησαν κυρίως τὶς λατρευτικὲς, τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἀνάγκες τῶν ὑπόδουλων ἀκόμη Δωδεκανησίων τὴν περίοδο τῶν μεγάλων ἀνακατατάξεων στὰ Βαλκάνια κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ τόνωσαν παράλληλα τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα. Οἱ τρίκλιτες ἐκκλησίες

87. Ντέλλας, [2008α] καὶ ΚΣΕΔ 125.

88. Ντέλλας [2009β], 146-147 καὶ εἰκ. 2δ, Μουτσόπουλος [1975-77], 588, εἰκ. 192 καὶ ΚΣΕΔ 106.

89. ΚΣΕΔ 81.

90. Ντέλλας [2009β], 144-146 καὶ εἰκ. 2γ, Μουτσόπουλος [1975-77], 455, 575, εἰκ. 179, πιν. 141,2 καὶ ΚΣΕΔ 113.

91. ΚΣΕΔ 13.

τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας αὐτῆς τῆς περιόδου, ποὺ στεγάζονται μὲ σταυροθόλια, περιορίζονται σὲ ἑπτὰ. Παρουσιάζουν μάλιστα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τόσο γιὰ τὸ μέγεθος, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ξεχωριστὴ ἀρχιτεκτονικὴ τους. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρεῖς σειρὲς μὲ τέσσερα, πέντε, ἔξι ἢ ἑπτὰ σταυροθόλια σὲ ἀρχικὴ φάση (Π.Β.2.1, Π.Β.2.2 καὶ Π.Β.2.14). Τὰ χαρακτηριστικὰ τους εἶναι ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα τῶν μονόχωρων σταυροθολιακῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους μὲ τοὺς ἡμικίονες, τὰ σταυροθόλια τῶν κλιτῶν φέρονται καὶ ἀπὸ δύο τοξοστοιχίες, ποὺ στηρίζονται σὲ κίονες, μετὰξὺ τοῦ μεσαίου καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὸ σημαντικότερο χαρακτηριστικὸ τῶν τρίκλιτων αὐτῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἡ ὑπερύψωση τοῦ μεσαίου κλίτους. Ἡ διαφοροποίηση τοῦ ὕψους προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους, ποὺ ἀπαιτεῖ ἀντίστοιχα σταυροθόλια ψηλότερα. Ἡ ὑπερύψωση εἶναι τέτοια, ὥστε ἐπιτρέπει τὴν διάνοιξη φεγγιτῶν στὰ πλάγια μέτωπα τῶν σταυροθολίων, γιὰ νὰ φωτίζεται κατάλληλα τὸ ἄνω τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους.

Κτίσθηκαν ὅλες τὸν 19ο αἰώνα. Οἱ τρεῖς ὥστόσο ἀπ' αὐτὲς ἔχουν περισσότερα κοινὰ χαρακτηριστικὰ, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ-Ταξιάρχης στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου (1845)⁹², ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης (1854-5)⁹³ καὶ ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη στὸ Καστελλόριζο (1835)⁹⁴, καὶ διαθέτουν ἀνάλογα γοτθικὰ στοιχεῖα μὲ σταυροθόλια καὶ νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης⁹⁵ ἔχει τρεῖς σειρὲς μὲ τέσσερα σταυροθόλια, ὀξυκόρυφα τόξα καὶ λεπτὲς νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς, ἐκ τῶν ὁποίων αὐτὲς τῶν ἐγκάρσιων τόξων τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ στὸ τμήμα ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα ἔχουν κιονίσκο στὴν βάση τους μὲ ἐπὶ πλέον ἐπίκρανο. Ἐχει πεντάπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ ἀψίδα του στεγάζεται μὲ ἀκτινωτὰ διατεταγμένους ὀξυκόρυφους θολίσκους καὶ νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς, ποὺ καταλήγουν σὲ φουρούσια καὶ γεῖσο. Ἡ στέγαση αὐτὴ τῆς κόγχης διαφέρει, ἐπεὶδὴ τὸ κλειδὶ τοῦ θόλου δὲν συμπίπτει μὲ τοῦ τόξου τῆς ὀψης τῆς, ὅπως στὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα μὲ ἀκτινωτὰ σταυροθόλια τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ τὰ γοτθικὰ πρότυπα καὶ ἐκεῖνα τῶν ἱπποτικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου (Π.Β.2.15). Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ-Ταξιάρχης στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου⁹⁶ ἔχει τρεῖς σειρὲς ἀπὸ πέντε σταυροθόλια, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δυτικὴ σειρὰ εἶναι προσθήκη (πιθανῶς τοῦ 1885). Διαθέτει πρόναο καὶ γυναικωνίτη μὲ δύο ἐξωτερικὲς συμμετρικὲς σκάλες στὴν δυτικὴ πλευρὰ καὶ πεντάπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη

92. ΚΣΕΔ 39.

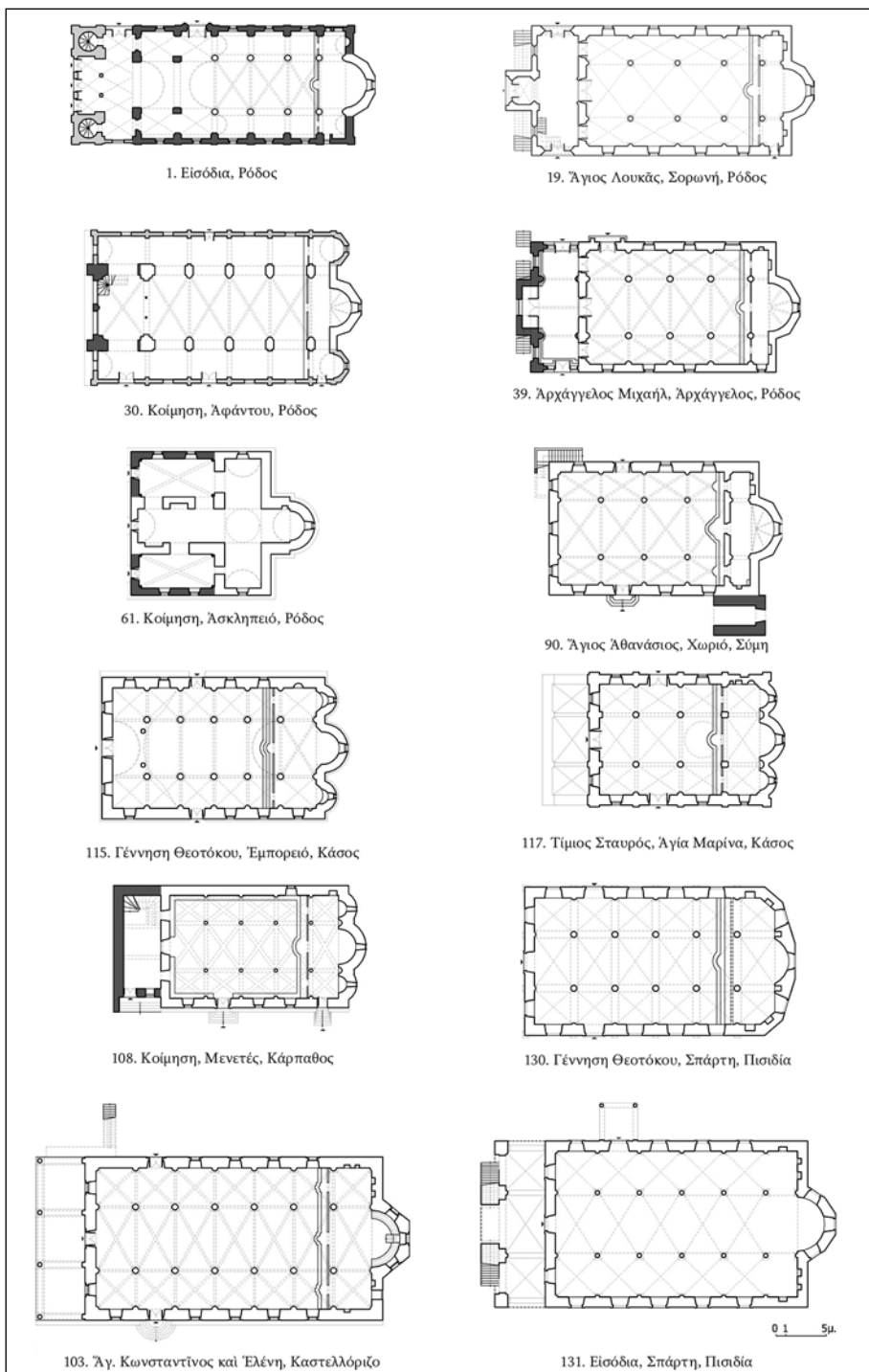
93. ΚΣΕΔ 90.

94. ΚΣΕΔ 103.

95. ΚΣΕΔ 90.

96. ΚΣΕΔ 39.

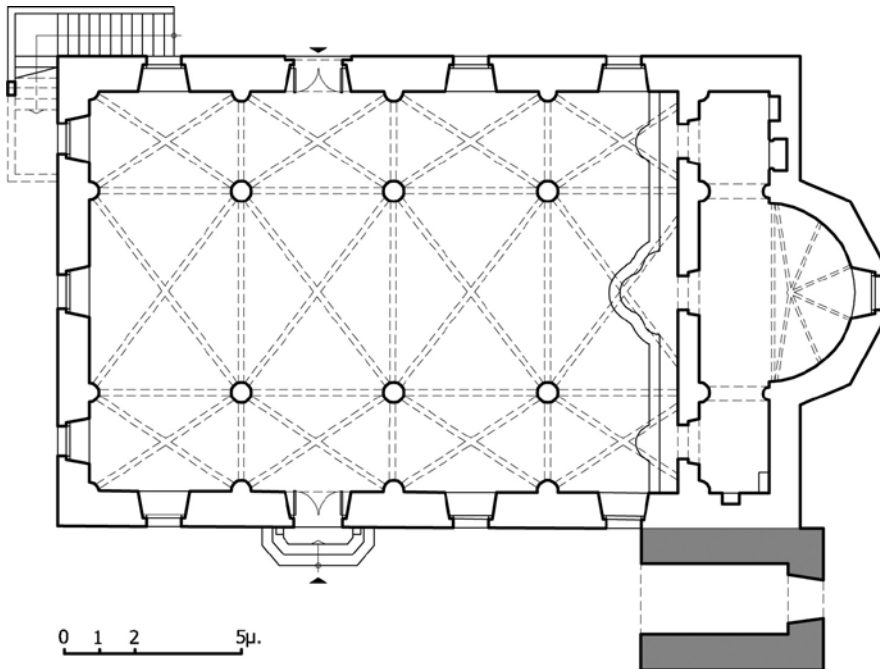
Πίνακας κατόψεων τρίκλιτων σταυροθολιακῶν

Π.Β.2.15.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή εκκλησία

Ζωγραφική απεικόνιση τής εκκλησίας σὲ ξύλο.

ΚΣΕΔ 90. Ὁ Άγιος Αθανάσιος στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης (1854-5).

τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀψίδα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἀκτινωτοὺς θολίσκους καὶ νευρώσεις. Οἱ νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους στὸ τμῆμα ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα ἔχουν ἐπίκρανο ψηλότερα (Π.Β.2.16). Ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη στὸ Καστελλόριζο⁹⁷ ἀρχικὰ ἔφερε τρεῖς σειρὲς ἀπὸ ἐπτὰ σταυροθόλια, ἐνῶ τελικὰ ἔχει ὀκτῶ σταυροθόλια, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δυτικὴ σειρὰ εἶναι ἀνακατασκευή, γιὰ πρόναο καὶ πατάρι γυναικωνίτη (ἔργο τοῦ 1971) καὶ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ποὺ στεγάζεται μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο (Π.Β.2.17 καὶ Π.Β.2.18).

Αὐτὲς οἱ τρίκλιτες, μολονότι διαθέτουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ, ἔχουν εἰδικότερα στοιχεῖα τέτοια, ὥστε ἡ κάθε μία ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς ἄλλες. Ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου (1845)⁹⁸ ἔχει τρεῖς σειρὲς ἀπὸ πέντε σταυροθόλια μὲ ὀξυκόρυφους καὶ ἡμικυκλικούς θόλους καὶ διαγώνιες νευρώσεις ὀρθογώνιας διατομῆς. Ἔχει προσθήκη δυτικοῦ πρόναου καὶ γυναικωνίτη σὲ πατάρι. Ὁ γυναικωνίτης στὸ πατάρι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σταυροθόλιο, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ μεσαῖο κλίτος τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο, ἀλλὰ δὲν φωτίζεται μὲ φεγγίτες ἐπάνω ἀπὸ τὴν στέγη τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ σταυροθόλια καὶ τὰ τόξα εἶναι ἡμικυκλικά ἢ ὀξυκόρυφα. Τὸ ἱερὸ καταλαμβάνει τὴν ἀνατολικὴν σειρὰ τῶν σταυροθολίων καὶ οἱ ἡμικυλινδρικές κόγχες τοῦ ἱεροῦ καλύπτονται ἀπὸ τεταρτοσφαιρικούς θόλους. Ἔχει γίνῃ μεταγενέστερη (τοῦ 1978), διακόσμηση στὴν νότια ὄψη μὲ νεοκλασικὰ χαρακτηριστικὰ⁹⁹ (Π.Β.2.19).

Οἱ ἄλλες τρεῖς τρίκλιτες, τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ στὴν Σορωνὴ τῆς Ρόδου (1858-1872)¹⁰⁰, τῶν Ἑσοδείων τῆς Θεοτόκου (1858-1860)¹⁰¹ καὶ τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου (1868)¹⁰² στὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας στὴν Τουρκία, ἔχουν σταυροθόλια μὲ ὀξυκόρυφους θόλους χωρὶς διαγώνιες νευρώσεις.

Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὴν Σπάρτη¹⁰³ ἔχουν τρεῖς σειρὲς ἀπὸ ἑξὶ σταυροθόλια, ἡμιπαίθρια στοὰ στὸν πρόναο καὶ γυναικωνίτη σὲ πατάρι, διώροφο διατηρημένο τμῆμα τοῦ πολυώροφου πυραμιδοειδοῦς καμπαναριοῦ μὲ δύο ἐξωτερικὲς συμμετρικὲς σκάλες στὴν δυτικὴ πλευρὰ καὶ πεντάπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Τὰ ἐνισχυτικὰ τόξα στὸ μεσαῖο κλίτος, στὸ τμῆμα ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, ἔχουν ἐπίκρανο ψηλότερα. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ στεγάζεται μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο. Τὰ σταυροθόλια

97. ΚΣΕΔ 103.

98. ΚΣΕΔ 108.

99. Μουτσόπουλος [1975-77], εἰκ. 182. Ἀπὸ παλιότερη ἀποτύπωση, πρὶν ἀπὸ τὸ 1978 φαίνεται ὅτι ἡ ὄψη αὐτὴ ἦταν διαμορφωμένη μὲ ἀπλούστερα στοιχεῖα.

100. ΚΣΕΔ 19.

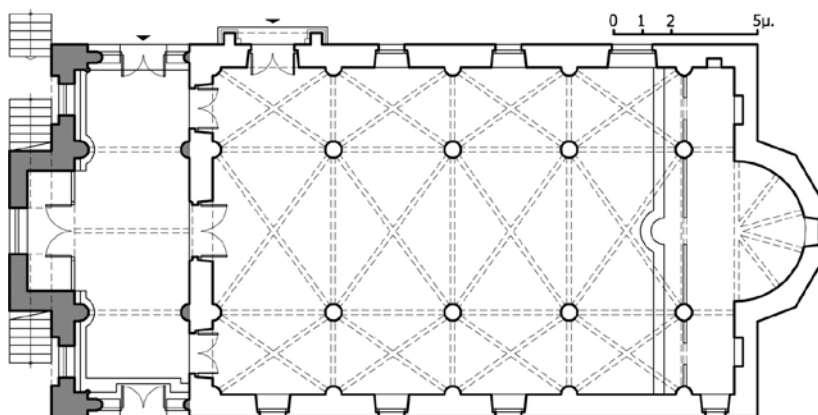
101. ΚΣΕΔ 131.

102. ΚΣΕΔ 130.

103. ΚΣΕΔ 131.

Π.Β.2.16.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή εκκλησία

ΚΣΕΔ 39. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ-Ταξιάρχης
στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου (1845).

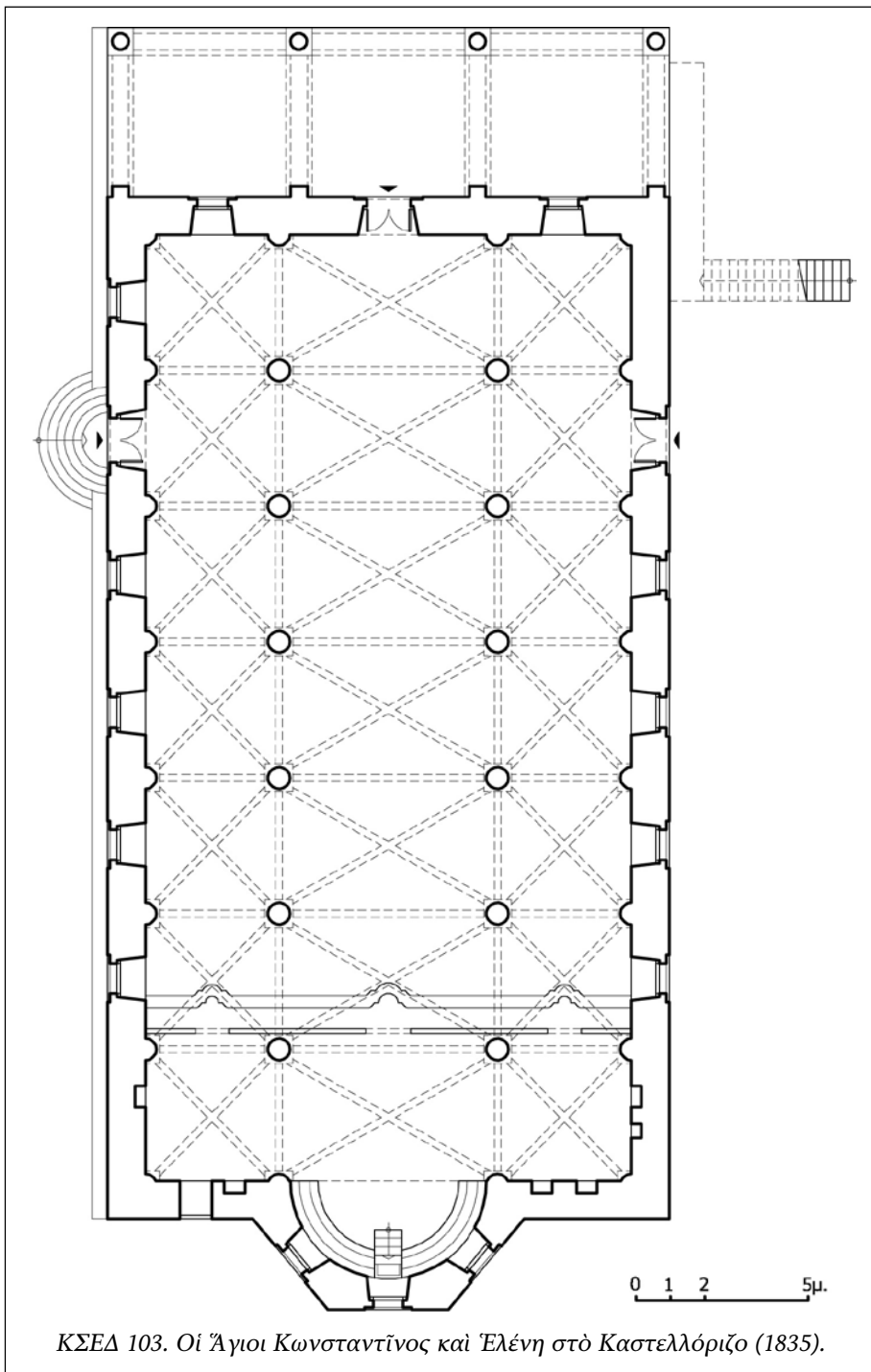

Π.Β.2.17.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή εκκλησία

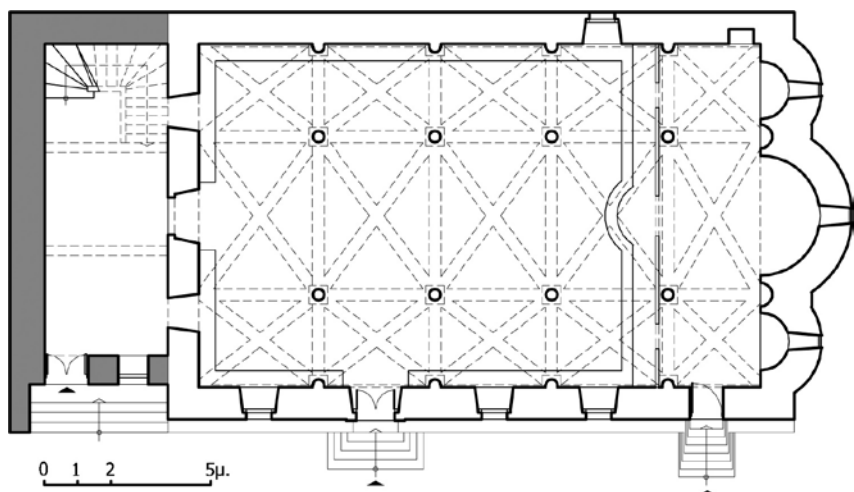

ΚΣΕΔ 103. Οί Άγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη στὸ Καστελλόριζο (1835).

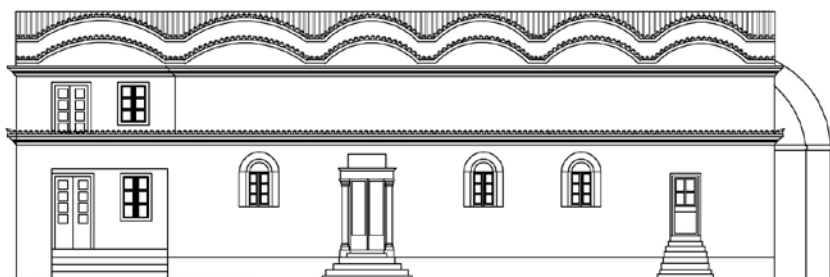
Π.Β.2.18.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή εκκλησία

Π.Β.2.19.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή ἐκκλησία

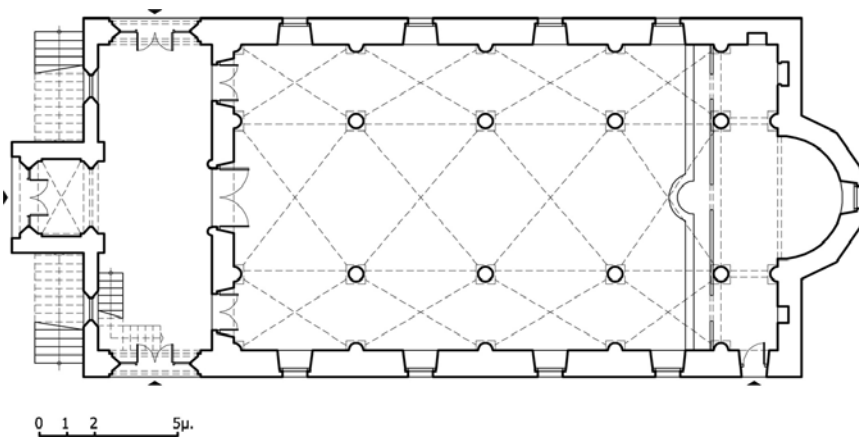
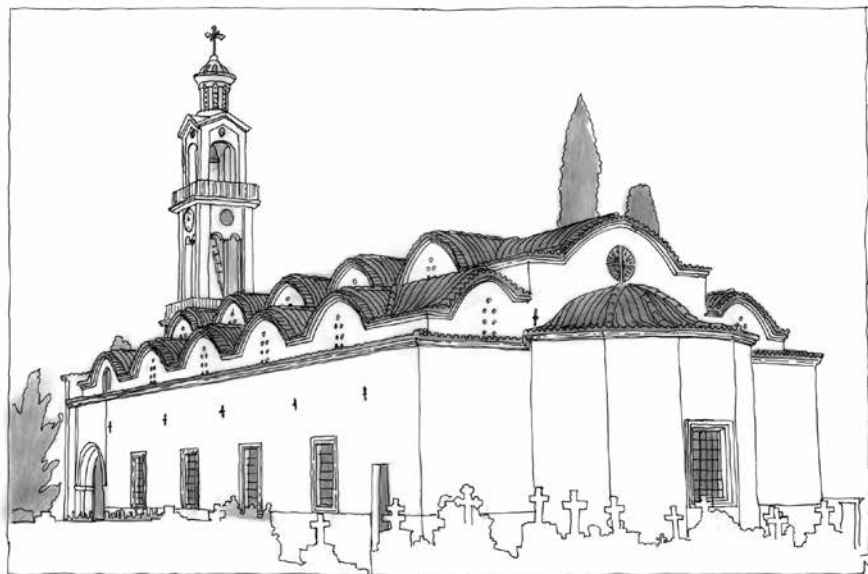

(Ν. Μουτσόπουλος)

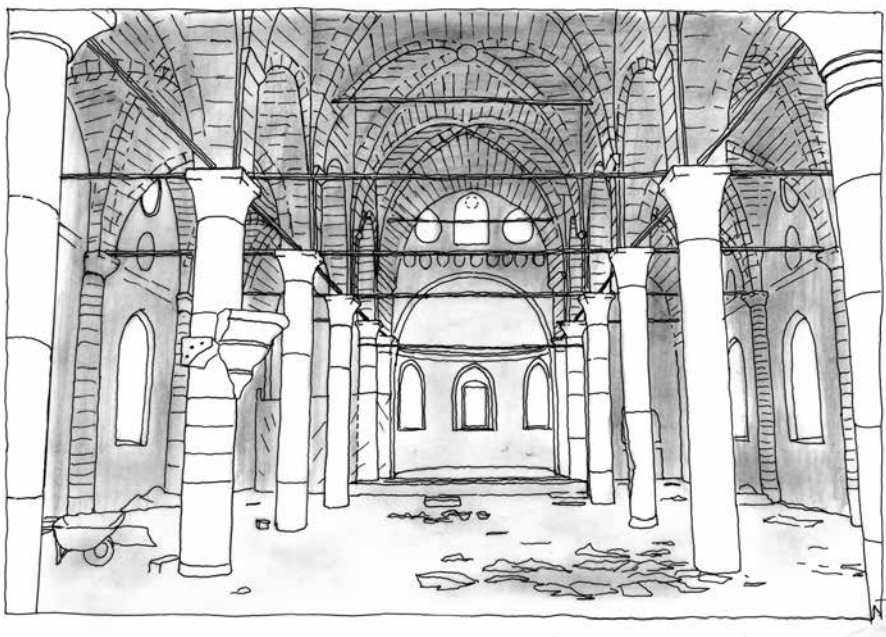
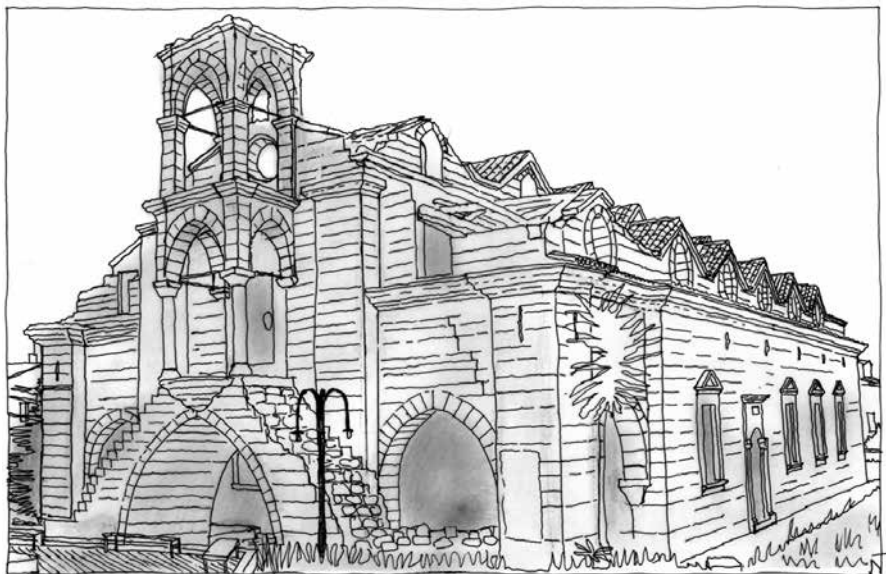
ΚΣΕΔ 108. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετές τῆς Καρπάθου (1845).

Π.Β.2.20.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή εκκλησία

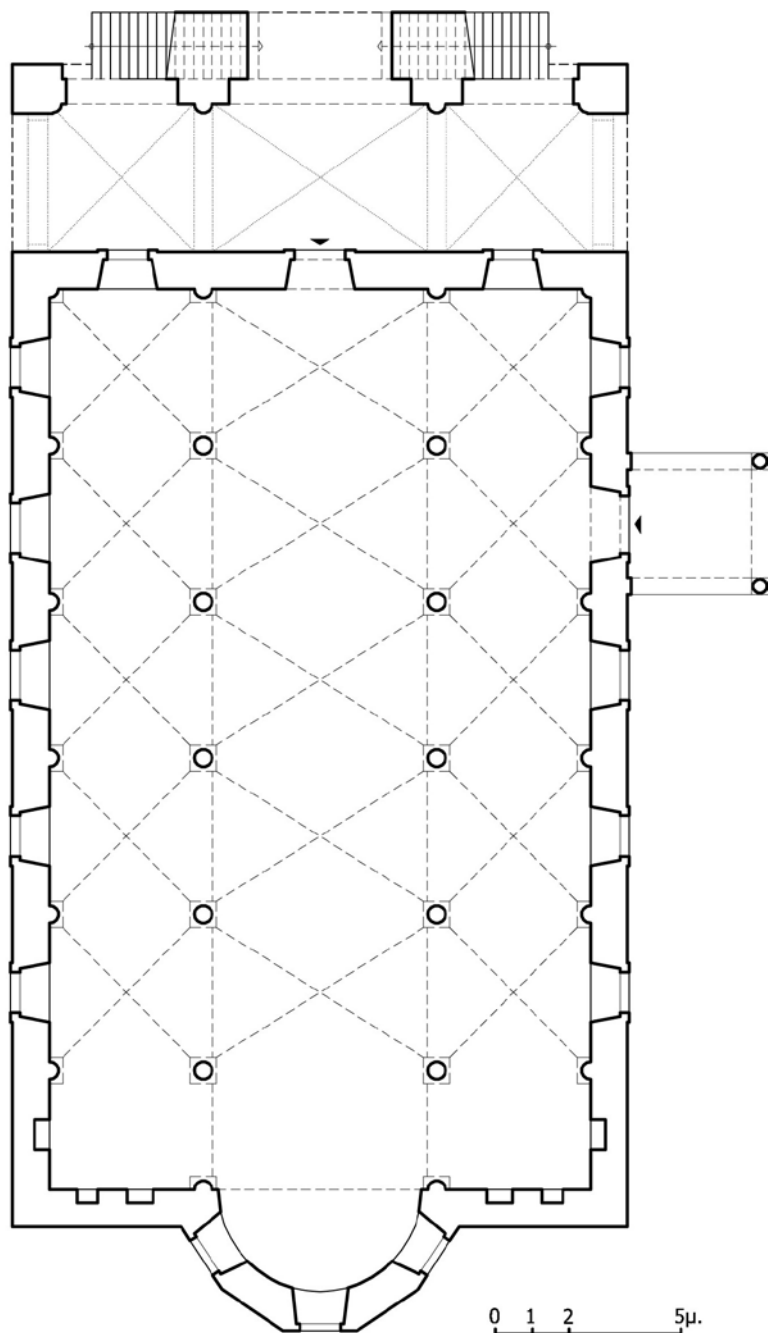
ΚΣΕΔ 19. Ὁ Ἅγιος Λουκάς στὴν Σορωνή τῆς Ρόδου (1858-72).

Π.Β.2.21.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή ἐκκλησία

ΚΣΕΔ 131. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας (1857-60).

Π.Β.2.22.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή ἐκκλησία

ΚΣΕΔ 131. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας (1857-60).

του πρόναου με τὸν γυναικωνίτη εἶναι γκρεμισμένα καὶ ἡ μεταγενέστερη συμπλήρωση ξύλινης στέγης με κεραμίδια εἶναι ἐπίσης κατεστραμμένη (Π.Β.2.21 καὶ Π.Β.2.22). Παρουσιάζει ἀρκετὲς ὁμοιότητες με τὴν τρίκλιτη τοῦ Ἁγίου Λουκά στὴν Σορωνή τῆς Ρόδου¹⁰⁴, ποὺ ἔχει τρεῖς σειρὲς ἀπὸ πέντε σταυροθόλια (Π.Β.2.20).

Ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου¹⁰⁵, μητρόπολη τῆς Σπάρτης, ξεχωρίζει με τὴν πρωτότυπη γιὰ τὸν τύπο αὐτὸν στέγαση. Τὸ κάτω μισὸ τμήμα τῶν σταυροθολίων ἀποτελεῖται ἀπὸ κτιστοὺς θόλους καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοὺς ἀπὸ ξύλινες στέγες καλυμμένες με κεραμίδια. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ξύλινων αὐτῶν στεγῶν εἶναι διαμορφωμένη με μπαγδατὶ σὲ ἀπομίμηση σταυροθολίων. Συνδυάζονται ἔτσι δύο τεχνικὲς, τὰ πετρόκτιστα σταυροθόλια, ποὺ ἐφαρμόσθηκαν ἀφενὸς στὰ Δωδεκάνησα καὶ στὰ νότια παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Λιβίσι, Κάς, Καλαμάκι), καὶ ἀφετέρου οἱ ξύλινες στέγες με μπαγδατὶ στὴν ἐσωτερικὴ τοὺς ἐπιφάνεια, ποὺ ἐφαρμόσθηκαν στὴν Λέσβο, στὴν Πόλη καὶ στὰ βόρεια παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Αἶβαλι κ.λπ.). Ἀλλὰ ἡ ἐκκλησία ἐκείνη ξεχωρίζει ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν λύση τῆς ἐνιαίας πεντάπλευρης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἀγκαλιάζει ἐξωτερικὰ ὅλο τὸ πλάτος τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς. Ψηλότερα, στὸ σημεῖο τῆς στέγασης τῆς κόγχης, αὐτὴ γίνεται τρίπλευρη καὶ καταλαμβάνει μόνον τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους, ὅπως καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀψίδα. Ἔχει τρεῖς σειρὲς ἀπὸ ἑξὶ σταυροθόλια. Τὰ ἐνισχυτικὰ τόξα τοῦ μεσαίου κλίτους, ψηλότερα στὸ τμήμα ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, ἔχουν ἐπίκρανο. Τὰ σωζόμενα ἴχνη φουρουνισῶν στὶς πλάγιες ὀψεις καὶ στὴν δυτικὴ ὑποδηλώνουν περιμετρικὴ στοά, ποὺ πιθανῶς δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἐνῶ δὲν κατασκευάσθηκε ποτὲ πρόναος με πατάρι γιὰ γυναικωνίτη προφανῶς οὔτε καμπαναριό (Π.Β.2.23).

- Εἰδικὲς περιπτώσεις τρίκλιτων

Ἐνδιαφέροντες τυπολογικὰ ναοὶ προκύπτουν ὡς ἀποτέλεσμα συνδυασμοῦ δύο τύπων, τῆς τρίκλιτης καμαροσκέπαστης ἐκκλησίας με χρῆση καὶ σταυροθολίων, ὅπως ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Κάσου (1842-1856)¹⁰⁶, καὶ τῆς τρίκλιτης σταυροειδοῦς μετὰ τρούλου καὶ σταυροθόλια, ὅπως ἡ Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἀγία Μαρίνα τῆς Κάσου (1869)¹⁰⁷ (Π.Β.2.1, καὶ Π.Β.2.2).

Ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Κάσου¹⁰⁸ ἔχει πρωτότυπη ἀρχιτεκτονικὴ με βυζαντινὰ στοιχεῖα καὶ χαρακτηριστικὰ τῶν σταυρο-

104. ΚΣΕΔ 19.

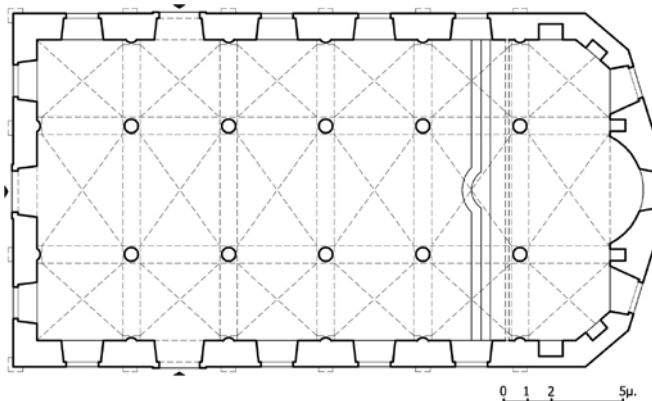
105. ΚΣΕΔ 130.

106. ΚΣΕΔ 115.

107. ΚΣΕΔ 117.

108. ΚΣΕΔ 115.

Π.Β.2.23.
Τρίκλιτη σταυροθολιακή ἐκκλησία

ΚΣΕΔ 130. Ἡ μητρόπολη τῆς Σπάρτης στὴν Πισιδία (1868).

θολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπὶ μέρους νεοκλασικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, δύο κιονοστοιχίες καὶ ἕξι σταυροθόλια χωρὶς νευρώσεις στὰ πλάγια κλίτη. Τὸ μεσαῖο κλίτος εἶναι καμαροσκέπαστο, μὲ ἐνισχυτικὰ τόξα καὶ ἓνα σταυροθόλιο μὲ ὀρθογώνιες διαγώνιες νευρώσεις στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἱεροῦ, ἀρκετὰ ὑπερυψωμένο, ποὺ δίνει μία ἰδιαίτερότητα στὸν ναό. Φωτίζεται μὲ ὀρθογώνιους φεγγίτες ἐπάνω ἀπὸ τὴν στέγη τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ σταυροθόλια, οἱ καμάρες καὶ τὰ τόξα εἶναι ἡμικυκλικά. Οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ καλύπτονται μὲ τεταρτοσφαιρικοὺς θόλους. Οἱ κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ εἶναι σύνθετες, ἔχουν στὸ μέσον ἄλλη μία ἡμικυλινδρική κόγχη, μικρότερης διαμέτρου, ἢ ὅποια εἶναι μεγαλύτερου ὕψους (Π.Β.2.1 καὶ Π.Β.2.24).

Ἡ Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἀγία Μαρίνα τῆς Κάσου¹⁰⁹ ἔχει ἐνδιαφέρουσα ἀρχιτεκτονικὴ μὲ βυζαντινά, ἀλλὰ καὶ γοθικὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου καὶ μὲ ἐπὶ μέρους νεοκλασικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα. Εἶναι τρίκλιτη σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένη μετὰ τρούλου, μὲ τέσσερα σταυροθόλια χωρὶς νευρώσεις στὸ κάθε κλίτος καὶ τρεῖς ἡμικυλινδρικές κόγχες στὸ ἱερό. Ἀντὶ σταυροθολίου στὸ δεῦτερο ἀπὸ ἀνατολικά τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους ὑψώνεται ὀκτάπλευρος τρούλος. Ἐχει δύο κιονοστοιχίες ἀπὸ δύο κολῶνες, ἓναν ἡμικίονα μὲ πεσοδὸ στὸ τέμπλο καὶ ἡμικίονες στοὺς πλευρικοὺς τοίχους. Τὸ μεσαῖο κλίτος εἶναι ὑπερυψωμένο καὶ φωτίζεται μὲ φεγγίτες ἐπάνω ἀπὸ τὴν στέγη τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ σταυροθόλια, οἱ καμάρες καὶ τὰ τόξα εἶναι ἡμικυκλικά. Τὸ ἱερό καταλαμβάνει τὴν ἀνατολικὴ σειρὰ τῶν σταυροθολίων καὶ οἱ κόγχες του καλύπτονται μὲ τεταρτοσφαιρικοὺς θόλους. Στὴν δυτικὴ πλευρὰ ἡ ἐκκλησία εἶναι κομμένη, ὅπως δείχνουν τὰ ἴχνη μιᾶς σειρᾶς σταυροθολίων, ποὺ χρησίμευαν γιὰ πρόναο μὲ γυναικωνίτη (Π.Β.2.1 καὶ Π.Β.2.25).

2.2. Ὡς πρὸς τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ

Ἡ κατάταξη τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν ὁργανώνεται σὲ δύο ὁμάδες, ποὺ ἀφοροῦν στὴν κάτοψή τους καὶ στὸν τρόπο κάλυψης τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ εἶναι πάντα ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικά, ἐνῶ σὲ μικρὸ ἀριθμὸ ἐκκλησιῶν εἶναι καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλική¹¹⁰. Ἀντίστοιχες κόγχες ἐμφανίζονται καὶ στὸ ἱερό ἀπλῶν μονόχωρων καμαροσκέπαστων ἐκκλησιῶν¹¹¹ ἢ ἐκκλησιῶν τρίκογχου τύπου¹¹². Ἐκτὸς ἀπὸ ἡμικυκλικές κόγχες,

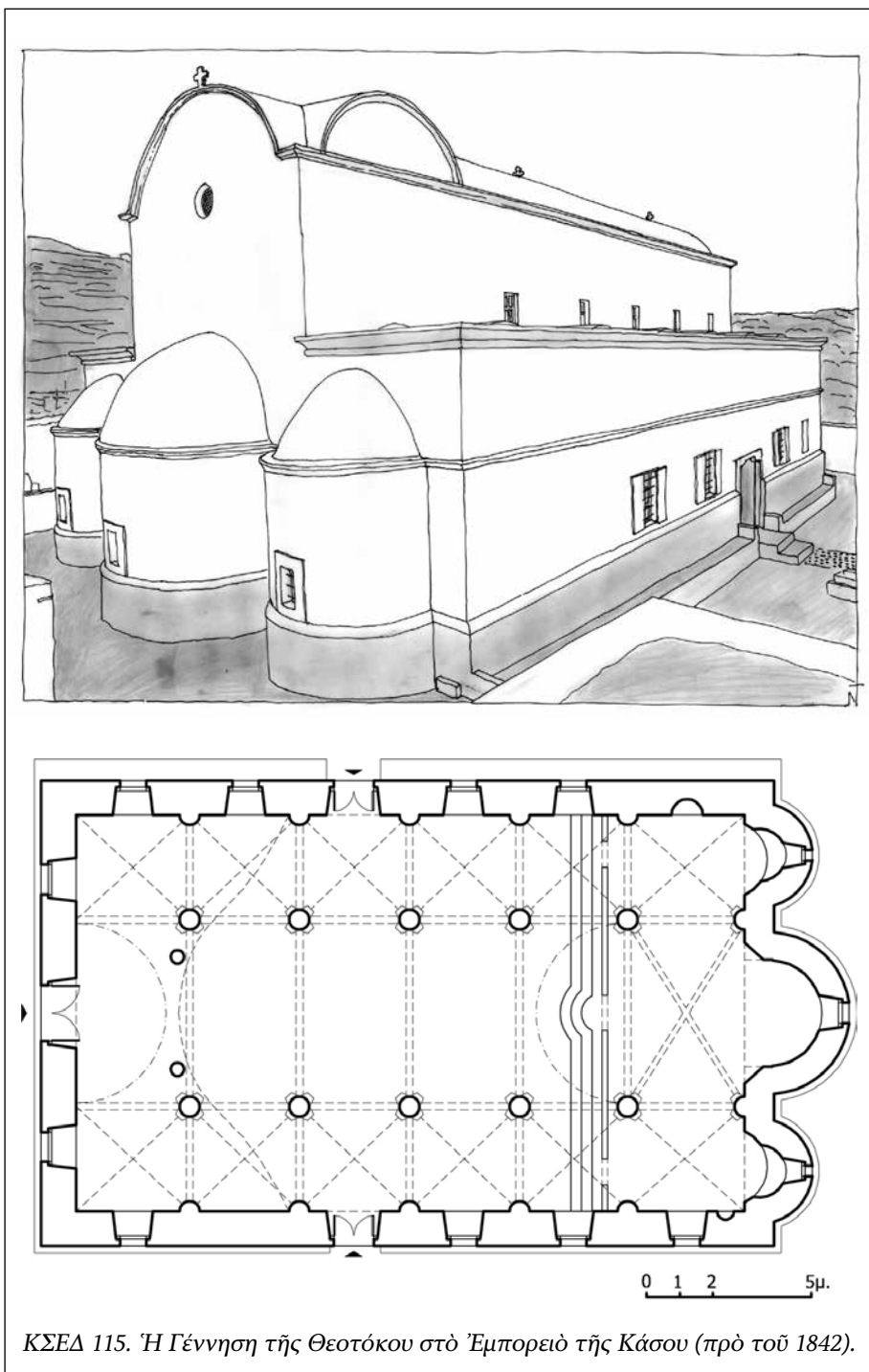
109. ΚΣΕΔ 117.

110. Σὲ δέκα ἐννιά μόνο ἐκκλησίες.

111. ΚΣΕΔ 72, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Πλημμύρι τῆς Λαχανιάς στὴν Ρόδο.

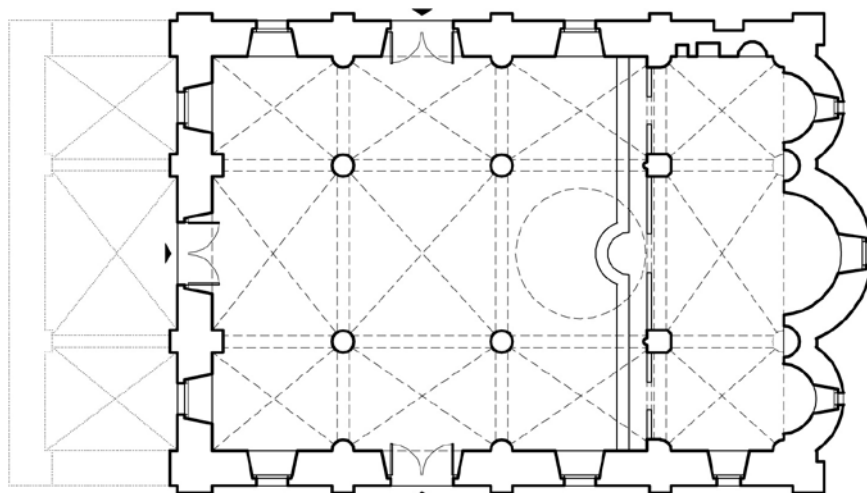
112. ΚΣΕΔ 120, Ἀγία Τριάδα καὶ ΚΣΕΔ 134, Ἅγιος Μάμας στὸ Πόλι τῆς Κάσου.

Π.Β.2.24.
Τρίκλιτη καμαροσκέπαστη καὶ σταυροθολιακή

Π.Β.2.25.

Τρίκλιτη σταυροειδής με τροῦλο καὶ σταυροθολιακή

0 1 2 5μ.

ΚΣΕΔ 117. Ἡ Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἀγία Μαρίνα τῆς Κάσου (1869).

υπάρχει μία περίπτωση με έννιάπλευρη κόγχη¹¹³, μία με οκτάπλευρη¹¹⁴ και δύο με επτάπλευρες¹¹⁵. Όμως στην πλειονότητα των εκκλησιών απαντούν ήμιεξάπλευρες ή τρίπλευρες κόγχες του ιεροῦ¹¹⁶, και ιδιαίτερα πεντάπλευρες¹¹⁷. Μόνο σὲ δύο εκκλησίες στην Νίσυρο δὲν διαμορφώνεται ἑξωτερικὴ κόγχη του ιεροῦ, γιατί εἶναι ἑνταγμένη σὲ βράχο¹¹⁸ (Π.Β.2.26, Π.Β.2.27 καὶ Π.Β.2.28).

Ἡ παράδοση τῶν παλαιοχριστιανικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ποὺ διαθέτουν σύνθρονο στὴν κεντρικὴ κόγχη του ιεροῦ, διατηρεῖται ἐνίοτε καὶ στὶς μεγάλες τρίκλιτες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες, ὅπως στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο του Καστελλόριζου, μὲ τρεῖς ἡμικυκλικὲς βαθμίδες καὶ ὑπερυψωμένο, μὲ τέσσερα σκαλοπάτια, μαρμάρινο ἀρχιερατικὸ θρόνο στὸ κέντρο¹¹⁹.

Ἡ κάλυψη καὶ ἡ διακόσμηση τῆς ἀψίδας του ιεροῦ ξεχωρίζει δίνοντας μία ἀξιοσημείωτη ποικιλία στὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ κάλυψή της γίνεται συνήθως μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο καὶ συχνὰ τὸ τόξο τῆς ὄψης πλαισιώνεται μὲ διακοσμητικὴ νεύρωση κυκλικῆς διατομῆς¹²⁰ (Π.Β.2.26, κάλυψη κόγχης ιεροῦ ἐσωτερικά: τεταρτοσφαιρικὴ ἢ μὲ νεύρωση στὸ μέτωπο). Σὲ ἄλλη μία ἐκκλησία ἡ κόγχη καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἡμικυλινδρική καμάρα του ἀνατολικοῦ σταυροθολίου¹²¹ (Π.Β.2.26, ἡμικυλινδρική). Ὡστόσο τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πρωτοτυπία στὴν στέγαση, συνήθως πεντάπλευρων κογχῶν ἀπὸ θόλο μὲ ἀκτινωτὰ διατεταγμένες νευρώσεις καὶ ὀξυκόρυφους θολίσκους¹²² (Π.Β.2.26, μὲ ἀκτινωτὲς νευρώσεις καὶ Π.Β.2.28). Διαφέρει ἡ κόγχη του καθολικοῦ του Ἁγίου Γεωργίου στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου¹²³, ποὺ ἔχει τρεῖς ἀντὶ πέντε ἀκτινωτοὺς ὀξυκόρυφους θολίσκους καὶ ἡμικυκλικὴ ἑξωτερικὰ ἀψίδα. Εἶναι βέβαια σαφὲς ἐδῶ ἡ γοτθικὴ προέλευση καὶ φυσικὰ ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἱπποτικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου, ὅπως τῆς Παναγίας του Μπούργκου, τῆς Παναγίας του Κάστρου¹²⁴, τῆς Παναγίας τῆς Φιλήρημου, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων¹²⁵

113. ΚΣΕΔ 114, στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα στὸ Φρῦ τῆς Κάσου.

114. ΚΣΕΔ 116, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιά τῆς Κάσου, τοῦ 1896.

115. ΚΣΕΔ 107, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀπέρι τῆς Καρπάθου καὶ ΚΣΕΔ 118, στὴν Ἁγία Μαρίνα τῆς Κάσου.

116. Σὲ τριάντα ἐκκλησίες.

117. Σὲ ἑβδομήντα ἑξὶ ἐκκλησίες.

118. ΚΣΕΔ 85 καὶ ΚΣΕΔ 86.

119. ΚΣΕΔ 103.

120. Σὲ τριάντα πέντε ἐκκλησίες.

121. ΚΣΕΔ 87, στὴν Παναγιά του Κάστρου τῆς Σύμης.

122. Σὲ δέκα ὀκτὼ ἐκκλησίες.

123. ΚΣΕΔ 12.

124. Ντέλλας [2007α].

125. Ντέλλας [2000α], 355-360 καὶ Ντέλλας [2000β].

καὶ τῆς Παναγίας τῆς Νίκης¹²⁶. Ἡ προσαρμογὴ τοῦ τύπου τῆς ἀψίδας αὐτῆς στὶς ὀρθόδοξες μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίαις τῆς Δωδεκανήσου εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Ἡ ἔλλειψη κιονίσκων, ποὺ ὀδηγοῦν τὶς νευρώσεις μέχρι τὸ δάπεδο καὶ ἡ ἀνάληψη τῶν φορτίων τῶν νευρώσεων ἀπὸ φουρούσια, ἡ ἐσωτερικὴ ἡμικυκλικὴ παρειὰ τῆς κάτοψης τῆς κόγχης μέχρι τὸ ὕψος τῶν φουρουσιῶν καὶ ἡ πεντάπλευρη στὸ ἄνω τμήμα του, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν ἀκτινωτῶν ὀξυκόρυφων θολίσκων, χωρὶς τὴν ξύλινη στέγη τῶν ἀντίστοιχων γοθικῶν, εἶναι οἱ διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὴν γοθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Βέβαια ἡ ἰδιότυπη αὐτὴ μορφή ἐφαρμόσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 14ο αἰῶνα στὴν Παναγιά τοῦ Κάστρου τῆς Ρόδου¹²⁷. Ἡ θέσις τοῦ κλειδιοῦ τῆς διασταύρωσης τῶν νευρώσεων συμπίπτει μὲ τὸ κλειδί τοῦ τόξου τῆς ὄψης τῆς κόγχης στὰ περισσότερα παραδείγματα τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν. Ὅμως στὴν μοναδικὴ περίπτωση, δηλαδὴ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ χωριὸ τῆς Σύμης¹²⁸, τὸ κλειδί βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ τόξο, ὅπως συνηθίζεται στὰ γοθικὰ μνημεῖα καὶ στὶς ἀντίστοιχες ἱπποτικὲς ἐκκλησίαις τῆς μεσαιωνικῆς Ρόδου.

Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ λύση τῶν ἀκτινωτῶν θολίσκων στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἐμφανίζεται μόνον στὴν Ρόδο καὶ στὴν Σύμη. Μάλιστα ἡ ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀψίδων εἶναι τόσο ἔντονη, ὥστε σὲ ἕξι ἐκκλησίαις, πέντε στὴν Ρόδο¹²⁹ καὶ μία στὴν Ψέριμο¹³⁰, γίνεται ἀπομίμηση ἀκτινωτῶν νευρώσεων διακοσμητικῶν ἀπὸ γύψο ἐπάνω στὸ ἐπίχρυσμα, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ στέγαση εἶναι τεταρτοσφαιρικὴ, (Π.Β.2.26, ἀπομίμηση ἀκτινωτῆς καὶ Π.Β.2.28)

2.3. Ὡς πρὸς τὸν πρόναο καὶ τὸν γυναικωνίτη

Οἱ αὐξανόμενες ἀνάγκες γιὰ στέγαση περισσότερου ἐκκλησιασματος τῶν ἀναπτυσσόμενων ἐνοριῶν τῆς Δωδεκανήσου, κυρίως κατὰ τὸν 19ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὀδήγησε στὴν λύση τοῦ γυναικωνίτη σὲ πατάρι στὸ δυτικὸ σταυροθόλιο ἢ σὲ προσθήκη, σὲ ἀρκετὲς ἐκκλησίαις, ποὺ κτίσθηκαν μετὰ τὸ 1840, μὲ ἀντίστοιχη ἔνταξη τοῦ πρόναου στὸ ἰσόγειο¹³¹ (Π.Β.2.1). Ἡ ἐνιαία ἐξωτερικὴ μορφή τῶν σταυροθολίων δὲν ξεχωρίζει τὸν πρόναο μὲ τὸν γυναικωνίτη ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Τὰ μεγάλα

126. Μανούσου-Ντέλλα, Ντέλλας [2008], 115-119.

127. Ντέλλας [2007α].

128. ΚΣΕΔ 90.

129. ΚΣΕΔ 41, Ἅγιος Γεώργιος καὶ ΚΣΕΔ 44, Ὑψωση Τιμίου Σταυροῦ στὴν Μαλῶνα, ΚΣΕΔ 60, Παναγία Ὑψηλὴ στὴν Λάρδο, ΚΣΕΔ 70, Ἅγιος Γεώργιος στὴν Λαχανιά καὶ ΚΣΕΔ 33, Ἅγιος Δημήτριος στὴν Ἀρχίπολη, τῆς Ρόδου.

130. ΚΣΕΔ 128, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

131. Σὲ τριάντα ἐννιά ἐκκλησίαις.

Π.Β.2.26.

Πίνακας κογχών ιεροῦ σταυροβολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	κόγχη ιεροῦ ἐξωτερικά	στέγαση κόγχης ιεροῦ	κάλυψη κόγχης ιεροῦ ἐσωτερικά
001	Εισόδια, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
002	Ἅγιος Νικόλαος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
004	Ἅγιος Ἰωάννης, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
005	Ἁγία Ἀναστασία, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
006	Ἅγιος Γεώργιος Ἄνω, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
007	Ἅγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	
011	Ἁγία Ἀναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
012	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
013	Ἅγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
014	Ἅγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
015	Εισόδια, Κοσκινοῦ, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
016	Ἅγιος Γεώργιος, Κοσκινοῦ, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
018	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μαριτσα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
019	Ἅγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
020	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
021	Ἅγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
024	Ἅγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
025	Ἁγία Αἰκατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
026	Ἅγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
027	Ἁγία Ἄννα, Καλαβάρδα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
028	Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
030	Κοίμηση, Αἶφαντος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
032	Ἅγιοι Τεσσαράκοντα, Διφυλιά, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
033	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρχίπολη, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Ἀπομίμηση ἀκτινωτῆς
034	Ἅγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
035	Τίμιος Σταυρός, Ἀπόλλωνα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
036	Ἅγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
037	Κοίμηση, Ἐμψωνα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
039	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτὲς νευρώσεις
040	Κοίμηση, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
041	Ἅγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Ἀπομίμηση ἀκτινωτῆς
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
043	Εὐαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Ἀπομίμηση ἀκτινωτῆς
045	Ἅγιος Πέτρος & Παῦλος, Χαράκι, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
046	Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο

Π.Β.2.26 (συνέχεια). Πίνακας κογχών ιεροῦ

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	κόγχη ιεροῦ ἐξωτερικά	στέγαση κόγχης ιεροῦ	κάλυψη κόγχης ιεροῦ ἐσωτερικά
047	Εὐαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
049	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
050	Ἅγιος Γεώργιος, Λάεσμα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
051	Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
052	Ἀρταμίτης, Ἅγιος Ἰσίδωρος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
053	Ἅγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος		Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
054	Ἀπόστολος Θωμᾶς, Μονόλιθος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
055	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
056	Ἅγιος Μερκούριος, Ἰστριο, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
058	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
059	Ἅγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
060	Υψηνή, Λάρδος, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Ἀπομίμηση ἀκτινωτῆς
061	Κοίμηση, Ἀσκληπείδι, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
062	Ἁγία Μαρίνα, Ἀπολακκιά, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτές νευρώσεις
063	Σκιαδεμένη, Ἀπολακκιά, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
064	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀρνίθα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
065	Ἅγιος Φιλίππος, Ἀρνίθα, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
066	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
067	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτές νευρώσεις
068	Ἁγία Ἀναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
069	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
070	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Ἀπομίμηση ἀκτινωτῆς
071	Ἁγία Εἰρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
072	Ζωοδόχος Πηγή, Πλημμύρι, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
073	Ἁγία Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
075	Ἅγιος Παῦλος, Κατταβιά, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
076	Ἁγία Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
077	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
078	Κοίμηση, Ἀντιμάχεια, Κῶς	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
079	Ἁγία Τριάδα, Ἀντιμάχεια, Κῶς	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
080	Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Καρδάμαινα, Κῶς	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
081	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορεῖο, Νίσυρος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
082	Εἰσόδια, Νικεῖα, Νίσυρος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
083	Παναγία Κυρά, Ἐμπορεῖο, Νίσυρος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
085	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	σέ βράχο	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
086	Ἅγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος	σέ βράχο		Τεταρτοσφαιρική
087	Παναγία Κάστρου, Χωριό, Σύμη	Τρίπλευρη	Δίρριχτη	Ἡμικυλινδρική
088	Πανορμίτης, Σύμη	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
089	Ἅγιος Ἰωάννης, Γιαλός, Σύμη	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτές νευρώσεις
090	Ἅγιος Ἀθανάσιος, Χωριό, Σύμη	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτές νευρώσεις
091	Ἅγιος Ἐλευθέριος, Χωριό, Σύμη	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Ἀκτινωτές νευρώσεις
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
093	Εὐαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	Πεντάπλευρη	Ἀκτινωτή	Τεταρτοσφαιρική
094	Ἐλικωνή, Γιαλός, Σύμη	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική

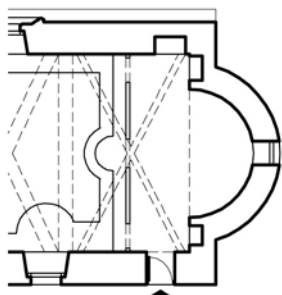
σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία - περιοχή	κόγχη ἱεροῦ ἐξωτερικά	στέγαση κόγχης ἱεροῦ	κάλυψη κόγχης ἱεροῦ ἐσωτερικά
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
096	Ἀγία Εἰρήνη, Νημποριό, Σύμη	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
097	Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
099	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
101	Ἅγιος Νικόλαος, Ἐμπορεῖο, Χάλκη	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
102	Πανομίτης, Χωριό-ἐξοχή, Χάλκη	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
103	Ἀγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
104	Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
105	Ἅγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	Ἐπτάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
110	Ὑπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
111	Παναγία, Ὅθος, Κάρπαθος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
113	Πανομίτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
114	Ἅγιος Σπυρίδων, Φρύ, Κάσος	Ἐννιάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
115	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορεῖο, Κάσος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	Ὀκτάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
117	Τίμιος Σταυρός, Ἅγια Μαρίνα, Κάσος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
118	Ἅγια Μαρίνα, Ἅγια Μαρίνα, Κάσος	Ἐπτάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
119	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
120	Ἅγια Τριάδα, Πόλι, Κάσος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
121	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀλιμιά	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
122	Ζωοδόχος Πηγή, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
123	Ἅγια Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
125	Πυργιώτισσα, Λιβίσι, Λυκία	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
127	Ἀντιφελλιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Νεύρωση στο μέτωπο
128	Εἰσόδια, Ψέριμος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Ἀπομίμηση ἀκτινωτῆς
129	Εἰσόδια, Καλαμάκι, Λυκία	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία	Πεντάπλευρη- τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Ὁξυκόρυφο μέτωπο
131	Εἰσόδια, Σπάρτη, Πισιδία	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
132	Ἀσώματοι, Ἀσφενδιού, Κῶς	Πεντάπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
133	Ὑπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
134	Ἅγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	Ἡμικυκλική	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική
135	Ἅγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος	Τρίπλευρη	Τεταρτοσφαιρική	Τεταρτοσφαιρική

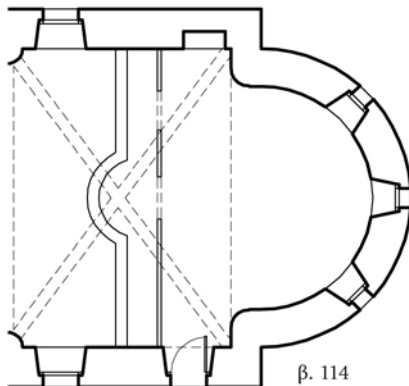
Π.Β.2.27.

Πίνακας κατόψεων αντιπροσωπευτικῶν τύπων κογχῶν ἱεροῦ

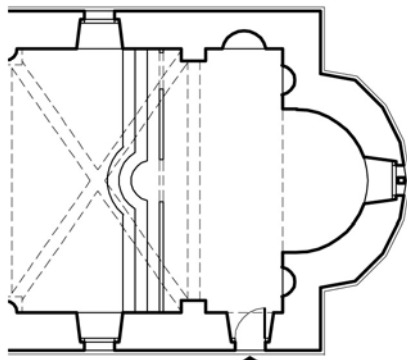
0 1 2 5μ.

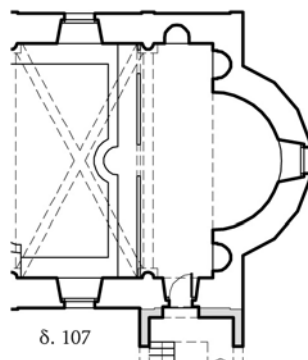
α. 110

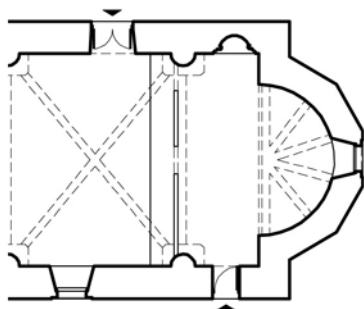
β. 114

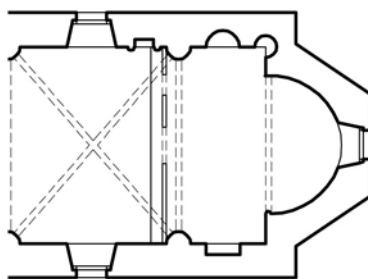
γ. 116

δ. 107

ε. 38

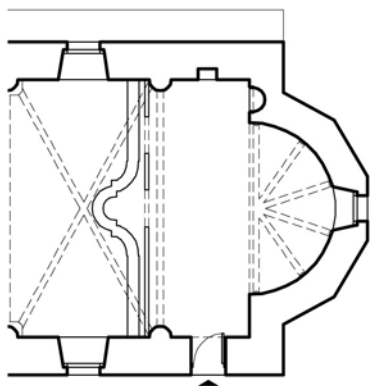

στ. 17

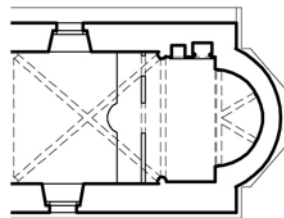
Κόγχες: α. ἡμικυκλική, β. ἐννιάπλευρη, γ. ὀκτάπλευρη, δ. ἐπτάπλευρη, ε. πεντάπλευρη καὶ στ. τρίπλευρη.

Π.Β.2.28.

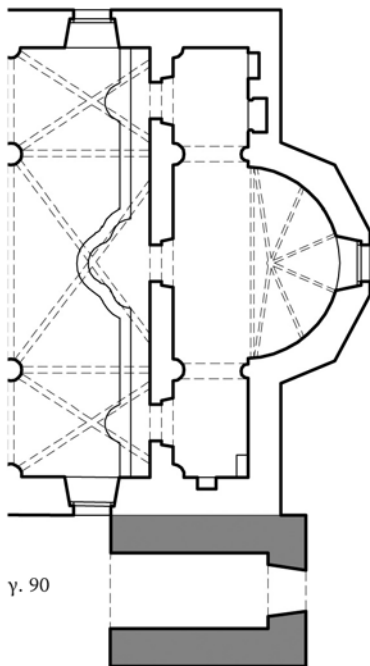
Τύποι κάλυψης κογχῶν ἱεροῦ ἐσωτερικὰ

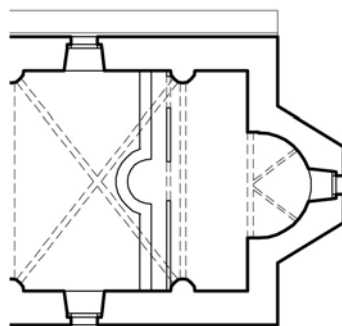
α. 4

β. 12

γ. 90

δ. 33

0 1 2 5μ.

α. με πέντε ἀκτινωτοὺς θόλους καὶ νευρώσεις, β. με τρεῖς ἀκτινωτοὺς θόλους καὶ νευρώσεις, γ. με πέντε ἀκτινωτοὺς θόλους καὶ νευρώσεις καὶ τὸ κλειδί βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ τόξο καὶ δ. με ἀπομίμηση διακοσμητικῶν ἀκτινωτῶν νευρώσεων σὲ τεταρτοσφαιρικὴ στέγαση.

τοξωτά ή οξυκόρυφα ανοίγματα, όμως στην βόρεια και στην νότια πλευρά, ένιότε και στην δυτική πλευρά, τονίζουν τον πρόναο και δημιουργούν υπαίθριους στεγασμένους και σκιερούς χώρους, ιδιαίτερα ευχάριστους, ενώ τα ανοίγματα του παταριού υποδηλώνουν τον γυναικωνίτη. Σε μερικές περιπτώσεις τα τοξωτά ανοίγματα του πρόναου χρησιμεύουν ως πέρασμα με διαβατικό. Η πρόσβαση στον γυναικωνίτη γίνεται άλλοτε με έσωτερική, ξύλινη συνήθως, σκάλα και άλλοτε με έξωτερική πετρόκτιστη. Συχνά ή σκάλα φέρεται από οξυκόρυφους ή κυλινδρικούς ή τεταρτοκυλινδρικούς θόλους και έχει κοιλόκυρτα κυμάτια στα σκαλοπάτια, στοιχειά δανεισμένα από την ιπποτική ροδίτικη αρχιτεκτονική. Το καμπαναριό συνδυάζεται ένιότε με την σκάλα στην δυτική όψη και δίνουν ιδιαίτερη έντύπωση (Π.Β.2.1)¹³². Η όπτική επικοινωνία του γυναικωνίτη με τον κυρίως ναό επιτυγχάνεται από το έγκάρσιο ενδιάμεσο τόξο του δυτικού σταυροθολίου.

2.4. Προσθήκες

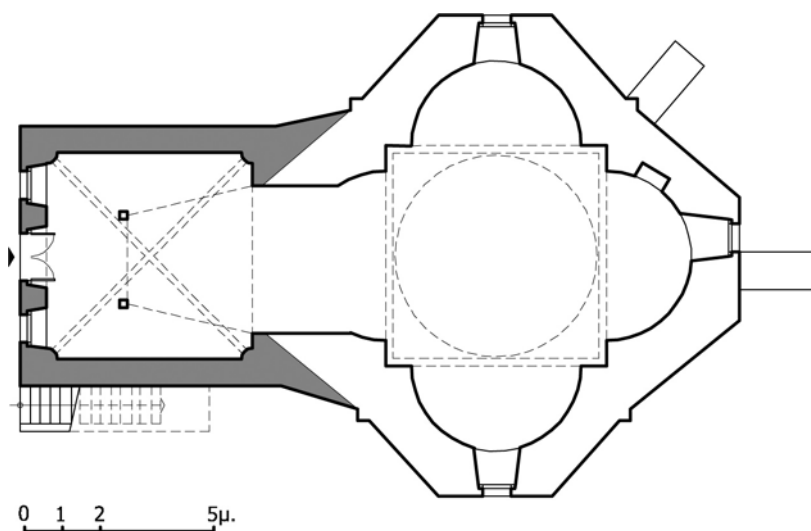
Οι περισσότερες προσθήκες πρόναου και γυναικωνίτη προς τα δυτικά αποτελούνται από ένα επί πλέον σταυροθόλιο. Λιγότερες είναι καμαροσκέπαστες, που καλύπτονται με ξύλινη στέγη και κεραμίδια ή έχουν επίπεδο δώμα από όπλισμένο σκυρόδεμα ή ξύλινο επίπεδο δώμα ή, τέλος, αποτελούν ειδικές περιπτώσεις προσθήκης.

Περισσότερο συνηθισμένη είναι ή επέκταση με την κατασκευή ενός σταυροθολίου προς τα δυτικά για πρόναο στο ισόγειο και γυναικωνίτη στο πατάρι. Η μορφή των προσθηκών είναι ανάλογη με αυτή των εκκλησιών, το δυτικό σταυροθόλιο των όποιων κατασκευάσθηκε έξ αρχής γι' αυτόν τον σκοπό. Η ένταξή τους μάλιστα είναι αρκετά επιτυχημένη και δύσκολα συνήθως διακρίνεται αν αποτελεί όντως προσθήκη ή στοιχείο της αρχικής κατασκευής της εκκλησίας. Ακόμη και όταν οι διαστάσεις του νέου σταυροθολίου δεν είναι οι ίδιες με του ναού, οι τεχνίτες κατέβαλαν προσπάθεια ένταξης και προσαρμογής, ανεβάζοντας ή κατεβάζοντας σκαλωτά τα γείσα της όψης και συνδέοντάς τα με τα παλαιά σταυροθόλια. Στην περίπτωση βέβαια αυτή ανοίγεται το άνω τμήμα του δυτικού τυμπάνου του ακραίου σταυροθολίου, εξασφαλίζοντας άμεση έπαφή του παταριού του γυναικωνίτη με την εκκλησία. Πολλές φορές ό γυναικωνίτης επεκτείνεται και προς τα ανατολικά μέσα στην εκκλησία ή

132. Όπως ΚΣΕΔ 19, του Αγίου Λουκά στην Σορωνή, ΚΣΕΔ 29 της Γέννησης της Θεοτόκου στην Ψίνθο, ΚΣΕΔ 35 της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού στον Απόλλωνα, ΚΣΕΔ 52 του Άρταμίτη στον Άγιο Ίσίδωρο της Ρόδου και ΚΣΕΔ 131 στα Εισόδια της Θεοτόκου στην Σπάρτη της Πισιδίας.

Π.Β.2.29.

Μονόχωρη τετράκογχη με προσθήκη δυτικού σταυροθολίου
για πρόναο με πατάρι γυναικωνίτη

ΚΣΕΔ 31. Η Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Σάλακο τῆς Ρόδου.

σ' ὅλο τὸ πλάτος ἢ πρὸς τὴν βόρεια καὶ τὴν νότια παρεῖα τῆς ἐκκλησίας ὡς ἐξῶστες, αὐξάνοντας τὴν ὠφέλιμη ἐπιφάνειά του.

Τότε τὸ ἰσόγειο τῆς προσθήκης λειτουργεῖ ὡς πρόναος, ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν παλαιὰ δυτικὴ εἴσοδο καὶ τὰ συμμετρικὰ παράθυρα τῆς δυτικῆς ὀψης. Ἄλλοτε οἱ πόρτες καὶ τὰ παράθυρα μετατρέπονται σὲ τρία ἀνοίγματα, ὀρθογώνια ἢ τοξωτά, ἢ καὶ σὲ τοξοστοιχία μὲ δύο κίονες, ἢ ἀκόμη ἀντικαθίσταται ὁ τοῖχος μὲ ἓνα ἐνιαῖο μεγάλο τοξωτὸ ἢ ὀρθογώνιο ἀνοιγμα καὶ ἐνοποιεῖται ὁ χώρος τῆς προσθήκης μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἐκκλησία. Ἡ προσθήκη ἐνὸς σταυροθολίου πρὸς τὰ δυτικὰ σὲ δέκα μονόχωρες δρομικὲς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες¹³³ προσέδωσε ἀκόμη μεγαλύτερο μήκος, τονίζοντας τὸν ἄξονά τους. Στὴν περίπτωση τῆς ἱπποτικῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Σάλακο τῆς Ρόδου ἔδωσε αὐξησὴ στὴν μικρὴ τετράκογχη ἐκκλησία, ποὺ λειτουργεῖ ὡς ἐνοριακὴ, ἀλλὰ καὶ ὡς κοιμητηριακὴ¹³⁴ (Π.Β.2.29). Ἄλλη μία περίπτωση τρίκογχων ἐκκλησιῶν, τῆς Ἁγίας Τριάδας¹³⁵ ἢ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Μάμα¹³⁶ στὸ Πόλι τῆς Κάσου, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα, μὲ προσθήκη δυτικοῦ σταυροθολίου γιὰ πρόναο, εἶτε συνοδευόμενου ἀπὸ πατάρι γιὰ γυναικωνίτη καὶ καμπαναριὰ στὴν δυτικὴ ὀψη, ἔδωσε ἄλλη αἴγλη στὴν μορφὴ τους (Π.Β.2.30).

Ἡ προσθήκη μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ τρία σταυροθόλια στὴν δυτικὴ πλευρὰ σὲ δύο τρίκλιτες, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Ρόδου¹³⁷ καὶ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἁγίας Ἑλένης στὸ Καστελλόριζο¹³⁸, αὐξησε τὸν ὄγκο καὶ τὴν ἐπιβλητικότητά τους στὸν περιβάλλοντα χώρο τῶν οἰκισμῶν. Ἀνάλογη ἐντύπωση δίνει καὶ ἡ προσθήκη μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ θόλους, μὲ τὸ μεσαῖο σταυροθόλιο, σὲ ἐπέκταση τῆς τρίκλιτης σταυροθολιακῆς ἐκκλησίας τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου¹³⁹.

Ἡ εὐρηματικότητα καὶ ἡ ἀγάπη τῶν κατασκευαστῶν τῶν ἐκκλησιῶν γιὰ τὰ νευρωτὰ σταυροθόλια ὁδήγησε καὶ στὴν προσθήκη ἐνὸς δυτικοῦ σταυροθολίου μὲ διαμόρφωση παταριοῦ γυναικωνίτη καὶ μὲ τρία

133. ΚΣΕΔ 3, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὴν πόλη τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 20, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὶς Φάνες, ΚΣΕΔ 30, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στ' Ἀφάντου, πρὶν ἀπὸ τὴν μετατροπὴ τῆς σὲ τρίκλιτη τὸ 1966, ΚΣΕΔ 33, στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὴν Ἀρχίπολη, ΚΣΕΔ 41, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν Μαλώνα, ΚΣΕΔ 55, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ Ταξιάρχη στὴν Κάλαθο, ΚΣΕΔ 70, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 114, στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα καὶ ΚΣΕΔ 120, στὴν Ἁγία Τριάδα στὴν Κάσο καὶ ΚΣΕΔ 125 (Ντέλλας [2008α]), στὴν Παναγία τὴν Πυργιώτισσα στὸ Λιβίσι τῆς Λυκίας στὴν Τουρκία.

134. ΚΣΕΔ 31.

135. ΚΣΕΔ 120.

136. ΚΣΕΔ 134.

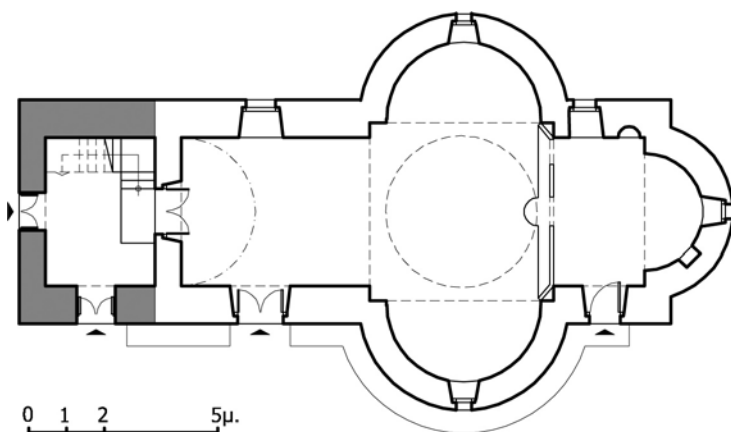
137. ΚΣΕΔ 39.

138. ΚΣΕΔ 103.

139. ΚΣΕΔ 108.

Π.Β.2.30.

Μονόχωρη τρίκογχη με προσθήκη δυτικού σταυροθολίου
για πρόναο με πατάρι γυναικωνίτη

ΚΣΕΔ 120. Ἡ Αγία Τριάδα στὸ Πόλι τῆς Κάσου (πρὸ τοῦ 1867).

μικρότερα σταυροθόλια στο ισόγειο, στον πρόναο, σε τέσσερες μονόχωρες εκκλησίες. Η λύση αυτή, που εμφανίζεται στον πρόναο, διαμορφώνει μία πραγματικά έντυπωσιακή υποδοχή στον εισερχόμενο. Σε τρεις περιπτώσεις¹⁴⁰ τα μικρά αυτά σταυροθόλια είναι με νευρώσεις κυκλικής διατομής, ενώ στην τέταρτη¹⁴¹ έχουν ορθογώνιες τις διαγώνιες νευρώσεις. Μία πέμπτη¹⁴² διαφέρει ως προς την μορφή της προσθήκης του όροφου, του γυναικωνίτη, που αντί με σταυροθόλιο, καλύπτεται με ξύλινη δίρριχτη στέγη και έξωτερική σκάλα (Π.Β.2.9).

Παρατηρείται η προσθήκη χαμηλότερου προστώου με άνοικτο σταυροθόλιο σε τρεις εκκλησίες προς τα δυτικά¹⁴³, για πρόναο, ενώ σε άλλες δύο έγινε προσπάθεια να είναι ανάλογου ύψους με την εκκλησία, του καθολικού του Αγίου Γεωργίου και του κοιμητηριακού ναού της Αγίας Ειρήνης στην Λαχανιά της Ρόδου¹⁴⁴ (Π.Β.2.31). Ανάλογη δυτική προσθήκη σταυροθολίου για πρόναο έχει και το καθολικό του Αγίου Μάμα στο Πόλι της Κάσου, που είναι τρίκογχου τύπου μονόχωρη¹⁴⁵, παρόμοια με την Αγία Τριάδα του ίδιου οικισμού¹⁴⁶. Η κατασκευή προστώων και στοών από νευρωτά σταυροθόλια εξάλλου είχε ήδη εφαρμοσθεί από την περίοδο της Ίπποτοκρατίας (1309-1522)¹⁴⁷ στις εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου (ή Χουρμαλι)¹⁴⁸, στον Αρχάγγελο Μιχαήλ (ή Ντεμιρλί), στον Άγιο Νικόλαο και στον Άγιο Αύγουστίνο¹⁴⁹ και στην Παναγιά της Νίκης¹⁵⁰ στην μεσαιωνική πόλη της Ρόδου.

Η προσθήκη δύο επάλληλων άνοικτων προστώων με νευρωτά σταυροθόλια σε επόμενες φάσεις (το 1840 και 1854) και με διαφορετικές διαστάσεις και αρχιτεκτονικά στοιχεία (το πρώτο με οξυκόρυφους θόλους και το δεύτερο με ήμικυκλικούς) για νάρθηκες στην καμαροσκέπαστη εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στην περιοχή Πλημμύρι της Λαχανιάς στην Ρόδο¹⁵¹, έργο του 1837 (Π.Β.2.32), δείχνει την προτίμηση των μαστόρων σ' αυτήν την λύση. Η προσθήκη στοάς με δύο νευρωτά σταυροθόλια στην

140. ΚΣΕΔ 3, τα Εισόδια Θεοτόκου στο Νιοχώρι της πόλης της Ρόδου, ΚΣΕΔ 36, ο Άγιος Γεώργιος στην Κρητηνία και ΚΣΕΔ 41, ο όμώνυμος στην Μαλώνα της Ρόδου.

141. ΚΣΕΔ 114, του Αγίου Σπυρίδωνα στο Φρύ της Κάσου.

142. ΚΣΕΔ 89, ο Άγιος Ιωάννης στο Γιαλό της Σύμης.

143. ΚΣΕΔ 60, της Παναγίας της Ύψενης στην Λάρδο, ΚΣΕΔ 63, της Παναγίας της Σκιαδενης στην Απολακκιά και ΚΣΕΔ 65, του Αγίου Φιλήμονα στην Αρνίθα της Ρόδου.

144. ΚΣΕΔ 12, ΚΣΕΔ 71.

145. ΚΣΕΔ 134.

146. ΚΣΕΔ 120.

147. Ντέλλας [2000α].

148. Μανούσου-Ντέλλα, Ντέλλας [2008], 37-43.

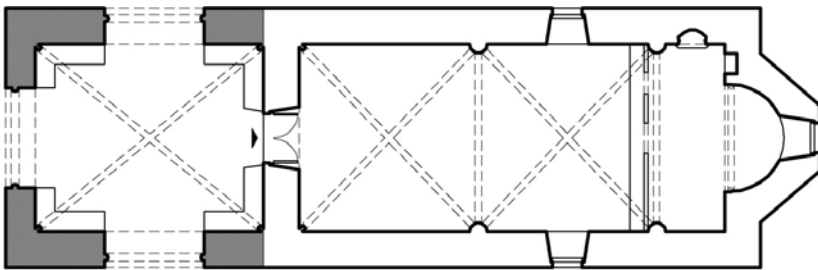
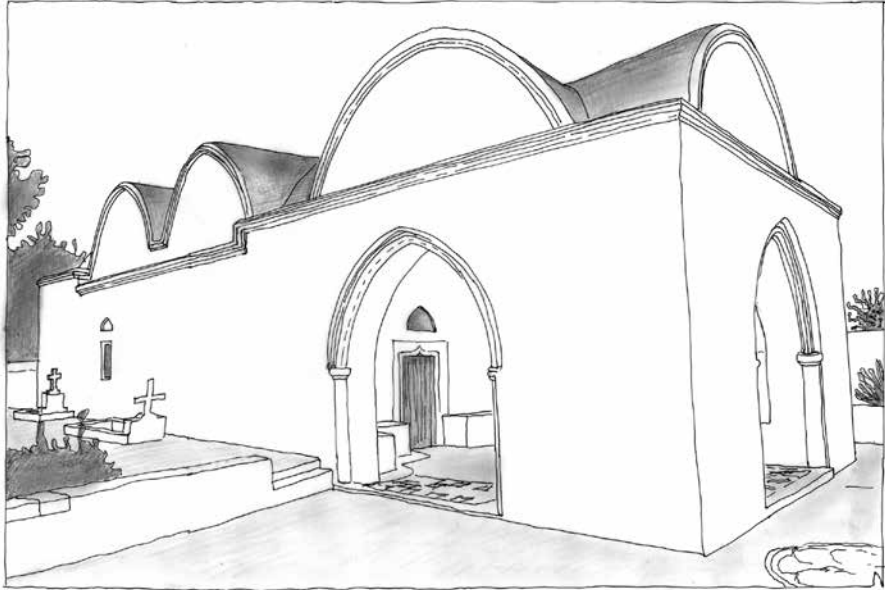
149. Ντέλλας [2000β], 43-54.

150. Μανούσου-Ντέλλα, Ντέλλας [2008], 115-119.

151. ΚΣΕΔ 72.

Π.Β.2.31.

Μονόχωρη σταυροθολιακή με προσθήκη προστώου
από άνοικτο σταυροθόλιο

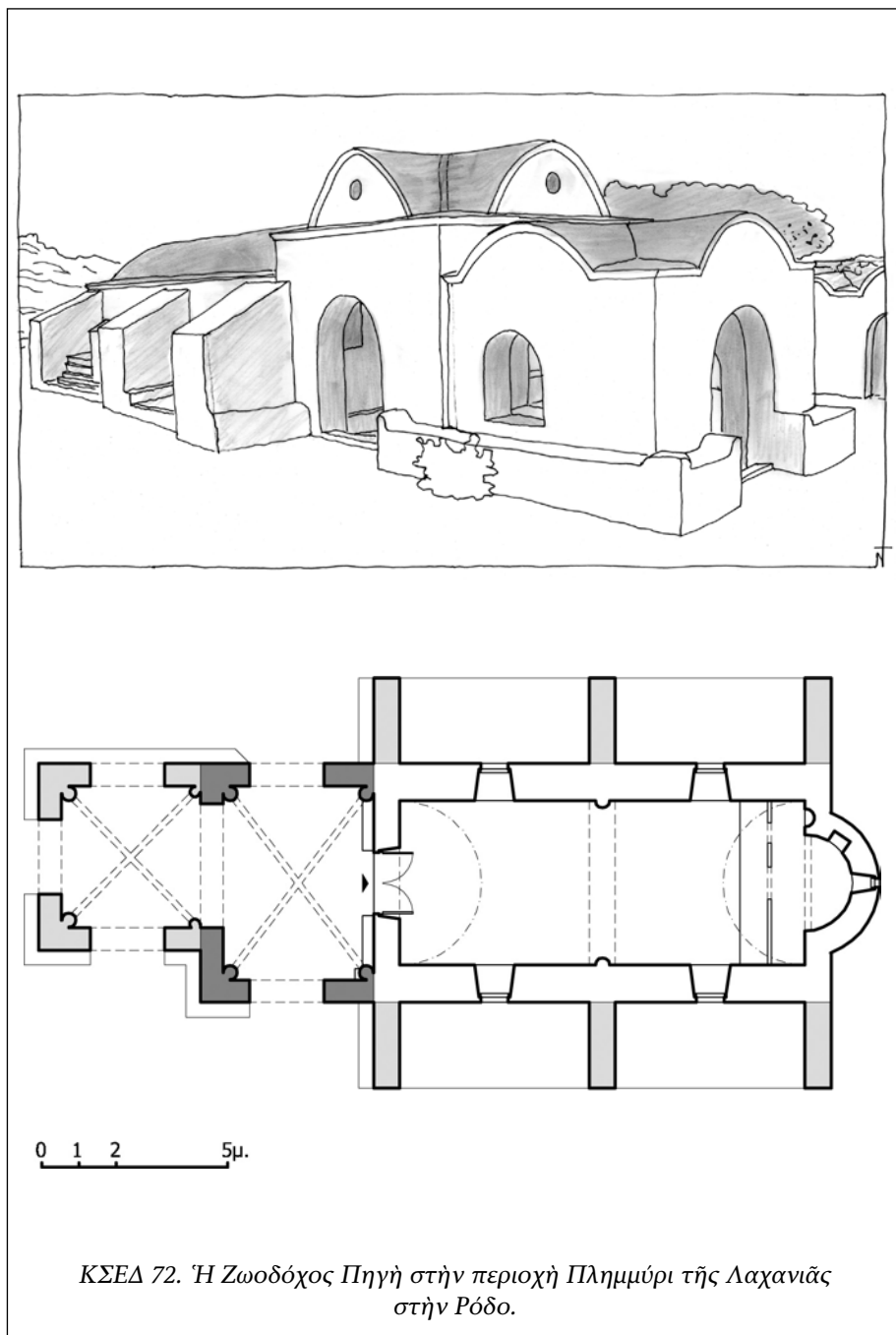

0 1 2 5μ.

ΚΣΕΔ 71. Ἡ Αγία Εἰρήνη στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου (1760).

Π.Β.2.32.

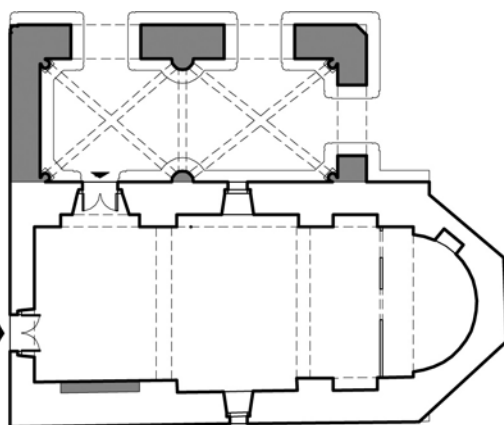
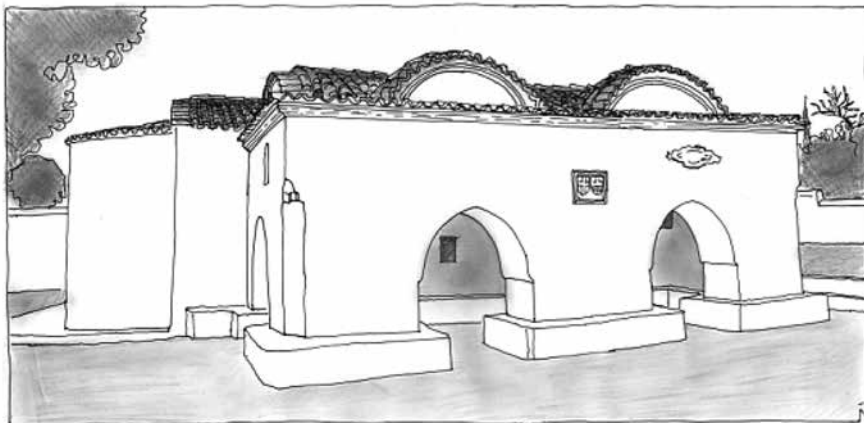
Μονόχωρη καμαροσκέπαστη με προσθήκη δύο επάλληλων
 ανοικτών προστώων και στεγάστρου εισόδου στην αύλη
 (1840 και 1854) από νευρωτά σταυροθόλια

ΚΣΕΔ 72. Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στὴν περιοχή Πλημμύρι τῆς Λαχανιάς
 στὴν Ρόδο.

Π.Β.2.33.

Προσθήκη βόρειας στοάς με δύο νευρωτά σταυροθόλια (1837)

0 1 2 5μ.

ΚΣΕΔ 68. Η Αγία Άννα στο Γεννάδι της Ρόδου.

βόρεια πλευρά της Αγίας Αναστασίας στο Γεννάδι της Ρόδου¹⁵², ίσως τὸ 1837, ἐπιβεβαιώνει τὴν προτίμηση τῆς χρήσης τους (Π.Β.2.33). Ἐκτὸς ἀπὸ προστώα ἐμφανίζονται συχνὰ προσθήκες μὲ σταυροθόλια γιὰ ἐπέκταση τῶν ἐκκλησιῶν. Στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Ψέριμο¹⁵³ ἡ προσθήκη ἐνὸς σταυροθολίου καὶ ἡ κατάργηση τοῦ ἐνδιάμεσου τοίχου μεγέθυνε τὴν ἐκκλησία ἀπὸ δύο σὲ τρία σταυροθόλια.

Ἡ ἐπέκταση τῶν ἐκκλησιῶν μὲ καμαροσκέπαστες προσθήκες ἔγινε σὲ ἔξι μονόχωρες ἐκκλησίες, εἴτε μὲ προέκταση τῶν δυτικῶν θόλων τῶν σταυροθολίων στὶς μισές¹⁵⁴, εἴτε μὲ ἐγκάρσιες πρὸς τὸν ἄξονα καμάρες στὶς ἄλλες μισές¹⁵⁵, δίνοντας ἓνα ἱκανοποιητικὸ αἰσθητικὰ ἀποτέλεσμα. Στὶς τρεῖς ἀπ' αὐτὲς ἡ ἐπέκταση εἶναι χωρὶς πατάρι καὶ χρησιμεύει εἴτε ὡς πρόναος, εἴτε ὡς γυναικωνίτης, εἴτε ἀπλὰ ὡς βοηθητικὸς χώρος, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἔχουν πατάρι μὲ γυναικωνίτη. Στὶς δύο¹⁵⁶ ἔγινε καὶ μετατροπὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ διάνοιξη ἐνιαίου μεγάλου τόξου ἐπικοινωνίας. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση δημιουργεῖ ἡ προσθήκη δυτικῆς καμάρας γιὰ πρόναο μὲ πατάρι γιὰ γυναικωνίτη στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὸ Λιβίσι (Καγιάκιοῦ) τῆς Λυκίας στὴν Τουρκία¹⁵⁷ (Π.Β.2.34), ἂν καὶ εἶναι ἐρειπωμένος.

Μερικὲς φορὲς ἡ προσθήκη αὐτὴ εἶναι εἴτε ἀπλούστερη ἀπὸ τοιχοποιία μὲ ξύλινη στέγη καὶ κεραμίδια, εἴτε μὲ ἐπίπεδο δῶμα, καλυμμένο ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ Δωδεκανησιακὴ «πατελιά» καὶ ξύλινο μεσοπάτωμα. Σὲ ἐννιά ἐκκλησίες ἔγινε προσθήκη μὲ ξύλινη στέγη καὶ κεραμίδια, διαφοροποιώντας τὴν ἐξωτερικὴ τους μορφή ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τοῦ κυρίως ναοῦ. Οἱ δύο ἀπ' αὐτὲς¹⁵⁸ εἶναι ἰσόγειες καὶ χρησιμεύουν γιὰ προστώο ἢ πρόναο, καὶ οἱ ἄλλες ἐπτά¹⁵⁹ διώροφες μὲ γυναικωνίτη στὸ πατάρι (Π.Β.2.35).

152. ΚΣΕΔ 68.

153. ΚΣΕΔ 128.

154. ΚΣΕΔ 4, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης στὴν ὁμώνυμη συνοικία τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 92, ἡ Παναγία ἡ Κεχαριτωμένη στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης καὶ ΚΣΕΔ 112, ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Πυλὲς τῆς Καρπάθου.

155. ΚΣΕΔ 82, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 99, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ-Ταξιάρχης στὸ Μεγάλον Χωριὸ τῆς Τήλου καὶ ΚΣΕΔ 126 (Ντέλλας, [2008]), ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ-Ταξιάρχης στὸ Λιβίσι (Καγιάκιοῦ) τῆς Λυκίας στὴν Τουρκία.

156. ΚΣΕΔ 92, στὴν Παναγία Κεχαριτωμένη στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης καὶ ΚΣΕΔ 112, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Πυλὲς τῆς Καρπάθου.

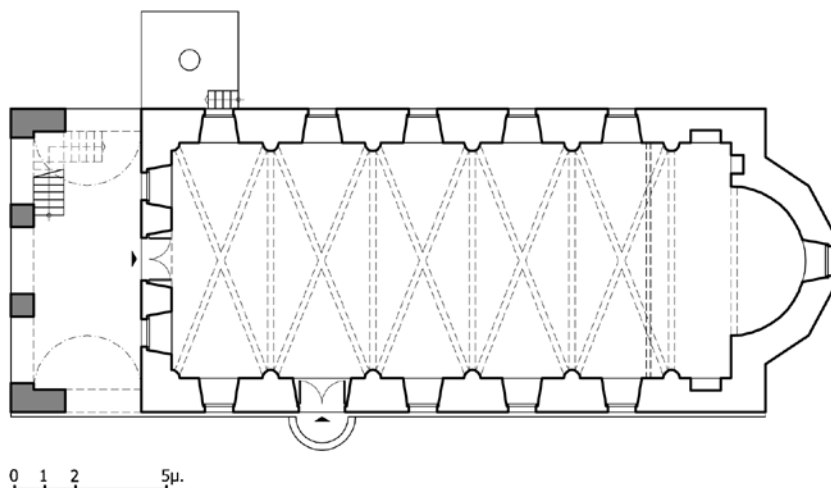
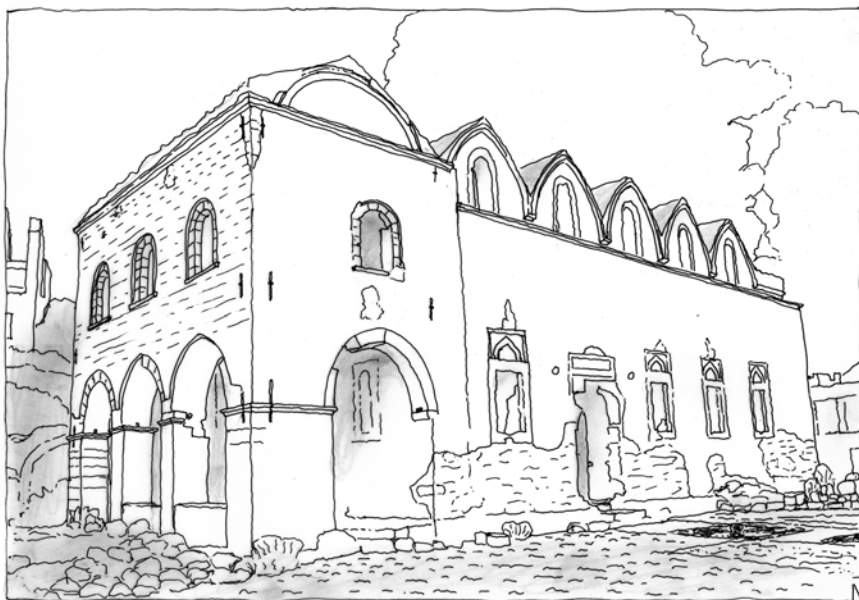
157. ΚΣΕΔ 126.

158. ΚΣΕΔ 38, ἡ Παναγία ἡ Τσαμπίκα ἡ «Κάτω» στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου καὶ ΚΣΕΔ 81, ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὸν Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου.

159. ΚΣΕΔ 42, ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὴν Μαλῶνα τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 105, ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ στὸ Καστελλόριζο, ΚΣΕΔ 77, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στὸ Χωριὸ τῆς Καλύμνου, ΚΣΕΔ 101, ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Χάλκης, ΚΣΕΔ 97, ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριὸ τῆς Τήλου, ΚΣΕΔ 98, ἡ Κοίμηση τῆς Θε-

Π.Β.2.34.

Καμαροσκέπαστη προσθήκη με πατάρι γυναικωνίτη

ΚΣΕΔ 126. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ Ταξιάρχης στὸ Λιβίσι (Καγιάκιοῦ)
τῆς Λυκίας στὴν Τουρκία (πρὸ τοῦ 1910).

Οί τρεῖς¹⁶⁰ ἔχουν μονόρριχτη στέγη καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἔξι δίρριχτη. Στὴν Παναγία τὴν Τσαμπίκα τὴν «Κάτω» στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου¹⁶¹ ἔχει γίνεи μεταγενέστερη ἐπέμβαση καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἐπίπεδη πλάκα ὀπλισμένου σκυροδέματος.

Προσθήκες πρόναου μὲ ἐπίπεδο δῶμα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα παρ-
ρουσιάζονται καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίες¹⁶², ποὺ πιθανότατα προέρχονται
ἀπὸ ἀντικατάσταση παλαιότερων ξύλινων στεγῶν ἢ ἐπίπεδων ξύλινων
δωμάτων. Σὲ δύο¹⁶³ ἡ προσθήκη εἶναι ισόγεια καὶ ἀφορᾷ στὸν πρόναο,
ἐνῶ στὶς ἄλλες τέσσερις εἶναι διώροφη μὲ γυναικωνίτη στὸ πατάρι.

Προσθήκες μὲ ξύλινο δῶμα, μία παραδοσιακὴ λύση κάλυψης κτισμάτων
στὰ Δωδεκάνησα, παρατηροῦνται σὲ ἑπτὰ ἐκκλησίες¹⁶⁴, ἐνῶ ἀνάλογη ἦταν
καὶ ἡ προσθήκη στὴν παλαιὰ ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν
Κρεμαστή τῆς Ρόδου¹⁶⁵ (Π.Β.2.36), ποὺ κατεδαφίσθηκε τὸ 1958 καὶ ἀντικα-
ταστάθηκε μὲ τὸν νεότερο τρίκλιτο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο μὲ τροῦλο
ναό. Στούς Ἁγίους Ἀναργύρους στὴν Καρδάμaina τῆς Κῶ¹⁶⁶ ἡ προσθήκη
εἶναι ισόγεια καὶ χρησιμεύει γιὰ πρόναο.

Εἰδικὲς περιπτώσεις προσθηκῶν

Τὸ περιβάλλον τῆς ἐκκλησίας, οἱ προσβάσεις καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ
ἐδάφους ὁδήγησαν σὲ ποικίλες ἀρχιτεκτονικὲς λύσεις (Π.Β.2.1) γιὰ τὴν
ἐπέκταση ἢ τὴν προσθήκη πρόναου μὲ γυναικωνίτη. Πολλὲς φορὲς μάλι-
στα ἀποτελοῦν ἐνδιαφέρουσες καὶ ἄρτιες αἰσθητικὰ κατασκευές, συν-
δυάζοντας παράλληλα τὴν ἐξυπηρέτηση λειτουργικῶν ἀναγκῶν, ὅπως

στόκου στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου καὶ ΚΣΕΔ 91, ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος στὸ Χωριὸ τῆς
Σύμης.

160. ΚΣΕΔ 81, ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 101, ὁ Ἅγιος
Νικόλαος στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Χάλκης καὶ ΚΣΕΔ 105, ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ στὸ
Καστελλόριζο.

161. ΚΣΕΔ 38.

162. ΚΣΕΔ 5, στὴν Ἁγία Ἀναστασία στὴν ὁμώνυμη συνοικία τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 28, στὴν
Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὶς Καλυθιές, ΚΣΕΔ 18, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ-Ταξιάρχη
στὰ Μαριτσά, ΚΣΕΔ 15, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὰ Κοσκινοῦ τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 78,
στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ΚΣΕΔ 79, στὴν Ἁγία Τριάδα στὴν Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ καὶ
ΚΣΕΔ 83, στὴν Παναγία τὴν Κυρὰ στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου.

163. ΚΣΕΔ 83, στὴν Παναγία τὴν Κυρὰ στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου καὶ ΚΣΕΔ 78, στὴν
Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ.

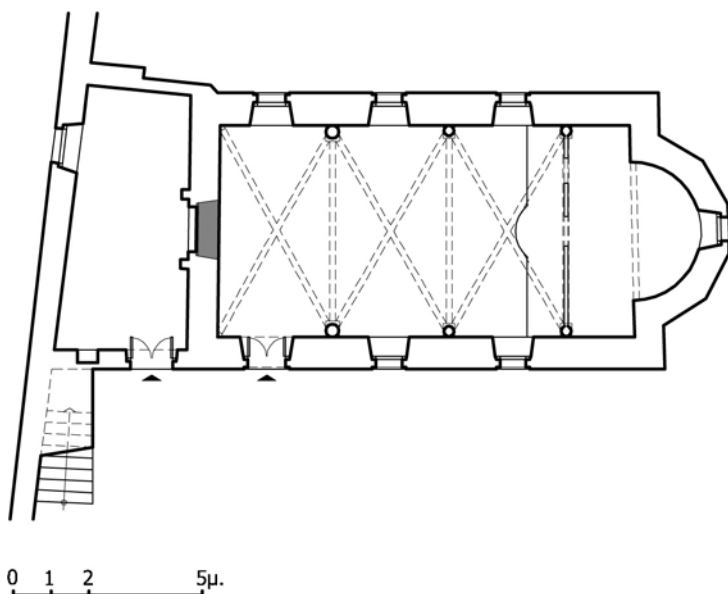
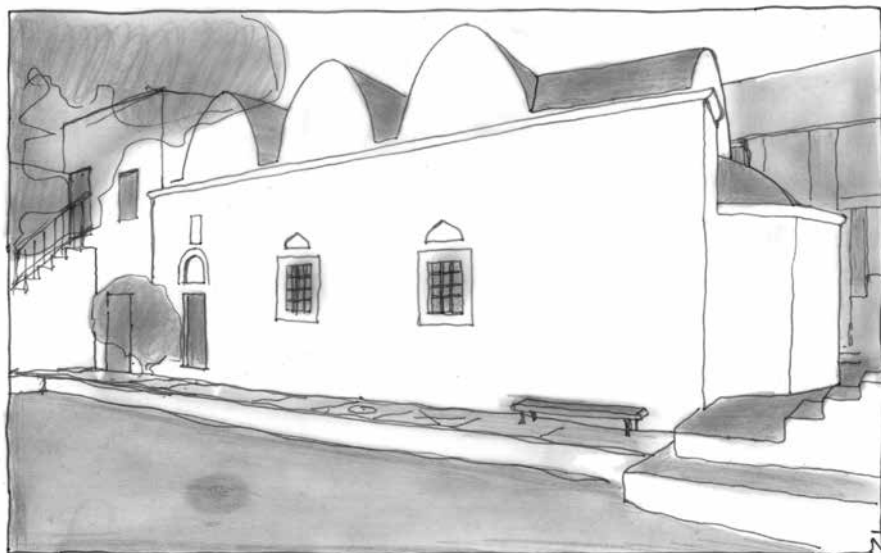
164. ΚΣΕΔ 6, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Ἄνω στὴν ὁμώνυμη συνοικία τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ
8, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα, ΚΣΕΔ 25, στὴν Ἁγία Αἰκατερίνη στὰ Κα-
λαβάρδα, ΚΣΕΔ 62, στὴν Ἁγία Μαρίνα στὴν Ἀπολακκιά τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 84, στὴν Πα-
ναγία τὴν Ποταμίτισσα στὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 79, στὴν Ἁγία Τριάδα στὴν
Ἀντιμάχεια καὶ ΚΣΕΔ 80, στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους στὴν Καρδάμaina τῆς Κῶ.

165. ΚΣΕΔ 10.

166. ΚΣΕΔ 80.

Π.Β.2.35.

Μονόχωρη με τρία σταυροθόλια και δυτική προσθήκη
πρόναου με γυναικωνίτη και ξύλινη στέγη

ΚΣΕΔ 105. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ (1759) στὸ Καστελλόριζο.

ή Κοίμηση Θεοτόκου στο Άσκληπιό της Ρόδου¹⁶⁷, καθώς και της Κοίμησης της Θεοτόκου στο χωριό Άφάντου της Ρόδου¹⁶⁸, ενώ μερικές φορές καταλήγουν σε άλλοίωση της αυθεντικής αρχιτεκτονικής της αρχικής εκκλησίας.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Άγιος Νικόλαος στην πόλη της Ρόδου¹⁶⁹ του 1759. Είναι μονόχωρη εκκλησία καλυμμένη με τρία σταυροθόλια και πεντάπλευρη έξωτερικά κόγχη του ιεροῦ, με προσθήκες, πρόναο με γυναικωνίτη και προστώων δυτικά και βόρεια. Την περίοδο πιθανῶς του 1861-1863 προστέθηκαν ο πρόναος με τὸν γυναικωνίτη σὲ πατάρι και ἐπίπεδο δῶμα, δυτικά, ποὺ προεξέχει πρὸς τὰ νότια με ἐσωτερική σκάλα, καθώς και μία στοὰ ἀπὸ δύο σταυροθόλια πρὸς τὰ βορειοδυτικά, ποὺ ἐπικοινωνεῖ με τὸ δυτικὸ σταυροθόλιο τοῦ κυρίως ναοῦ και τὸν πρόναο. Τὰ σταυροθόλια τῆς βόρειας στοᾶς με τὶς νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς τους και τὰ τόξα εἶναι ἡμικυκλικά. Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ πρόναου με τὸν κυρίως ναὸ ἐπιτυγχάνεται με κιονοστοιχία ἀπὸ δύο κίονες με κορινθιακὰ κιονόκρανα και με ὀξυκόρυφο τόξο με νεύρωση κυκλικῆς διατομῆς τοῦ γυναικωνίτη. Τὸ ἐπιβλητικὸ προστῶο με ἐκλεκτικά και νεοκλασικά χαρακτηριστικά προστέθηκε τὸ 1959¹⁷⁰ και ἔχει πατάρι, ὅπου ἐπεκτάθηκε ὁ γυναικωνίτης. Νεότερες προσθήκες ἔγιναν δυτικά και ἀνατολικά τῆς βόρειας στοᾶς ἀπὸ εὐτελῆ ὑλικά γιὰ ἐπέκταση τῆς ἐκκλησίας¹⁷¹. Ένα βόρειο παράθυρο μετατράπηκε σὲ μεγάλο ἄνοιγμα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία με τὸν κυρίως ναό, ἐνῶ ἀπομιμήσεις τοξωτοῦ ἀνοίγματος στὴν ἀνατολικὴ ὄψη και τοξοστοιχίας στὴν δυτικὴ, ἀπὸ μεταλλικὸ σκελετὸ με ἐπικάλυψη τσιμεντοσανίδων, ἀνοίχθηκαν γιὰ πρόσβαση ἀπὸ τὶς αὐλές (Π.Β.2.37).

Μία ἄλλη περίπτωση ἀλλαγῆς τοῦ ἀρχικοῦ τύπου εἶναι ὁ Άγιος Γεώργιος Άνω στὴν πόλη τῆς Ρόδου (πρὶν ἀπὸ τὸ 1882)¹⁷². Είναι μονόχωρη με τρία σταυροθόλια, διώροφο πρόναο με γυναικωνίτη με νεοκλασικά χαρακτηριστικά, με ἐπίπεδο ξύλινο δῶμα και τρίπλευρη ἐξωτερικά κόγχη τοῦ ιεροῦ. Στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς ἐκκλησίας διανοίχθηκε τοξοστοιχία με δύο κίονες και τρία τόξα στὸ κάτω ἐπίπεδο και ἕνα μεγάλο ὀξυκόρυφο τόξο στὸ πατάρι γιὰ τὴν ἐπικοινωνία με τὸν κυρίως ναό. Γιὰ τὴν νεότερη προσθήκη τοῦ 1992-3 τοῦ βόρειου κλίτους ἀπὸ εὐτελῆ ὑλικά, μετατράπηκαν τὰ βόρεια παράθυρα σὲ πόρτες, ἐνῶ διανοίχθηκε νέα στὸ ὕψος τοῦ ιεροῦ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία με τὸ παλαιό (Π.Β.2.38).

167. ΚΣΕΔ 61.

168. ΚΣΕΔ 30.

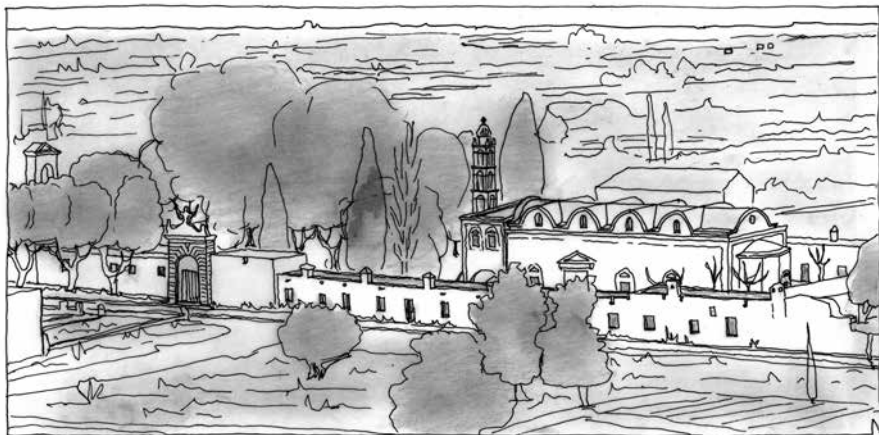
169. ΚΣΕΔ 2.

170. Βολανάκης [1988], 70.

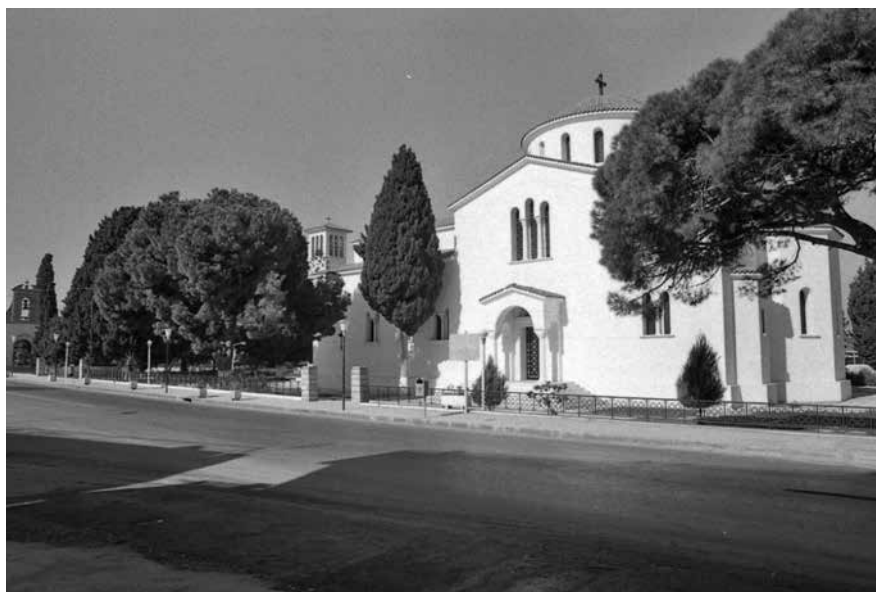
171. Οἱ προσθήκες αὐτὲς ἔγιναν μετὰ τὴν καταγραφὴ και ἀποτύπωση τῆς ἐκκλησίας τὸ 1997.

172. ΚΣΕΔ 6.

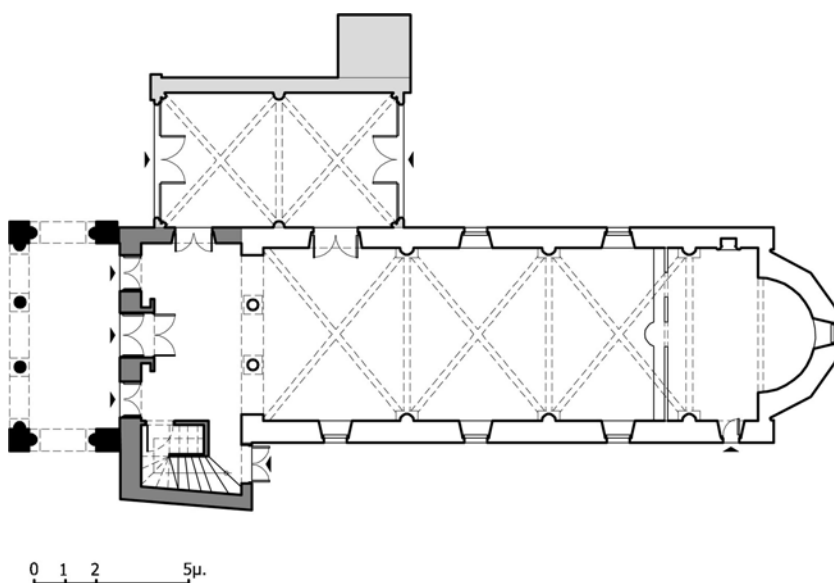
Π.Β.2.36.
Προσθήκη με ξύλινο δῶμα (ΠΔΓ)

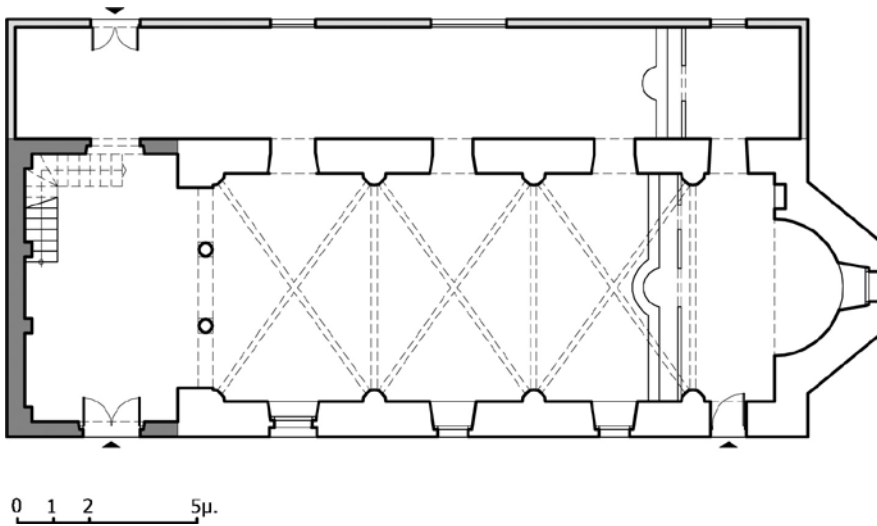
ΚΣΕΔ 10. Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στήν Κρεμαστή τῆς Ρόδου (1855),
πού κατεδαφίστηκε τὸ 1958 καὶ κτίστηκε νέα τὸ 1960.

Π.Β.2.37.
Άλλεπάλληλες προσθήκες

ΚΣΕΔ 2. Ό Άγιος Νικόλαος στην πόλη της Ρόδου (1759).

ΚΣΕΔ 6. Ό Άγιος Γεώργιος Άνω, Ρόδος.

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί ο Άγιος Γεώργιος Κάτω, ο καμένος, στην πόλη της Ρόδου (πριν από το 1809)¹⁷³. Η ανοικοδομημένη εκκλησία ήταν μονόχωρη με δύο σταυροθόλια, μικρών διαστάσεων, και πεντάπλευρη έξωτερικά κόγχη του ιεροῦ. Η προσθήκη ενός ακόμη κλίτους προς τα νότια και η επέκταση προς τα δυτικά το 1970-74 αποτελείται από νεότερα σταυροθόλια, με απομίμηση βεργίων, όπλισμένου σκυροδέματος. Το στέγαστρο της δυτικής ὀψης ἔγινε επίσης από όπλισμένο σκυροδεμα με τοξοστοιχίες και στέγη με κοίλα και κυρτά κεραμίδια (Π.Β.2.39).

Η αρχική εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στα Τριάντα της Ρόδου (πριν από το 1855)¹⁷⁴ αποτελούνταν από δύο σταυροθόλια. Σέ άγνωστο χρόνο τα σταυροθόλια αντικαταστάθηκαν με επίπεδο ξύλινο δῶμα. Ἀργότερα, το 1970, σύμφωνα με ἐπιγραφή στην βόρεια πλευρά, ἔγινε προσθήκη δυτικοῦ πρόναου με δίρριχτη στέγη από όπλισμένο σκυρόδεμα και μετατροπή του ἐνδιάμεσου τοίχου σέ τοξοστοιχία. Το 1994 καθαιρέθηκε και το ιερὸ και ἐπεκτάθηκε προς τα ἀνατολικά με νέα κατασκευή, μεγαλύτερου πλάτους, και με νέα πεντάπλευρη κόγχη. Το ξύλινο τέμπλο της ἀρχικῆς ἐκκλησίας ἐπαναχρησιμοποιήθηκε στην νεότερη ἀνατολική προσθήκη. Τότε φαίνεται ὅτι ἐπικαλύφθηκε ἡ νέα προσθήκη και ἡ παλαιὰ ἐκκλησία από δίρριχτη ἐπίσης στέγη όπλισμένου σκυροδέματος (Π.Β.2.40).

Η Κοίμηση Θεοτόκου στο Ἀσκληπιὸ της Ρόδου¹⁷⁵ αποτελεί ἕνα παράδειγμα ἐπιτυχημένης ἐπέκτασης σέ παλαιότερη ἐκκλησία. Εἶναι τρίκλιτη σταυροειδῆς μετὰ τρούλου¹⁷⁶, πὺ προήλθε ἀπὸ μονόχωρη ἐκκλησία ἐλεύθερου σταυροῦ με τρούλο και τρίπλευρη ἐξωτερικά κόγχη του ιεροῦ της περιόδου της Ἱπποτοκρατίας (1309-1522), ὅπου προστέθηκαν δυτικά γωνιακά διαμερίσματα, ἀπὸ ὀρθογώνια σταυροθόλια με νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς, τὸ 1856¹⁷⁷ (Π.Β.2.41).

Η βυζαντινὴ ἐκκλησία της Παναγίας της Σκιαδενης στην Ἀπολακκία της Ρόδου¹⁷⁸ εἶναι μικρὴ μονόχωρη, τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ, μετὰ τρούλου, πὺ μετατράπηκε σέ ιερὸ και προστέθηκαν δύο νευρωτὰ σταυροθόλια με λεπτὲς νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς, ὡς κυρίως ναὸς τὴν

173. ΚΣΕΔ 7. Η μεσαιωνικὴ ἐκκλησία κάηκε τὸ 1481 ἀπὸ τοὺς ἱππότες, γιὰ νὰ μὴ ἀποτελεῖ ὀρμητήριο τῶν πολιορκητῶν.

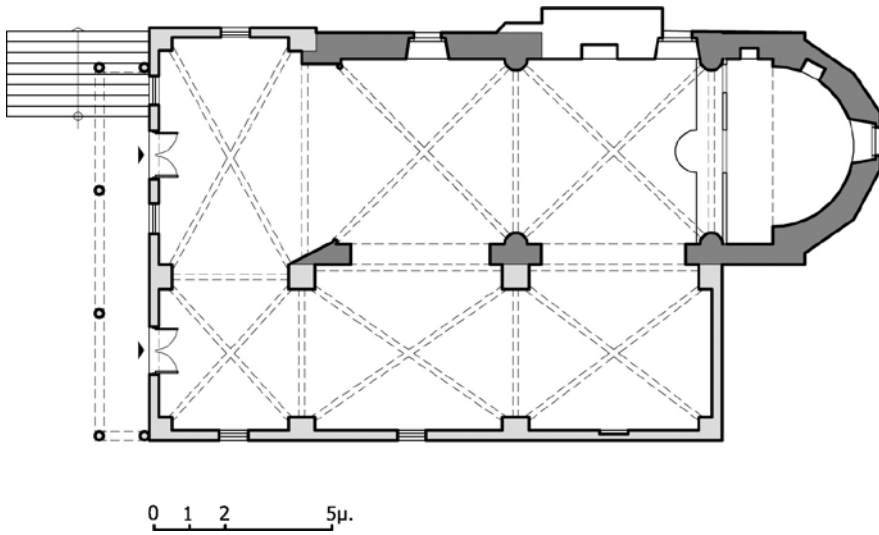
174. ΚΣΕΔ 9.

175. ΚΣΕΔ 61.

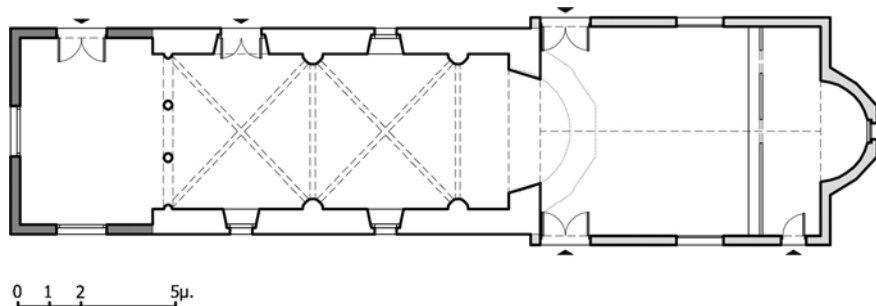
176. Ὁρλάνδος [1948], 86, 98.

177. Κώδικας Ἀσκληπιοῦ [1858]. Στις 21 Μαΐου 1858, πὺ ἔγινε ἡ ἀπογραφή τῶν ἱερῶν σκευῶν και τῶν κτημάτων της ἐκκλησίας, δὲν ἔκαναν λογαριασμό «ἐπὶ λόγῳ ὅτι ἐλίπουσι(;) ἔξοδα ἐπιδιορθώσεως...», ἐνῶ στὸν λογαριασμὸ τοῦ 1859 στὶς 30 Ἰανουαρίου 1860 ἐμφανίζονται ἔξοδα γιὰ τὸ χρέος της ἐκκλησίας. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν τὴν προσπάθεια τακτοποίησης τῶν λογαριασμῶν και πληρωμῆς τῶν ἐξόδων ἐπιδιορθώσεως της ἐκκλησίας.

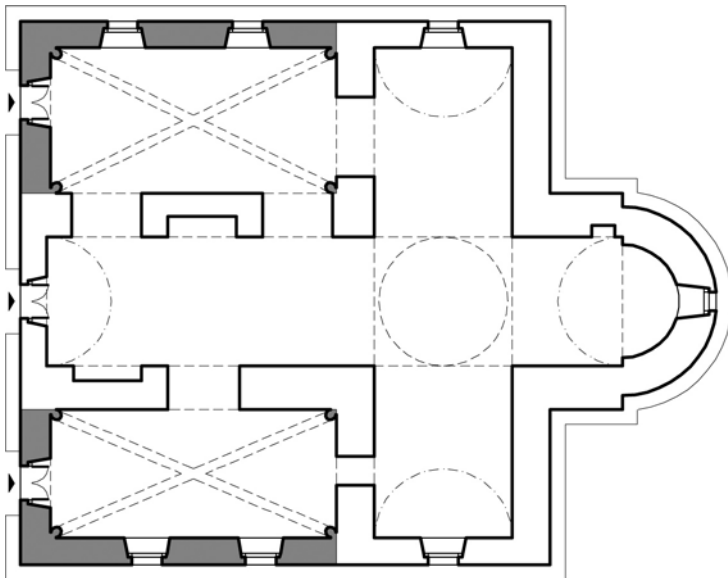
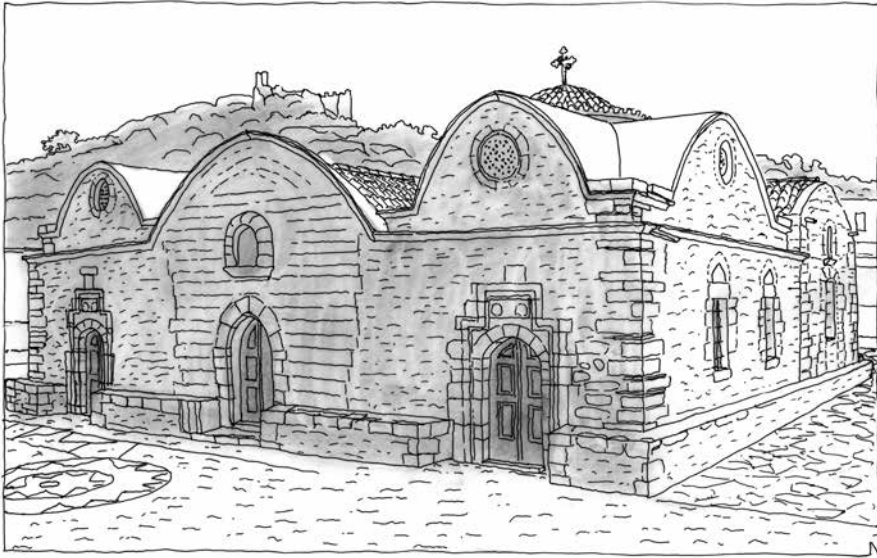
178. ΚΣΕΔ 63.

ΚΣΕΔ 7. Ό Άγιος Γεώργιος ό Κάτω στην πόλη της Ρόδου.

ΚΣΕΔ 9. Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου.

0 1 2 5μ.

ΚΣΕΔ 61. Ἡ Κοίμησις Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ρόδου.

περίοδο 1839-1856¹⁷⁹. Αργότερα προστέθηκε ένα ακόμη σταυροθόλιο χαμηλότερο ως πρόναος, ίσως τὸ 1861¹⁸⁰ με τετραώροφο πυραμιδοειδές καμπαναριὸ στὴν δυτικὴ ὄψη τοῦ 1900-1901¹⁸¹ (Π.Β.2.42).

Ἡ Παναγία Καθολικὴ στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου (1310-1522)¹⁸², εἶναι μονόχωρη σταυροειδής, τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ, μετὰ τρούλου, με μεταγενέστερη προσθήκη ἀπὸ δύο σταυροθόλια στὴν δυτικὴ κεραία (πρὶν ἀπὸ τὸ 1859), ποὺ ἔχουν τὰ γοτθικὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ με ὀξυκόρυφους θόλους καὶ λεπτὲς νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς (Π.Β.2.43).

Στὴν ἀρχικὴ ἐκκλησίᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὸ Χαράνι τῆς Σύμης (πρὶν ἀπὸ τὸ 1908)¹⁸³ ἔγινε ἔνταξη νεότερης προσθήκης. Ἦταν μονόχωρη με δύο σταυροθόλια, χωρὶς νευρώσεις καὶ ὀξυκόρυφα τόξα, καὶ πρόναο με ξύλινο πατάρι γιὰ γυναικωνίτη, ἔνταγμένα στὸ δυτικὸ σταυροθόλιο με ἐξωτερικὴ πέτρινη σκάλα. Ἡ μεταγενέστερη ἀνατολικὴ προσθήκη ἑνὸς μονόχωρου, τρίκογχου ναοῦ, διατήρησε τὴν ἀρχικὴ με τὰ δύο σταυροθόλια ὡς δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ. Ἡ ἀνατολικὴ κεραία τῆς νεότερης ἐκκλησίας εἶναι ἐπίσης στεγασμένη με ἕνα σταυροθόλιο χωρὶς νευρώσεις καὶ ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἡμιοκτάπλευρη ἢ πεντάπλευρη, ἐξωτερικά. Στὴν βόρεια καὶ στὴ νότια κεραία τοῦ σταυροῦ, ποὺ εἶναι συνεπτυγμένες καὶ στεγασμένες με ἡμικυλινδρικές καμάρες, ἔχει πλάγιους χορούς ἀπὸ τρίπλευρες ἐξωτερικὰ κόγχες. Ὅλες οἱ κόγχες καλύπτονται με τεταρτοσφαιρικὸ θόλο, στὸ πάχος τῶν ὁποίων διανοίγονται ἀπὸ τρεῖς τοξωτοὶ φεγγίτες. Ἐξωτερικὰ οἱ κόγχες αὐτὲς με τοὺς φεγγίτες δίνουν τὴν ἐντύπωση ἀκτινωτῶν θολίσκων. Στὸ μέσον καὶ ἐπάνω σὲ κυβικὴ βάση ὑψώνεται ὁ κυλινδρικός τρούλος, με δεκαέξι τοξωτοὺς φεγγίτες καὶ στέψη ἀπὸ γεῖσο, ποὺ καλύπτεται με ἡμισφαιρικὸ θόλο (Π.Β.2.44).

Ἡ Παναγία στὸ Ὅθος τῆς Καρπάθου (1759)¹⁸⁴ εἶναι μονόχωρη τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ με ὀκτάπλευρο τρούλο καὶ ἡμικυκλικὴ κόγχη ἱεροῦ. Στὴ νότια κεραία τοῦ σταυροῦ ἔχει διώροφη προέκταση, γιὰ πρόναο με πατάρι γυναικωνίτη, ποὺ στεγάζεται με σταυροθόλιο. Οἱ ἐγκάρσιες κεραίες καλύπτονται με ὀξυκόρυφους θόλους, ἐνῶ ὁ ὀκτάπλευρος τρούλος στεγάζεται με ἡμισφαιρικὸ θόλο. Τὸ σταυροθόλιο με τὰ τόξα καὶ τὶς ὀρθο-

179. Κώδικας μητρόπολης Ρόδου [1833]. Σὲ ἔγγραφο τῆς σελίδας 183 ἀναφέρεται ὅτι, ἐπὶ μητροπολίτη Ρόδου Ἰακώβου ἐκ Πάτρας ἢ Πάτμου (1839-1856) κατασκευάσθηκαν 36 ἐκκλησίες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ μοναστήρι Σκιάδι. Σὲ ἄλλο ἔγγραφο τῶν ἐσόδων τοῦ 1867 ἀπὸ τὰ μοναστήρια ἀναφέρεται καὶ τὸ Σκιάδι με συνδρομὴ 800 γρόσια ἐναντι τῶν 60 τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τῆς Λαχανιάς(;) καὶ 1100 τοῦ προφήτη Ἡλία.

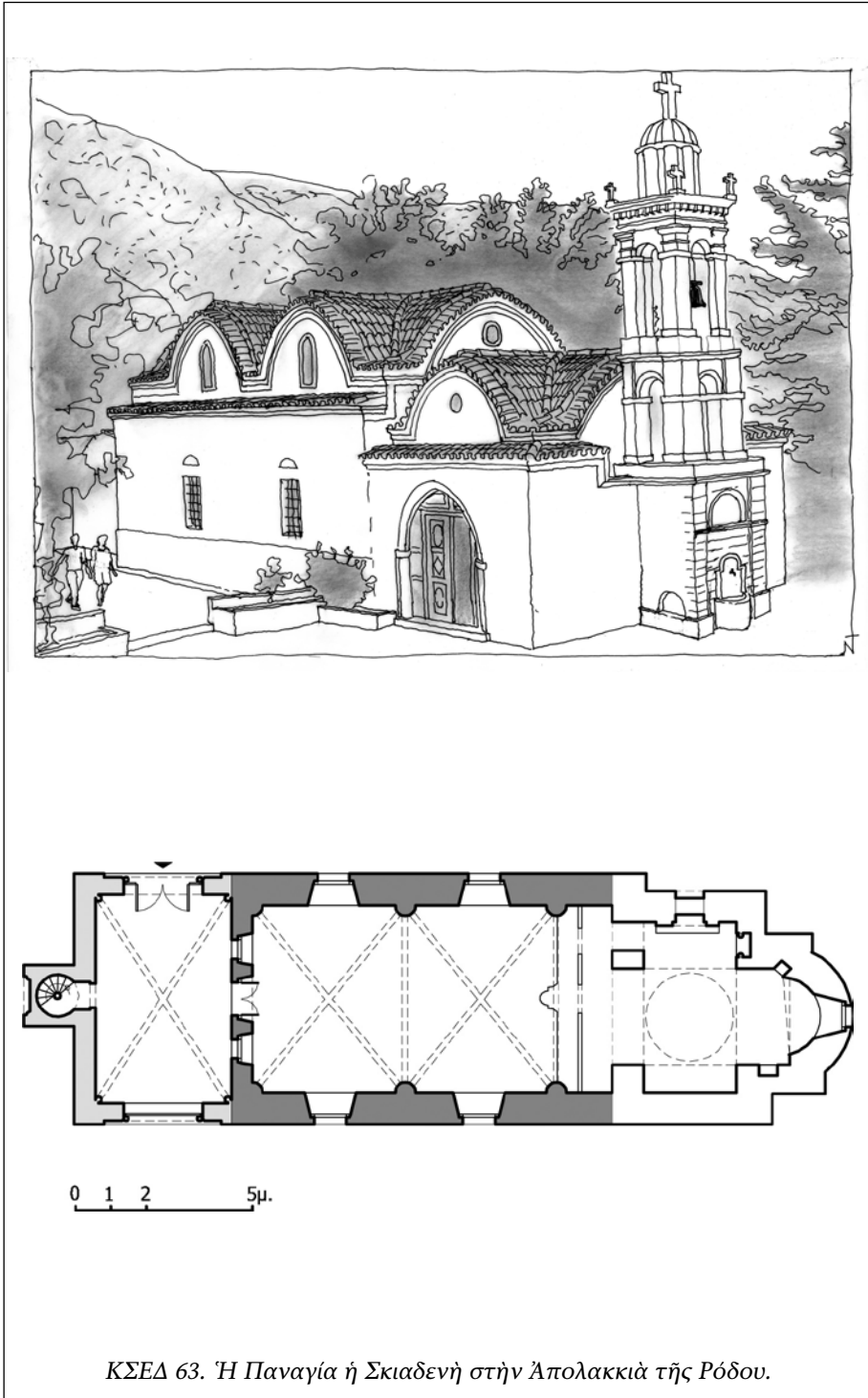
180. Ἡρακλείδης [1995], 72, Χονδρὸς [1996], 43-45.

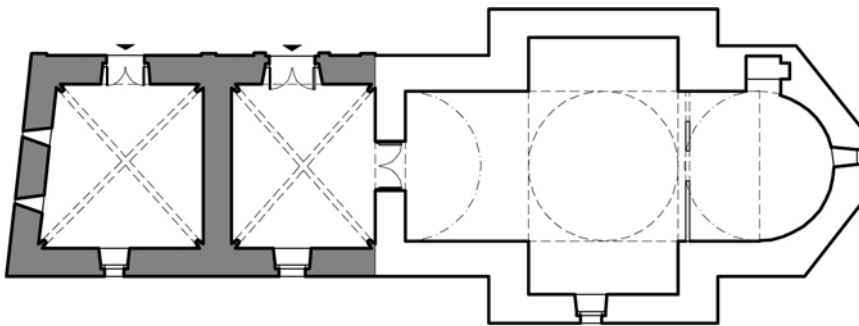
181. Σύμφωνα με τὸν κώδικα τοῦ μοναστηριοῦ, Ἡρακλείδης [1995], 72, Χονδρὸς [1996], 43-45.

182. ΚΣΕΔ 74.

183. ΚΣΕΔ 93.

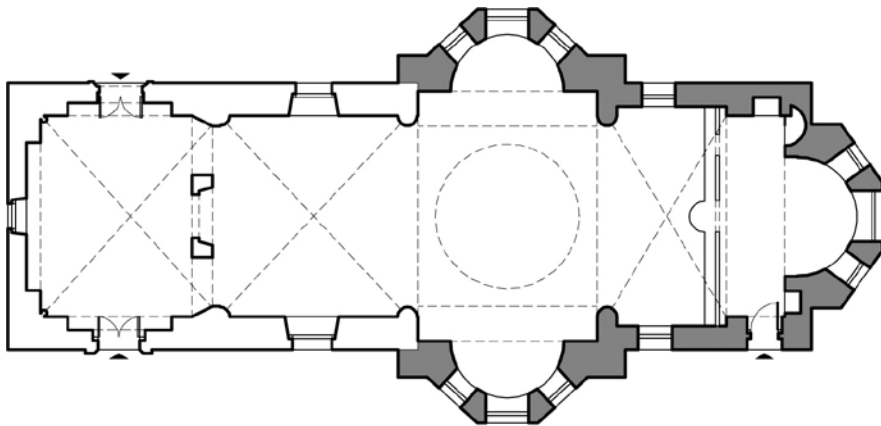
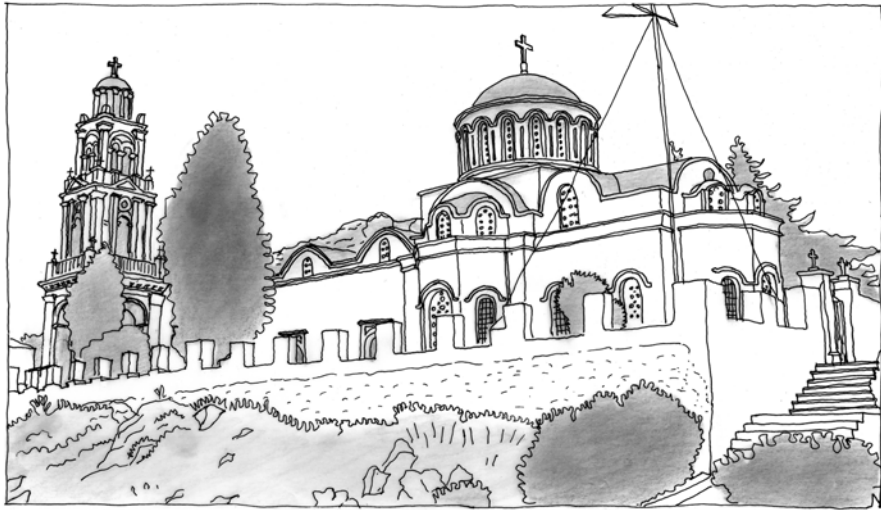
184. ΚΣΕΔ 111 καὶ Ντέλλας [2009β], 115-147.

0 1 2 5μ.

ΚΣΕΔ 74. Ἡ Παναγία ἡ Καθολικὴ στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου.

0 1 2 5μ.

ΚΣΕΔ 93. Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου στὸ Χαράνι τῆς Σύμης.

γωνίες νευρώσεις τους είναι ήμικυκλικά. Μία σκάλα στην βόρεια πλευρά του σταυροθολίου οδηγεί στο πατάρι του γυναικωνίτη. Η κάτοψη του παταριού έχει ένα τραπεζοειδές άνοιγμα για όπτική επικοινωνία με τον κυρίως ναό (Π.Β.2.45).

Υπάρχουν και άλλες δύο σήμερα ειδικές περιπτώσεις τρίκλιτων ναών, τὰ Εισόδια τῆς Θεοτόκου, τῆς μητρόπολης (1750)¹⁸⁵ καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου (1839)¹⁸⁶, ποὺ προήλθαν ὁμως ἀπὸ μεταγενέστερες προσθήκες πλαγίων κλιτῶν στεγασμένων ἀπὸ κυλινδρικές καμάρες ἢ σταυροθόλια χωρὶς νευρώσεις σὲ παλαιότερες μονόχωρες δρομικές στεγασμένες με σταυροθόλια.

Ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴν συνοικία τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου (1750)¹⁸⁷ ἦταν πιθανῶς μονόχωρη με τρία νευρωτὰ σταυροθόλια, ὀξυκόρυφα τόξα καὶ πεντάπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἐκκλησία ἐπεκτάθηκε ἀρχικά, πιθανῶς τὸ 1842, νότια, βόρεια καὶ δυτικὰ με πρόναο καὶ γυναικωνίτη καὶ μετατράπηκε σὲ τρίκλιτη. Τὰ τρία σταυροθόλια τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας ἀποτελοῦν τὸ κεντρικὸ κλίτος. Τὰ πλάγια εἶναι καμαροσκέπαστα καὶ ἡ δυτικὴ ἐπέκταση καλύπτεται ἀπὸ τρεῖς καμάρες, ἐνῶ τὰ πλάγια κλίτη ἔχουν πατάρι γιὰ γυναικωνίτη, ποὺ φέρεται ἀπὸ ἀπλὰ βυζαντινὰ σταυροθόλια. Ὁ ὄγκος τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας προβάλλει σήμερα ὡς μεσαῖο κλίτος ὑπερυψωμένο καὶ φωτισμένο με φεγγίτες. Οἱ φέροντες τοῖχοι τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ οἱ πιθανοὶ ἡμικίονες ἀντικαταστάθηκαν με κίονες καὶ τοξοστοιχία. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν πλαγίων κλιτῶν φέρουν ἀβαθεῖς κόγχες ἐσωτερικά. Ἡ ἐπόμενη τρίκλιτη ἐπίσης προσθήκη σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (πιθανῶς τῶν ἐτῶν 1877-1888) περιλαμβάνει νάρθηκα σὲ δύο σειρὲς καὶ με ἐνδιάμεσους πεσσούς, με πατάρι καὶ δύο καμπαναριά. Τὸ κάτω ἐπίπεδο στεγάζεται με βυζαντινὰ σταυροθόλια, τρία στὴν δυτικὴ σειρὰ καὶ τὰ καμπαναριά στὶς γωνίες τῆς ὄψης, καὶ πέντε στὴν δεύτερη, ἐνῶ τὸ πάνω, με θόλους. Μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1956-7, ὁλοκληρώθηκαν τὰ δύο ὅμοια τετράωροφα καμπαναριά, ἐγινε γενικὴ ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ καὶ ὁμογενοποιήθηκε ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις (1959), με ἀποτέλεσμα οἱ διαφοροποιήσεις τῶν προσθηκῶν νὰ εἶναι δυσδιάκριτες (Π.Β.2.46).

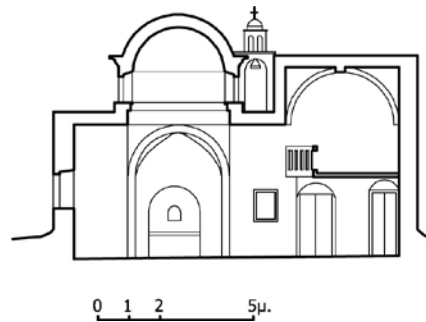
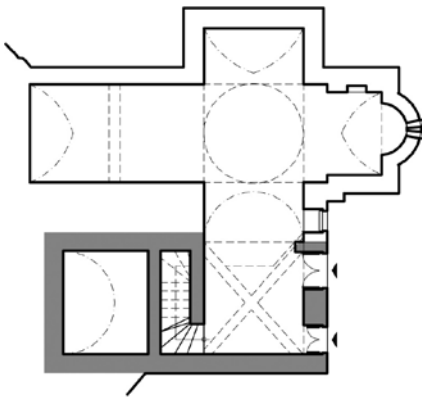
Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου (1839)¹⁸⁸ εἶναι σήμερα μιὰ τρίκλιτη ἐκκλησία. Ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία ἦταν μονόχωρη, με πέντε σταυροθόλια καὶ πεντάπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Τὰ σταυροθόλια με τὶς νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς τους καὶ τὰ τόξα εἶναι

185. ΚΣΕΔ 1.

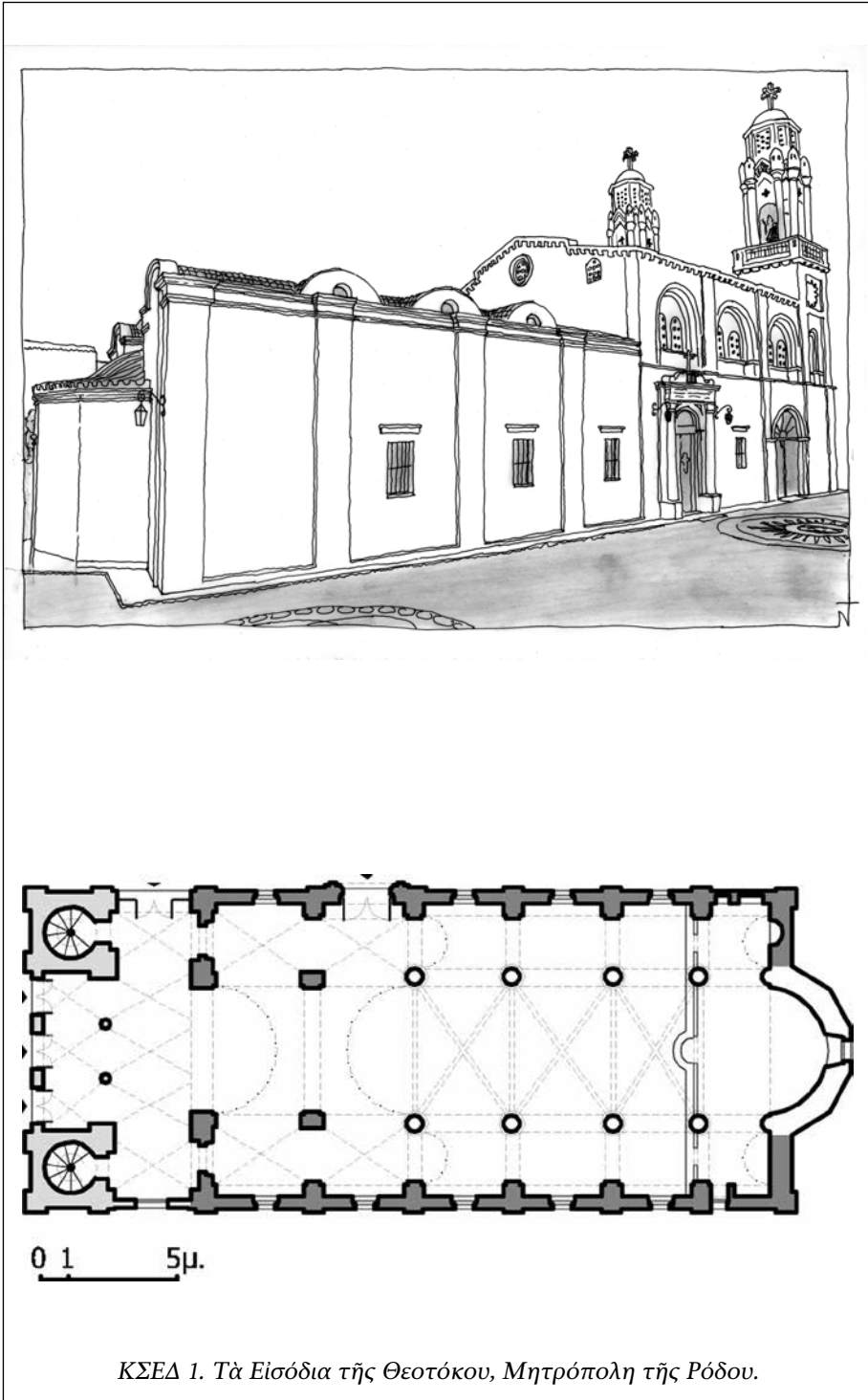
186. ΚΣΕΔ 30.

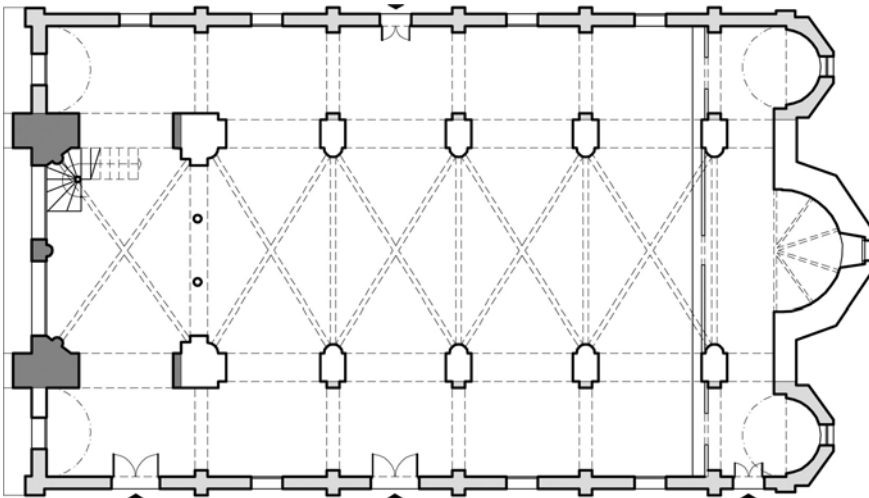
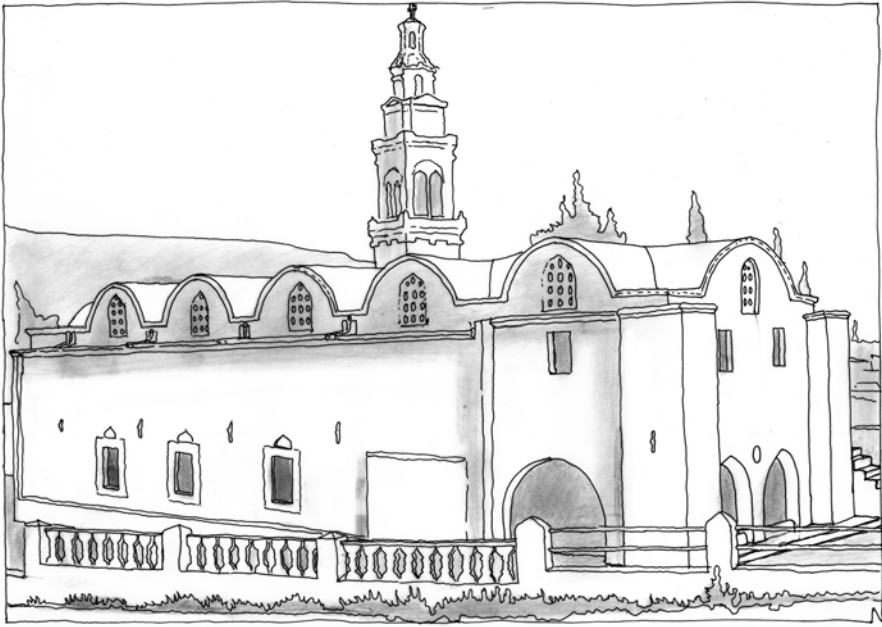
187. ΚΣΕΔ 1.

188. ΚΣΕΔ 30.

ΚΣΕΔ 111. Η Παναγία στο Όθος της Καρπάθου.

0 1 2 5μ.

ΚΣΕΔ 30. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου.

όξυκόρυφα, ενώ η κόγχη του ιεροῦ στεγάζεται ἀπὸ ἀκτινωτοὺς ὀξυκόρυφους θολίσκους καὶ νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς. Στὴν ἐκκλησίᾳ ἔγιναν προσθήκες δύο φορές. Ἀρχικὰ προστέθηκε ἓνα σταυροθόλιο λίγο μεγαλύτερου πλάτους, πρὸς τὰ δυτικὰ γιὰ πρόναο μὲ πατάρι γιὰ γυναικωνίτη. Ἡ δευτέρη ἐπέκταση, τοῦ 1966, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πλάγια κλίτη, ποὺ καλύπτονται μὲ ἡμικυλινδρικές καμάρες, ἐγκάρσια ἐνισχυτικὰ τόξα, στὶς θέσεις τῶν ἡμικιόνων τῶν σταυροθολίων, καὶ πεντάπλευρες κόγχες πρὸς τὰ ἀνατολικά, ποὺ στεγάζονται ἀπὸ τεταρτοσφαιρικοὺς θόλους. Γιὰ τὴν ἐνοποίηση μὲ τὴν ἀρχικὴ ἐκκλησίᾳ στὴν θέση τῶν παλαιῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν διανοίχθηκαν τοξωτὰ ἀνοίγματα (Π.Β.2.47).

3. Μορφολογικὰ στοιχεῖα

Ἡ σημαντικὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὰ Βαλκάνια καὶ εἰδικὰ στὸ Αἰγαῖο, ἀπὸ τὸν 18ο μέχρι καὶ τὸν 20ὸ αἰῶνα, συνετέλεσε στὴν σταδιακὴ αὔξησιν τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος. Ἡ σχετικὴ ἐλευθερία τῆς ἀσκήσεως τῶν θρησκευτικῶν δραστηριοτήτων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία συνέβαλε στὴν δημιουργικὴ ἔκφραση τοῦ ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ μὲ νέους τύπους ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ νέες διακοσμητικὲς μορφές. Οἱ καταλυτικὲς ἐπιδράσεις τῆς ροδίτικης ἱπποτικῆς καὶ τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὁδήγησαν στὴν δημιουργίαν τῶν ἰδιαίτερων μορφολογικῶν στοιχείων τῶν σταυροθολιακῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου.

Ἡ τάση αὕτη εἶναι φανερὴ στὴν ἐξωτερικὴ μορφή, ἀλλὰ καὶ στὴν πλούσια ἐσωτερικὴ διακόσμηση. Οἱ ἐκφραστικοὶ ὄγκοι τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν μὲ τὰ θυρώματα καὶ τὰ ποικίλα ἀνοίγματα, διακοσμημένα μὲ κυμάτια καὶ ἄλλα ἀνάγλυφα στοιχεῖα, τὰ νευρωτὰ σταυροθόλια, μὲ τοὺς κίονες καὶ τὰ κιονόκρανά τους, δημιούργησαν ἀξιοθαύμαστα λατρευτικὰ σύνολα. Ἡ ποικιλία καὶ ὁ «λαϊκός» ἐκλεκτικισμὸς εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῶν ἀνοιγμάτων τῶν μεταβυζαντινῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου. Ὁ πλούσιος διάκοσμος ὀθωμανικοῦ μπαρόκ στὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα, στοὺς ἄμβωνες, στοὺς δεσποτικούς θρόνους καὶ στὰ προσκυνητάρια δημιουργεῖ ἰδιαίτερη ἀτμόσφαιρα¹⁸⁹. Οἱ πολὺ ἐνδιαφέρουσες εἰκόνες τοῦ 19ου κυρίως αἰῶνα καὶ ὁ λαμπρὸς ζωγραφικὸς διάκοσμος συμπλήρωσαν τὴν ὑψηλὴ αἰσθητικὴ τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν.

189. Βλ. κεφ. Β, 1. Ἐπισκόπηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρώτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας στὰ Δωδεκάνησα (1523 - 1750 καὶ ἱπποτικὲς καὶ ὀθωμανικὲς ἐπιδράσεις. Ὁ Χ. Μπούρας [1998] προσδιορίζει λεπτομερῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διακόσμησης τοῦ ὀθωμανικοῦ μπαρόκ, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται σὲ μεγάλη κλίμακα καὶ στὶς ἐξεταζόμενες ἐκκλησίες.

Τὰ ἀνοίγματα (θυρώματα, παράθυρα, φεγγίτες καὶ τόξα), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μέγεθος, τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν θέση τους, κυριαρχοῦν στὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφάνισης τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν. Ἡ μορφή ὅμως καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀνοιγμάτων, καὶ ἰδιαίτερα ἡ διακόσμησή τους μὲ πλαίσια, ὑπέρθυρα τόξα, γείσα μὲ διάφορα κυμάτια, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐν γένει διακόσμηση τῶν ὀψων, μὲ ἀντίστοιχα γείσα στὶς προεξοχές καὶ στὴν στέψη, ἀποτελοῦν τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τους. Ἀνάλογα λοιπὸν μὲ τὰ μορφολογικὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐξωτερικῶν τους ὀψων, ἐκτὸς φυσικὰ τῶν στοιχείων γοθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ κυρίως διαθέτουν, μποροῦν νὰ χωρισθοῦν σὲ δύο μεγάλες ὁμάδες (Π.Β.3.1, Μορφολογικὰ στοιχεῖα). Ἡ πρώτη περιλαμβάνει μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν ὑστερογοθικὴ καὶ ἀναγεννησιακὴ ροδίτικη ἀρχιτεκτονική, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ, καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1750 ἕως τὰ μέσα 19ου αἰώνα. Εἶναι ἀνάλογα μὲ αὐτά, ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὲ ὅλα τὰ Βαλκάνια καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἡ δεύτερη ὁμάδα περιλαμβάνει μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ κλασικισμό, μπαρόκ καὶ νεοβυζαντινὸ ρυθμὸ, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἕως τὸ 1924. Σὲ μερικὲς ὥστόσο ἐκκλησίες συνδυάζονται ἀνάμεικτα μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης ὁμάδας. Αὐτὸ συνήθως ὀφείλεται σὲ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις σὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης ὁμάδας.

Ὁ νεοκλασικισμὸς τῶν κοντινῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας ἐπηρέασε τὴν τοπικὴ δωδεκανησιακὴ ἀρχιτεκτονική. Ὀλόκληροι οἰκισμοὶ μὲ ἀρχοντικά, ἀλλὰ καὶ μικρότερα λαϊκὰ σπίτια, χρησιμοποιοῦν ἀπλὰ κλασικιστικὰ μορφικὰ στοιχεῖα καὶ χαρακτηρίζονται ὡς νεοκλασικοί, ὅπως τῆς Σύμης¹⁹⁰, τοῦ Καστελλόριζου καὶ τῆς Καλύμνου, περιοχές ποὺ εἶχαν ἰδιαίτερη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἀπὸ τὴν ναυτιλία, τὰ σφουγγάρια καὶ τὸ ἐμπόριο. Ὑπάρχουν ἔξοχα παραδείγματα δημόσιων κτιρίων, κυρίως σχολείων, ἀρχοντικῶν καὶ λαϊκῶν κατοικιῶν σὲ ὅλα τὰ νησιά, καὶ ἰδιαίτερα στὴν πόλη τῆς Ρόδου, ποὺ ξεχωρίζουν ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωση τῶν ὀψων καὶ τῶν εἰσόδων καὶ παρουσιάζουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ἐνὸς τοπικοῦ νεοκλασικοῦ τύπου¹⁹¹. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐπίδραση τοῦ νεοκλασικισμοῦ στὶς μεταβυζαντινὲς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου τὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν ἀναμενόμενη. Δὲν

190. Ἀρφαῖς [1996], 68-69, Βασιλειάδης [1974], 52-58.

191. Κακαίου [2005], 125. Οἱ πύργοι τῆς Μαρουλίτσας Βενετοκλῆ, τοῦ πρωτομάστορα Χρύσανθου Θεοχάρη, τοῦ 1904, τοῦ Παναγιώτη Παρασκευᾶ, τοῦ 1910 καὶ τοῦ Ἀγιακάτσικα, τοῦ 1929, τοῦ πρωτομάστορα Μαλλιάρκα στὰ Τριάντα, ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ νεοκλασικισμοῦ στὴν Ρόδο. Ὅμως ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ πανομοιότυπα ἀρχοντικά τοῦ Καράβα, τοῦ 1909, τοῦ Ἀγιακάτσικα, τοῦ 1915 καὶ τοῦ Γεωργαλῆ, τοῦ 1910, στὴν Ρόδο, καθὼς καὶ τὸ ἀρχοντικὸ Καζούλη, τοῦ 1925, ὅλα ἔργα τοῦ πρωτομάστορα Χρύσανθου Θεοχάρη.

παρατηρούνται έντονοι παραδείγματα ὄψεων μὲ αὐθεντικὴ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ σ' αὐτὲς κατὰ τὸν 19ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Γίνεται ὁμως εὐρεῖα ἐφαρμογὴ κλασικιστικῶν μορφικῶν στοιχείων στὰ ἀνοίγματα, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν ὄψεων, μὲ κατακόρυφες παραστάδες καὶ ὀριζόντια ἐπιστύλια σὲ προεξοχή τοῦ σοβᾶ καὶ γείσα. Ἐπισημάνθηκε παράλληλα μία μικρὴ προτίμηση κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ στὴν χρῆση ἡμι-κυλινδρικῶν θόλων στὰ σταυροθόλια.

Τὰ στοιχεῖα τῶν δύο αὐτῶν ομάδων, ἀποτελοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν, ἐμπλουτίζουν τὴν μορφὴ τους καὶ δημιουργοῦν αὐτὸν τὸν ξεχωριστὸ τύπο στὸ πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ παρουσίαση τῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου, ποὺ ἀκολουθεῖ, ὀργανώνεται σὲ τέσσερες ἐνότητες ὡς πρὸς α) τὰ ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ, β) τὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, γ) τὰ καμπαναριὰ καὶ δ) τὸν ἐξοπλισμό. Ἡ ζωγραφικὴ διακόσμηση ἀποτελεῖ ἰδιαίτερη ἐνότητα, ποὺ εἶναι ἐκτὸς τῶν στόχων τῆς παρούσας ἐργασίας καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναλυθεῖ περισσότερο καὶ νὰ παρουσιασθεῖ σὲ κάποια ἐπόμενη μελέτη¹⁹².

3.1. Ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ

Ἡ πρώτη ἐντύπωση τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῶν μικρῶν καὶ ἀπλῶν, ἀλλὰ χαριτωμένων, σταυροθολιακῶν ναῶν κατακτᾶ ἀμέσως τὸν θεατὴ. Ἡ ἀνάλυση τῶν ἐξωτερικῶν μορφολογικῶν στοιχείων περιλαμβάνει τὴν γενικὴ ἐμφάνιση στὶς ὄψεις (Π.Β.3.1) καὶ στὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα, ὅπως θυρώματα καὶ τοξωτὰ ἀνοίγματα, (Π.Β.3.7) παράθυρα καὶ φεγγίτες (Π.Β.3.16).

Ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση - ὄγκοι

Τὸ γενικὸ σχῆμα καὶ ἡ ὀγκοπλαστικὴ διαμόρφωση τῶν ὄψεων τῶν σταυροθολιακῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κατασκευὴ τῶν γοθικῶν σταυροθολίων, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ δομικὰ τους στοιχεῖα. Ὁ τρόπος κατασκευῆς τους ἐκφράζεται καὶ στὴν ἐξωτερικὴ μορφή. Ἔτσι ἡ δομὴ τῶν διασταυρούμενων, ὀξυκόρυφων συνήθως, θόλων γίνεται σαφέστατα διακριτὴ ἐπάνω στοὺς κυβικοὺς ὄγκους καὶ στὰ ὀρθογώνια παραλληλεπίπεδα σχήματα¹⁹³. Ἡ κατασκευαστικὴ λύση τῆς ἀνάληψης τῶν πλάγιων ὠθήσεων τῶν σταυρο-

192. Ὡστόσο στὸν κατάλογο τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν παρουσιάζονται ἐνδεικτικὰ καὶ εἰκόνες, ἰδιαίτερα οἱ χρονολογημένες, ποὺ βοηθοῦν ἔμμεσα στὴν χρονολόγηση μερικῶν ναῶν.

193. Στὰ Δωδεκάνησα τὰ σταυροθόλια δὲν καλύπτονται μὲ πρόσθετες ξύλινες στέγες, ὅπως στὴν δυτικὴ καὶ στὴν βόρεια Εὐρώπη. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἐξάλλου καὶ σὲ ἄλλες μεσογειακὲς περιοχές.

Π.Β.3.1.

Πίνακας στοιχείων εξωτερικής διαμόρφωσης ὄψεων σταυροβολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	θόλοι σταυροθολίων	στέγαση ἐκκλησίας
001	Εισόδια, Ρόδος	2η ομάδα	ἀνάμεικτοι	ἀνάμεικτα
002	Ἅγιος Νικόλαος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
004	Ἅγιος Ἰωάννης, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
005	Ἁγία Ἀναστασία, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
006	Ἅγιος Γεώργιος Ἄνω, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
007	Ἅγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
011	Ἁγία Ἀναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
012	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
013	Ἅγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κεραμίδια
014	Ἅγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
015	Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
016	Ἅγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
018	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μαριτσά, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	δίρριχτες
019	Ἅγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	ἀνάμεικτα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
020	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
021	Ἅγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
024	Ἅγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
025	Ἁγία Αἰκατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
026	Ἅγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
027	Ἁγία Ἄννα, Καλαβάρδα, Ρόδος		ἡμικυκλικοὶ	κεραμίδια
028	Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
030	Κοίμηση, Αἰφάντου, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	ἀνάμεικτα
032	Ἅγιοι Τεσσαράκοντα, Διφυλιά, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
033	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρχίπολη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
034	Ἅγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
035	Τίμιος Σταυρός, Ἀπόλλωνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
036	Ἅγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
037	Κοίμηση, Ἐμπωνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	δίρριχτες
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
039	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
040	Κοίμηση, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
041	Ἅγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
043	Εὐαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
045	Ἅγιος Πέτρος & Παῦλος, Χαρακί, Ρόδος	1η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κεραμίδια
046	Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
047	Εὐαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
049	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια

Π.Β.3.1 (συνέχεια). Πίνακας στοιχείων εξωτερικής διαμόρφωσης

ΚΣΕΔ	έκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	θόλοι σταυροθολίων	στέγηση έκκλησίας
050	Άγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
051	Άγιος Ίσίδωρος, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
052	Άρταμίτης, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
053	Άγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	κεραμίδια
054	Απόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος	ανάμεικτα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
055	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
056	Άγιος Μερκούριος, Ίστριο, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
058	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
059	Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
060	Υψενή, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
061	Κοίμηση, Ασκληπείδι, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	ανάμεικτα
062	Αγία Μαρίνα, Απολακκιά, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
063	Σκιαδενή, Απολακκιά, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
064	Άγιος Γεώργιος, Άρνιθα, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
065	Άγιος Φιλήμονας, Άρνιθα, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
066	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
067	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
068	Αγία Αναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
069	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
070	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
071	Αγία Ειρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
072	Ζωοδόχος Πηγή, Πλημμύρι, Ρόδος	1η ομάδα	ανάμεικτοι	κουρασάνι
073	Αγία Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	ανάμεικτα
075	Άγιος Παῦλος, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
076	Αγία Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	κεραμίδια
077	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	ανάμεικτα	όξυκόρυφοι	δίρριχτες
078	Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κως	2η ομάδα	ανάμεικτοι	κουρασάνι
079	Αγία Τριάδα, Αντιμάχεια, Κως	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	κουρασάνι
080	Άγιοι Ανάργυροι, Καρδάμαινα, Κως	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
081	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Νίσυρος	2η ομάδα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
082	Εισόδια, Νικεΐα, Νίσυρος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	δίρριχτες
083	Παναγία Κυρά, Έμπορειό, Νίσυρος	1η ομάδα	ήμικυκλικοί	δίρριχτες
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	1η ομάδα	ανάμεικτοι	κουρασάνι
085	Άγ. Ιωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	1η ομάδα	ήμικυκλικοί	κουρασάνι
086	Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	κουρασάνι
087	Παναγία Κάστρου, Χωριό, Σύμη	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	δίρριχτες
088	Πανομήτης, Σύμη	ανάμεικτα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
089	Άγιος Ιωάννης, Γιαλός, Σύμη	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κεραμίδια
090	Άγιος Αθανάσιος, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
091	Άγιος Έλευθέριος, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	όξυκόρυφοι	δίρριχτες
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
093	Ευαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	ανάμεικτα	ανάμεικτοι	κουρασάνι
094	Έλικωνή, Γιαλός, Σύμη	2η ομάδα	ανάμεικτοι	κουρασάνι
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	κουρασάνι
096	Αγία Ειρήνη, Νημποριό, Σύμη	2η ομάδα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
097	Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κουρασάνι
099	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	ανάμεικτοι	κουρασάνι
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	ήμικυκλικοί	κουρασάνι
101	Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη	1η ομάδα	ανάμεικτοι	κουρασάνι

ὄψεων σταυροβολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	θόλοι σταυροβολίων	στέγαση ἐκκλησίας
102	Πανορμίτης, Χωριό-έξοχή, Χάλκη	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
103	Ἁγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
104	Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
105	Ἅγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	2η ομάδα	ἀνάμεικτοι	κεραμίδια
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	ἀνάμεικτα	ἀνάμεικτοι	κεραμίδια
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
110	Ὑπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κεραμίδια
111	Παναγία, Ὅθος, Κάρπαθος	2η ομάδα	ἀνάμεικτοι	κεραμίδια
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
113	Πανορμίτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
114	Ἅγιος Σπυρίδων, Φρῦ, Κάσος	2η ομάδα	ἀνάμεικτοι	κουρασάνι
115	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορειό, Κάσος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κουρασάνι
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κουρασάνι
117	Τίμιος Σταυρός, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κουρασάνι
118	Ἁγία Μαρίνα, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κουρασάνι
119	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κουρασάνι
120	Ἁγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοὶ	κουρασάνι
121	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀλιμιά	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
122	Ζωοδόχος Πηγή, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
123	Ἁγία Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κεραμίδια
125	Πυργιώτισσα, Λιβίσι, Λυκία	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	δίρριχτες
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	δίρριχτες
127	Ἀντιφελλιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	ἀνάμεικτα	ὀξυκόρυφοι	μολύβια
128	Εισόδια, Ψέριμος	ἀνάμεικτα	ἡμικυκλικοὶ	κουρασάνι
129	Εισόδια, Καλαμάκι, Λυκία	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	δίρριχτες
131	Εισόδια, Σπάρτη, Πισιδία	ἀνάμεικτα	ὀξυκόρυφοι	δίρριχτες
132	Ἀσώματοι, Ἀσφενδιού, Κῶς	1η ομάδα	ἀνάμεικτοι	δίρριχτες
133	Ὑπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος	2η ομάδα	ἀνάμεικτοι	κεραμίδια
134	Ἅγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	2η ομάδα	ἀνάμεικτοι	κουρασάνι
135	Ἅγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κουρασάνι

Μορφολογικά στοιχεία:

1η ομάδα: Μορφολογικά στοιχεία με ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν ὑστερογοτθικὴ καὶ ἀναγεννησιακὴ ροδίτικη ἀρχιτεκτονικὴ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ (ἀπὸ 1750 ἕως μέσα 19ου αἰώνα).

2η ομάδα: Μορφολογικά στοιχεία με ἐπιρροὲς ἀπὸ κλασικισμό, μπαρόκ καὶ νεοβυζαντινὸ ρυθμὸ (ἀπὸ μέσα 19ου αἰώνα ἕως 1924),

Ἀνάμεικτα: Μορφολογικά στοιχεία ἀνάμεικτα (τῆς 1ης ομάδας καί, μετὰ ἀπὸ ἐπεμβάσεις, τῆς 2ης ομάδας)

Θόλοι σταυροβολίων:

ὀξυκόρυφοι, ἡμικυκλικοὶ, ἀνάμεικτοι (ὀξυκόρυφοι καὶ ἡμικυκλικοὶ)

Στέγαση ἐκκλησίας:

κουρασάνι: ἐπίχρισμα μὲ κουρασάνι,

κεραμίδια: μὲ κοίλα καὶ κυρτὰ κεραμίδια στοὺς θόλους,

δίρριχτες: μὲ δίρριχτες ἀλληλοτενόμενες στέγες καὶ γαλλικὰ κεραμίδια, πλάκες, ἢ ἀσφαλτόπανο,

μολύβια: μὲ μολύβδινα φύλλα,

ἀνάμεικτα: μὲ κουρασάνι καὶ κεραμίδια ἢ θόλους καὶ δίρριχτες στέγες μὲ κεραμίδια.

θολίων, με την διαπλάτυνση τῶν τοίχων πρὸς τὰ ἔξω, ὅπως συνηθίζεται στὴν βυζαντινὴ ναοδομία καὶ ὄχι με τὶς ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες τῶν γοτθικῶν καθεδρικῶν ναῶν, ἀπὸ τὴν γένεση περίπου τῶν θόλων καὶ κάτω, (βλέπε κεφάλαιο 4, Τεχνικὲς κατασκευῆς), γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανὴς στὶς ἐξωτερικὲς ὀψεις. Βασικὸ ρόλο στὴν ὀργάνωση τῶν ὀψεων παίζει ἡ διαπλάτυνση αὐτῇ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, δημιουργώντας δύο ἐπιφάνειες, τὴν ἀπλὴ ὀρθογώνια χαμηλὰ καὶ τὴν ψηλότερη με τὰ μέτωπα τῶν σταυροθολίων σὲ ἔσοχή. Συχνὰ οἱ γωνίες τῆς δυτικῆς ἢ καὶ τῆς ἀνατολικῆς ὀψης ἐνισχύονται με διαπλατύνσεις ἀπὸ ὀρθογώνιες ἀντηρίδες ἢ παραστάδες γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό.

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν ὀψεων τῶν ἐκκλησιῶν, τὸ περίγραμμα, καθορίζεται ἀπὸ τὴν στέγη καὶ τοὺς πλαῖνους τοίχους. Οἱ μεταβυζαντινὲς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίαι τῆς Δωδεκανήσου ἐμφανίζουν ἐξωτερικὰ τὴν δομὴ τους με θόλους (Π.Β.3.1, Θόλοι σταυροθολίων), ὀξυκόρυφους ἢ ἡμικυκλικούς, ἢ εἶναι δίρριχτες. Τὰ ὀριζόντια ξύλινα δώματα τῶν προσθηκῶν καλύπτονται ἀπὸ «πατελιά»¹⁹⁴, ἐνῶ τὰ νεότερα δώματα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα.

Ἐξωτερικὰ τὰ πέτρινα σταυροθόλια ἐπικαλύπτονται ἀπὸ κονίαμα με κουρασάνι (Π.Β.3.1, Στέγαση ἐκκλησίας). Σπάνια οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν σταυροθολίων διαμορφώνονται με χρῆση κονιοδεμάτων ἐπάνω ἀπὸ τοὺς θόλους¹⁹⁵, σὲ δίρριχτες, ἀλληλοτεμνόμενες στέγες με κεραμίδια καὶ μικρὲς κλίσεις ἢ με πλάκες. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες προτιμῶνται νεότερες μέθοδοι ὑγρομόνωσης ἐξ αἰτίας τῶν προβλημάτων τῆς ὑγρασίας ἀπὸ τὴν φθορὰ τῶν κουρασανιῶν τῆς στέγης, ποὺ δύσκολα ἀποκαθίστανται ἑλλείπει παραδοσιακῶν τεχνιτῶν¹⁹⁶. Ἡ συνηθέστερη λύση εἶναι ἡ ἐπικεράμωση με κοῖλα καὶ κυρτὰ κεραμίδια κολυμβητά, βυζαντινοῦ τύπου, με διαμόρφωση τῶν ἰδίων ὀγκων καὶ διατήρηση γενικὰ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς. Μοναδικὴ περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ στέγαση με μολυβδόφυλλα τῆς Παναγίας τῆς Ἀντιφελλιώτισσας στὸ Κᾶς τῆς Τουρκίας¹⁹⁷. Ἐνίοτε ἡ ἐπισκευὴ τους γίνεται με σύγχρονα μονωτικὰ ὑλικά, ἀσφαλτόπανα, ἐπικαλυμμένα κάποιες φορὲς με φύλλα ἀλουμινίου¹⁹⁸ ἢ, συνηθέστερα, με ἐλαστομερῆ.

194. Ἡ «πατελιά» εἶναι ἀργιλόχωμα με λαδιὰ ἀπόχρωση καὶ χρησιμεύει στὰ Δωδεκάνησα ὡς μονωτικὸ ὑλικὸ τῶν ἐπίπεδων δωματίων. Συντηρεῖται με τὴν κατ' ἔτος συμπλήρωση με μικρὲς ποσότητες, ποὺ με τὶς πρῶτες βροχὲς διαλύονται καὶ κλείνουν τὶς ρωγμές, ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ζέστη κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες.

195. ΚΣΕΔ 37, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Ἑμπωνα τῆς Ρόδου καὶ ΚΣΕΔ 91 καὶ Ἅγιος Ἐλευθέριος στὴν Σύμη.

196. Ἡ ἀποκατάσταση ὥστόσο τῶν κουρασανιῶν ἐνδείκνυται σήμερα, ποὺ ἡ παραδοσιακὴ τεχνικὴ ἀναβιώνει, σὲ συνδυασμὸ με τὴν βιομηχανικὴ παραγωγή κεραμῶν καὶ ψηφίδων κεραμιديوῦ στὴν Ἑλλάδα.

197. ΚΣΕΔ 127, ἐφαρμόσθηκε ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὰ τζαμιὰ τεχνικὴ.

198. ΚΣΕΔ 84, Παναγία Ποταμίτισσα στὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου.

Κύρια δυτική ὄψη

Στὴ δυτικὴ ὄψη τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν, ὅπου διαμορφώνεται συνήθως ἡ κύρια εἴσοδος, δίνεται ἰδιαίτερη σημασία, καὶ γι' αὐτὸ τονίζεται περισσότερο ἡ μορφή καὶ ἡ διακόσμησή της. Ἡ πλέον συνηθισμένη μορφή τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ μονόχωρου τύπου, χωρὶς προσθήκη νάρθηκα, εἶναι μία ἐπίπεδη ἐπιφάνεια μὲ τὸ κύριο θύρωμα τῆς εἰσόδου στὸ μέσον, συνοδευόμενο συχνὰ ἀπὸ δύο συμμετρικὰ παράθυρα καὶ ἕναν φεγγίτη στὸ μέτωπο τοῦ σταυροθολίου (Π.Β.3.3). Ἡ ὄψη ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ πλαισίου τῆς ἀπόληξης τοῦ δυτικοῦ μετώπου τοῦ σταυροθολίου, ποὺ ἀπολήγει ὁρίζοντια. Σὲ λίγες περιπτώσεις δὲν διαθέτει διαπλατύνσεις τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τοίχου (Π.Β.3.3, τύπος 1). Ἐπιστέφεται ἄλλοτε μὲ ἀέτωμα καὶ ἄλλοτε μὲ ἡμικυκλικὸ ἢ ὀξυκόρυφο τόξο. Συχνότερα προβάλλουν ἐκατέρωθεν χαμηλότερα οἱ πλάγιες διαπλατύνσεις, ποὺ ἐπιστέφονται ἐπίσης ἀπὸ ὁρίζοντια γεῖσα (Π.Β.3.3, τύπος 2). Ἡ μορφή αὐτὴ ἀπαντᾷ σὲ ἔξι ἐκκλησίες μὲ δίρριχτη ἀετωματικὴ στέψη, σὲ ἔξι μὲ ἡμικυκλικὴ στέψη, σὲ εἴκοσι μὲ ὀξυκόρυφη καὶ σὲ μία μὲ ὁρίζοντια στέψη. Ἄλλοτε ἡ διαπλατύνση τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ δυτικὸ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργία μιᾶς ὁριζόντιας προεξοχῆς (Π.Β.3.3, τύπος 3) ἀπλῆς, ἢ συνηθέστερα μὲ γεῖσο. Ἡ δυτικὴ ὄψη διαμορφώνεται ἐνίοτε μὲ προεξέχουσες γωνιακὲς ὀρθογώνιες ἀντηρίδες (Π.Β.3.3, τύπος 4).

Ἡ προσθήκη πρὸς τὰ δυτικὰ πρόναου καλυμμένου μὲ γοθικὸ σταυροθόλιο καὶ μὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα, ποὺ δημιουργοῦν ἕναν εὐχάριστο σκιερὸ χῶρο, συνηθίζεται στὴν Ρόδο (βλ. Κεφάλαιο Β.2. Τυπολογία). Τὴν ἱπποτικὴ περίοδο ἥδη προστέθηκαν τέτοια προστώα σὲ ἀρκετὲς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες στὴν μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου¹⁹⁹ καὶ στὴν Λίνδο²⁰⁰. Ἀνάλογα παραδείγματα ὑπάρχουν καὶ στὶς μεταβυζαντινὲς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου²⁰¹. Στὴν προσθήκη πρόναου στὴν Παναγιά τὴν Τσαμπίκα τὴν Κάτω, στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου ὑπάρχει ἡ ἰδιαιτερότητα, ὅτι ἡ δυτικὴ ὄψη ἔχει δύο ὀξυκόρυφα τοξωτὰ ἀνοίγματα μὲ ἐνδιάμεσο κυκλικὸ φεγγίτη²⁰². Ἡ σύνθεση αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἀρχοντικὰ

199. Ντέλλας [2000α], 360-1. Τὰ προστώα, τὸ βόρειο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἢ Χουρμαλὶ Μεδρεσέ, τοῦ 15ου αἰῶνα, τὸ δυτικὸ καὶ τὸ νότιο τοῦ 15ου - ἀρχῶν 16ου, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ἢ Ντεμρλί τζαμί, τὸ ΒΔ καὶ τὸ νότιο τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου, τοῦ 1485 περίπου.

200. Ὁρλάνδος [1948], 96-98 καὶ Ντέλλας [2000α], 360-1.

201. ΚΣΕΔ 71, Ἀγία Εἰρήνη στὴν Λαχανιά καὶ ΚΣΕΔ 60, Παναγία Ὑψηνή στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου. Καὶ στὰ δύο παραδείγματα τὰ προστώα εἶναι ἐνταγμένα στὸ ὕψος καὶ στὸ πνεῦμα τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν, ἐνῶ τὰ γοθικὰ σταυροθόλια τῶν προστώων διαφέρουν ἀπὸ αὐτὰ τοῦ κυρίως ναοῦ, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ ὕψος.

202. ΚΣΕΔ 38, ἡ στέγαση, ἀπὸ δίρριχτη ξύλινη στέγη ἀρχικὰ καὶ ἀπὸ πλάκα ὀπλισμένου

τῆς Τουρκοκρατίας τῆς ἀντίστοιχης περιόδου στὰ Βαλκάνια καὶ στὴν Ρόδο²⁰³. Οἱ διατομὲς τῶν τόξων εἶναι ἀντίστοιχες μὲ τὶς νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς τῶν γοθθικῶν σταυροθολίων τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ὁμοιάζουν μὲ αὐτὲς τῶν ἱπποτικῶν τοξοστοιχιῶν τῆς Ρόδου. Δύο ὀξυκόρυφα τοξωτὰ ἀνοίγματα στὸ ισόγειο διέθετε καὶ ἡ ἀρχικὴ δυτικὴ ὄψη (1839), τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου²⁰⁴.

Ἡ κατασκευὴ πρόναου μὲ γυναικωνίτη σὲ πατάρι, ἐνταγμένου στὸ δυτικὸ σταυροθόλιο, διαμορφώνει διώροφη ὄψη καὶ διαφοροποιεῖ τὴν εἴσοδο. Ἐτσι πρωτεύοντα ρόλο σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις παίζουν οἱ πλαϊνὲς εἵσοδοι, ἀπὸ τὴν βόρεια ἢ τὴν νότια πλευρά, ἀπ' εὐθείας στὸν κυρίως ναό, ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὰ τοξωτὰ πλαϊνὰ ἀνοίγματα στὸν πρόναο. Ὅταν ἡ πρόσβαση στὸν γυναικωνίτη γίνεται μὲ ἐσωτερικὴ σκάλα, ἡ ἐξωτερικὴ δυτικὴ ὄψη διαμορφώνεται συνήθως μὲ παράθυρα στὸ ισόγειο καὶ στὸ πατάρι καὶ φεγγίτη στὸ μέτωπο τοῦ σταυροθολίου²⁰⁵. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις μία ὀριζόντια προεξοχὴ ἀνάμεσα στὶς ἀντηρίδες ξεχωρίζει τὸ ισόγειο ἀπὸ τὸ πατάρι (Π.Β.3.3, τύπος 5). Ἐμφανίζεται ἐνίοτε καὶ κεντρικὴ πόρτα στὸ πατάρι τοῦ γυναικωνίτη χωρὶς ἐξώστη, συνοδευόμενη ἀπὸ ὀρθογώνια παράθυρα ἐκατέρωθεν, ποὺ δείχνει ὅτι προοριζόταν γιὰ εἴσοδο ἀπὸ ἐξωτερικὴ σκάλα, ποὺ προφανῶς δὲν κατασκευάσθηκε²⁰⁶. Ἡ συνηθέστερη ὁμως διαμόρφωση τῆς δυτικῆς ὄψης τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν μὲ πρόναο καὶ πατάρι εἶναι μὲ ἐξωτερικὴ πέτρινη σκάλα, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ γυναικωνίτη. Ὑπάρχουν παραδείγματα μὲ κεντρικὴ πόρτα στὸ πατάρι, δύο συμμετρικὰ παράθυρα καὶ κυκλικὸ φεγγίτη, σὲ συνδυασμὸ μὲ μονόριχτη σκάλα²⁰⁷. Σὲ κάποιες περιπτώσεις δὲν ὑπάρχουν παράθυρα²⁰⁸. Συνήθως συνδυάζονται μὲ ισόγεια εἴσοδο, κάτω ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ παταριοῦ²⁰⁹, μὲ τοξωτό, κατὰ προτίμηση, θύρωμα, ἐνταγμένο στὴν θο-

σκυροδέματος σήμερα διαφοροποιεῖ τὸ προστώο αὐτὸ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐνῶ οἱ ἀντηρίδες στὶς γωνίες τῆς δυτικῆς ὄψης εἶναι ἐπέμβαση νεότερη, πιθανῶς γιὰ τὴν ἐνίσχυσή του.

203. Μανούσου-Ντέλλα, Ντέλλας [2008], 28-36. Τοξωτὰ ἀνοίγματα παρουσιάζονται σὲ ἀρχοντικά στὴν μεσαιωνικὴ πόλη τῆς Ρόδου, ὅπως ἐκεῖνα στὴν ὁδὸ Ἱεροκλέους, δίπλα ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἢ Χουρμαλί, καὶ στὴν κατοικία βόρεια τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Λίνδο.

204. ΚΣΕΔ 30.

205. ΚΣΕΔ 67, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος στὸ Γεννάδι τῆς Ρόδου.

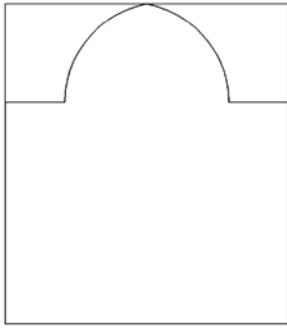
206. ΚΣΕΔ 56, Ἅγιος Μερκουρίος στὸ Ἴστριο καὶ ΚΣΕΔ 57, Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὰ Προφύλια τῆς Ρόδου.

207. ΚΣΕΔ 69, Ταξιάρχης στὸν Μεσαναγρὸ καὶ ΚΣΕΔ 40, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου.

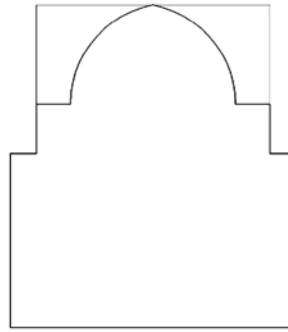
208. ΚΣΕΔ 34, Ἅγιος Γεώργιος στὰ Πλατάνια τῆς Ρόδου. ΚΣΕΔ 73. Στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου ἡ πόρτα καὶ ὁ φεγγίτης βρίσκονται σὲ κατακόρυφη προεξοχή.

209. ΚΣΕΔ 64, Ἅγιος Γεώργιος στὴν Ἀρνίθα τῆς Ρόδου.

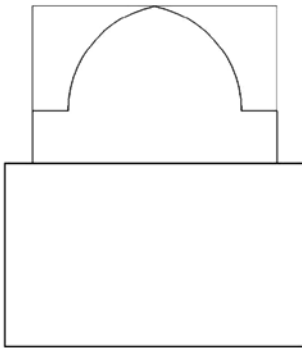
Π.Β.3.3.

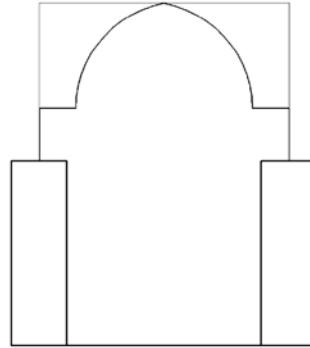
Τύπος 1

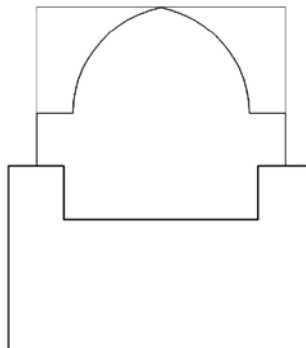
Τύπος 2

Τύπος 3

Τύπος 4

Τύπος 5

Τύποι περιγραμμάτων δυτικής όψης.

λωτή κατασκευή κάτω από τὸ πλατύσκαλο τῆς σκάλας²¹⁰. Ἀντίστοιχη διαμόρφωση ἐμφανίζεται καὶ ὅταν ὁ πρόναος μὲ γυναικωνίτη ἀποτελεῖ διώροφη προσθήκη μὲ ξύλινη στέγη καὶ μεσοπάτωμα²¹¹.

Ἐνδιαφέρουσα ὄψη δημιουργεῖται, ὅταν ἡ σκάλα συνδυάζεται μὲ τὸ καμπαναριό, ποὺ ὀρθώνεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ πλατύσκαλο τῆς σκάλας τοῦ παταριοῦ²¹². Μνημειακὴ πρόθεση ἔχει ἡ διαμόρφωση μὲ δύο συμμετρικὲς ἡμικυκλικὲς σκάλες μπροστὰ στὴν ἐκκλησίαν²¹³. Μερικὲς φορὲς ἡ πόρτα στὸ πατάρι δὲν εἶναι στὸ κέντρο, ἀλλὰ πλησιάζει πρὸς τὴν μία πλευρὰ καὶ συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα παράθυρο ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ²¹⁴.

Ἡ προσαρμογὴ νεοκλασικῶν μορφικῶν στοιχείων στὶς δυτικὲς ὀψεις εἶναι ἐμφανής, ἰδιαίτερα τὸν 19ο καὶ τὸν 20ὸ αἰώνα. Χαρακτηριστικὸ δείγμα προσπάθειας ἐφαρμογῆς τους εἶναι ἡ κύρια ὄψη ἀπὸ ἐμφανὴ λιθοδομὴ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιά τῆς Κάσου (1896)²¹⁵. Μία ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια ἀποτελεῖ ἡ διακόσμηση τῆς δυτικῆς ὀψης μὲ ἐμφανὴ πωρολιθοδομὴ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὶς Φάνες τῆς Ρόδου (1920)²¹⁶. Ἀπλούστερη μορφή παρουσιάζει ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου μὲ νεοκλασικὰ στοιχεῖα²¹⁷. Καὶ στὰ τρία προηγούμενα παραδείγματα ἡ τριγωνικὴ ἀπόληξη τῆς δυτικῆς ὀψης δὲν ἀκολουθεῖται στὰ μέτωπα τῶν σταυροθολίων τῶν τριῶν ἄλλων ὀψεων καὶ ὥς ἐκ τούτου εἶναι καθαρὰ διακοσμητικὴ.

Συχνὰ παρουσιάζονται παραδείγματα μὲ νεοκλασικὲς ἐπεμβάσεις σὲ παλαιότερες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες. Ἡ σημερινὴ ἐμφάνιση τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Πανορμίτη στὴν Σύμη διατηρεῖ τὴν μορφή της (Π.Β.3.5, τύπος 2), ὅμως δὲν εἶναι τῆς ἀρχικῆς φάσης, ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1783, ἀλλὰ ἔχει προφανῶς διαμορφωθεῖ, ὅταν μετατράπηκαν τὰ δύο συμμετρικὰ παράθυρα τῆς ὀψης²¹⁸. Αὐτὰ εἶναι μεγαλύτερων διαστάσεων ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἀρχικὰ τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας ὀψης μὲ νεοκλασικὰ χαρακτηριστικά. Ἀνάλογες ἐπεμβάσεις πιθανῶς ὑπέστη καὶ ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ σταυροθολιακοῦ νάρθηκα, ποὺ προστέθηκε τὸ 1845, στὸν

210. ΚΣΕΔ 104, Ἅγιος Μερκούριος τοῦ Καστελλόριζου (Τύπος 2), ΚΣΕΔ 46, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ Μάσαρη τῆς Ρόδου (Τύπος 5).

211. ΚΣΕΔ 8, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου τῶν Τριαντῶν.

212. ΚΣΕΔ 55, Ταξιάρχης Μιχαὴλ στὴν Κάλαθο τῆς Ρόδου καὶ ΚΣΕΔ 52, Μονὴ Ἀρταμίτου στὸν Ἅγιο Ἰσίδωρο τῆς Ρόδου.

213. ΚΣΕΔ 54, Ἀπόστολος Θωμᾶς στὴν Μονόλιθο τῆς Ρόδου.

214. ΚΣΕΔ 32, Ἅγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες στὴν Διμυλιά καὶ ΚΣΕΔ 58, Ταξιάρχης Μιχαὴλ στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου.

215. ΚΣΕΔ 116.

216. ΚΣΕΔ 24.

217. ΚΣΕΔ 26.

218. ΚΣΕΔ 88.

τετράκογχο μεσαιωνικό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Σάλακο της Ρόδου (Π.Β.3.5, τύπος 1)²¹⁹.

Οι προσθήκες πρόναου με γυναικωνίτη σε όροφο συμπίπτουν πολλές φορές με την περίοδο του τέλους του 19ου-άρχων 20ού αιώνα και συνοδεύονται από νεοκλασικά στοιχεία. Το χρονολογημένο παράδειγμα της προσθήκης του πρόναου του Αγίου Ήλευθερίου στο Χωριό της Σύμης (1900), τεκμηριώνει την χρήση νεοκλασικών μορφών²²⁰. Άλλη μία προσθήκη με γυναικωνίτη στο πατάρι, στην Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Μαλώνα της Ρόδου, δίνει την εντύπωση ενός δώροφου νεοκλασικού σπιτιού²²¹. Τα τριπλά τόξα με κίονες²²², καθώς και τα απλά τόξα της δυτικής όψης, συνοδεύονται συχνά την περίοδο αυτήν και από δίλοβους φεγγίτες²²³. Άρκετά συχνά παρουσιάζονται και τρίλοβα παράθυρα, όπως ήδη προαναφέρθηκε, στα πατάρια των προσθηκών των δυτικών πρόναων με γυναικωνίτες²²⁴. Συχνή είναι ή χρήση δίλοβων και τρίλοβων παραθύρων²²⁵, που δείχνει την άμεση έμπροση, που ασκούν οι πολυάριθμοι μεγάλοι νεοκλασικοί ναοί σ' όλη την Ελλάδα της ίδιας περιόδου. Το πλέον ενδιαφέρον παράδειγμα εφαρμογής νεοκλασικών μορφολογικών στοιχείων σε εκκλησίες της Δωδεκανήσου είναι ή προσθήκη του προστώου με πατάρι της δυτικής όψης του Αγίου Νικολάου της πόλης της Ρόδου²²⁶.

Πλάγιες (βόρεια και νότια) όψεις

Γενικά είναι απλούστερες από την δυτική, ιδιαίτερα όταν δεν διαθέτουν κύρια είσοδο, αν και έχουν μεγαλύτερο μήκος. Συνήθως ό διαχωρισμός των πλαγίων όψεων σε δύο επίπεδα προέρχεται από την διαπλάτυνση του τοίχου στην χαμηλότερη ζώνη, για την ανάληψη των πλαγίων ωθήσεων

219. ΚΣΕΔ 31.

220. ΚΣΕΔ 91.

221. ΚΣΕΔ 42.

222. ΚΣΕΔ 78, τριπλά τοξωτά ανοίγματα με δύο κίονες φέρει και ή προσθήκη νάρθηκα της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Αντιμάχεια της Κω. ΚΣΕΔ 4, τρία ήμικυκλικά τοξωτά ανοίγματα φέρουν και οι προσθήκες του πρόναου με γυναικωνίτη στο πατάρι του Αγίου Ιωάννη και ΚΣΕΔ 3, των Εισοδίων της Θεοτόκου στο μαράσι του Νιοχωριού στην πόλη της Ρόδου.

223. ΚΣΕΔ 110, Ύπαπαντή του Χριστού στην Αρκάσα της Καρπάθου, ΚΣΕΔ 107, μητρόπολη της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Άπери της Καρπάθου.

224. ΚΣΕΔ 28, Τίμιος Σταυρός στις Καλυθιές της Ρόδου, ΚΣΕΔ 15, Εισόδια της Θεοτόκου στο χωριό Κοσκινού της Ρόδου.

225. ΚΣΕΔ 5, Αγία Αναστασία στην πόλη της Ρόδου.

226. ΚΣΕΔ 2, ή δυτική του όψη διαθέτει κιονοστοιχία στο ισόγειο από τρία ήμικυκλικά τόξα και από ένα τόξο στην βόρεια και στην νότια πλευρά του προστώου. Ένα μεγάλο έναίο ήμικυκλικό τόξο στο πατάρι με τρία μέρη διάτρητα από κυκλικές όπες με έγχρωμα τζάμια πλασιώνεται από δύο γωνιακές παραστάδες και αετωματική στέγη με έντονο γείσο.

τῶν σταυροθολίων, ποὺ διακοσμεῖται μὲ ὀριζόντιο γεῖσο ἐπίστεψης²²⁷. Ἡ ἐπίστεψη αὐτὴ τῆς προεξοχῆς ἐνίοτε διασπᾶται σκαλωτὰ σὲ ψηλότερο ἢ χαμηλότερο ἐπίπεδο γιὰ λόγους κυρίως προσαρμογῆς στοῦ πατάρι τοῦ γυναικωνίτη²²⁸ καὶ τῶν ἀπαραίτητων ἀνοιγμάτων τους²²⁹, ἀλλὰ καὶ γιὰ αἰσθητικούς λόγους²³⁰.

Κυρίαρχο ρόλο παίζει ὁ ἀριθμὸς τῶν σταυροθολίων, ποὺ δίνει καὶ τὸ μέγεθος καὶ ποικίλλει ἀπὸ ἓνα ἕως πέντε γιὰ τὶς μονόχωρες καὶ ἕως ὀκτῶ γιὰ τὶς τρίκλιτες ἐκκλησίες²³¹. Ἔτσι παρουσιάζονται μερικὲς ἐκκλησίες μὲ προεξοχή στὶς πλάγιες ὀψεις καὶ ἓνα τύμπανο σταυροθολίου, οἱ περισσότερες μὲ δύο, ἀρκετὲς μὲ τρία, μὲ τέσσερα, μὲ πέντε, λίγες μὲ ἕξι καὶ μία μὲ ὀκτῶ μέτωπα σταυροθολίων. Χωρὶς προεξοχή στὶς πλάγιες ὀψεις ὑπάρχουν λιγιστὲς ἐκκλησίες μὲ ἓνα, μὲ δύο καὶ μὲ τρία σταυροθόλια (Π.Β.3.4 καὶ Π.Β.3.5). Ἡ ἐπανάληψη τοῦ μοντέλου τοῦ σταυροθολίου δὲν κουράζει, ἀλλὰ δίνει ἔμφαση στὴν δρομικὴ μορφή τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν. Ἡ μορφή ὅμως τῶν τυμπάνων τῶν σταυροθολίων προσδίδει τὰ ιδιαίτερα μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὀψεων. Ἔτσι τὰ κυκλικὰ τύμπανα εἶναι περισσότερο οἰκεία στὴν βυζαντινὴ παράδοση τοῦ τόπου, ἂν καὶ ἡ γενικότερη μορφή τους, ὡς τμημάτων σταυροθολίων μὲ νευρώσεις, ἀκολουθεῖ γοτθικὲς ἀρχές. Λιτές, ὡς πρὸς τὴν διακόσμηση, πλάγιες ὀψεις ἐμφανίζονται σὲ ἐλάχιστες ἐκκλησίες, μὲ ἐπίπεδες ἐξωτερικὰ ἐπιφάνειες καὶ κυκλικὰ τύμπανα σταυροθολίων²³², ἢ μὲ ὀριζόντια προεξοχή στοῦ ὕψους τῆς γένεσης τῶν σταυροθολίων²³³. Πλάγιες ὀψεις λίγων ἐκκλησιῶν μὲ τύμπανα ἀπὸ τμήματα κυκλικῶν τόξων φέρουν κάποια διακόσμηση²³⁴, ἐνῶ ἄλλες εἶναι περισσότερο διακοσμημένες στὰ ἀνοίγματα καὶ στὰ γεῖσα²³⁵.

Μὲ διακοσμητικὰ στοιχεῖα νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι συνήθως ὀργανωμένες οἱ πλάγιες ὀψεις τῶν περισσότερων ἐκκλησιῶν, ποὺ δι-

227. ΚΣΕΔ 44, Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ στὴν Μαλῶνα, ΚΣΕΔ 11, Ἀγία Ἀναστασία στοῦ Παραδείσι τῆς Ρόδου καὶ ΚΣΕΔ 107, Μητρόπολη τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στοῦ Ἀπέρι τῆς Καρπάθου.

228. ΚΣΕΔ 110, Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀρκάσα τῆς Καρπάθου.

229. ΚΣΕΔ 116, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιὰ τῆς Κάσου.

230. ΚΣΕΔ 71, Ἀγία Εἰρήνη στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου.

231. Στὶς πλάγιες ὀψεις δὲν ἐξετάζονται χωριστὰ ὅσες ἐκκλησίες διαθέτουν πρόναο μὲ διαφορετικὰ σταυροθόλια (ψηλότερα ἢ χαμηλότερα) καὶ ἄλλου εἴδους κατασκευές.

232. ΚΣΕΔ 85, ἡ νότια ὀψη τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στοῦ Μανδράκι τῆς Νισύρου.

233. ΚΣΕΔ 80, Ἅγιοι Ἀνάργυροι στὴν Καρδάμαινα τῆς Κῶ καὶ ΚΣΕΔ 86, Ἅγιος Γεώργιος στοῦ Μανδράκι τῆς Νισύρου.

234. ΚΣΕΔ 101, ἡ νότια ὀψη τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Χάλκης καὶ ΚΣΕΔ 99, τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στοῦ Μεγάλου Χωριὸ τῆς Τήλου.

235. ΚΣΕΔ 79, Ἀγία Τριάδα στὴν Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ καὶ ΚΣΕΔ 118, Ἀγία Μαρίνα στοῦ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Κάσου.

Π.Β.3.4.

Πλάγιες ὀψεις μονόχωρων σταυροθολιακῶν
ἐκκλησιῶν μὲ ἓνα ἕως πέντε σταυροθόλια

α. 14. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος

β. 122. Ἡ Ζωοδόχος Πηγή, Ἀρχάγγελος, Ρόδος

γ. 32.
Οἱ Ἅγιοι
Τεσσαράκοντα,
Διμυλιά, Ρόδος

δ. 37.
Ἡ Κοίμησις,
Ἑμπωνα,
Ρόδος

ε. 35.
Ὁ Τίμιος
Σταυρός,
Ἀπόλλωνα,
Ρόδος

αθέτουν τύμπανα με τμήματα κυκλικών τόξων²³⁶, με κατακόρυφες παραστάδες και οριζόντια έπιστύλια, ενώ ή νότια όψη τής Παναγίας τής «Χαριτωμένης» (Κεχαριτωμένης) στο Χωριό τής Σύμης έχει ενδιαφέρουσα «σκηνογραφική» όργάνωση με νεότερα ήμικυκλικά τόξα διαφορετικά από τά όξυκόρυφα τύμπανα τών σταυροθολίων²³⁷.

Η μεγάλη πλειονότητα τών όψεων τών σταυροθολιακών έκκλησιών τής Δωδεκανήσου τοϋ 18ου-19ου αιώνα έχει τύμπανα στα μέτωπα τών σταυροθολίων από τμήματα όξυκόρυφων τόξων και οριζόντια προεξοχή τών τοίχων χαμηλότερα. Στις περισσότερες από αυτές τά έπί μέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά έχουν έπιρροές από την ύστερογοτθική και την άναγεννησιακή ροδίτικη άρχιτεκτονική, αλλά και από την όθωμανική (άπό 1750 έως μέσα 19ου αιώνα), ενώ στις υπόλοιπες από τόν κλασικισμό, τó μπαρόκ και τόν νεοβυζαντινό ρυθμό (άπό μέσα 19ου αιώνα έως 1924). Τά μορφολογικά στοιχεία, πού μπορούν νά διαφοροποιήσουν τις πλάγιες αυτές όψεις, είναι τά ίδια τά άνοίγματα (πόρτες, παράθυρα, φεγγίτες), όπως αναλύονται κατωτέρω (Κεφάλαιο Β.3.1 Άνοίγματα).

Με άπλουστευμένα κλασικιστικά στοιχεία διακοσμούνται οι πλάγιες όψεις ελάχιστων έκκλησιών²³⁸, ενώ τά προεξέχοντα τμήματα συνοδεύονται ένίοτε από οριζόντιο γείσο και παραστάδες, πού φθάνουν μέχρι αυτό με διακοσμητικά έπίκρανα²³⁹. Άλλοτε οι προεξέχουσες παραστάδες άπολήγουν σε οριζόντια προεξοχή, δίκην οριζόντιας δοκού ή έπιστύλιου, κάτω από τó γείσο²⁴⁰. Πολύ συχνά τά μόνα νεοκλασικά στοιχεία, πού διαθέτουν οι σταυροθολιακές έκκλησίες τής Δωδεκανήσου, περιορίζονται στα θυρώματα τής εισόδου²⁴¹.

Σε περιορισμένο άριθμό σταυροθολιακών έκκλησιών στα Δωδεκάνησα ή κάλυψη τών θόλων γίνεται από δίρριχτες άλληλοτεμνόμενες στέγες με

236. ΚΣΕΔ 95, ή νότια όψη τοϋ «Μιχαήλη» στο Νημοριό τής Σύμης, ΚΣΕΔ 96, ή βόρεια τής Άγίας Ειρήνης επίσης στο Νημοριό τής Σύμης, ΚΣΕΔ 110, τής Ύπαπαντής τοϋ Χριστοϋ στην Άρκάσα τής Καρπάθου, καθώς και ΚΣΕΔ 111, ή άνατολική όψη τοϋ νότιου σταυροθολιακοϋ πρόναου τής Παναγιάς στο Όθος τής Καρπάθου, ΚΣΕΔ 119, ή βόρεια όψη τοϋ Άγίου Δημητρίου στο Άρβανιτοχώρι τής Κάσου, ΚΣΕΔ 109, ή νότια τής Γέννησης τής Θεοτόκου στην Βωλάδα τής Καρπάθου και ΚΣΕΔ 120, ό σταυροθολιακός πρόναος τής Άγίας Τριάδας στο Πόλι τής Κάσου.

237. ΚΣΕΔ 92.

238. ΚΣΕΔ 112, οι πλάγιες όψεις τής Κοίμησης τής Θεοτόκου στις Πυλές τής Καρπάθου δέν έχουν προεξοχή και τά σταυροθόλια διαχωρίζονται από όρθογώνιες παραστάδες σε έξοχή τοϋ σοβά.

239. ΚΣΕΔ 74, νεότερη προσθήκη πρόναου από δύο γοτθικά σταυροθόλια και νεοκλασικό θύρωμα στην βόρεια όψη τής Παναγίας τής Καθολικής στην Καταβιά τής Ρόδου και ΚΣΕΔ 107, Μητρόπολη τής Κοίμησης τής Θεοτόκου στο Άπери τής Καρπάθου.

240. ΚΣΕΔ 26, Άγιος Δημήτριος στα Καλαβάρδα.

241. ΚΣΕΔ 3, βόρειο θύρωμα στα Εισόδια τής Θεοτόκου στο Νιοχώρι τής πόλης τής Ρόδου, ΚΣΕΔ 15, νότια είσοδος τών Εισοδίων τής Θεοτόκου στο χωριό Κοσκινού τής Ρόδου και ΚΣΕΔ 97, τής Κοίμησης τής Θεοτόκου στο Μικρό Χωριό τής Τήλου.

Π.Β.3.5.

Πλάγιες ὀψεις τρίκλιτων σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν
μὲ ἕξι καὶ ὀκτῶ σταυροθόλια

α. 108. Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου.

β. 103. Οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη στὸ Καστελλόριζο.

κεραμίδια ή πλάκες. Η κάλυψη αυτή, συνηθισμένη στην βυζαντινή αρχιτεκτονική, γίνεται με εξομάλυνση των καμπύλων επιφανειών των θόλων με «μολώματα» και κονιάματα, σε κεκλιμένα επίπεδα και κολυμβητά κεραμίδια ή πλάκες. Η μορφή αυτή παραπέμπει στους γοθτικούς καθεδρικούς ναούς, κατασκευαστικά όμως διαφέρουν από αυτούς κατά πολύ, όπως και στο μέγεθος και την αισθητική τελειότητα. Τα τύμπανα των σταυροθολίων αυτών καταλήγουν σε τριγωνικά αετώματα.

Οι απλούστερες πλάγιες όψεις, που απολήγουν σε αετωματικές στέγες είναι επίπεδες²⁴², ενώ οι στέγες μερικών είναι καλυμμένες με σχιστόπλακες²⁴³. Ανάλογη πλήρωση των θόλων των σταυροθολίων και διαμόρφωσή τους με δίριχτη μεταγενέστερη στέγη και γαλλικά κεραμίδια, όπως δείχνουν οι όψεις των όξυκόρυφων τυμπάνων τους με γείσο, έχει και η Κοίμηση της Θεοτόκου στον Ήμωνα της Ρόδου²⁴⁴. Απλούστερη είναι η διαμόρφωση των πλάγιων όψεων του Αγίου Ήλεutherίου στο Χωριό της Σύμης²⁴⁵. Αετωματική απόληξη έχουν και τα σταυροθόλια της δυτικής κεραίας του Αγίου Νικολάου στην Πασίδα της Ρόδου, τύπου ελεύθερου σταυρού μετά τρούλου²⁴⁶, και το δυτικό σταυροθόλιο της ανάλογης τυπολογικά, αλλά μεγαλύτερων διαστάσεων, εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονα στα Σιάννα της Ρόδου²⁴⁷.

Άνατολική όψη

Ο συμβολικός χαρακτήρας του χώρου της κόγχης του ιεροῦ για την χριστιανική λατρεία εκφράζεται στην ιδιαίτερη προσοχή, που δίνεται, τόσο στην μορφή, όσο και στην διακόσμηση των ανατολικών όψεων των εκκλησιών. Αν και ακολουθήθηκε η ὀρθόδοξη χριστιανική παράδοση και στις μεταβυζαντινές σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου, η έπιρροή των γοθικών προτύπων των ιπποτικών ναών της Ρόδου δημιούργησε τοπικά πρωτότυπες μορφές στις κόγχες του ιεροῦ (ὅπως ἤδη αναφέρθηκε και στην τυπολογία, βλ. κεφ. Β.2 -Ὡς πρὸς τὴν κόγχη τοῦ ιεροῦ), αισθητικά ενδιαφέρουσες.

Ανάλογη ὀργάνωση με τὴν δυτικὴ ἔχει καὶ ἡ ἀνατολικὴ ὄψη. Ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὸ περίγραμμα με τὸ γείσο τῆς ἀπόληξης τοῦ ἀνατολικοῦ

242. ΚΣΕΔ 82, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου, καλυμμένη με σχιστόπλακες.

243. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ΚΣΕΔ 87, ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης καὶ ΚΣΕΔ 83, ἡ Παναγία ἡ Κυρὰ στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου. Ἡ πρώτη ἔχει μέτωπα σταυροθολίων αετωματικά, ἐνῶ ἡ στέγη τῆς δεύτερης μοιάζει νὰ ἔχει συμπληρωθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων.

244. ΚΣΕΔ 37.

245. ΚΣΕΔ 91, τὸ ἐπάνω ἐπίπεδο φέρει αετωματικὲς στέγες με γαλλικὰ κεραμίδια.

246. ΚΣΕΔ 13.

247. ΚΣΕΔ 53, με ἐμφανέστερα νεοκλασικὰ στοιχεῖα.

μετώπου του σταυροθολίου, που καταλήγει στα άκρα και στις πλάγιες όψεις σε όριζόντιο (Π.Β.3.6). Οί φεγγίτες των τυμπάνων και τὰ παράθυρα στον άξονα της κόγχης του ιερού αποτελούν τὰ ανοίγματα φωτισμού των ανατολικών όψεων αυτών των εκκλησιών. Η έπινοητικότητα των ντόπιων τεχνιτών έδωσε μία πλούσια ποικιλία τύπων. Όργανώνονται συνήθως σε δύο επίπεδα, αυτό του ανατολικού τυμπάνου του σταυροθολίου και τὸ προεξέχον χαμηλότερο επίπεδο, που δημιουργείται από την διαπλάτυνση του τοίχου. Ό όγκος της κόγχης του ιερού και τὸ τεταρτοσφαίριο της στέγης του προβάλλει άπ' αυτό τὸ επίπεδο. Διαμορφώνονται ως έκ τούτου τρία γείσα, δύο όριζόντια στην στέψη των κατακόρυφων έπιφανειών της κόγχης και της προεξοχής και εκείνο της απόληξης του τυμπάνου του σταυροθολίου.

Σε άρκετές περιπτώσεις δέν παρουσιάζουν διαπλάτυνσεις στον βόρειο και στο νότιο τοίχο²⁴⁸ (Π.Β.3.6, τύπος 9). Σε άλλες διαπλάτύνονται οί πλάγιες όψεις και δέν έχουν προεξοχή στην ανατολική²⁴⁹ (Π.Β.3.6, τύπος 10). Η Παναγιά του Κάστρου στην Σύμη ξεχωρίζει (Π.Β.3.6, τύπος 1), καθότι έχει έντελώς πρωτότυπη κάτοψη και σταυροθόλια και τὸ πλάτος της τρίπλευρης κόγχης του ιερού είναι τὸ ίδιο με τὸ πλάτος της εκκλησίας²⁵⁰.

Οί περισσότερες εκκλησίες όμως έχουν προεξοχή στην ανατολική και στις πλάγιες όψεις και ή κόγχη του ιερού έντάσσεται στο επίπεδο της προεξοχής σε άρκετές άπ' αυτές²⁵¹ (Π.Β.3.6, τύπος 2). Στις περισσότερες διακόπτεται ή τεταρτοσφαιρική στέψη της κόγχης του ιερού από τὸ γείσο της προεξοχής της ανατολικής όψης²⁵² (Π.Β.3.6, τύπος 3), ενώ σε άρκετές τὸ γείσο της προεξοχής ταυτίζεται με αυτό της στέψης της κόγχης²⁵³ (Π.Β.3.6, τύπος 4). Τὸ γείσο της στέψης της κόγχης του ιερού ταυτίζεται με εκείνο της προεξοχής και προχωρά μέχρι τὰ άκρα σε μερικές εκκλησίες, παρ'όλο που ή πλάγια προεξοχή είναι σε ψηλότερο επίπεδο²⁵⁴ (Π.Β.3.6, τύπος 11).

248. Τρεῖς έχουν άετωματική στέψη στο τύμπανο του ανατολικού σταυροθολίου, πέντε τμήμα κυκλικού τόξου και άλλες πέντε όξυκόρυφη.

249. Τρεῖς έχουν άετωματική στέψη στο τύμπανο του ανατολικού σταυροθολίου, δύο τμήμα κυκλικού τόξου και άλλες έξι όξυκόρυφη.

250. ΚΣΕΔ 87, δέν έχει άκόμη δυστυχώς διερευνηθεί άν ή Παναγία του Κάστρου στην Σύμη είναι μεσαιωνική ή μεταβυζαντινή εκκλησία, Gabriel [1923β], 201-2, Μανούσου-Ντέλλα, Ντέλλας [2008], 125-127, ή μορφή αυτή του ιερού άπαντά συχνά στις ίπποτικές εκκλησίες της Ρόδου, όπως στους Αγίους Θεοδώρους και στην άνώδυμη εκκλησία της όδου Κισθινίου.

251. Μία έχει άετωματική στέψη στο τύμπανο του ανατολικού σταυροθολίου, μία τμήμα κυκλικού τόξου και άλλες είκοσι τρεῖς όξυκόρυφη.

252. Τέσσερις έχουν άετωματική στέψη στο τύμπανο του ανατολικού σταυροθολίου, τρεῖς τμήμα κυκλικού τόξου και άλλες είκοσι δύο όξυκόρυφη.

253. Τέσσερις έχουν άετωματική στέψη στο τύμπανο του ανατολικού σταυροθολίου, πέντε τμήμα κυκλικού τόξου και άλλες έπτά όξυκόρυφη.

254. Δύο έχουν στέψη στο τύμπανο του ανατολικού σταυροθολίου τμήμα κυκλικού

Μία άλλη ομάδα έκκλησιων έχει ὀρθογώνιες παραστάδες ὡς ἀντηρίδες στὴν ἀνατολική ὄψη, ποὺ φθάνουν στὸ ὕψος στὶς προεξοχές τῶν πλάγιων ὀψεων, ἀνάλογες μὲ αὐτὲς τῆς δυτικῆς. Σὲ μία οἱ ἀντηρίδες εἶναι χαμηλότερα ἀπὸ τὴν στέψη τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ²⁵⁵ (Π.Β.3.6, τύπος 5), σὲ μερικὲς εἶναι ψηλότερα καὶ ἔχουν ἴδιο πλάτος μὲ τὸ τμήμα μεταξὺ τῆς κόγχης καὶ τῶν πλαγίων πλευρῶν²⁵⁶ (Π.Β.3.6, τύπος 6), σὲ ἄλλες τόσες ἔχουν μεγαλύτερο πλάτος²⁵⁷ (Π.Β.3.6, τύπος 7) καὶ σὲ λίγες φθάνουν μέχρι τὴν ὀριζόντια προέκταση τοῦ γείσου τῆς στέψης τοῦ τύμπανου τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ σταυροθολίου²⁵⁸ (Π.Β.3.6, τύπος 8). Ἀρκετὲς ἐκκλησίες, κυρίως οἱ τρίκλιτες καὶ οἱ εἰδικὲς περιπτώσεις, ὡς πρὸς τὴν τυπολογία, ἔχουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ στὴν διαμόρφωση τῶν ἀνατολικῶν ὀψεων καὶ παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ στὸν κατάλογο²⁵⁹.

Στὶς μεγάλες τρίκλιτες σταυροθολιακὲς ἡ κόγχη μόνο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ἱεροῦ εἶναι συνήθως ἐξωτερικὰ ἐμφανής, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο εἶναι ἐνταγμένες στὸ πάχος τῆς λιθοδομῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου²⁶⁰. Σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις ὑπάρχουν τρεῖς κόγχες, ἀντίστοιχα σὲ κάθε κλίτος²⁶¹.

Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα μορφή εἶναι ὁ συνδυασμὸς τῆς ἡμικυκλικῆς,

τόξου καὶ ἡ ἄλλη ὀξυκόρυφη. Παρόμοια περίπτωση, ΚΣΕΔ 99, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ-Ταξιάρχη, στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου, ξεχωρίζει, γιατί ἡ προεξοχή τῶν πλάγιων ὀψεων δὲν φθάνει μέχρι τὴν ἀνατολική ὄψη (εἰκ.4, τύπος 12).

255. ΚΣΕΔ 23, στὴν Παναγία Φανερωμένη στὶς Φάνες τῆς Ρόδου.

256. Μία ἔχει ἀετωματικὴ στέψη στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ σταυροθολίου καὶ ἄλλες τέσσερις ὀξυκόρυφη.

257. Μία ἔχει ἀετωματικὴ στέψη στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ σταυροθολίου, μία τμήμα κυκλικὸ τόξου καὶ ἄλλες τρεῖς ὀξυκόρυφη.

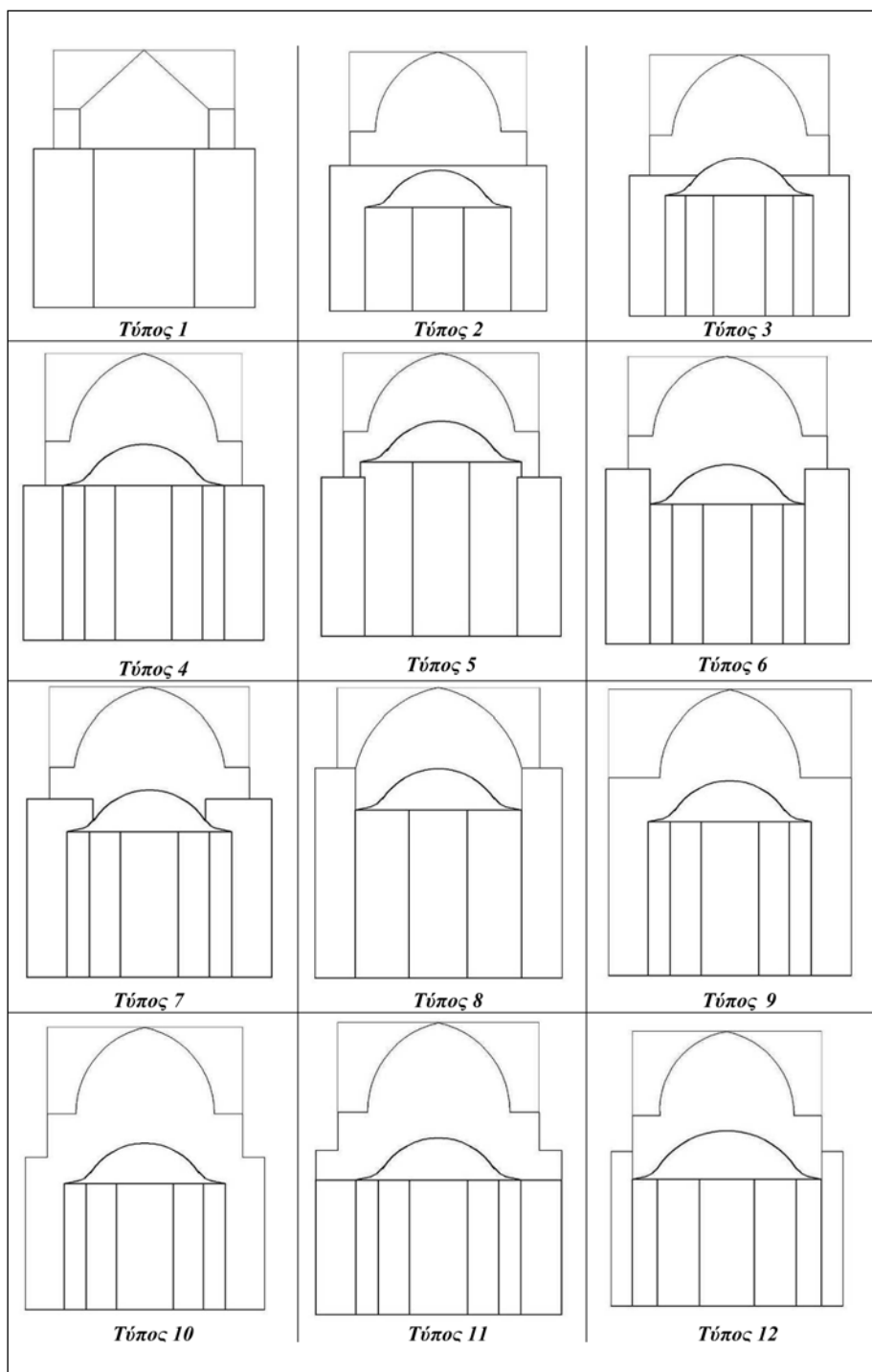
258. Καὶ οἱ τρεῖς ἔχουν ὀξυκόρυφη στέψη στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ σταυροθολίου.

259. ΚΣΕΔ 1, Εἰσόδια Θεοτόκου-μητρόπολη στὴν πόλη τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 19, Ἅγιος Λουκάς στὴν Σορωνή, ΚΣΕΔ 31, Κοίμηση Θεοτόκου στὴν Σάλακο, ΚΣΕΔ 39, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ-Ταξιάρχης στὸν Ἀρχάγγελο, ΚΣΕΔ 61, Κοίμηση Θεοτόκου στὸ Ἀσκληπιό, ΚΣΕΔ 63, Παναγία Σκιαδενή στὴν Ἀπολακιά, ΚΣΕΔ 68, Ἁγία Ἀναστασία στὸ Γεννάδι, ΚΣΕΔ 74, Παναγία ἡ Καθολικὴ στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 81, Γέννηση Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 115, Γέννηση Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Κάσου, ΚΣΕΔ 117, Ὑψωση Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἁγία Μαρίνα, ΚΣΕΔ 120, Ἁγία Τριάδα στὸ Πόλι τῆς Κάσου, ΚΣΕΔ 90, Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 111, Παναγία στὸ Ὅθος, ΚΣΕΔ 108, Κοίμηση Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου, καὶ ΚΣΕΔ 103, Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη στὸ Καστελλόριζο.

260. ΚΣΕΔ 39, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ στὸν ὁμώνυμο οἰκισμό, ΚΣΕΔ 19, Ἅγιος Λουκάς στὴν Σορωνή τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 90, Ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 103, ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη στὸ Καστελλόριζο, ΚΣΕΔ 131, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (Τσαβούζ) καὶ ΚΣΕΔ 130, ἡ μητρόπολη τῆς Σπάρτης στὴν Πισιδία τῆς Τουρκίας, ἀλλὰ καὶ ΚΣΕΔ 1, ἡ τρίκλιτη μητρόπολη τῆς Ρόδου, ποὺ προήλθε ἀπὸ μεταγενέστερες προσθήκες.

261. ΚΣΕΔ 108, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου, ΚΣΕΔ 115, Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο καὶ ΚΣΕΔ 117, Τίμιος Σταυρὸς στὴν Ἁγία Μαρίνα τῆς Κάσου. ΚΣΕΔ 30, ἡ τρίκλιτη Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν πόλη Ἀφάντου τῆς Ρόδου προήλθε ἀπὸ μεταγενέστερες προσθήκες.

Π.Β.3.6.
Τύποι περιγραμμάτων ανατολικής όψης

έσωτερικά, κόγχης τῆς ὀρθόδοξης λατρείας μὲ τὶς πεντάπλευρες τῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν, στεγασμένες μὲ θόλους ἀπὸ ἀκτινωτοὺς θολίσκους καὶ νευρώσεις (βλ. Κεφάλαιο Β.2- Ὡς πρὸς τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ Π.Β.2.27, Στέγαση κόγχης ἱεροῦ, Ἀκτινωτή). Ἡ ἀνατολικὴ ὄψη, ἐκτὸς τῶν δύο ἐπιπέδων ποὺ δημιουργοῦνται μὲ τὴν προεξοχὴ τοῦ τοίχου γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν πλαγίων ὠθήσεων τῶν σταυροθολίων τῆς στέγης, παρουσιάζει καὶ ἄλλη μία προεξοχὴ στὸ ὕψος περίπου τῶν γενέσεων τῶν νευρώσεων τῶν ἀκτινωτῶν θολίσκων τῆς πεντάπλευρης ἐξωτερικῆς κόγχης, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους. Ἡ ὄψη στὶς περιπτώσεις αὐτὲς μὲ τοὺς ὄγκους τῶν ἀκτινωτῶν θολίσκων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσα πλαστικότητα καὶ χάρη, ἐνῶ ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλοῦν τὰ μικρὰ τύμπανα τῶν ὄψεων τῶν ἀκτινωτῶν θολίσκων²⁶². Οἱ περισσότερες τῶν ἐκκλησιῶν μὲ τέτοιες κόγχες ἔχουν δυστυχῶς ἐπικεραμωθεῖ καὶ οἱ καμπύλες ἐπιφάνειες τῶν σταυροθολίων, ποὺ ἦταν ἐπικαλυμμένες μὲ κουρασάνι, χάνουν τὴν πλαστικότητα τοῦ κατασκευαστοῦ²⁶³. Στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης οἱ ἀκτινωτοὶ θολίσκοι τῆς στέγης τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ποὺ στεγάζονται μὲ κεραμίδια, ξεχωρίζουν, γιὰτὶ ἔχουν ὀριζόντια ἐπίστεψη²⁶⁴.

Ἀνοίγματα

Ἡ ποικιλία καὶ ὁ ἐκλεκτικισμὸς εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῶν πλαισίων τῶν ἀνοιγμάτων τῶν μεταβυζαντινῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου. Τὰ μορφικὰ στοιχεία τῶν θυρωμάτων τῶν παραθύρων καὶ τῶν φεγγιτῶν τοὺς χωρίζονται σὲ δύο κυρίως ὁμάδες. Ἡ ἱπποτικὴ μορφολογία καὶ διακόσμηση τῶν δωδεκανησιακῶν μνημείων, ὅπως διαμορφώθηκε στὴν Ρόδο τὴν περίοδο 1309-1522 ἀποτέλεσε πλούσια παρακαταθήκη²⁶⁵. Ἡ ἐξέλιξή της στὴν Πάτμο καὶ στὴν Λίνδο, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα νησιὰ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1523-1750), μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα μορφικὰ στοιχεία τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Πάτμου καὶ τῶν Λινδιακῶν ἀρχοντικῶν, ἦταν ἀποτέλεσμα συνδυασμοῦ βυζαντινῶν, ἱπποτικῶν καὶ ἀραβικῶν ἐπιρροῶν,

262. ΚΣΕΔ 67. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τέτοιας ὄψης ἀποτελεῖ αὐτὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι τῆς Ρόδου, τοῦ 1841, μοναδικὸ ἴσως μὲ τέτοιες στέγες, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπικαλυφθεῖ ἀπὸ κεραμίδια.

263. ΚΣΕΔ 4, Ἅγιος Ἰωάννης τῆς Πόλης τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 20, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στὶς Φάνες, ΚΣΕΔ 28, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὶς Καλυθιές τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 36, Ἅγιος Γεώργιος στὴν Κρητηνία καὶ ΚΣΕΔ 38, Παναγία ἡ Τσαμπίκα ἡ Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου. ΚΣΕΔ 37, ἡ διαμόρφωση τῶν δίρριχτων στεγῶν μὲ κεραμίδια τῶν ὄψεων τῶν ὀξυκόρυφων θολίσκων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ στὴν Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸν Ἐμπωνα τῆς Ρόδου δημιουργεῖ ξεχωριστὴ ἐντύπωση.

264. ΚΣΕΔ 91.

265. Ντέλλας [2002β], 196-217.

άλλα και της αρχιτεκτονικής διακόσμησης της προερχόμενης από την λαϊκή παράδοση και το όθωμανικό μπαρόκ²⁶⁶. Αυτά τα στοιχεία απέτέλεσαν πηγή άντλησης πολλών μορφών από τους ντόπιους μάστορες στις υπό εξέταση εκκλησίες. Συμβατικά λοιπόν ορίστηκε ότι σε μία πρώτη ομάδα ανήκουν τα ανοίγματα με μορφολογικά στοιχεία με έπιρροές από την υστερογοτθική και αναγεννησιακή ροδίτικη αρχιτεκτονική, καθώς και από την όθωμανική (από το 1750 έως τα μέσα 19ου αιώνα).

Το ρεύμα του κλασικισμού επίσης επηρέασε τους Δωδεκανήσιους μάστορες, όπως προαναφέρθηκε. Έτσι σε μία δεύτερη ομάδα κατατάχθηκαν, επίσης συμβατικά, τα ανοίγματα με μορφολογικά στοιχεία με έπιρροές από κλασικισμό, μπαρόκ και νεοβυζαντινό ρυθμό (από τα μέσα 19ου αιώνα έως το 1924). Παρατηρείται εφαρμογή κυρίως σε σταυροθολιακές εκκλησίες, επηρεασμένες από την νεοκλασική αρχιτεκτονική.

Τα ανοίγματα ως προς το σχήμα τους διακρίνονται σε τρία κυρίως γενικά είδη (θύρες και παράθυρα: όρθογώνια, (τύπος Ο), ήμικυκλικά, (τύπος Η) και με χαμηλωμένα υπέρθυρα τόξα, (τύπος Χ) (Π.Β.3.7, Π.Β.3.16, Δυτικό, Νότιο και Βόρειο, θύρωμα και παράθυρα).

Θυρώματα

Τα πλέον ενδιαφέροντα είναι τα τοξωτά θυρώματα (με χαμηλωμένα τόξα) της πρώτης ομάδας, με μορφολογικά στοιχεία με έπιρροές από την υστερογοτθική και αναγεννησιακή ροδίτικη αρχιτεκτονική, καθώς και από την όθωμανική, που εφαρμόστηκαν κυρίως κατά την περίοδο από 1750 έως μέσα 19ου αιώνα (Π.Β.3.7, δυτικό, νότιο και βόρειο θύρωμα, Π.Β.3.8 και Π.Β.3.9). Η καλλιτεχνική δημιουργία των μαστόρων ανέπτυξε πλούσια ποικιλία από τοξωτές θύρες συνοδευόμενες από υπέρθυρη κόγχη με σύνθετο μουσουλμανικό τόξο²⁶⁷ (τύπος Χ4), με πλαίσιο κυκλικής ή σύνθετης διατομής και με²⁶⁸ ή χωρίς κόγχη²⁶⁹ (τύπος Χ5), με όριζόντιο υπέρθυρο γείσο κοιλόκυρτης διατομής²⁷⁰ ή πλαισιωμένες με νεύρωση κυκλικής διατομής²⁷¹ και μέ, ή χωρίς, ανακουφιστικό σύνθετο τόξο (τύπος Χ6).

Μία μεγάλη ομάδα από περισσότερο ενδιαφέροντα θυρώματα με χαμηλωμένα τόξα στις πόρτες και όρθογώνια πλαίσια, που ή άνω πλευρά τους βρίσκεται σε απόσταση από το τόξο, εμφανίζει πολλά παραδείγμα-

266. Βλ. εισαγωγή.

267. ΚΣΕΔ 3, ή νότια είσοδος των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Νιοχώρι της Ρόδου.

268. ΚΣΕΔ 14, Άγιος Γεώργιος στην Παστίδα της Ρόδου και ΚΣΕΔ 99, Ταξιάρχης Μιχαήλ στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου.

269. ΚΣΕΔ 33, Άγιος Δημήτριος στην Αρχίπολη της Ρόδου.

270. ΚΣΕΔ 101, Άγιος Νικόλαος της Χάλκης, και ΚΣΕΔ 25, Αγία Αικατερίνη στα Καλαβάρδα της Ρόδου.

271. ΚΣΕΔ 32, Άγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες στην Διμυλιά της Ρόδου.

τα. Έμφανίζονται από τὰ ἀπλούστερη²⁷², ἢ περισσότερο προσεγμένα, συνήθως μὲ κοιλόκυρτη²⁷³ ἢ μὲ σύνθετη διατομή²⁷⁴ (τύπος Χ7), εἴτε συνοδεύονται ἀπὸ ὀριζόντια προστατευτικά γείσα (τύπος Χ8)²⁷⁵ εἴτε μὲ περιθύρωμα σύνθετης διατομῆς, ποὺ συνδυάζεται μὲ ἀνάλογο πλαίσιο, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ τόξο τῆς πόρτας (τύπος Χ9)²⁷⁶, εἴτε φέρουν ἐπιπλέον καὶ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο γεῖσο παρόμοιας διατομῆς (τύπος Χ10)²⁷⁷. Μία σειρά θυρωμάτων τοῦ τελευταίου τύπου ἀπὸ πραγματικά ἔργα τέχνης ὁθωμανικοῦ μπαρόκ ἀποτελοῦν τὰ παραδείγματα τῆς δυτικῆς εἰσόδου τῆς Παναγίας τῆς Τσαμπίκας τῆς Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο²⁷⁸, μὲ πλούσια ἀνάγλυφη διακόσμηση, ὁθωμανικοῦ μπαρόκ, ἀπὸ πλοχμούς, φύλλα, ρόδακες καὶ πλαίσιο μὲ σταλακτίτες, ἀλλὰ καὶ ὑπέρθυρη ἡμικυκλικὴ κόγχη πλαισιωμένη μὲ κυμάτιο σύνθετης διατομῆς (Π.Β.3.8), τῆς Μονῆς Καλόπετρας στὸν Θεολόγο τῆς Ρόδου²⁷⁹ καὶ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου²⁸⁰. Συχνὰ χρησιμοποιήθηκε τὸ τύμπανο μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου τοῦ θυρώματος καὶ τοῦ χαμηλωμένου τόξου τῆς πόρτας ὡς χώρος γιὰ ἐπιγραφές²⁸¹. Ἀξιόλογο παράδειγμα τέτοιων θυρωμάτων ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ τῆς δυτικῆς ὁψης τῆς μονῆς τοῦ Πανορμίτη τῆς Σύμης²⁸², ποὺ φέρει ὑπέρθυρη ἡμικυκλικὴ κόγχη.

Τοξωτὰ θυρώματα μὲ σύνθετη διατομὴ πλαισιωμένα μὲ περιθύρωμα ἀπὸ ἡμικιονίσκους καὶ ὀριζόντιο γεῖσο ἢ μὲ πεσίσκους, ἐπίκρανα καὶ ἡμικιονίσκους καὶ μὲ ἢ χωρὶς κόγχη, ἀποτελοῦν ἄλλη μία ἐνδιαφέρουσα

272. ΚΣΕΔ 75, Ἅγιος Παῦλος στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου.

273. ΚΣΕΔ 80, Ἅγιοι Ἀνάργυροι στὴν Καρδάμαινα τῆς Κῶ, ΚΣΕΔ 85, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος στὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 44, Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ στὴν Μαλώνα τῆς Ρόδου, καὶ ΚΣΕΔ 82, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου.

274. ΚΣΕΔ 89, Ἅγιος Ἰωάννης στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης.

275. ΚΣΕΔ 73, Ἁγία Παρασκευὴ στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 39, Ταξιάρχης Μιχαήλ στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 69, Ταξιάρχης στὸν Μεσαναγρὸ τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 56, Ἅγιος Μερκούριος στὴν Ἱστρίο τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 40, ἡ βόρεια αὐλόπορτα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου καὶ ΚΣΕΔ 93, Εὐαγγελισμὸς στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης.

276. ΚΣΕΔ 59, Ἅγιος Νικόλαος στὴν Λάρδο, ΚΣΕΔ 70, Ἅγιος Γεώργιος στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 89, ἡ βόρεια εἰσοδος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 103, οἱ εἰσοδοὶ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης καὶ ΚΣΕΔ 104, ἡ βόρεια καὶ ἡ δυτικὴ εἰσοδος τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ Καστελλόριζο.

277. ΚΣΕΔ 47, Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου στὰ Μάσαρη τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 62, ἡ νότια εἰσοδος τῆς Ἁγίας Μαρίνας στὴν Ἀπολλακιά τῆς Ρόδου.

278. ΚΣΕΔ 38.

279. ΚΣΕΔ 117.

280. ΚΣΕΔ 8.

281. ΚΣΕΔ 37, ἡ δυτικὴ εἰσοδος τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἐμπωνα, ΚΣΕΔ 36, ἡ βόρεια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Κρητηνιά, ΚΣΕΔ 66, ἡ δυτικὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Βάτι καὶ ΚΣΕΔ 4, ἡ δυτικὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὴν πόλη τῆς Ρόδου.

282. ΚΣΕΔ 88.